

Barcode - 4990010095964
Title - Sikshadi Vedapandaga
Subject - RELIGION. THEOLOGY
Author - N. A.
Language - sanskrit
Pages - 446
Publication Year - 0
Creator - Fast DLI Downloader
<https://github.com/cancerian0684/dli-downloader>
Barcode EAN.UCC-13

CHECKED

Qu. 080582

॥ अथ शिक्षादिवेदपडंगप्रारंभः ॥

9
11.11

R
Sams
571 2'25
~~571 2'25~~
~~571 2'25~~
Si 579 sik

Line 080552

R
Sams
571 2'25
Si 579 sik

वेदषडंगानामनुक्रमणिका ।

विषयः		पृष्ठं.	विषयः		पृष्ठं.
१ शिक्षा	पाणिनीया	१-३	॥ निरुक्तं	यास्कस्य	
२ ज्योतिषं	लगधस्य	४-५	उत्तरषट्कं		१-४२
३ छंदः	पिंगलनागस्य	६-८	५ श्रौतसूत्रं	आश्वलायनीयं	
४ निघंटुः	यास्कस्य	९-१६	पूर्वषट्कं		१-४२
॥ निरुक्तं	यास्कस्य		उत्तरषट्कं		१-२६
पूर्वषट्कं		१-३६	॥ गृह्यसूत्रं	आश्वलायनीयं	१-१८
			६ अष्टाध्यायी (सूत्रपाठः)	पाणिनीयम्	१-३६

इमानि पुस्तकानि प्राचीनपुस्तकैः वैदिकपाठक्रमेण संवाद्य वैदिकद्वारा च संशोध्य तत्र श्रौतसूत्रमेतावन्तं
केनाप्यमुद्रितं च मुद्रयित्वाऽध्येतृवर्गसौलभ्यायासाभिर्मुद्रितानि । मूल्यं १।

अथशिक्षा-पाणिनीया ।

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ हरिः ॐ ॥ अथशिक्षांप्रवक्ष्यामिपाणिनीयंमतंयथा ॥ शास्त्रानुपूर्वतद्विद्वाद्यथोक्तलोक-
वेदयोः ॥ प्रसिद्धमपिशब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः ॥ पुनर्व्यक्तीकरिष्यामिवाचउच्चारणेविधिं ॥ त्रिषष्टिश्चतुःषष्टि-
र्वावर्णाःशंभुमतेमताः ॥ प्राकृतेसंस्कृतेचापिस्वर्यंप्रोक्ताःस्वर्यंभुवा ॥ स्वराविंशतिरेकश्चस्पर्शानांपंचविंशतिः ॥
यादयश्चस्मृताह्यष्टौचत्वारश्चयमाःस्मृताः ॥ अनुस्वारोविसर्गश्चःकःपौचापिपराश्रितौ ॥ दुःस्पृष्टश्चेतिविज्ञेयोऽल-
कारःप्लुतएवच ॥ १ ॥ आत्माबुद्ध्यासमेत्यार्थान्मनोयुक्तेविवक्षया ॥ मनःकायाग्निमाहंतिसप्रेरयतिमारुतम् ॥
मारुतस्तूरसिचरन्मंद्रंजनयतिस्वरम् ॥ प्रातःसवनयोगंतच्छंदोगायत्रमाश्रितम् ॥ कंठेमाध्यंदिनयुगंमध्यमंत्रैष्टुभा-
नुगम् ॥ तारंतार्तीयसवनंशीर्षण्यंजागतानुगम् ॥ सोदीर्णोमूर्ध्न्यभहतोवक्रमापद्यमारुतः ॥ वर्णान्जनयतेतेषांवि-
भागःपंचधास्मृतः ॥ स्वरतःकलातःस्थानात्प्रयत्नानुप्रदानतः ॥ इतिवर्णविदःप्राहुर्निपुणंतन्निबोधत ॥ २ ॥
उदात्तश्चानुदात्तश्चस्वरितश्चस्वरास्त्रयः ॥ ह्रस्वोदीर्घःप्लुतइतिकालतोऽनियमाअचि ॥ उदात्तेनिषादगांधारावनुदा-
त्तःऋषभधैवतौ ॥ स्वरितप्रभवाह्योतेषांऽजमध्यमपंचमाः ॥ अष्टौस्थानानिवर्णानामुरःकंठःशिरस्तथा ॥ जिह्वामूलं-

शिक्षा.

॥ १ ॥

चदंताश्चनासिकोष्ठौचतालुच ॥ ओभावश्चविवृत्तिश्चशषसारेफएवच ॥ जिह्वामूलमुपध्माचगतिरष्टविधोष्मणः ॥
यद्योभावप्रसंधानमुकारादिपरंपदं ॥ स्वरांतंतादृशंविद्याद्यदन्यद्वक्तृमूष्मणः ॥ ३ ॥ हकारंपंचमैर्युक्तमंतःस्थाभि-
श्चसंयुतं ॥ औरस्यंतंविजानीयात्कंठ्यमाहुरसंयुतं ॥ कंठ्यावहाविचुयशास्तालव्याओष्ठजाबुपू ॥ स्युर्मूर्धन्याऋदु-
रपादंत्याल्लुलसाःस्मृताः ॥ जिह्वामूलेतुकुःप्रोक्तोदंत्योष्ठ्योवःस्मृतोबुधैः ॥ एतेतुकंठतालव्याओऔकंठोष्ठजौ
स्मृतौ ॥ अर्धमात्रातुकंठ्यास्यादेकारैकारयोर्भवेत् ॥ ओकारौकारयोर्मात्रातयोर्विवृतसंवृतं ॥ संवृतंमात्रिकंज्ञेयं-
विवृतंतुद्विमात्रिकं ॥ घोषावासंवृताःसर्वेअघोषाविवृताःस्मृताः ॥ ४ ॥ स्वराणामूष्मणांचैवविवृतंकरणंस्मृतं ॥
तेभ्योपिविवृतावेडौताभ्यामैचौतथैवच ॥ अनुस्वारयमानांचनासिकास्थानमुच्यते ॥ अयोगवाहाविज्ञेयाआश्रय-
स्थानभागिनः ॥ अलाबुवीणानिर्घोषोदंत्यमूल्यस्वराननु ॥ अनुस्वारस्तुकर्तव्योनित्यंहोःशषसेषुच ॥ अनुस्वारे-
विवृत्यांतुविरामेचाक्षरद्वये ॥ द्विरोष्ठ्यौतुविगृहीयाद्यत्रौकारवकारयोः ॥ व्याघ्रीयथाहरेत्पुत्रान्दंष्ट्राभ्यांनचपी-
डयेत् ॥ भीतापतनभेदाभ्यांतद्वद्वर्णान्प्रयोजयेत् ॥ ५ ॥ यथासौराष्ट्रिकानारीतकंइत्यभिभाषते ॥ एवंरंगाःप्रयो-
क्तव्याःखेअरौइवखेदया ॥ रंगवर्णंप्रयुंजीरन्नोग्रसेत्पूर्वमक्षरं ॥ दीर्घस्वरंप्रयुंजीयात्पश्चान्नासिक्यमाचरेत् ॥ हृदये-
चैकमात्रस्त्वर्धमात्रस्तुमूर्धनि ॥ नासिकायांतथार्धचरंगस्यैवंद्विमात्रता ॥ हृदयादुत्करेतिष्ठन्कांस्येनसमनुस्वरन् ॥

पक्षि.

॥ १ ॥

मार्दवंचद्विमात्रं च जघन्वाँ इति निदर्शनं ॥ मध्येतुकं पयेत्कंपमुभौ पाश्वौ समौ भवेत् ॥ सरंगं कं पयेत्कंपं रथीवेति निदर्शनं ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नान्यक्तानचपीडिताः ॥ सम्यग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ॥ ६ ॥ गीती शीघ्री शिरःकंपीतया लिखितपाठकः ॥ अनर्थज्ञो ल्पकं ठश्च षडेते पाठकाधमाः ॥ माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः ॥ धैर्यलयसमर्थश्च षडेते पाठकागुणाः ॥ शंकितं भीतमुद्धृष्टमव्यक्तमनुनासिकं ॥ काकस्वरं शिरसि गतं तथा स्थानविवर्जितं ॥ उपांशुदष्टं त्वरितं निरस्तं विलंबितं गद्गदितं प्रगीतं ॥ निष्पीडितं ग्रस्तपदाक्षरं च वदेन्न दीनं न तु सानुनास्यं ॥ प्रातःपठेन्नित्यमुरःस्थितेन स्वरेण शार्दूलरुतोपमेन ॥ मध्यं दिने कंठगतेन चैव चक्राह्वसंकूजितसंनिभेन ॥ तारंतु विद्यात्सवनं तृतीयं शिरोगतं तच्च सदा प्रयोज्यं ॥ मयूरहंसान्यभृतस्वराणां तु ल्येन नादेन शिरःस्थितेन ॥ ७ ॥ अचो स्पृष्टायणस्त्वीपन्नेमस्पृष्टाश्लः स्मृताः ॥ शेषाः स्पृष्टाहलः प्रोक्तानि बोधानुप्रदानतः ॥ अमोनुनासिकानहोनादिनो ह्रस्वः स्मृताः ॥ ईषन्नादायणं जश्चश्वासिनस्तु खफादयः ॥ ईषच्छासांश्चरो विद्याद्गोर्धामैतत्प्रचक्षते ॥ दाक्षीपुत्रः पाणिनिनायेनेदं व्यापितं भुवि ॥ छंदःपादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ॥ ज्योतिषामयनं च क्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ शिक्षाग्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतं ॥ तस्मात्सांगमधीत्येव ब्रह्मलोके महीयते ॥ ८ ॥ उदात्तभारुयातिवृषों गुलीनां प्रदेशिनी मूलनिविष्टमूर्धा ॥ उपांतमध्ये स्वरितं धृतं च कनिष्ठिकायामनुदात्तमेव ॥ उदात्तं प्रदेशिनीं विद्यात्प्रचयं मध्यतो-

शिक्षा.

॥ २ ॥

गुलिं ॥ निहतंतुकनिष्ठिक्यास्वरितोपकनिष्ठिकां ॥ अंतोदात्तमाद्युदात्तमुदात्तमनुदात्तनीचस्वरितं ॥ मध्योदात्त-
स्वरितंभ्युदात्तंभ्युदात्तमिति नवपदशय्या ॥ अग्निःसोमःप्रवोवीर्यंहविषांस्वर्बृहस्पतिरिन्द्राबृहस्पती ॥ अग्निरित्यंतो-
दात्तंसोमइत्याद्युदात्तंप्रेत्युदात्तंवइत्यनुदात्तंवीर्यनीचस्वरितं ॥ हविषांमध्योदात्तंस्वरितिस्वरितं ॥ बृहस्प-
तिरितिभ्युदात्तमिन्द्राबृहस्पतीइतिभ्युदात्तं ॥ अनुदात्तोहृदिज्ञेयोमूर्ध्नुदात्तउदाहृतः ॥ स्वरितःकर्णमूलीयःस-
र्वास्येप्रचयःस्मृतः ॥ ९ ॥ चापस्तुवदतेमात्रांद्विमात्रंत्वेववायसः ॥ शिखीरौतित्रिमात्रंतुनकुलस्वर्धमात्रकं ॥
कुतीर्थादागतंदग्धमपवर्णंचभक्षितं ॥ नतस्यपाठेमोक्षोस्तिपापाहेरिवकिंल्विषात् ॥ सुतीर्थादागतंव्यक्तंस्वाम्नाय्यं-
सुव्यवस्थितं ॥ सुस्वरेणसुवक्त्रेणप्रयुक्तंब्रह्मराजते ॥ मंत्रोहीनःस्वरतोवर्णतोवामिथ्याप्रयुक्तोनतमर्थमाह ॥ सवाख्य-
जोयजमानंहिनस्तिथ्येद्रशत्रुःस्वरतोपराधात् ॥ अवक्षरंहनायुष्यंविस्वरंव्याधिपीडितं ॥ अक्षताशस्त्ररूपेणवज्रंप-
ततिमस्तके ॥ हस्तहीनंतुयोधीतेस्वरवर्णविवर्जितं ॥ ऋग्यजुःसामभिर्दग्धोवियोनिमधिगच्छति ॥ हस्तेनवेदंयोधीते-
स्वरवर्णार्थसंयुतं ॥ ऋग्यजुःसामभिःपूतोब्रह्मलोकेमहीयते ॥ १० ॥ शंकरःशांकरिंप्रादाद्वाक्षीपुत्रायधीमते ॥
वाङ्मयेभ्यःसमाहृत्यदेवींवाचमितिस्थितिः ॥ येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्यमहेश्वरात् ॥ कृत्स्नंव्याकरणंप्रोक्तंस्मै-
पाणिनयेनमः ॥ येनधौतागिरःपुंसांविमलैःशब्दवारिभिः ॥ तमश्चाज्ञानजंभिन्नंतस्मैपाणिनयेनमः ॥ अज्ञानांधस्य

पाणि.

॥ २ ॥

लोकस्यज्ञानांजनशलाकया ॥ चक्षुरुन्मीलितयेनतस्मैपाणिनयेनमः ॥ त्रिनयनमभिमुखनिःसृतामिमांयइहपठेत्प्र-
यतश्चसदाद्विजः ॥ सभवतिधनधान्यपशुपुत्रकीर्तिमानतुलंचसुखंसमश्रुतेदिवीतिदिवीति ॥ ११ ॥ अथशिक्षामा-
त्मोदात्तश्चहकारंस्वराणांयथागीत्यचोस्पृष्टोदात्तंचापस्तुशंकरएकादश ॥ ॥ इतिपाणिनीयशिक्षासमाप्ता ॥ ॥

॥ इतिपाणिनीयशिक्षासंपूर्णा ॥

अथज्योतिषं—लगधः ।

श्रीगणेशायनमः ॥ हरिः ॐ ॥ पंचसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिं ॥ दिनत्वयं न मासांगं प्रणम्य शिरसा शुचिः ॥
प्रणम्य शिरसा कालमभिवाद्य सरस्वतीं ॥ कालज्ञानं प्रवक्ष्यामि लगधस्य महात्मनः ॥ ज्योतिषामयनं कृत्स्नं प्रवक्ष्याम्य-
नुपूर्वशः ॥ विप्राणां समतलोके यज्ञकालार्थं सिद्धये ॥ निरेकं द्वादशार्धं द्विगुणं गतसंज्ञिकं ॥ षष्ट्या षष्ट्या युतं द्वाभ्यां-
पर्वणाराशि रुच्यते ॥ स्वरार्कमेके सोमार्कौ यदा साकं सवासवौ ॥ स्यात्तदा दियुगं माघस्तपः शुक्लो दिनं त्यजः ॥ १ ॥
प्रपद्ये ते श्रविष्ठादौ सूर्याचांद्रमसाबुदक् ॥ सार्पार्धे दक्षिणार्कस्तु माघश्रावणयोः सदा ॥ घर्मवृद्धिरपां प्रस्थः क्षपाहास उ-
दगतौ ॥ दक्षिणे तौ विपर्यस्तौ षण्मुहूर्त्ययने न तु ॥ द्विगुणं सप्तमं चाहुरयनाद्यं त्रयोदश ॥ चतुर्थं दशमं चैव द्विर्युग्माद्यं-
बहुलेप्युतौ ॥ वसुस्त्वष्टा भगोजश्च मित्रः सर्पाश्विनौ जलं ॥ धाता कश्यपाश्चार्धपंचनभस्त्वृतुः ॥ भांशाः स्युरष्ट-
काः कार्याः पक्षा द्वादश चोद्गताः ॥ एकादशगुणः स्योनः शुक्ले धर्चैव दवायदि ॥ २ ॥ कार्या भांशाष्टकास्थाने कला एका-
न्नाविंशतिः ॥ ऊनस्थाने द्विसप्ततीरुद्रपेदूनसंमिताः ॥ त्र्यहंशी भशेषो दिवसांशभागश्चतुर्दशस्याप्युपनीतभिन्नं ॥
भार्धेधिके चाधिगते परेशे द्वावुत्तमैकं नवैकैरवेद्यं ॥ पक्षात्पंचदशाच्चोर्ध्वतद्भुक्तमिति निर्दिशेत् ॥ नवभिस्तूद्गतोऽंशः

ज्योति.
॥ ४ ॥

स्यादूनांशश्चधिकेनतु ॥ जौद्राघःखेऽश्वेहीरोपाचिन्मूषण्यःसोमाधानः ॥ रेमृध्राश्वाओजस्तृष्वोह्येष्ठाइत्यृक्षार्लिगैः ॥
जाबाद्यंशैःसमंविद्यात्पूर्वार्धेपार्वसूत्रे ॥ भादानांशाच्चतुर्दशीकाष्ठानांदेविनाकलाः ॥ ३ ॥ कलादशचविंशस्या-
द्विमुहूर्तस्तुनाडिके ॥ द्वित्रिंशस्तत्कलानांतुषट्शतीत्र्यधिकंभवेत् ॥ नाडिकेद्वेमुहूर्तस्तुपंचाशत्पलमाषकं ॥ माष-
कात्कुंभकोद्रोणःकुटपैर्वर्धतेत्रिभिः ॥ सप्तकुंभयुक्स्योनःसूर्याद्योनित्रयोदश ॥ नवमानिचपंचाहःकाष्ठाःपंचाक्षराः
स्मृताः ॥ श्रविष्ठाभ्यांगुणाभ्यस्तान्प्राग्विलग्रान्विनिर्दिशेत् ॥ सूर्यान्मासान्षष्ठ्यस्तान्विद्याच्चांद्रमसानृतून् ॥
अतीतपर्वभागेषुशोधयेद्विगुणांतिथिं ॥ तेषुमंडलभागेषुतिथिनिष्ठांगतोरविः ॥ ४ ॥ याःपर्वभादानकलास्तासुस-
प्तगुणांतिथिं ॥ प्रक्षिपेत्कलासमूहस्तुविद्यादादानकीःकलाः ॥ यदुत्तरस्यायनतोयनंस्याच्छेषंतुयद्दक्षिणतोयनस्य ॥
तदेवपश्चाद्विगुणंद्विभक्तंसद्वादशंस्याद्विवसप्रमाणं ॥ तदर्धदिनभागानांसदापर्वणिपर्वणि ॥ ऋतुशेषंतुतद्विद्यात्सं-
ख्यायसहपर्वणां ॥ इत्युपायसमुद्देशोभूयोप्येनंप्रकल्पयेत् ॥ ज्ञेयराशिगताभ्यस्तान्विभजेज्ज्ञानराशिषु ॥ अग्निः
प्रजापतिःसोमोरुद्रोदितिर्बृहस्पतिः ॥ सर्पाश्चपितरश्चैवभगश्चैवार्यमापिच ॥ ५ ॥ सवितात्वष्टाथवायुश्चैद्राप्तीमि-
त्रएवच ॥ इंद्रोनिर्ऋतिरापोवैविश्वेदेवास्तथैवच ॥ विष्णुर्वसवोवरुणोजएकपात्तथैवच ॥ अहिर्बुध्न्यस्तथापूषाश्वि-
नौयमएवच ॥ नक्षत्रदेवताएताएताभिर्यज्ञकर्मणि ॥ यजमानस्यशास्त्रज्ञैर्नामनक्षत्रजंस्मृतं ॥ इत्येतन्मासवर्षाणां-

वेदांगं

॥ ४ ॥

मुहूर्तोदयपर्वणां ॥ दिनत्वयनमासांगंव्याख्यातंलगधोब्रवीत् ॥ सोमसूर्यस्त्रिचरितोलोकाँल्लोकेचसंमितं ॥ सोम-
सूर्यस्त्रिचरितोविद्वान्वेदविदश्रुते ॥ ६ ॥ विषुवंतद्गुणंद्वाभ्यांरूपहीनंतुषड्गुणं ॥ यल्लब्धंतानिपर्वाणितथोर्ध्वसातिथि
र्भवेत् ॥ माघशुक्लप्रवृत्तस्तुपौषकृष्णसमापिनः ॥ युगस्यपंचवर्षाणिकालज्ञानंप्रचक्षते ॥ तृतीयांनवमींचैवपौर्णमा-
सीत्रयोदशीं ॥ षष्ठींचविषुवांप्रोक्तोद्वादश्यांचसमंभवेत् ॥ चतुर्दशीमुपवसथस्तथाभवेद्यथोदितोदिनमुपैतिचंद्र-
माः ॥ माशुक्लाह्निकोयुंक्तेश्रविष्ठायांचवार्षिकीं ॥ यथाशिखामयूराणांनागानांमणयोयथा ॥ तद्वद्वेदांगशास्त्रा-
णांज्योतिषंमूर्धनिस्थितं ॥ वेदाहियज्ञार्थमभिप्रवृत्ताःकालानुपूर्वाविहिताश्चयज्ञाः ॥ तस्मादिदंकालविधानशास्त्रं-
योज्योतिषंवेदसवेदयज्ञान्योज्योतिषंवेदसवेदयज्ञानिति ॥ ७ ॥ ॥ पंचसंवत्सरंप्रपद्ये तेकार्याःकलादशचयाःपर्व-
सविताविषुवंसप्त ॥ ॥ इतिवेदांगज्योतिषंसमाप्तम् ॥ ॥ ॥ ॥

॥ इतिवेदांगज्योतिषसंपूर्णं ॥

अथछन्दः-पिंगलनागः ।

श्रीगणेशायनमः ॥ हरिःॐम् ॥ मयरसतजभनलगसंमितंभ्रमतिवाङ्मयंजगतियस्य ॥ सजयतिपिंगलनागःशि-
वप्रसादाद्विशुद्धमतिः ॥ त्रिगुरुंविद्धिमकारंलघ्वादिसमन्वितंयकाराख्यं ॥ लघुमध्यमंतुरेफंसकारमंतेगुरुनिबद्धं ॥
लघ्वंत्यंहितकारंजकारमुभयोर्लघुंविजानीयात् ॥ आदिगुरुंचभकारंनकारमिहपैंगलेत्रिलघुं ॥ दीर्घसंयोगपरंतथा-
स्वरव्यंजनांतमूष्मांतं ॥ सानुस्वारंचगुरुंकचिदवसानेपिलघ्वंत्यं ॥ आदिमध्यावसानेषुयस्तायांतिलाघवं ॥ भज-
सागौरवंयंतिमनौतुगुरुलाघवं ॥ त्रिविरामंदशवर्णषण्मात्रमुवाचपिंगलःसूत्रं ॥ छंदोवर्गपदार्थप्रत्ययहेतोश्चशा-
स्त्रादौ ॥ १ ॥ धीश्रीस्त्रीम् । वरासाय् । कागुहार् । वसुधास् । सातेकत् । कदासज् । किंवदभ्र् । नहसन् ।
गृल् । गंते । ध्रादिपरः । हे । लौसः । ग्लौ । अष्टौवसवइति ॥ २ ॥ छंदः । गायत्री । दैव्येकं । आसुरीपंच-
दश । प्राजापत्याष्टौ । यजुषांपद् । साम्नांद्विः । ऋचांत्रिः । द्वौद्वौसाम्नांवर्धेत । त्रींस्त्रीनृचां । चतुरश्चतुरःप्रा-
जापत्यायाः । एकैकंशेषे । जह्यादासुरी । तान्युष्णिगनुष्टुब्हतीपंक्तिंत्रिष्टुब्जगत्यः । तिस्रस्त्रिःसनाह्यएकैका-
ब्राह्म्यः । प्राग्यजुषामार्ष्यइति ॥ ३ ॥ पादः । इयादिपूरणः । गायत्र्यावसवः । जगत्याआदित्याः । विराजो-

छंदः

॥ ६ ॥

दिशः । त्रिष्टुभोरुद्राः । एकद्वित्रिचतुष्पादुक्तपादं । आद्यंचतुष्पादतुभिः । क्वचित्रिपादविभिः । सापादनिचृत् । षट्सप्तकयोर्मध्येष्टावतिपादनिचृत् । द्वौनवकौषट्कश्चनागी । विपरीतावाराही । षट्सप्तकाष्टकैर्वर्धमाना । विपरीताप्रतिष्ठा । तृतीयं द्विपाजागतगायत्राभ्यां । त्रिपात्रैष्टुभैः । उष्णिग्गायत्रौजागतश्च । ककुम्मध्येचेदंत्यः । पुरउष्णिक्पुरः ॥४॥ परोष्णिक्परः । चतुष्पादविभिः । अनुष्टुप्गायत्रैः । त्रिपात्क्वचिज्जागताभ्यांच । मध्येतेच । बृहती जागतस्त्रयश्चगायत्राः । पथ्यापूर्वश्चेत्तृतीयः । न्यंकुसारिणीद्वितीयः । स्कंधोग्रीवीकौष्टुकेः । उरोबृहतीयास्कस्य । उपदिष्टाद्बृहत्यंते । पुरस्ताद्बृहतीपुरः । क्वचिन्नवकाश्चत्वारः । वैराजौगायत्रौच । त्रिभिर्जागतैर्महाबृहती । सतोबृहतीतांडिनः । पंक्तिर्जागतौगायत्रौच । पूर्वौचेदयुजौसतःपंक्तिः । विपरीतौच ॥ ५ ॥ आस्तारपंक्तिःपरतः । प्रस्तारपंक्तिःपुरतः । विष्टारपंक्तिरंतः । संस्तारपंक्तिर्वहिः । अक्षरपंक्तिःपंचकाश्चत्वारः । द्वावप्यल्पशः । पदपंक्तिःपंच । चतुष्कषट्कौत्रयश्च । पथ्यापंचभिर्गायत्रैः । जगतीषड्भिः । एकेनत्रिष्टुब्ज्योतिष्मती । तथाजगती । पुरस्ताज्ज्योतिःप्रथमेन । मध्येज्योतिर्मध्यमेन । उपरिष्टाज्ज्योतिरंत्येन । एकस्मिन्पंचकेछंदःशंकुमती । षट्केकुड्मती । त्रिपादनिष्ठमध्यापिपीलिकमध्या । विपरीतायवमध्या । ऊनाधिकेनैकेननिचृद्भुरिजौ । द्वाभ्यांविराट्स्वराजौ । आदितःसंदिग्धे ॥ ६ ॥ देवतादितश्च । अग्निःसवितासोमोबृहस्पतिर्मित्रावरुणाविंद्रोविश्वेदेवादेवताः । स्वराःषड्जःषड्भगांधारमध्यमपंचम-

वेदांगं

॥ ६ ॥

धैवतनिषादाः । सितसारंगपिशंगकृष्णनीललोहितगौरावर्णाः । आग्निवेश्यकाश्यपगौतमांगिरसभार्गवकौशिकवासि-
 ष्ठानिगोत्राणि । श्यामान्यतिच्छंदांसि । रोचनाभाःकृतयः । अनुक्तानांकामतोवर्णाइति ॥ ७ ॥ चतुःशतमुत्कृतिः ।
 चतुरश्रतुरस्त्यजेदुत्कृतेः । तान्यभिसंव्याप्रेभ्यःकृतिः । प्रकृत्याचोपसर्गवर्जितः । धृत्यष्टिशक्तीजगत्यः । पृथक्-
 पृथक्पूर्वतएतान्येवैषां । द्वितीयंद्वितीयमतितः । अधलौकिकं । आत्रैष्टुभाच्चयदार्पं । पादश्चतुर्भागः । यथा-
 वृत्तसमासिर्वा । लःसमुद्रागणः । गौगंतमध्यादिर्नलश्च । स्वराअर्धचार्यार्धं । अत्रायुङ्गनज् । षष्ठोज् । न्लौवा ।
 न्लौचेत्पदंद्वितीयादि । सप्तमःप्रथमादि । अंत्येपंचमः ॥ ८ ॥ षष्ठश्चल् । त्रिषुगणेषुपादःपथ्याद्येच । विपुला-
 न्या । चपलाद्वितीयचतुर्थौगमध्येजौ । पूर्वमुखपूर्वा । जघनपूर्वतरत्र । उभयोर्महाचपला । आद्यर्धसमागीतिः ।
 अंत्येनोपगीतिः । उत्क्रमेणोद्गीतिः । अर्धवसुगणआर्यागीतिः । वैतालीयंद्विःस्वराअयुक्पादेयुगवसवोतेर्गः ।
 गौपच्छंदसिकं । आपातलिकाभगौग् । शेषेपरेणयुङ्गनसाकं । षट्चामिश्रायुजि । पंचमेनपूर्वःसाकंप्राच्यवृत्तिः ।
 अयुक्कृततीयेनोदीच्यवृत्तिः । आभ्यांयुगपत्प्रवृत्तकं । अयुक्चारुहासिनी ॥ ९ ॥ युगपरांतिका । गंताद्विर्वसवो-
 मात्रासमकलनवमः । द्वादशश्चवानवासिका । विश्लोकःपंचमाष्टमौ । चित्रानवमश्च । परयुंक्तेनोपचित्रा । एभिः
 पादाकुलकं । गीत्यार्यालः । शिखाविपर्यस्तार्धा । लःपूर्वश्चेज्योतिः । गश्चेत्सौम्या । चूलिकैकान्नत्रिंशेकत्रिंशदं-

छंदः
॥ ७ ॥

तेग । साग्येननसमालांगलइति ॥ १० ॥ वृत्तं । सममर्धसमंविषमंच । समंतावत्कृत्वःकृतमर्धसमंविषमंच ।
राश्यूनं । ग्लितिसमानी । लिगतिप्रमाणी । वितानमन्यत् । पादस्यानुष्टुब्धकं । नप्रथमात्स्नौ । द्वितीयचतुर्थयो-
रश्च । वान्यत् । यच्चतुर्थात् । पथ्यायुजोञ् । विपरीतैकीयं । चपलायुजोन् । विपुलायुगलःससमः । सर्वतःसैतव-
स्य । भ्रौन्तौच । प्रतिपादंचतुर्वृद्ध्यापदचतुर्वृद्धं । गावंतआपीडः ॥ ११ ॥ गावादौचेत्प्रत्यापीडः । प्रत्यापीडो-
गावादौच । प्रथमस्यविपर्ययसंज्ञरीलवत्यमृतधाराः । उद्गतामेकतसजौस्लौन्सौज्गौभ्रौज्जौगूस्जौस्जौगू । तृती-
यस्यसौरभकंनौभौ । ललितंनौसौ । उपस्थितप्रचुपितंपृथगाद्यमूसौज्भौगौस्त्रौज्भौस्त्रौज्भौज्जौय् । वर्धमानंतृतीये-
नौस्त्रौन्सौ । शुद्धविराट्पभंतज्राः । अर्धे । उपचित्रकंसौस्लौग्भौभौगू । द्रुतमध्याभौभौग्भौज्जौय्यौ । वेगवतीसै-
नौस्त्रौन्सौ । भद्रविराट्जौगौगौम्सौज्गौगू । केतुमतीस्जौगौभ्रौन्गौगू । आख्यानकीर्तौज्गौगूज्जौगौगू । विप-
रीताख्यानकीर्तौज्गौगूगौगौगू । हरिणप्लुतासौस्लौग्भौभ्रौ । अपरवक्त्रंनौलौग्भौज्जौ । पुष्पिताग्रानौयौन्जौ-
ज्जौगू ॥ १२ ॥ यवमतीजौजौज्जौज्जौगू । शिखैकान्नत्रिंशदेकत्रिंशदंतेग । खंजामहत्ययुजीति ॥ १३ ॥ यतिर्वि-
विच्छेदः । तनुमध्यात्यौ । कुमारललिताज्जौगू । माणवकाक्रीडितकंभ्तौलौ । चित्रपदाभौयौ । विद्युन्मालामौ-
गौ । भुजगशिशुभृतानौम् । हलमुखीनौम् । शुद्धविराण्मसौज्गौ । पणवोभ्रौयौ । रुक्मवतीभ्रौगौ । मयूरसा-

वेदांगं

॥ ७ ॥

रिणीजौगौ । मत्ताम्भौसौ । उपस्थितात्जौगौ । एकरूपसौजौगौ । इन्द्रवज्रातौजौगौ । उपेन्द्रवज्राज्जौगौ ।
 वाद्यंताबुपजातयः । दोधकम्भौभौगौ । शालिनीम्तौलौगसमुद्रकृषयः ॥ १४ ॥ वातोर्मीम्भौलौगच । भ्रमरवि-
 लसितम्भौलौग । रथोद्धतानौलौग । स्वागतानौभौग । वृत्तानौलौग । श्येनीजौलौग । जगती । वंशस्थाज्जौ-
 जौ । इन्द्रवंशातौजौ । द्रुतविलंबितम्भौभौ । तोटकंसः । पुटोनौम्यौवसुसमुद्राः । जलोद्धतगतिज्जौज्जौरसर्तवः ।
 भुजंगप्रयातयः । स्रग्विणीरः । प्रमिताक्षरास्जौसौ । वैश्वदेवीमौयाविन्द्रियकृषयः । नवमालिनीज्जौभ्याविति
 ॥ १५ ॥ प्रहर्षिणीभौजौगत्रिकदशकौ । रुचिराज्भौस्जौगसमुद्रनवकौ । मत्तमयूरास्तौय्सौग । असंवाधाम्तौ-
 न्सौगाविन्द्रियनवकौ । अपराजितानौसौलौगस्वरकृषयः । प्रहरणकलितानौभौलौगच । वसंततिलकाद्भौजौगौ ।
 सिंहोन्नताकाश्यपस्य । उद्धर्षिणीसैतवस्य । चंद्रावर्तानौनौसु । मालर्तुनवकौचेत् । मणिगुणनिकरोवस्वृषयः ।
 मालिनीनौम्यौयच । ऋषभगजविलसितम्भौनौलौगस्वरनवकौ । हरिणीन्सौख्यौस्लौगससमुद्रकृषयः । पृथ्वीज्जौ-
 ज्जौलौगवसुनवकौ । वंशपत्रपतितम्भौभौलौगदिगृषयः । मंदाक्रांताम्भौन्तौद्रौगसमुद्रर्तुस्वराः । शिखरिणीय्मौ-
 न्सौभ्लौगुरुद्राः । कुसुमितलतावेलितामृतौन्यौयाविन्द्रियर्तुस्वराः ॥ १६ ॥ शार्दूलविक्रीडितम्सौज्जौतौगादित्य-
 कृषयः । सुवदनाम्भौभौयभौलौगस्वरकृषिरसाः । ग्लितिवृत्तं । स्रग्धराभौभौयौयत्रिःसप्तकाः । मद्रकम्भौभौलौग-

छंदः
॥ ८ ॥

दिगादित्याः । अश्वललितंजौभजौभजौभलौगुद्रादित्याः । मत्ताक्रीडामौलौनौनौलौगवसुपंचदशकौ । तन्वीभ्तौन्सौ-
भौन्यौद्विरादित्याः । कौचपदाभ्मौस्भौनौनौगभूतेंद्रियवस्वृषयः । भुजंगविजृंभितंमौलौनौसौलौगवसुरुद्रऋषयः ।
अपवाहकोमौनौनौन्सौगौनवकर्तुरसेंद्रियाणि । दंडकोनौरः । प्रथमश्चंडवृष्टिप्रयातः । अन्यत्ररातमांडव्याभ्यां ।
शेषःप्रचितइति ॥ १७ ॥ अत्रानुक्तंगाथा । द्विकौग्लौ । मिश्रौच । पृथग्लामिश्राः । वसवस्त्रिकाः । लघे ।
सैकेग । प्रतिलोमगुणंद्विर्लाघं । ततोऽग्येकंजह्यात् । द्विरधे । रूपेशून्यं । द्विःशून्ये । तावदधेतद्रुणितं । द्विर्धूनं ।
तदंतानां । एकोनेद्धा । परेपूर्णपरेपूर्णमिति ॥ १८ ॥ मयद्वादशधीःपंचदशछंदःषोडशपादःपरोष्णिक्प्रस्तारपंक्ति-
विंशतिविंशतिरेकविंशतिदेवतादितोष्टौचतुःशतंषष्ठोविंशतिविंशतिर्युगपरांतिकात्रयोदशवृत्तंगावादौविंशतिविंशति-
र्यवमतीत्रीणियतिविंशतिर्वातोर्मिमष्टादशप्रहर्षिणीविंशतिःशार्दूलविक्रीडितंपञ्चदशात्रानुक्तंसप्तदशाष्टादश ॥ १९ ॥
इतिछंदःसमाप्तः ॥

वेदांगं

॥

॥ ८ ॥

॥ इतिवेदांगछंदःसमाप्तः ॥

अथ निघंटुः यास्कः ।

श्रीगणेशायनमः ॥ हरिःॐम् ॥ गौः । ग्मा । ज्मा । क्ष्मा । क्षा । क्ष्मा । क्षोणी । क्षितिः । अवनिः । उर्वी ।
 पृथ्वी । मही । रिपः । अदितिः । इळा । निर्ऋतिः । भूः । भूमिः । पूषा । गातुः । गोत्रेत्येकविंशतिः पृथिवी-
 नामधेयानि ॥ १ ॥ हेम । चंद्रं । रुक्मं । अर्यः । हिरण्यं । पेशः । कृशं । लोहं । कर्णकं । कांचनं । भर्म ।
 अमृतं । मरुत् । दत्रं । जातरूपमितिपंचदशहिरण्यनामानि ॥ २ ॥ अंबरं । वियत् । व्योम । बहिः । धन्व ।
 अंतरिक्षं । आकाशं । आपः । पृथिवी । भूः । स्वयंभूः । अध्वा । पुष्करं । सगरः । समुद्रः । अध्वरमितिषोड-
 शांतरिक्षनामानि ॥ ३ ॥ स्वः । पृश्निः । नार्कः । गौः । विष्टप् । नभइतिपद्माधारणानि ॥ ४ ॥ खेदयः ।
 किरणाः । गावः । रश्मयः । अभीश्वः । दीर्घितयः । गर्भस्तयः । वनं । उन्नाः । वसवः । मरीचिपाः । मयूखाः ।
 सप्तऋषयः । साध्याः । सुपर्णाइतिपंचदशरश्मिनामानि ॥ ५ ॥ आताः । आशाः । उपराः । आष्ठाः । काष्ठाः ।
 व्योम । कुकुभः । हरितइत्यष्टौदिङ्नामानि ॥ ६ ॥ श्यावी । क्षपा । शर्वरी । अक्तुः । ऊर्म्यी । राम्या ।
 यम्या । नम्या । दोषा । नक्ता । तमः । रजः । असिक्री । पर्यस्वती । तमस्वती । घृताची । शिरिणा । मोकी ।
 शोकी । ऊर्ध्वः । पर्यः । हिमा । वस्वीतित्रयोविंशतीरात्रिनामानि ॥ ७ ॥ विभावरी । सूनरी । भास्वती । ओ-

निघंटुः

॥ ९ ॥

दती । चित्रामघा । अर्जुनी । वाजिनी । वाजिनीवती । सुम्नावरी । अहना । द्योतना । श्वेत्या । अरुषी ।
सूनृता । सूनृतावती । सूनृतावरीतिषोळशोषोनामानि ॥ ८ ॥ वस्तोः । द्युः । भानुः । वासरं । स्वसराणि ।
घ्नसः । घर्मः । घृणः । दिनं । दिवा । दिवेदिवे । द्यविद्यवीतिद्वादशाहर्नामानि ॥ ९ ॥ अद्रिः । घ्रावा ।
गोत्रः । वलः । अश्रः । पुरुभोजाः । वलिशानः । अश्मा । पर्वतः । गिरिः । व्रजः । चरुः । वराहः । शंबरः ।
रौहिणः । रैवतः । फलिगः । उपरः । उपलः । चमसः । अहिः । अश्रं । बलाहकः । मेघः । दृतिः । ओदनः ।
वृषधिः । वृत्रः । असुरः । कोशइतित्रिंशन्मेघनामानि ॥ १० ॥ श्लोकः । धारा । इळा । गौः । गौरी । गांधर्वी ।
गभीरा । गभीरा । मंद्रा । मंद्रार्जनी । वाशी । वाणी । वाणीची । वाणः । पविः । भारती । घमनिः ।
नाळी । मेळिः । मेना । सूर्या । सरस्वती । निवित् । स्वाहा । वसुः । उपब्धिः । मायुः । काकुत् । जिहा ।
घोषः । स्वरः । शब्दः । स्वनः । ऋक् । होत्रा । गीः । गाथा । गुणः । धेना । घ्राः । विषा । नना । कशा ।
धिषणा । नौः । अक्षरं । मही । अदितिः । शची । वाक् । अनुष्टुप् । धेनुः । वल्गुः । गल्दा । सरः । सुपर्णी ।
बेकुरेतिसप्तपंचाशद्वाङ्नामानि ॥ ११ ॥ अर्णः । क्षोदः । क्षद्म । नभः । अंभः । कवैधं । सुलिलं । वाः । वनं ।
घृतं । मधु । पुरीषं । पिप्पलं । क्षीरं । विषं । रेतः । कशः । जन्म । बृबूकं । बुसं । तुड्या । बर्बुरं । सुक्षेम ।

वेदांगं

॥ ९ ॥

ध॒रुणं । सु॒रा । अ॒र॒रि॒दा॒नि । ध्व॒स्म॒न्वत् । ज॒मि । आ॒यु॒धा॒नि । क्ष॒पः । अ॒हिः । अ॒क्षरं । स्रो॒तः । तृ॒प्तिः ।
 र॒सः । उ॒द॒कं । प॒र्यः । स॒रः । भे॒ष॒जं । स॒हः । श॒र्वः । य॒हः । ओ॒जः । सु॒खं । क्ष॒त्रं । आ॒व॒याः । शु॒भं । या॒दुः ।
 भू॒तं । भु॒व॒नं । भ॒वि॒ष्यत् । आ॒पः । म॒हत् । व्यो॒म । य॒शः । म॒हः । स॒र्णी॒कं । स्मृ॒ती॒कं । स॒ती॒नं । ग॒ह॒नं ।
 ग॒भी॒रं । ग॒भ॒रं । ई॒ । अ॒न्नं । ह॒विः । स॒द्यः । स॒दनं । कृ॒तं । यो॒निः । कृ॒त॒स्य॒यो॒निः । स॒त्यं । नी॒रं । र॒यिः ।
 स॒त् । पू॒र्णं । स॒र्वं । अ॒क्षि॒तं । व॒हिः । ना॒मं । स॒र्पिः । अ॒पः । प॒वि॒त्रं । अ॒मृ॒तं । इ॒न्दुः । हे॒म । स्वः । स॒र्गाः ।
 शं॒बरं । अ॒भ्वं । व॒पुः । अ॒ंबु । तो॒यं । तू॒यं । कृ॒पी॒टं । शु॒क्रं । ते॒जः । स्व॒धा । वा॒रि॒ । ज॒लं । ज॒ला॒षं । इ॒द॒मि॒
 त्ये॒क॒श॒त॒मु॒द॒क॒ना॒मा॒नि ॥ १२ ॥ अ॒व॒न॒यः । यु॒व्याः । खाः । सी॒राः । स्रो॒त्याः । ए॒न्यः । धु॒न॒यः । रु॒जा॒नाः ।
 वृ॒क्ष॒णाः । खा॒दो॒अ॒र्णाः । रो॒ध॒च॒क्राः । ह॒रि॒तः । स॒रि॒तः । अ॒ग्न॒वः । न॒भ॒न्वः । वृ॒ध्वः । हि॒र॒ण्य॒व॒र्णाः । रो॒हि॒तः ।
 स॒स्रु॒तः । अ॒र्णाः । सि॒ध॒वः । कु॒ल्याः । व॒र्यः । उ॒र्यः । इ॒रा॒व॒त्यः । पा॒र्व॒त्यः । स्र॒व॒त्यः । ऊ॒र्ज॒स्व॒त्यः । प॒र्य॒स्व॒त्यः ।
 त॒र॒स्व॒त्यः । स॒र॒स्व॒त्यः । ह॒र॒स्व॒त्यः । रो॒ध॒स्व॒त्यः । भा॒स्व॒त्यः । अ॒जि॒राः । मा॒तरः । न॒द्य॒इ॒ति॒स॒प्त॒त्रिं॒श॒न्न॒दी॒ना॒-
 मा॒नि ॥ १३ ॥ अ॒त्यः । ह॒यः । अ॒र्वी । वा॒जी । स॒प्तिः । व॒हिः । द॒धि॒क्राः । द॒धि॒क्रा॒वा । ए॒त॒ग्वः । ए॒त॒शः ।
 प॒द्मः । दौ॒र्ग॒हः । औ॒च्चै॒श्र॒व॒सः । ता॒क्ष्यः । आ॒शुः । ब्र॒ध्नः । अ॒रु॒षः । मां॒श्च॒त्वः । अ॒व्य॒थ॒यः । इ॒ये॒ना॒सः ।

निघंटुः
॥१०॥

सुपर्णाः । पतंगाः । नरः । हार्याणां । हंसासः । अश्वाइतिषड्विंशतिरश्वनामानि ॥ १४ ॥ हरीन्द्रस्य । रोहि-
तोन्नेः । हरितआदित्यस्य । रासभावश्विनोः । अजाःपूष्णः । पृषत्योमरुतां । अरुणयोगार्वाउषसां । इयावाः
सवितुः । विश्वरूपाबृहस्पतेः । नियुतोवायोरितिदशादिष्टोपयोजनानि ॥ १५ ॥ भ्राजते । भ्राशते । भ्राश्यति ।
दीदर्यति । शोचति । मंदते । भंदते । रोचते । ज्योतते । द्योतते । द्युमदित्येकादशज्वलतिकर्माणः ॥ १६ ॥
जमत् । कल्मलीकिनै । जंजणाभवन् । मल्मलाभवन् । अर्चिः । शोचिः । तपः । तेजः । हरः । हर्णिः । शृंगा-
णिशृंगाणीत्येकादशज्वलतोनामधेयानि ॥ १७ ॥ गौर्हेमांवरंस्वः । खेदय आताः इयावीविभावरीवस्तोरद्विश्लोकोर्णो-
वनयोत्योहरीन्द्रस्यभ्राजतेजमदितिसप्तदश ॥ इतिनिघंटुप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अपः । अम्रः । दंसः । वेषः । वेपः । विष्टी । व्रतं । कर्वरं । करुणं । शकर्म । क्रतुः । करणानि । करांसि ।
करिक्रत् । करंती । चक्रत् । कर्त्वि । कर्तोः । कर्तव्यै । कृत्वी । धीः । शची । शमी । शिमी । शक्तिः । शिल्प-
मितिषड्विंशतिःकर्मनामानि ॥ १ ॥ तुक् । तोकं । तनयः । तोकर्म । तकर्म । शेषः । अम्रः । गर्यः । जाः ।
अपत्यं । युहुः । सूनुः । नपात् । प्रजा । वीजमितिपंचदशापत्यनामानि ॥ २ ॥ मनुष्याः । नरः । ध्रुवाः ।
जंतवः । विशः । क्षितयः । कृष्टयः । चर्षणयः । नहुषः । हरयः । मर्याः । मर्त्याः । मर्तीः । व्राताः । तुर्वशाः ।

वेदांगं

॥ १० ॥

द्रुह्यवः । आयवः । यदवः । अनवः । पूरवः । जगतः । तस्थुषः । पंचजनाः । विवस्वतः । पृतनाइतिपंचविं-
 शतिर्मनुष्यनामानि ॥ ३ ॥ आयुती । च्यवाना । अभीशू । अग्रवाना । विनंगुसौ । गर्भस्ती । कुरस्त्रौ । बाहू ।
 भुरिजौ । क्षिपस्ती । शक्करी । भरित्रेइतिद्वादशबाहुनामानि ॥ ४ ॥ अग्रुवः । अण्व्यः । क्षिपः । विशः ।
 शर्याः । रशनाः । धीतयः । अथर्यः । विपः । कक्ष्याः । अवनयः । हरितः । स्वसारः । जामयः । सनाभयः ।
 योक्राणि । योजनानि । धुरः । शाखाः । अभीशवः । दीधितयः । गर्भस्तयइतिद्वाविंशतिरंगुलिनामानि ॥ ५ ॥
 वदिम । उदमसि । वेति । वेनति । वेसति । वांछति । वष्टि । वनोति । जुषते । हर्यति । आचके । उशिक् ।
 मन्यते । छन्त्सत् । चाकनत् । चक्रमानः । कनति । कानिषदित्यष्टादशकांतिकर्माणः ॥ ६ ॥ अंधः । वाजः ।
 पर्यः । श्रवः । पृक्षः । पितुः । सुतः । सिनै । अवः । धु । धासिः । इरा । इळा । इबै । ऊर्क् । रसः । स्वधा ।
 अर्कः । क्षद्म । नेमः । ससं । नमः । आयुः । सनृता । ब्रह्म । वर्चः । कीलालं । यशइत्यष्टाविंशतिरन्ननामानि
 ॥ ७ ॥ आवयति । भवति । बभस्ति । वेति । वैवेष्टि । अविष्यन् । वप्सति । भुसथः । वव्धां । हरतीतिदश-
 त्तिकर्माणः ॥ ८ ॥ ओजः । पाजः । शवः । तवः । तरः । त्वक्षः । शर्धः । वार्धः । नृम्णं । तविषी । शुष्मं ।
 शुष्णं । दक्षः । वीलु । च्यौलं । शूषं । सहः । यहः । वधः । वर्गः । वृजिनै । वृक् । मज्मना । पौस्यानि ।

निघंटुः

॥११॥

धूर्णसिः । द्रविणं । स्पंद्रासः । शंबरमित्यष्टाविंशतिर्बलनामानि ॥ ९ ॥ मृधं । रेक्णः । रिक्थं । वेदः । वरिवः ।
श्वात्रं । रक्षं । रयिः । क्षत्रं । भगः । मीढुं । गयः । द्युम्नं । इन्द्रियं । वसु । रायः । राधः । भोजनं । तना ।
नृम्णं । बंधुः । मेधा । यशः । ब्रह्म । द्रविणं । श्रवः । वृत्रं । वृतमित्यष्टाविंशतिरेवधननामानि ॥ १० ॥
अभ्या । उस्त्रा । उस्त्रिया । अही । मही । अदितिः । इळा । जगती । शकरीतिनवगोनामानि ॥ ११ ॥ रेळते ।
हेळते । भामते । भृणीयते । भ्रीणाति । भ्रेषति । दोधति । वृनुष्यति । कंपते । भोजतइतिदशकुध्यतिकर्माणः
॥ १२ ॥ हेळः । हरः । हृणिः । त्यजः । भामः । एहः । हूरः । तपुषी । जूणिः । मन्युः । व्यथिरित्येकादश-
क्रोधनामानि ॥ १३ ॥ वर्तते । अयते । लोटते । लोठते । स्यंदते । कसति । सर्पति । स्यमति । स्रवति ।
संस्त्रते । अर्वति । श्रोतति । ध्वंसति । वेनति । माष्टि । भुरण्यति । शर्वति । कालयति । पेलयति । कंठति ।
पिस्यति । बिस्यति । मिस्यति । प्रवते । प्लवते । च्यवते । कवते । गवते । नवते । क्षोदति । नक्षति । सक्षति ।
न्यक्षति । सचति । ऋच्छति । तुरीयति । चतति । अतति । गति । इयक्षति । सञ्चति । त्सरति । रंहति ।
यतते । भ्रमति । ध्रजति । रजति । लजति । क्षियति । धमति । मिनाति । ऋणवति । ऋणोति । स्वरति ।
सिसति । वेषिष्टि । योषिष्टि । रिणाति । रीयते । रेजति । दध्यति । दुभ्रोति । युध्यति । धन्वति । अरुषति ।

वेदांगं

॥ ११ ॥

आर्यति । डीर्यते । तर्कति । दीर्यति । ईषति । फणति । हर्नति । अर्दति । मर्दति । सख्यते । नसते । हर्षति । इर्यति ।
 ईर्ते । ईर्खते । ज्यति । श्वात्रति । गति । आगनीगति । जंगति । जिन्वति । जसति । गर्मति । ध्रति ।
 ध्राति । ध्रयति । वहते । रथर्यति । जेहते । प्वःकति । धुंपति । प्साति । वाति । याति । इषति । द्राति ।
 द्रूळति । एजति । जर्मति । जवति । वंचति । अनिति । पवते । हंति । सेधति । अगन् । अजगन् । जिगाति ।
 पतति । इन्वति । द्रमति । द्रवति । वेति । हर्यतात् । एति । जगायात् । अयुधुरितिद्वाविंशतंगतिकर्माणः
 ॥ १४ ॥ नु । मधु । द्रवत् । ओषं । जीराः । जूणिः । शूर्ताः । शूघनासः । शीभं । तृषु । तूर्यं । तूणिः ।
 अजिरं । भुरण्युः । शु । आशु । प्राशुः । तूतुजिः । तूतुजानः । तुज्यमानासः । अज्राः । साचीवित् ।
 शुगत् । ताजत् । तरणिः । वातरंहाइतिषड्विंशतिःक्षिप्रनामानि ॥ १५ ॥ तळित् । आसात् । अंबरं ।
 तुर्वशे । अस्तमीके । आके । उपाके । अर्वाके । अंतमानां । अवमे । उपमइत्येकादशांतिकनामानि ॥ १६ ॥
 रणः । विवाक् । विखादः । नदनुः । भरे । आकंदे । आहवे । आजौ । पृतनाज्यं । अभीके । समीके ।
 ममसत्यं । नेमधिता । संकाः । समितिः । समनं । मीढे । पृतनाः । स्पृधः । मृधः । पृत्सु । समत्सु ।
 समर्ये । समरणे । समोहे । समिथे । संख्ये । संगे । संयुगे । संगथे । संगमे । वृत्रतूर्ये । पृक्षे । आणौ ।

निघंटुः

॥१२॥

शूरसातौ । वाजसातौ । समनीके । खले । खजे । पौख्ये । महाधने । वाजे । अज्म । सङ्ग । संयत् ।
संवतइतिषट्चत्वारिंशत्संग्रामनामानि ॥ १७ ॥ इन्वति । नक्षति । आक्षाणः । आनद् । आष्ट । आपनः ।
अशत् । नशत् । आनुशे । अश्रुतइतिदशव्यासिकर्माणः ॥ १८ ॥ दुभ्नोति । श्रथति । ध्वरति । धूर्वति ।
वृणक्ति । वृश्चति । कृण्वति । कुंतति । श्वसिति । नभते । अर्दयति । स्तृणाति । स्नेहयति । यातयति ।
स्फुरति । स्फुलति । निवपंतु । अवतिरति । वियातः । आतिरत् । तळित् । आखंडल । द्रूणाति । रुम्णाति ।
शृणाति । शम्नाति । तृणेद्धि । ताद्धि । नितोशते । निर्वहयति । मिनाति । मिनोति । धमतीतित्रयस्त्रिंशद्ध-
कर्माणः ॥ १९ ॥ दिद्युत् । नेमिः । हेतिः । नमः । पविः । सुकः । वृकः । वधः । वज्रः । अर्कः । कुत्सः ।
कुलिशः । तुंजः । तिग्मः । मेनिः । स्वधितिः । सार्यकः । परशुरित्यष्टादशवज्रनामानि ॥ २० ॥ इरज्यति ।
पत्यते । क्षयति । राजतीतिचत्वारण्यैश्वर्यकर्माणः ॥ २१ ॥ राष्ट्री । अर्यः । नियुत्वान् । इनइनइतिचत्वारीश्व-
रनामानि ॥ २२ ॥ अपस्तुड्मनुष्याआयत्युग्रवोवृश्म्यंधुआवयत्योजोमघमह्यारेळतेहेळोवर्ततेनुतळिद्रणइन्वतिदु-
भ्नोतिदिद्युदिर्ज्यतिराष्ट्रीद्वाविंशतिः ॥ इतिनैघंटुकेद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अंउरु । तुवि । पुरु । भूरि । शश्वत् । विश्वं । परीणसा । व्यानशिः । शतं । सहस्रं । सलिलं । कुविदि-

वेदागं

॥ १२ ॥

तिद्वादशबहुनामानि ॥ १ ॥ ऋहन् । ह्रस्वः । निघृष्वः । मायुकः । प्रतिष्ठा । कृधु । वस्रकः । दुभ्रं । अमकः ।
 क्षुल्लकः । अल्पइत्येकादशह्रस्वनामानि ॥ २ ॥ महत् । ब्रध्नः । ऋष्वः । बृहत् । उक्षितः । तवसः । तविषः ।
 महिषः । अम्बः । ऋभुक्षाः । उक्षाः । विहायाः । युहः । ववक्षिथ । विवक्षसे । अंभृणः । माहिन् । गभीरः ।
 ककुहः । रभसः । प्रार्धन् । विरप्शी । अर्हुतं । बंहिष्ठः । बर्हिषदितिपंचविंशतिर्महन्नामानि ॥ ३ ॥ गयः ।
 कृदरः । गर्तः । हर्म्यः । अस्तं । पस्त्यं । दुरोणे । नीळं । दुर्याः । स्वसराणि । अमा । दभे । कृत्तिः । योनिः ।
 सझं । शरणं । वरूथं । छुर्दिः । छुदिः । छाया । शर्म । अज्मेतिद्वाविंशतिर्गृहनामानि ॥ ४ ॥ इरज्यति ।
 विधेम । सपर्यति । नमस्यति । दुवस्यति । ऋधोति । ऋणद्धि । ऋच्छति । सपति । विवासतीतिदशपरिचरण-
 कर्माणः ॥ ५ ॥ शिबाता । शतरा । शतपंता । शिल्गुः । स्युमकं । शेवृधं । मयः । सुगम्यं । सुदिनं ।
 शूषं । शुनं । शग्मं । भेषजं । जलाषं । स्योनं । सुम्रं । शेवं । शिवं । शं । कमितिर्विंशतिःसुखनामानि ॥ ६ ॥
 निर्णिक् । वप्तिः । वर्षः । वपुः । अमतिः । अप्सः । प्सु । अम्रः । पिष्टं । पेशः । कृशनं । मरुत् । अर्जुनं ।
 ताम्रं । अरुषं । शिल्पमितिषोडशरूपनामानि ॥ ७ ॥ अस्त्रेमा । अनेमा । अनेद्यः । अनवद्यः । अनभिशस्त्यः ।
 उक्थ्यः । सुनीथः । पाकः । वामः । वयुनमितिदशप्रशस्यनामानि ॥ ८ ॥ केतुः । केतः । चेतः । चित्तं । क्रतुः ।

निघंटुः
॥१३॥

असुः । घीः । क्लीं । माया । वयुर्न । अभिरुयेत्येकादशप्रज्ञानामानि ॥ ९ ॥ बद् । श्रत् । सुत्रा । अद्धा ।
इत्या । ऋतमितिषट्सत्यनामानि ॥ १० ॥ चिक्व्यत् । चाकनत् । अर्चश्म । चष्टे । विचष्टे । विचर्षणिः ।
विश्वचर्षणिः । अवचाकशदित्यष्टौपश्यतिकर्माणः ॥ ११ ॥ हिके । नुके । सुके । आहिके । आकी । नकिः ।
माकिः । नकी । आकृतमिति नवोत्तराणि पदानि सर्वपदसमाम्नानाय ॥ १२ ॥ इदमिव । इदंयथा । अग्निर्नये ।
चतुरश्चिद्दमानात् । ब्राह्मणाग्रतचारिणः । वृक्षस्यनुतेपुरुहूतव्याः । जारआभर्ग । मेषोभूतोऽभियनयः । तद्रूपः ।
तद्वर्णः । तद्वत् । तथेत्युपमाः ॥ १३ ॥ अर्चति । गायति । रेभति । स्तोभति । गुर्धयति । गुणाति । जरते ।
हयते । नदति । पृच्छति । रिहति । धमति । कृपायति । कृपण्यति । पुनस्यति । पुनायते । वल्गुयति । मंदते ।
भंदते । छंदति । छंदयते । शशमानः । रजयति । रजयति । शंसति । स्तौति । यौति । रौति । नौति । भनति ।
पणायति । पणते । सपति । पपृक्षाः । महयति । वाजयति । पूजयति । मन्यते । मंदति । रसति । स्वरति ।
वेनति । मंद्रयते । जल्पतीतिचतुश्चत्वारिंशदर्चतिकर्माणः ॥ १४ ॥ विप्रः । विप्रः । गृत्सः । धीरः । वेनः ।
वेधाः । कण्वः । ऋभुः । नवेदाः । कविः । मनीषी । मंधाता । विधाता । विपः । मनुश्चित् । विपश्चित् ।
विपन्यवः । आकेनिपः । उशिजः । कीस्तासः । अद्धातयः । मतयः । मनुथाः । वाघतइतिचतुर्विंशतिर्मेधाविना-

वेदांगं
॥ ३ ॥

॥ १३ ॥

मानि ॥ १५ ॥ रेभः । जुरिता । कारुः । नदः । स्तामुः । कीरिः । गौः । सूरिः । नादः । छंदः । स्तुप् । रुद्रः ।
 कृपण्युरिति त्रयोदशस्तोत्रनामानि ॥ १६ ॥ यज्ञः । वेनः । अध्वरः । मेघः । विदधः । नार्थः । सर्वनं । होत्रा ।
 इष्टिः । देवताता । मखः । विष्णुः । इंदुः । प्रजापतिः । धर्मइति पंचदशयज्ञनामानि ॥ १७ ॥ भ्रुताः ।
 कुरवः । वाघतः । वृकबर्हिषः । यतस्रुचः । मरुतः । सुबाधः । देवयवइत्यष्टावृत्तिङ्नामानि ॥ १८ ॥ ईमहे ।
 यामि । मन्महे । दद्धि । शुग्धि । पुधि । मिमिहि । रिमिहि । रिरीहि । पीपरत् । यंतारः । यंधि ।
 इषुध्यति । मदेमहि । मनामहे । मायतइतिसप्तदशयाच्ञाकर्माणः ॥ १९ ॥ दाति । दाशति । दासति । राति ।
 रासति । पुणक्षि । पुणाति । शिक्षति । तुंजति । मंहतइति दशदानकर्माणः ॥ २० ॥ परिस्रव । पर्वस्व ।
 अभ्यर्ष । आशिषइति चत्वारोध्येषणाकर्माणः ॥ २१ ॥ स्वपिति । सस्तीति द्वौ स्वपितिकर्माणौ ॥ २२ ॥ कूपः ।
 कातुः । कर्तः । वव्रः । काटः । खातः । अवतः । क्रिधिः । सूदः । उत्सः । कृश्यदात् । कारोतरात् । कुशयः ।
 केषटइति चतुर्दशकूपनामानि ॥ २३ ॥ तृपुः । तक्का । रिभ्वा । रिपुः । रिक्का । रिहायाः । तायुः । तस्करः ।
 वनर्गुः । हुरश्चित् । मुषीवान् । मलिम्लुचः । अघशंसः । वृकइति चतुर्दशैवस्तेननामानि ॥ २४ ॥ निण्वं । सुस्वः ।
 सनुतः । हिरुक् । प्रतीच्यं । अपीच्यमिति षणिर्णीतांतर्हितनामधेयानि ॥ २५ ॥ आके । पुराके । पुराचैः ।

निघंटुः
॥१४॥

अरे । परावतइतिपंचदूरनामानि ॥ २६ ॥ प्रहं । प्रदिवः । प्रवयाः । सनेमि । पूर्व । अहायेतिषट्पुराणनामा-
नि ॥ २७ ॥ नवं । नूतनं । नव्यं । इदा । इदानीमितिषळेवनवनामानि ॥ २८ ॥ प्रपित्वे । अमीके ।
दुधं । अर्भकं । तिरः । सतः । त्वः । नेमः । ऋक्षाः । स्तुभिः । वृषीभिः । उपजिहिका । ऊर्दरं । कूर्दरं ।
रभः । पिनाकं । मेना । ग्राः । शेषः । वैतसः । अया । एना । सिषकु । सचते । भ्यसते । रेजतइतिषड्विंश-
तिद्विंशउत्तराणिनामानि ॥ २९ ॥ स्वधे । पुरंधी । धिषणे । रोदसी । क्षोणी । अंभसी । नभसी । रजसी ।
सदसी । सद्यनी । घृतवती । बहुले । गभीरे । गंभीरे । ओण्यौ । चम्बौ । पार्श्वौ । मही । उर्वी । पृथ्वी ।
अदिती । अही । दूरेअंते । अपारेअपारेइतिचतुर्विंशतिर्द्यावापृथिव्योर्नामधेयानिनामधेयानि ॥ ३० ॥ उर्वी । ह-
न्महर्षयइत्यतिशिवातानिर्णिगन्नेमाकेतुर्बट्चिक्यद्विकमिदमिवाचतिविप्रोरेभोयज्ञोभरताईमहेदातिपरिस्त्रवस्वपि-
तिकूपस्त्रिपुर्निण्यमाकेप्रहंनवंप्रपित्वेस्वधेत्रिंशत् ॥ इतिनैघंटुकेतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

ॐ जहा । निधा । शिताम । मेहना । दमूनाः । मूषः । इषिरेण । कुरुतन । जठरै । तितउ । शिप्रै । मध्या ।
मंदू । इमातासः । कार्यमानः । लोधं । शीरं । विद्रधे । द्रुपदे । तुग्वनि । नंसते । नसतः । आहुनसः । अन्न-
सत् । इष्मिणः । वाहः । परितक्म्या । सुविते । दयते । नूचित् । नूच । दावने । अकूपारस्य । शिशीते ।

वेदांगं
॥ ४ ॥

॥ १४ ॥

सुतुकः । सुप्रायणाः । अप्रायुवः । च्यवनः । रजः । हरः । जुहुरे । व्यंतः । क्राणाः । वाशी । विषुणः । जामिः ।
पिता । शंयोः । अदितिः । एरिरे । जसुरिः । जरते । मंदिने । गौः । गातुः । दंसयः । तूताव । चर्यसे ।
वियुते । ऋधक् । अस्याः । अस्येतिद्विषष्टिःपदानि ॥ १ ॥ सक्लि । वाहिष्ठः । दूतः । वावशानः । वार्थ । अंधः ।
असंश्रंती । वनुष्यति । तरुष्यति । भुंदनाः । आहनः । नदः । सोमोअक्षाः । श्वात्रं । ऊतिः । हासमाने । पङ्भिः ।
ससं । द्विता । ब्राः । वराहः । स्वसराणि । शर्याः । अर्कः । पविः । वक्षः । धन्व । सिने । इत्था । सचा ।
चित । आ । घुमं । पवित्रं । तोदः । स्वंचाः । शिपिविष्टः । विष्णुः । आघृणिः । पृथुज्याः । अथर्यु । काणुका ।
अघ्रिगुः । आंगुषः । आपांतमन्युः । श्मशा । उर्वशी । वयुनं । वाजपस्त्यं । वाजगंध्यं । गध्यं । गर्धिता ।
कौरयाणः । तौरयाणः । अहयाणः । हरयाणः । आरितः । ब्रंदी । निष्पपी । तूर्णांशं । क्षुपं । निचुंपुणः ।
पदि । पादुः । वृकः । जोषवाकं । कृत्तिः । श्वघ्नी । समस्य । कुटस्य । चर्षणिः । शंबः । केपयः । तूतुमाकृषे ।
अंसत्रं । काकुदं । नीरिटे । अच्छ । परि । ई । सी । एनं । एनां । सृणिरितिचतुरुत्तरमशीतिःपदानि ॥ २ ॥
आशुशुक्षणिः । आशाभ्यः । काशिः । कुणारुं । अलातृणः । सल्लकं । कत्पयं । विसुहः । वीरुधः । नक्षहाभं ।
अस्कृधोयुः । निशुंभाः । बृबहुक्थं । ऋदूदरः । ऋदूपे । पुलुकामः । असिन्वती । कपना । भाऽऽक्रजीकः ।

निघंटुः
॥१५॥

रुजानाः । जूणिः । ओमना । उपलप्रक्षिणी । उपसि । प्रकलवित् । अभ्यर्धयज्वा । ईक्षे । क्षोणस्य । अस्मे ।
पार्थः । सवीमनि । सप्रथाः । विदथानि । श्रायंतः । आशीः । अजीगः । अमूरः । शशमानः । देवोदेवाच्या-
कृपा । विजामातुः । ओमासः । सोमानं । अनवायं । किमीदिने । अमवान् । अमीवा । दुरितं । अप्वा ।
अमतिः । श्रुष्टी । पुरंधिः । रुशत् । रिशार्दसः । सुदत्रः । सुविदत्रः । आनुषक् । तुर्वणिः । गिर्वणसे । असूते-
सूते । अम्वक् । यादृश्मिन् । जारयायि । अग्रिया । चनः । पचता । शुरुधः । अमिनः । जज्झतीः । अप्रति-
ष्कुतः । शाशदानः । सृप्रः । सुशिप्रः । शिप्रै । रंसु । द्विबर्हाः । अक्रः । उराणः । स्तिर्यानां । स्तिपाः । जबारु ।
जरुथं । कुलिशः । तुंजः । बर्हणा । ततनुष्टि । इलीविशः । कियेधाः । भ्रिमिः । विष्पितः । तुरीपं । रास्पिनः ।
क्रंजतिः । क्रुजुनीती । प्रतद्वसू । हिनोत । चोष्क्यमाणः । चोष्क्यते । सुमत् । दिविष्टिषु । दूतः । जिन्वति ।
अमत्रः । ऋचीषमः । अनर्शरातिं । अनर्वा । असांमि । गल्दया । जल्हवः । बकुरः । बेकनाटान् । अभिधेतन ।
अंहुरः । बतः । वाताप्यं । चाकन् । रथर्यति । असक्रां । आधवः । अनवब्रवः । सदान्वे । शिरिंबिठः ।
पराशरः । क्रिर्विर्दती । करुळती । दनः । शरारुः । इदंयुः । कीर्कटेषु । बुंदः । वृंदं । किः । उल्बं । ऋवीसमृ-
वीसमितित्रयस्त्रिंशच्छतंपदानि ॥ ३ ॥ जहासक्षिमाशुशुक्षणिस्त्रीणि ॥ इतिनैघंटुकेचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वेदागं
॥ ४ ॥

॥ १५ ॥

॥ ॐ अग्निः । जातवेदाः । वैश्वानरइतित्रीणिपदानि ॥ १ ॥ द्रविणोदाः । इध्मः । तनूनपात् । नराशंसः ।
 इळः । बर्हिः । द्वारः । उषासानका । दैव्याहोतारा । तिस्रोदेवीः । त्वष्टा । वनस्पतिः । स्वाहाकृतयइतित्रयो-
 दशपदानि ॥ २ ॥ अश्वः । शकुनिः । मंडूकाः । अक्षाः । ग्रावाणः । नराशंसः । रथः । दुंदुभिः । इषुधिः ।
 हस्तघ्नः । अभीशवः । धनुः । ज्या । इषुः । अश्वा । अश्वार्जनी । उलूखलं । वृषभः । दुघणः । पितुः । नद्यः । आपः ।
 ओषधयः । रात्रिः । अरण्यानी । श्रद्धा । पृथिवी । अप्वा । अग्रायी । उलूखलमुसले । हविर्धाने । घावा-
 पृथिवी । विपादुत्तुद्री । आर्क्षी । शुनासीरौ । देवीजोष्टी । देवीऊर्जाहुतीतिषट्त्रिंशत्पदानि ॥ ३ ॥ वायुः ।
 वरुणः । रुद्रः । इंद्रः । पर्जन्यः । बृहस्पतिः । ब्रह्मणस्पतिः । क्षेत्रस्युपतिः । वास्तोष्पतिः । वाचस्पतिः ।
 अपाक्षपात् । यमः । मित्रः । कः । सरस्वान् । विश्वकर्मा । तार्क्ष्यः । मन्युः । दधिक्राः । सविता । त्वष्टा ।
 वातः । अग्निः । वेनः । असुनीतिः । ऋतः । इंदुः । प्रजापतिः । अहिः । अहिर्बुध्न्यः । सुपर्णः । पुरुरवाइति-
 द्वात्रिंशत्पदानि ॥ ४ ॥ इयेनः । सोमः । चंद्रमाः । मृत्युः । विश्वानरः । धाता । विधाता । मरुतः ।
 रुद्राः । ऋभवः । अंगिरसः । पितरः । अथर्वाणः । भृगवः । आश्याः । अदितिः । सुरमा । सरस्वती ।
 वाक् । अनुमतिः । राका । सिनीवाली । कुहः । यमी । उर्वशी । पृथिवी । इंद्राणी । गौरी । गौः ।

निघंटुः
॥१६॥

धेनुः । अह्या । पथ्या । स्वस्तिः । उषाः । इळा । रोदसीतिषट्त्रिंशत्पदानि ॥ ५ ॥ अश्विनौ । उषाः ।
सूर्या । वृषाकपायी । स्रण्यूः । त्वष्टा । सविता । भर्गः । सूर्यः । पूषा । विष्णुः । विश्वानरः । वरुणः ।
केशी । केशिनः । वृषाकपिः । यमः । अजएकपात् । पृथिवी । समुद्रः । अथर्वा । मनुः । दध्यङ्ग ।
आदित्याः । सप्तऋषयः । देवाः । विश्वेदेवाः । साध्याः । वसवः । वाजिनः । देवपत्न्योदेवपत्न्यइत्येकत्रिंश-
त्पदानि ॥ ६ ॥ अग्निर्द्रविणोदाअश्वौवायुःइत्येनौश्विनौषट् ॥ इतिनैघंटुकेपंचमोऽध्यायः ॥

इदं पुस्तकं पणशीकरोपाहलक्ष्मणशर्मतनुजनुषा वासुदेवशर्मणा संस्कृतं तच्च तुकाराम जावजी इत्येतैः
स्वीये “ निर्णयसागराख्य ” मुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम् । शके १८३६, सन १९१४.

॥ शिक्षादिवेदांगचतुष्टयसमाप्तम् ॥

वेदांगं
॥ ५ ॥

॥ १६ ॥

॥ अथनिरुक्तपूर्वषट्प्रारंभः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ हरिःॐ॥ समान्नायःसमान्नातःसव्याख्यातव्यस्तमिमंसमान्नायंनिघंटवइत्याचक्षतेनिघंटवःकस्मा
 भिगमाइमेभवंतिच्छंदोभ्यःसमाहृत्यसमाहृत्यसमान्नातास्तेनिगंतवएवसंतोनिगमनाभिघंटवउच्यंतइत्यौपमन्यवोऽपि
 वाहननादेवस्युःसमाहृताभवंतियद्वासमाहृताभवंतितद्यान्येतानिचत्वारिपदजातानिनामाख्यातेचोपसर्गनिपाताश्च
 तानीमानिभवंतितत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणंप्रदिशंतिभावप्रधानमाख्यातैसत्त्वप्रधानानिनामानितद्यत्रोभेभावप्रधाने
 भवतःपूर्वापरीभूतभावमाख्यातेनाचष्टेव्रजतिपचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यंतैर्मूर्तसत्त्वभूतैसत्त्वनामभिर्ब्रज्यापक्तिरि
 त्यदइतिसत्त्वानामुपदेशोगौरवःपुरुषोहस्तीतिभवतीतिभावस्यास्तेषेतैव्रजतितिष्ठतीतीन्द्रियनित्यवचनमौदुंवरायणः
 ॥ १ ॥ तत्रचतुष्टुनोपपद्यतेयुगपदुत्पन्नानांवाशब्दानामितरेतरोपदेशःशास्त्रकृतोयोगश्चव्याप्तिमत्त्वात्तुशब्दस्याणी
 यस्त्वाच्चशब्देनसंज्ञाकरणंव्यवहारार्थलोकेतेषांमनुष्यवद्देवताभिधानैपुरुषविद्यानित्यत्वात्कर्मसंपत्तिर्मत्रोवेदेषड्भाव
 विकाराभवंतीतिवार्प्यायणिर्जायतेऽस्तिविपरिणमतेवर्धतेऽपक्षीयतेविनश्यतीतिजायतइतिपूर्वभावस्यादिमाचष्टेना
 परभावमाचष्टेनप्रतिषेधत्यस्तीत्युत्पन्नस्यसत्त्वस्यावधारणंविपरिणमतइत्यप्रच्यवमानस्यतत्त्वाद्विकारवर्धतइतिस्वांगा
 भ्युच्चयैसांयौगिकानांवार्थानांवर्धतेविजयेनेतिवार्धतेशरीरेणेतिवाऽपक्षीयतइत्येतेनैवव्याख्यातःप्रतिलोमंविनश्य
 तीत्यपरभावस्यादिमाचष्टेनपूर्वभावमाचष्टेनप्रतिषेधति ॥ २ ॥ अतोऽन्येभावविकाराएतेषामेवविकाराभवंतीतिह

निरुक्त

॥ २ ॥

स्माहतेयथावचनमभ्यूहितव्याननिर्वद्धाउपसर्गाअर्थान्निराहुरितिशाकटायनोनामाख्यातयोस्तुक्रमोपसंयोगद्योतका
भवन्त्युच्चावचाःपदार्थाभवन्तीतिगार्ग्यस्तद्यऽएषुपदार्थःप्राहुरिमेतन्नामाख्यातयोर्र्थविकरणमाइत्यर्गार्थेप्रपरेत्येतस्य
प्रातिलोम्यमभीत्याभिमुख्यप्रतीत्येतस्यप्रातिलोम्यमतिमुद्गत्यभिपूजितार्थेनिर्दुरित्येतयोःप्रातिलोम्यन्यवेतिविनिग्र
हार्थायाउदित्येतयोःप्रातिलोम्यंसमित्येकीभावंव्यपेत्येतस्यप्रातिलोम्यमन्वितिसादृश्यापरभावंमपीतिसंसर्गमुपेत्युप
जनपरीतिसर्वतोभावमधीत्युपरिभावंमैश्वर्यवैवमुच्चावचानर्थान्प्राहुस्तउपेक्षितव्याः ॥ ३ ॥ अथनिपाताउच्चाव
चेष्वर्थेषुनिपतंत्युपमार्थेऽपिक्रमोपसंग्रहार्थेऽपिपदपूर्णास्तेषामेतेचत्वारउपमार्थेभवन्तीवेतिभाषायांचान्वध्यायं
चाग्निरिवेन्द्रइवेतिनेतिप्रतिषेधार्थीयोभाषायामुभयमन्वध्यायनेन्द्रदेवमंसतेतिप्रतिषेधार्थीयःपुरस्तादुपाचारस्तस्य
यत्प्रतिषेधतिदुर्मदासोनसुरायामित्युपमार्थीयउपरिष्टादुपाचारस्तस्येनोपमिमीतेचिदित्येषोऽनेककर्मचार्यश्चिदिदं
ब्रूयादितिपूजायामाचार्यःकस्मादाचार्यआचारंग्राहयत्याचिनोत्यर्थानाचिनोतिबुद्धिमितिवादधिचिदित्युपमार्थेकु
ल्माषांश्चिदाहरेत्यवकुत्सितेकुल्माषाःकुलेषुसीदंतिनुइत्येषोऽनेककर्मदंनुकरिष्यतीतिहेत्वपदेशेकथंनुकरिष्यतीत्यनुप
ष्टेनन्वेतदकार्षीदितिचाथाप्युपमार्थेभवति ॥ वृक्षस्यनुतेपुरुहूतव्याः ॥ वृक्षस्येवतेपुरुहूतशाखावयाःशाखावेते
र्वातायनाभवन्तिशाखाःखशयाःशक्नोतेर्वाभयस्यागमादर्थपृथक्त्वमहविज्ञायतेनत्वौद्देशिकमिवविग्रहेणपृथक्त्वात्सक

पूर्वष.
अ. १

॥ २ ॥

मोंपसंग्रहश्चेतिसमुच्चयार्थउभाभ्यांसंप्रयुज्यतेऽहंचत्वंचवृत्रहन्नित्येतस्मिन्नेवार्थेदेवेभ्यश्चपितृभ्यएत्याकारोवेतिविचारणार्थेहंतुहंपृथिवीमिमांनिदधानीहवेहवेत्यथापिसमुच्चयार्थेभवति ॥ ४ ॥ वायुर्वात्वामनुर्वात्वेति । अहइतिचहइतिचविनिग्रहार्थीयौपूर्वेणसंप्रयुज्येतेअयमहेदंकरोत्वयमिदमिदंहकरिष्यतीदंककरिष्यतीत्यथाप्युकारएतस्मिन्नेवार्थेउत्तरेणमृषेमेवदंतिसत्यमुतेवदंतीत्यथापिपदपूरणइदमुतदुहीत्येषोऽनेककर्मेदंहिकरिष्यतीतिहेत्वपदेशेकथंहिकरिष्यतीत्यनुपृष्टेकथंहिव्याकरिष्यतीत्यसंयायांकिलेतिविद्याप्रकर्षएवंकिलेत्यथापिनननुइत्येताभ्यांसंप्रयुज्यतेऽनुपृष्टेनकिलैवंननुकिलैवंमेतिप्रतिषेधेमाकार्षीर्माहर्षीरितिचखल्वितिचखलुकृत्वाखलुकृतमथापिपदपूरणएवंखलुतद्वभूवेतिशश्वदितिचिकित्सार्थीयोभाषायांशश्वदेवमित्यनुपृष्टएवंशश्वदित्यस्वयंपृष्टेनूनमितिचिकित्सार्थीयोभाषायांमुभयमन्वध्यायैविचिकित्सार्थीयश्चपदपूरणश्चांगस्त्यइंद्रायहविर्निरुप्यमरुद्भ्यःसंप्रदित्सांचकारसइंद्रएत्यपरिदेवयांचक्रे - ॥ ५ ॥ ननूनमस्तिनोश्वःकस्तद्वेदयदद्भुतं । अन्यस्यचित्तमभिसंचरेण्यमुताधीतंविनश्यति ॥ ननूनमस्त्यद्यतनंनोएवश्वस्तनमद्यास्मिन्द्यविद्युरित्यहोनामधेयद्योततइतिसतःश्वउपाशंसनीयःकालोह्योहीनःकालः ॥ कस्तद्वेदयदद्भुतं ॥ कस्तद्वेदयदद्भुतमिदमपीतरदद्भुतमभूतमिवान्यस्यचित्तमभिसंचरेण्यमभिसंचार्यन्योनानेयश्चित्तंचेतैरुताधीतंविनश्यतीत्यप्याध्यातंविनश्यत्याध्यातमभिप्रेतमथापिपदपूरणः ॥ ६ ॥ नूनंसातेप्रतिवरंजरित्रेदुहीयदिन्द्रद

निरुक्त
॥ ३ ॥

क्षिणामघोनी । शिक्षास्तोतृभ्योमार्तिधृग्भगोनोबृहद्वदेमविदथेसुवीराः ॥ सातेप्रतिदुग्धावरंजरित्रैवरोवरयितव्यो
भवतिजरितागरितादक्षिणामघोनीमघवतीमघमितिधननामधेयमंहतेर्दानकर्मणोदक्षिणादक्षतेःसमर्धयतिकर्मणो
व्यृद्धंसमर्धयतीत्यपिवाप्रदक्षिणागमनाद्विशमभिप्रेत्यदिग्घस्तप्रकृतिर्दक्षिणोहस्तोदक्षतेरुत्साहकर्मणोदाशतेर्वास्याद्वा
नकर्मणोहस्तोहंतेःप्राशुर्हननेदेहिस्तोतृभ्यःकामान्मास्मानतिदंहीर्मास्मानतिहायदाभगोनोऽस्तुबृहद्वदेमस्वेवेदनैभ
गोभजतेर्बृहदितिमहतोनामधेयपरिवृढंभवतिवीरवंतःकल्याणवीरावावीरोवीरयत्यमित्रान्वेतेर्वास्याद्गतिकर्मणोवी
रयतेर्वासीमितिपरिग्रहार्थीयोवापदपूरणोवा । प्रसीमादित्योऽसृजत् ॥ प्रासृजदितिवाप्रासृजत्सर्वतइतिवाविसीम
तःसुरुचोवेनआवरितिचव्यवृणोत्सर्वतआदित्यःसुरुचआदित्यरश्मयःसुरोचनादपिवासीमेत्येतदनर्थकमुपबंधमाद
दीतपंचमीकर्माणंसीमःसीमर्तःसीमातोमर्यादातःसीमामर्यादाविषीव्यतिदेशावितित्वइतिविनिग्रहार्थीयसर्वनामानु
दात्तमर्धनामेत्येके ॥ ७ ॥ ऋचांत्वःपोषमास्तेपुपुष्वान्गायत्रंत्वोगायतिशक्नीषु । ब्रह्मात्वोवदतिजातविद्यायज्ञस्यमा
त्रांविमिमीतउत्वः ॥ इत्यृत्विक्कर्मणांविनियोगमाचष्टृचामेकःपोषमास्तेपुपुष्वान्होतगर्चनीगायत्रमेकोगायतिशक्
नीषुद्गातागायत्रंगायतेःस्तुतिकर्मणःशक्र्यऋचःशक्नोतेस्तद्यदाभिवृत्रमशकृद्धंतुतच्छक्नीषांशक्नीत्वमिति विज्ञायते
ब्रह्मैकोजातेजातेविद्यांवदतिब्रह्मासर्वविद्यःसर्ववेदितुमर्हतिब्रह्मापरिवृढःश्रुततोब्रह्मपरिवृढंसर्वतोयज्ञस्यमात्रांविमि

पूर्वष.
अ. १

॥ ३ ॥

मीतएकोऽध्वर्युरध्वर्युरध्वर्युरध्वरंयुनक्त्यध्वरस्यनेताध्वरंकामयतइतिवापिवाधीयानेयुरुपबंधोऽध्वरइतियज्ञनाम
 ध्वरतिहिंसाकर्मातत्प्रतिषेधोनिपातइत्येकैतत्कथमनुदात्तप्रकृतिनामस्याद्गृष्टव्ययंतुभवंत्युतत्वंसख्येस्थिरपीतमाहुरि
 तिद्वितीयायामुतोत्वस्मैतन्वंविसस्रइतिचतुर्थ्यामथापिप्रथमावहुवचने ॥ ८ ॥ अक्ष्वन्तःकर्णवंतःसखायोमनोजवे
 च्समाबभूवुः । आद्घ्रासंउपकक्षासंउत्वेहृदाइवस्नात्वाउत्वेददृश्रे ॥ अक्षिमंतःकर्णवंतःसखायौऽक्षिचष्टेरनक्तेरि
 त्याग्रायणस्तस्मादेतेव्यक्ततरेइवभवतइतिहविज्ञायतैर्कर्णःकृततेर्निकृत्तद्वारोभवत्यृच्छतेरित्याग्रायणःकृच्छंतीवखेउ
 दगंतामितिहविज्ञायतैर्मनसांप्रजवेष्वासमाबभूवुरास्यदघ्नाअपरउपकक्षदघ्नाअपरआस्यमस्यतैरास्यंदतएनदन्नमिति .
 वादघ्नंदध्यतेःस्रवतिकर्मणोदस्यतेर्वास्याद्विदस्ततरंभवतिप्रस्नेयाहृदाइवैकैप्रस्नेयाददृशिरस्नानार्हाहृदोहादतेःशब्दक
 र्मणोहादतेर्वास्याच्छीतीभावकर्मणोऽथापिसमुच्चयार्थेभवतिपर्यायाइवत्वदाश्विनमाश्विनंचपर्यायाश्चेत्यथयेप्रवृत्तेऽ
 र्थेऽमिताक्षरेषुग्रंथेषुवाक्यपूरणाआगच्छंतिपदपूरणास्तेमिताक्षरेष्वनर्थकाःकमीमिद्विति ॥ ९ ॥ निष्टुत्कासंश्चि
 दिन्नरोभूरितोकावृकादिव । विभ्यस्यंतोववाशिरेशिशिरंजीवनायकं ॥ शिशिरंजीवनाय ॥ शिशिरंशृणातेःशम्नाते
 र्वा । एमैनंसृजतासुते । आसृजतैनंसुते । तमिद्धर्धनुनोगिरः । तंवर्धयंतुनोगिरःस्तुतयोगिरोगृणातेः । अयमुतेस
 मंतसि । अयंतेसमतसीवोऽपिदृश्यतेसुविदुरिवसुविज्ञायेतेइवाथापिनेत्येपइदित्येतेनंप्रयुज्यतेपरिभये ॥ १० ॥

निरुक्त

॥ ४ ॥

हृविभिरेकेस्वरितः संचते सुन्वंत एके सर्वनेषु सोमान् । शचीर्मदैत उत दक्षिणाभिर्नेज्जिह्वायं त्यो नरकं पतामेति नरकं न्यर
कं नीचैर्गमनं नास्मिन्नमणस्थानं मल्पमप्यस्तीति वाधापिनचेत्येष इदित्येतेन संप्रयुज्यते नृपृष्टेन चेत्सुरां पिबंतीति सुरासुनो
तेरेव मुञ्चावचेष्वर्थेषु निपतंति त उपेक्षितव्याः ॥ ११ ॥ इतीमानि चत्वारिपदजातान्यनुक्रांतानि नामाख्याते चोपस
र्गनिपाताश्च तत्र नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च न सर्वाणीति गार्ग्यो वैयाकरणानां चैकेतद्यत्र स्वरसं
स्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां संविज्ञातानि तानि यथा गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्यथ चेत्सर्वाण्याख्यातजानि
नामानि स्युर्यः कश्च तत्कर्म कुर्यात्सर्वतत्सत्वं तथा च क्षीरन्यः कश्चाध्वानमश्रुवीताश्वः सवचनीयः स्याद्यत्किंचित्तृद्यात्तृणंत
दथापि चेत्सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युर्यावद्भिर्भावैः संप्रयुज्येत तावद्भ्यो नामधेयप्रतिलंभः स्यात्तत्रैवं स्थूणादरश
यावासंजनी च स्यात् ॥ १२ ॥ अथापि येषां न्यायवान्कार्मनामिकः संस्कारो यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैवान्या
चक्षीरन्पुरुषं पुरिशय इत्याचक्षीरन्नष्टेत्यश्वंतर्दनमितितृणं तथापि निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभिविचारयंति प्रथनात्पृथिवी
त्याहुः कणनामप्रथयिष्यत्किमाधारश्चेत्यथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽपदेभ्यः पदेतरार्धान्त्संचस्कारं शाकटायन ए
तेः कारितं च यकारादिचांतकरणमस्तेः शुद्धं च सकारादिचाथापि सत्त्वपूर्वो भाव इत्याहुरपरस्माद्भावात्पूर्वस्य प्रदेशो नोप
पद्यत इति तदेतन्नोपपद्यते ॥ १३ ॥ यथोहिनुवाएतत्तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां सर्वं प्रा

पूर्वष.
अ. १

॥ ४ ॥

देशिकमित्येवंसत्यनुपालंभएषभवतिथोएतद्यःकश्चतत्कर्मकुर्यात्सर्वतत्सत्त्वंतथाचक्षीरन्नितिपश्यामःसमानकर्मणां
 नामधेयप्रतिलंभमेकेषानैकेषांयथातक्षापरिप्राजकोजीवनोभूमिजइत्येतेनैवोत्तरःप्रत्युक्तोयथोएतद्यथाचापिप्रतीता
 र्थानिस्त्युक्त्यैनान्याचक्षीरन्नितिसंत्यल्पप्रयोगाःकृतोप्यैकपदिकायथाव्रततिर्दमूनाजात्र्यआद्वारोजागरूकोदर्विहोमी
 तियथोएतन्निष्पन्नेऽभिव्याहारेभिविचारयंतीतिभवतिहिनिष्पन्नेऽभिव्याहारेयोगपरीष्टिःप्रथनात्पृथिवीत्याहुःकए
 नामप्रथयिष्यत्किमाधारश्चेत्यथवैदर्शनेनपृथुरप्रथिताचेदप्यन्यैरथाप्येवंसर्वएवदृष्टप्रवादाउपालभ्यंतैयथोएतत्पदे
 भ्यःपदेतरार्धान्त्संचस्कारोतियोनन्वितेर्थेसंचस्कारसतेनगर्ह्यःसैषापुरुषगर्हानशास्त्रगर्हाइतियथोएतदपरस्माद्भावा-
 त्पूर्वस्यप्रदेशोनोपपद्यतइतिपश्यामःपूर्वोत्पन्नानांसत्वानामपरस्माद्भावान्नामधेयप्रतिलंभमेकेषानैकेषांयथाबिल्वादो
 लंबचूडकइतिबिल्वंभरणाद्वाभेदनाद्वा ॥ १४ ॥ अथापीदमंतरेणमंत्रेष्वर्थप्रत्ययोनविद्यतेऽर्थमप्रतियतोनात्यंतं
 स्वरसंस्कारोद्देशस्तदिदंविद्यास्थानंव्याकरणस्यकात्स्न्यस्वार्थसाधकंचयदिमंत्रार्थप्रत्ययायानर्थकंभवतीतिकौत्सोऽन
 र्थकाहिमंत्रास्तदेतेनोपेक्षितव्यंनियतवाचोयुक्तयोऽनियतानुपूर्व्याभवंत्यथापिब्राह्मणेनरूपसंपन्नाविधीयंतउरुप्रथस्वे
 तिप्रथयतिप्रोहाणीतिप्रोहत्याप्यनुपपन्नार्थाभवंत्योषधेत्रायस्वैनस्वधितेमैनंहिंसीरित्याहहिंसन्नथापिविप्रतिषिद्धा
 र्थाभवंति । एकएवरुद्रोऽवतस्थेनद्वितीयः । असंख्यातासहस्राणिरुद्राअधिभूम्यां ॥ अशत्रुरिंद्रजज्ञिभंशतसेना

निरुक्त

॥ ५ ॥

अजयत्साकमिंद्रइत्यथापिजानंतसंप्रेष्यत्यग्नयेसमिध्यमानायानुब्रूहीत्यथाप्याहादितिःसर्वमित्यदितिद्यौरदितिरंतरिक्षमितितदुपरिष्टाद्व्याख्यास्यामोऽथाप्यविस्पष्टार्थाभवंत्यग्न्याहृदिमन्जारयायिकाणुकेति ॥ १५ ॥ अर्थवतःशब्दसामान्यादेतद्वैयज्ञस्यसमृद्धयद्रूपसमृद्धयत्कर्मक्रियमाणमृग्यजुर्वाभिवदतीतिचब्राह्मणंक्रीळंतौपुत्रैर्नसृभिरितियथोएतन्नियतवाचोयुक्तयोर्नियतानुपूर्व्याभवंतीतिर्लौकिकेष्वाप्येतद्यथेन्द्राग्नीपितापुत्रावितियथोऽएतद्ब्राह्मणनरूपसंपन्नाविधीयंतइत्युदितानुवादःसभवतियथोऽएतदनुपपन्नार्थाभवंतीत्याम्नायवचनादर्हिसाप्रतीयेतयथोऽएतद्विप्रतिषिद्धार्थाभवंतीतिर्लौकिकेष्वाप्येतद्यथासपत्नोऽयंब्राह्मणोऽनमित्रोराजेतियथोएतज्जानंतसंप्रेष्यतीतिजानंतमभिवादयतेजानतेमधुपर्कप्राहेतियथोऽएतददितिःसर्वमितिलौकिकेष्वाप्येतद्यथासर्वरसाऽअनुप्राप्ताःपानीयमितियथोएतदविस्पष्टार्थाभवंतीतिनैपस्थानोरपराधोऽयदेनमंधोनपश्यतिपुरुषापराधःसभवतियथाजानपदीषुविद्यार्तःपुरुषविशेषोभवतिपारोवर्यवित्सुखलुवेदितृषुभूयोविद्यःप्रशस्योभवति ॥ १६ ॥ अथापीदमंतरेणपदविभागोनविद्यते । अवसायपद्वतेरुद्रमृळतिपद्वदवसंगावःपथ्यदनमवतेर्गत्यर्थस्यासोनामकरणस्तस्मान्नावगृह्यत्यवसायाश्वानितिस्त्यतिरुपसृष्टोविमोचनेतस्मादवगृह्णतिदूतोनिर्ऋत्याइदमाजगामेतिपंचम्यर्थप्रेक्षावाषष्ठ्यर्थप्रेक्षावाःकारांतंपरोनिर्ऋत्याआचक्ष्वेतिचतुर्थ्यर्थप्रेक्षैकारांतंपरःसंनिकर्षःसंहितापदप्रकृतिःसंहितापदप्रकृतीनिसर्वचरणानांपार्षदान्यथापियाज्ञेदैवतेनबह

पूर्वष.
अ. १

॥ ५ ॥

वःप्रदेशाभवंति तदेतेनोपेक्षितव्यं ते चेद्भूयुर्लिङ्गज्ञा अत्र स्मृति । इन्द्रं त्वाश्वसा देवता वायुं पृणं तीति वायुलिङ्गं चेंद्रलिङ्गं
 चाग्नेये मंत्रे ग्निरिव मन्यो त्विषितः सहस्वेति तथा ऽग्निर्मन्यवे मंत्रे त्विषितो ज्वलितस्त्विषिरित्यप्यस्य दीप्तिनाम भवत्यथा
 पिज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा च ॥ १७ ॥ स्थाणुर्यं भारहृरः किलाभूदधीत्यवेदं न विजानाति योर्थ । योर्थे ज्ञात्स
 कलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा । यद्गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दं ते । अर्नग्नाविवशुष्कैधो न तज्ज्वलति काहिं
 चित् । स्थाणुस्तिष्ठते रथो ऽर्ते ररणस्थो वा ॥ १८ ॥ उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनां । उतो त्वस्मै
 तन्वं १ विसृजे जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥ अप्येकः पश्यन्न पश्यति वाचमपि च शृण्वन्न शृणोत्येनामित्यविद्वांसमाहार्थ
 मप्येकस्मै तन्वं विसृजति स्वमात्मानं विवृणुते ज्ञानं प्रकाशनमर्थस्याहानया वाचोपमोत्तमया वाचा जायेव पत्येकामयमा
 ना सुवासा ऋतुकालेषु सुवासाः कल्याणवासाः कामयमाना ऽऋतुकालेषु यथा स एनां पश्यति स शृणोतीत्यर्थं ज्ञप्रशंसा तस्यो
 त्तराभूयसे निर्वचनाय ॥ १९ ॥ उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हि न्वंत्यपि वाजिनेषु । अधेन्वा चरति माययैष वाचं
 शुश्रुवाँ अफलामपुष्पां ॥ अप्येकं वाक्सख्ये स्थिरपीतमाहूरममाणं विपीतार्थं देवसख्येरमणीये स्थान इति वा विज्ञातार्थं
 यं नामुवंति वाग्ज्ञेयेषु बलवत्स्वप्यधेन्वा ह्येष चरति मायया वाक्प्रतिरूपयानास्मै कामान्दुग्धे वाग्दोह्यान् देवमनुष्यस्थानेषु
 यो वाचं श्रुतवान् भवत्यफलामपुष्पामित्यफलास्मा अपुष्पा वाग्भवतीति वा किंचित्पुष्पफलेति वार्थवाचः पुष्पफलमाहया

निरुक्त
॥ ६ ॥

इदं देवतैः पुष्पफले देवताध्यात्मे वा साक्षात्कृतधर्माणः ऋषयो बभूवुस्तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्यऽउपदेशेन मंत्रान्त्संप्रादु-
रूपदे शायग्लायंतोऽवरे बिल्मग्रहणाये मंत्रं यं समाम्नासिषुर्वेदं च वेदांगानि च बिल्मं भिल्मं भासनमिति वै तावन्तः समानक-
र्माणो धातवो धातुर्दधातेरेतावंत्यस्य सत्त्वस्य नामधेयान्येतावतामर्थानामिदमभिधानं नैघण्टुकमिदं देवतानामप्राधान्ये-
नेदमिति तद्यदन्यदेवते मंत्रे निपतति नैघण्टुकं तत् । अश्वं न त्वावारवंतं । अश्वमिव त्वावालवंतं वालादं शवारणार्था भवं-
ति दंशोदशतैः । मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । मृग इव भीमः कुचरो गिरिष्ठा मृगो माष्टेर्गतिकर्मणो भीमो बिभ्यत्यस्मा-
द्रीष्मोऽप्येतस्मादेव कुचर इति चरतिकर्मकुत्सितमथ चेद्देवताभिधानं कथं न चरतीति गिरिष्ठा गिरिस्थायी गिरिः पर्वतः
समुद्रीर्णो भवति पर्ववान्पर्वतः पर्वपुनः पृणातेः प्रीणातेर्वर्धमासपर्वदेवानस्मिन्प्रीणंतीति तत्प्रकृतीतरत्संधिसामान्यान्मे-
घस्थायी मेघोपि गिरिरेतस्मादेव तद्यानिनामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्देवतमित्याचक्षते तदुपरिष्ठाद्वाख्यास्या-
मोनैघण्टुकानि नैगमानी हेह ॥ २० ॥ (समाम्नायस्तत्रचतुष्टयमतोऽन्येऽथ निपाता वायुर्वा त्वाननू नूनं सात ऋचां त्वो-
क्ष्ण्वन्तो निष्टुक्कासो हविर्भिरितीमान्यथापियो यथोहिन्वथापीदमर्थवन्तोऽथापीदं स्थाणुरयमुत त्वः पश्यन्तु तत्त्वं सख्ये वि-
शतिः) ॥ इति निरुक्तपूर्वषष्ठे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ ६ ॥

॥ ६ ॥

पूर्वष.
अ. १

॥ ६ ॥

ॐ ॥ अथनिर्वचनंतद्येषुपदेषुस्वरसंस्कारौसमर्थौप्रादेशिकेनगुणेनान्वितौस्यातांतथातानिनिर्ब्रूयादथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिकेविकारेऽर्थनित्यःपरीक्षेतकेनचिद्वृत्तिसामान्येनाविद्यमानेसामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्याभिर्ब्रूयान्नत्वेननिर्ब्रूयान्नसंस्कारमाद्रियेतविशयवत्योहिवृत्तयोभवंतियथार्थविभक्तीःसंनमर्येत्प्रत्तमवत्तमितिधात्वादीएवशिष्येतेअथाप्यस्तेनिर्वृत्तिस्थानेष्वदिलोपोभवतिस्तःसंतीत्यथाप्यंतलोपोभवतिगत्वागतमित्यथाप्युपधालोपोभवतिजग्मतुर्जग्मुरित्यथाप्युपधाविकारोभवतिराजादंडीत्यथापिवर्णलोपोभवतितच्चायामीत्यथापिद्विवर्णलोपस्तृचइत्यथाप्यादिविपर्ययोभवतिज्योतिर्धनोर्बिंदुर्वाय्यइत्यथाप्याद्यंतविपर्ययोभवतिस्तोकारज्जुःसिकतास्तर्कित्यथाप्यंतव्यापत्तिर्भवति ॥१॥ ओघोमेघोनाधोगाधोवधूर्मध्वित्यथापिवर्णोपजनआस्थद्वारोभरुजेतितद्यत्रस्वरादनंतरांतस्थांतर्धातुभवतितद्विप्रकृतीनांस्थानमितिप्रदिशंतितत्रसिद्धायामनुपपद्यमानायामितरयोपपिपादयिषेत्तत्राप्येकेऽल्पनिष्पत्तयोभवंतितद्यथैतदूतिर्मृदुःपृथुःपृषतःकुणारुमित्यथापिभाषिकेभ्योधातुभ्योनैगमाःकृतोभाष्यंतैदमूनाःक्षेत्रसाधाइत्यथापिनैगमेभ्योभाषिकाउष्णंघृतमित्यथापिप्रकृतयएवैकेषुभाष्यंतैविकृतयएकेषुशवतिर्गतिकर्माकंबोजेष्वेवभाष्यंतैकंबोजाःकंबलभोजाःकमनीयभोजावकंबलःकमनीयोभवतिविकारमस्यार्येषुभाषंतैशवइतिदातिर्लवनार्थेप्राच्येषुदात्रमुदीच्येष्वेवमेकपदानिनिर्ब्रूयादथतद्धितसमासेष्वेकपर्वसुचानेकपर्वसुचपूर्वपूर्वमपरमपरंप्रविभज्यनिर्ब्रूयाद्द्व्यःपुरुषोदंडपुरु

निरुक्त

॥ ७ ॥

षोडशमर्हतीतिवादं डेन संपद्यत इति वादं डोददते धारयतिकर्मणोऽङ्कुरोददते मणिमित्यभिभाषते दमनादित्यौपमन्यवो
दंडमस्याकर्षतेति गर्हायां कक्ष्यारज्जुरश्वस्य कक्षं सेवते कक्षोगाहतेः कस इति नामकरणः ख्यातेर्वानर्थकोऽभ्यासः किमस्मि
न्ख्यानमितिकपतेर्वातत्सामान्यान्मनुष्यकक्षोवाहुमूलसामान्यादश्वस्य ॥ २ ॥ राज्ञः पुरुषो राजपुरुषो राजाराज
तेः पुरुषः पुरिषादः पुरिशयः पूरयतेर्वा पूरयत्यंतरित्यंतरं पुरुषमभिप्रेत्य ॥ यस्मात्परं नापरं मस्ति किंचिद्यस्मान्नाणर्थो न
ज्यायोऽस्तिकश्चित् । वृक्ष इव स्तब्धो दिवितिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमित्यपि निगमो भवति विश्वकद्राकर्षो वीतिचक
द्र इति श्वगतौ भाष्यते द्रातीति गतिकुत्सना कद्रातीति द्रातिकुत्सना च कद्रातिकद्रातीति सतोऽनर्थकोऽभ्यासस्तदस्मिन्न
स्तीति विश्वकद्रः कल्याणवर्णरूपः कल्याणवर्णस्यैवास्वरूपं कल्याणं कमनीयं भवति वर्णो वृणोते रूपं रोचते रवंतद्वितसमा
सान्निर्ब्रूयान्नैकपदानि निर्ब्रूयान्नावैयाकरणाय नानुपसन्नायाऽनिदं विदेवानित्यह्यविज्ञानुर्विज्ञानेऽसूयोपसन्नायतु निर्ब्रू
याद्योवालं विज्ञानुं स्यान्मेधाविनेतपस्विनेवा ॥ ३ ॥ विद्याहवैब्राह्मणमाजुगामगोपायमाशेवधिष्टेऽहमस्मि । अ
सूयकायानृजवेऽयतायनमाब्रूयावीर्यवती तथास्यां । य आतुणत्त्यवितथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् । तं मन्ये
तपितरं मातरं च तस्मै नद्रुह्येत्कृतमच्छनाह । अध्यापिताये गुरुना द्वियं ते विप्रवाचामनंसा कर्मणावा । यथैव तेन गुरोर्भो
जनीयास्तथैव तान् भुनक्ति श्रुतं तत् । यमेव विद्याः शुचिप्रमत्तमेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नं । यस्तेन द्रुह्येत्कृतमच्छनाह तस्मै

पूर्वष.
अ. २

॥ ७ ॥

माब्रूयानिधिपायब्रह्मन्नितिनिधिःशेवधिरिति ॥ ४ ॥ अथातोऽनुक्रमिष्यामौगौरितिपृथिव्यानामधेयंयद्दूरंगताभव
 तित्यच्चास्यांभूतानिगच्छंतिगातेवौकारोनामकरणोऽथापिपशुनामेहभवत्येतस्मादेवाऽथाप्यस्यांताद्धितेनकृत्स्नवन्निग
 माभवंतिगोभिःश्रीणीतमत्सरमितिपयसोमत्सरःसोमोमंदतेस्तृप्तिकर्मणोमत्सरइतिलोभनामाभिमत्तएनेनधनंभवति
 पयःपिबतेवाप्यायतेवाक्षीरंक्षरतेर्घसेर्वेरोनामकरणउशीरमितिथथांशुंदुहंतोअध्यासतेगवीत्यधिषवणचर्मणोऽशुःशम
 ष्टमात्रोभवत्यननायशंभवतीतिवाचर्मचरतेवोच्चृत्तंभवतीतिवाधापिचर्मचश्लेष्माचर्गोभिःसंनद्धोअसिवीळयस्वेतिरथ
 स्तुतावथापिस्त्रावचश्लेष्माचर्गोभिःसंनद्धापततिप्रसूतेतीषुस्तुतौज्यापिगौरुच्यतेगव्याचेत्ताद्धितमथचेन्नगव्यागमग्र
 तीषूनिति ॥ ५ ॥ वृक्षेवृक्षेनिर्यतामीमयद्गौस्ततोवयःप्रपतान्पूरुषादः । वृक्षेवृक्षेधनुषिधनुषिवृक्षोब्रश्चनाद्भृत्वाक्षा
 न्तिष्ठतीतिवाक्षाक्षियतेनिवासकर्मणोनियतामीमयद्गौःशब्दंकरोतिमीमयतिःशब्दकर्माततोवयःप्रपतंतिपुरुषानदना
 यविरितिशकुनिनामवेतेर्गतिकर्मणोऽथापीषुनामेहभवत्येतस्मादेवादित्यो(ऽपि)पौरुच्यते । उतादःपरुषेगवि । पर्वव
 तिभास्वतीत्यौपमन्यवोऽथाप्यस्यैकोरश्मिश्चंद्रमसंप्रतिदीप्यतेतदेतेनोपेक्षितव्यमादित्यतोऽस्यदीप्तिर्भवतीतिसुषुम्नः
 सूर्यरश्मिश्चंद्रमागंधर्वइत्यपिनिगमोभवतिसोऽपिगौरुच्यते । अत्राहगोरमन्वतेतितदुपरिष्टाद्वाख्यास्यामःसर्वेऽपि
 रश्मयोगावउच्यंते ॥ ६ ॥ तावांवास्तून्युश्मसिगमध्यैयत्रगावोभूरिशृंगाअयासः । अत्राहतदुरुगायस्यवृष्णःपरमं

निरुक्त
॥ ८ ॥

पुद्मवभातिभूरि । तानिवांवास्तूनि कामयामहे गमनाय यत्र गावो भूरिशृंगा बहुशृंगा भूरीति बहुनो नामधेयं प्रभवतीति
सतः शृंगं श्रयते वा शृणाते वा शस्नाते वा शरणा योद्गतमिति वा शिरसो निर्गतमिति वा यासोऽयनास्तत्र तदुरुगायस्य विष्णो
र्महागतेः परमं पदं परार्थस्थं मवभातिभूरि । पादः पद्यते स्तन्निधानात्पदं पशुपादप्रकृतिः प्रभागपादः प्रभागपादसामान्या
दितराणि पदान्येव मन्येषामपि सत्त्वानां संदेहाविद्यंते तानि चेत्समानकर्माणि समाननिर्वचनानि नानाकर्माणि चेन्नाना
निर्वचनानि यथार्थं निर्वक्तव्यानीतीमान्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयान्यनुक्रांतानि तत्र निर्कृतिर्निर्मणा दृच्छतेः कृच्छ्रा
पत्तिरितरासा पृथिव्यासंदिह्यते तयोर्विभागस्तस्या एषा भवति ॥ ७ ॥ य ईचकार न सोऽस्य वेदुय ईदुदर्श हिरुगिन्नुत
स्मात् । समानुर्यो नापरिर्वीतो अंतर्बहुप्रजानिर्कृतिमा विवेश । बहुप्रजाः कृच्छ्रमापद्यत इति परिव्राजका वर्षकर्मैति नैरु
काय ईचकारेति करोति किरती संदिग्धौ वर्षकर्मणान सोऽस्य वेदं मध्यमः स एवास्य वेदं मध्यमो यो ददर्शादित्योपहितं समा
नुर्यो नौ मातांतरिक्षं निर्मीयंतेऽस्मिन्भूतानि यो निरंतरिक्षं महानवयवः परिर्वीतो वायुनायमपीतरो यो निरेतस्मादेव परियु
तो भवति बहुप्रजाभूमिमापद्यते वर्षकर्मणा शाकपूणिः संकल्पयां चक्रे सर्वा देवता जानामीति तस्मै देवतोभयं लिंगा प्रादुर्बभू
वतान जज्ञेतां प्रच्छवि विदिषाणित्वेति सास्मा एता मृचमादिदेशैषामहेव तेति ॥ ८ ॥ अयं स शिङ्गे येन गौरभीवृत्ता
मिमांति मायुं ध्वंसनावधि श्रिता । साचित्तिभिर्निहिचकार मर्त्यं विद्युद्भवन्ती प्रतिवृत्रिमौहत । अयं स शब्दाय ते येन

पूर्वष.
अ. २

॥ ८ ॥

गौरभिप्रवृत्तामिमातिमायुंशब्दं करोति मायुमिवादित्यमिति वा वागेषामाध्यमिकाध्वंसने मेघेऽधिश्रितासाचित्तिभिः
कर्मभिर्नीचैर्निकरोति मर्त्यविद्युद्भवंती प्रत्यूहते वव्रिवव्रिरितिरूपनामवृणोतीति सतो वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं तत्पुनरादत्ते
॥ ९ ॥ हिरण्यनामान्युत्तराणि पंचदश हिरण्यं कस्माद्विद्यतऽआयम्यमानमिति वा ह्रियते जनाज्जनमिति वा हितरमणं
भवतीति वा हृदयरमणं भवतीति वा हर्यते वा स्यात्प्रेसाकर्मणोऽतरिक्षनामान्युत्तराणि षोडशांतरिक्षं कस्मादंतराक्षांतं भव
त्यंतरे मे इति वा शरीरेष्वंतरक्षयमिति वा तत्र समुद्र इत्येतत्पार्थिवेन समुद्रेण संदिह्यते समुद्रः कस्मात्समुद्रवंत्यस्मादापः सम
भिद्रवंत्येनमापः संमोदंतेऽस्मिन्भूतानि समुदको भवति समुनत्तीति वा तयोर्विभागस्तत्रेति हासमाचक्षते देवापि आर्ष्टिषे.
णः शंतनुश्च कौरव्यौ भ्रातरौ बभूवतुः सशंतनुः कनीयानभिषेचयां चक्रं देवापि स्तपः प्रतिपेदे ततः शंतनो राज्ये द्वादश वर्षाणि
देवो नव वर्षं तमूचुर्ब्राह्मणाऽअधर्मस्त्वया चरितो ज्येष्ठं भ्रातरमंतरित्याभिषेचितं तस्मात्ते देवो नव वर्षं तीति सशंतनुर्देवापि शि
शिक्षराज्येन तमुवाच देवापिः पुरोहितस्तेऽसानियाजयानि च त्वेति तस्यैतद्वर्षकामसूक्तं तस्यैषा भवति ॥ १० ॥ आर्ष्टि
षेणो होत्रमृषिर्निषीदन् देवापि देवसु मतिं चिक्त्वान् । स उत्तरस्मादधरं समुद्रमपो दिव्या असृजद्दृष्या अभि । आर्ष्टिषेण
ऋष्टिषेणस्य पुत्र इषितसेनस्येति वा सेनासेश्वरासमानगतिर्वा पुत्रः पुरुत्रायतेने परणाद्वा पुनरकंततस्त्रायत इति वा होत्रमृ
षिर्निषीदन्नृषिर्दर्शनात्स्तोमान्ददर्शेत्यौपमन्यवंस्तद्यदेनांस्तपस्यमानां न्ब्रह्मस्वयं भवभ्यानर्षत्त ऋषयोऽभवन्स्तद्वीणामृषि

निरुक्त
॥ ९ ॥

त्वमिति विज्ञायते देवापि देवानामास्यास्तुत्याचप्रदानेन च देवसुमतिं देवानां कल्याणीं मतिं चिकित्वांश्चेतनावान् । स उ
त्तरस्मादधरंसमुद्रं । उत्तरउद्धततरो भवत्यधरोऽधोरोऽधोनधावतीत्यूर्ध्वगतिः प्रतिषिद्धा तस्योत्तराभूयसे निर्वचनाय
॥ ११ ॥ यद्देवापि शंतनवे पुरोहितो होत्राय वृतः कृपयन्नदीधेत् । देवश्रुतं वृष्टिं निरराणो बृहस्पतिर्वाचमस्माऽअय
च्छत् । शंतनुः शंतनोस्त्विति वा शमस्मै तन्वाऽअस्त्विति वा पुरोहितः पुरएनंदधति होत्राय वृतः कृपायमाणोऽन्वध्यायद्दे
वश्रुतं देवा एनं शृण्वंति वृष्टिं निर्वृष्ट्या चिन्नैरराणो रातिरभ्यस्तो बृहस्पतिर्ब्रह्मासीत्सोऽस्मै वाचमयच्छद्बृहदुपव्याख्या
तं ॥ १२ ॥ साधारणान्युत्तराणि षड्दिवश्चादित्यस्य च यानि त्वस्य प्राधान्येनोपरिष्ठात्तानि व्याख्यास्याम आदित्यः क
स्मादादत्तेरसानादत्ते भासं ज्योतिषां मादीप्तो भासेति वादितेः पुत्र इति वा लपप्रयोगं त्वस्यैतदार्चाभ्यान्नाये सूक्तभाक् सूर्यमा
दितेयमदितेः पुत्रमन्यासामपि देवतानां मादित्यप्रवादाः स्तुतयो भवंति तद्यथैतन्मित्रस्य वरुणस्यार्यम्णो दक्षस्य भगस्यांश
स्येत्यथापि मित्रावरुणयोः । आदित्यादानुं स्पतीं दानुप्रती । अथापि मित्रस्यैकस्य । प्रसमित्रमतोऽस्तु प्रयस्वान्य
स्त आदित्यशिक्षति व्रतेनेत्यपि निगमो भवत्यथापि वरुणस्यैकस्य । अथावयमादित्यव्रतेतव । व्रतमिति कर्मनाम निवृत्ति
कर्मवारयतीति सत इदमपीतरद्वर्तमेतस्मादेव वृणोतीति सतोऽन्नमपि व्रतमुच्यते यदा वृणोति शरीरं ॥ १३ ॥ स्वरादि
त्यो भवति सुअरणः सुईरणः स्वृतोरसान्स्वृतो भासं ज्योतिषां स्वृतो भासेति वै तेन द्यौर्व्याख्याता । पृश्निरादित्यो भवति

पूर्वष.
अ. २

॥ ९ ॥

प्राश्रुतएनंवर्णइतिनैरुक्ताःसंस्पष्टारसान्तसंस्पष्टाभासंज्योतिषांसंस्पष्टोभासेतिवाथद्यौःसंस्पष्टाज्योतिर्भिःपुण्यकृद्भिश्च।
 नाकआदित्योभवतिनेतारसानानेताभासांज्योतिषांप्रणयोऽथद्यौःकमितिसुखनामृतप्रतिषिद्धंप्रतिषिध्येतनवाअमुं
 लोकंजग्मुषेकिंचनाकंनवाअमुंलोकंगतवतेकिंचनासुखंपुण्यकृतोह्येवतत्रगच्छंति।गौरादित्योभवतिगमयतिरसान्गच्छ
 त्यंतरिक्षेऽथद्यौर्यत्पृथिव्याअधिदूरंगताभवतियच्चास्यांज्योतीषिगच्छंति । विष्टबादित्योभवत्याविष्टोरसानाविष्टोभा
 सांज्योतिषामाविष्टोभासेतिवाथद्यौराविष्टाज्योतिर्भिःपुण्यकृद्भिश्च । नभआदित्योभवतिनेतारसानानेताभासांज्यो
 तिषांप्रणयोऽपिवाभनएवस्याद्विपरीतो ननभातीतिवैतेनद्यौर्व्याख्याता ॥ १४ ॥ रश्मिनामान्युत्तराणिपंचदशरश्मि
 र्यमनात्तेषामादितःसाधारणानिपंचाश्वरश्मिभिर्दिङ्नामान्युत्तराण्यद्यौदिशःकस्माद्दिशतेरासदनादपिवाभ्यशनात्त
 त्रकाष्ठाइत्येतदनेकस्यापिसत्त्वस्यनामभवतिकाष्ठादिशोभवंतीक्रांत्वास्थिताभवंतीकाष्ठाउपदिशोभवंतीतरेतरंक्रांत्वा
 स्थिताभवंत्यादित्योऽपिकाष्ठोच्यतेक्रांत्वास्थितोभवत्याज्यंतोऽपिकाष्ठोच्यतेक्रांत्वास्थितोभवत्यापोऽपिकाष्ठाउच्यते
 क्रांत्वास्थिताभवंतीतिस्थावराणां ॥ १५ ॥ अतिष्ठंतीनामनिवेशनानांकाष्ठानांमध्येनिहितंशरीरं । वृत्रस्यनिण्यंविच
 रंत्यापोदीर्घतमआशयदिंद्रशत्रुः । अतिष्ठंतीनामनिविशमानानामित्यस्थावराणांकाष्ठानांमध्येनिहितंशरीरंमेघःश
 रीरंशृणातेःशस्त्रातेर्वावृत्रस्यनिण्यंनिर्णामंविचरंतिविजानंत्यापइतिदीर्घद्राघतैस्तमस्तनोतैराशयदाशेतेरिंद्रशत्रुरिंद्रोऽ

निरुक्त

॥१०॥

स्यशमयितावाशातयितावातस्मादिंद्रशत्रुस्तकोवृत्रोमेघइतिनैरुक्तास्त्वाष्ट्रोऽसुरइत्यैतिहासिकाअपांचज्योतिषश्चमि
श्रीभावकर्मणोर्वर्षकर्मजायतेतत्रोपमार्थेनयुद्धवर्णाभवेत्यहिवत्तुखलुमंत्रवर्णाब्राह्मणवादाश्चविवृद्धाशरीरस्यस्रोतांसि
निवारयांचकारतस्मिन्हतेप्रसस्यंदिरआर्पस्तदभिवादिन्येषर्भवति ॥ १६ ॥ दासपत्नीरहिगोपाअतिष्ठन्निरुद्धाआर्पः
पुणिनेवगावः । अपांबिलमपिहितंयदासीद्वृत्रंजघन्वाँऽअपतद्ववार । दासपत्नीर्दासादिपत्न्योदासोदस्यतेरुपदासयति
कर्माण्यहोगोपाअतिष्ठन्नहिनागुप्ताअहिरयनादेत्यंतरिक्षेऽयमपीतरोऽहिरेतस्मादेवनिर्हसितोपसर्गआहंतीति । निरु
द्धाआर्पःपुणिनेवगावः । पणिर्वणिर्भवतिपणिःपणनाद्वणिक्पण्यंनेनेक्ति । अपांबिलमपिहितंयदासीत् । बिलंभरं
भवतिविभतेवृत्रंजघ्निवानपववारतद्वृत्रोवृणोतेर्वावर्ततेर्वावर्धतेर्वायदवृणोत्तद्वृत्रस्यवृत्रत्वमिति विज्ञायतेयदवर्तततद्वृ
त्रस्यवृत्रत्वमिति विज्ञायतेयदवर्धततद्वृत्रस्यवृत्रत्वमिति विज्ञायते ॥ १७ ॥ रात्रिनामान्युत्तराणित्रयोविंशती
रात्रिःकस्मात्प्रमयतिभूतानिनकंचारीण्युपरमयतीतराणिध्रुवीकरोतिरातेर्वास्याहानकर्मणःप्रदीयन्तेऽस्यामवश्या
याउपोनामान्युत्तराणिषोडशोपाःकस्मादुच्छतीतिसत्यारात्रेरपरःकालस्तस्याएषाभवति ॥ १८ ॥ इदंश्रेष्ठंज्यो
तिषांज्योतिरागाच्चित्रःप्रकेतोअजनिष्टविभवा । यथाप्रसूतासवितुःसुवायँऽएवारात्र्युषसेयोनिमरैक् ॥ इदंश्रेष्ठंज्योति
षांज्योतिरागमच्चित्रंप्रकेतनंप्रज्ञाततममजनिष्टविभूततमंयथाप्रसूतासवितुःप्रसवायरात्रिरादित्यस्यैवारात्र्युषसेयोनि

पूर्वष.
अ. २

॥१०॥

मरिचत्स्थानं स्त्रीयोनिरभियुत एनांगभैस्तस्या एषा परा भवति ॥ १९ ॥ रुशद्वत्सारुशती श्वेत्यागादारैः शुक्लकृष्णा सदना
 न्यस्याः । समानबन्धुमृते अनूचीद्यावावर्णचरत आमिनाने । रुशद्वत्सारुशती श्वेत्यागात् । श्वेत्या श्वेततेर रिचत्कृष्णा सदना न्यस्याः कृष्णवर्णा
 रात्रिः कृष्णं कृष्यते निःकृष्टो वर्णोऽर्थेने संस्तौति समानबन्धुसमानबन्धने अमृते अमरणधर्माणो वनूची अनूच्या वितीतरेतर
 मभिप्रेत्यद्यावावर्णचरतस्ते एवद्यावौद्योतनादपिवाद्यावाचरतस्तया सहचरत इति स्यादामिनानेऽआमिन्वाने अन्योन्य
 स्याध्यात्मं कुर्वाणेऽअहर्नामान्युत्तराणि द्वादशाहः कस्मादुपाहरंत्यस्मिन्कर्माणितस्यैष निपातो भवति वैश्वानरीयायामृ
 चि ॥ २० ॥ अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च विवर्तेते रजसीवेद्याभिः । वैश्वानरो जायमानो नराजावाति रज्योतिषाग्निस्तमांसि ।
 अहश्च कृष्णं रात्रिः शुक्लं चाहरर्जुनं विवर्तेते रजसीवेद्याभिर्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिर्वैश्वानरो जायमान इवोद्यन्नादित्यः सर्वे
 षां ज्योतिषां राजावाहन्नग्निज्योतिषा तमांसि मेघनामान्युत्तराणि त्रिंशन्मेघः कस्मान्मेहतीति सत आउपर उपल इत्येताभ्यां
 साधारणानि पर्वतनामभिरुपर उपलो मेघो भवत्युपरमंतेऽस्मिन्नभ्राण्युपरता आपइति वातेषामेषा भवति ॥ २१ ॥ देवानां
 मानैः प्रथमाऽअतिष्ठन्कृतत्रा देषामुपरा उदायन् । त्रयस्तपंति पृथिवीमनूपाद्वाब्रूकं वहतः पुरीषं । देवानां निर्माणे प्रथमा
 ऽअतिष्ठन्माध्यमका देवगणाः प्रथम इति मुख्यनामप्रतमो भवति कृतत्रमंतरिक्षं विकर्तनं मेघानां विकर्तनेन मेघानामुदकं

निरुक्त
॥११॥

जायते ॥ त्रयस्तपंति पृथिवीर्मनूपाः । पर्जन्यो वायुरादित्यः शीतोष्णवर्षैरोषधीः पाचयंत्यनूपाः अनुवपंतिलोकान्त्स्वेनः
स्वेन कर्मणा यमपीतरोऽनूर्प एतस्मादेवानूर्प्यतः उदकेनापि वान्वाविति स्याद्यथा प्रागिति तस्यानूर्प इति स्याद्यथा प्राचीन
मिति । द्वाबृवृकंवहतः पुरीषं । वाय्वादित्या उदकं बृवृकमित्युदकनाम ब्रवीतेर्वाशब्दकर्मणोऽंशतेर्वा पुरीषं पृणातेः पूर
यतेर्वा ॥ २२ ॥ वाङ्नामान्युत्तराणि सप्तपंचाशद्वा कस्माद्वचेस्तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदीवद्देवतावच्च निगमा भवन्ति तद्य
देवतावदुपरिष्ठात्तद्व्याख्यास्यामोऽयं तन्न दीवत् ॥ २३ ॥ इयं शुष्मैर्भिर्बिसखाऽईवारुज्जत्सानुगिरीणांतं विषेभिर्भूमिभिः
पारावतघ्नीमवसेसुवृक्तिभिः सरस्वतीमाविवासेमधीतिभिः । इयं शुष्मैः शोषणैः शुष्ममिति बलनाम शोषयतीति सतो बिसं
बिस्यते भेदनकर्मणो वृद्धिकर्मणो वासानुसमुच्छ्रितं भवति समुन्नमिति वा महद्भिर्भूमिभिः पारावतघ्नी पारावारघातिनी
पारंपरं भवत्यवारमवरमवनाय सुप्रवृत्ताभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः सरस्वतीं नदीं कर्मभिः परिचरेमोदकनामान्युत्तराण्ये
कशतमुदकं कस्मादुनत्तीति सतो नदीनामान्युत्तराणि सप्तत्रिंशन्नद्यः कस्मान्न दना इमा भवन्ति शब्दवत्यो बहुलमासानैघं
दुकं वृत्तमाश्चर्यमिव प्राधान्येन तत्रेति हासमाचक्षते विश्वामित्रऋषिः सुदासः पैजवनस्य पुरोहितो बभूव विश्वामित्रः सर्वमि
त्रः सर्वसंसृतं सुदाः कल्याणदानः पैजवनः पिजवनस्य पुत्रः पिजवनः पुनः स्पर्धनीयजवो वा मिश्रीभावगतिर्वासवित्तंगृही
त्वा विपादूछुतुद्योः संभेदमायया वनुययुरितरं स विश्वामित्रो नदीं स्तुष्टावगाधा भवतेत्यपि द्विवदपि बहुवत्तद्विवदुपरि

पूर्वष.
अ. २

॥११॥

दृष्टत्तद्व्याख्यास्यामोऽथैतद्ब्रुवत् ॥ २४ ॥ रमध्वमेवचसेसोम्यायऋतावरीरुपमुहूर्तमेवैः । प्रसिंधुमच्छाबृहतीमनी
 षावस्युरहेकुशिकस्यसूनुः । उपरमध्वमेवचसेसोम्यायसोमसंपादिनऋतावरीऋतवत्यऋतमित्युदकनामप्रत्युतंभवति
 मुहूर्तमेवैरयनैरवनैर्वामुहूर्तोमुहूर्तुर्कतुरर्तेर्गतिकर्मणोमुहूर्मूढइवकालोयावदभीक्षणंचेत्यभीक्षणमभिक्षणंभवतिक्षणः
 क्षणोतेःप्रक्षणुतःकालःकालःकालयतेर्गतिकर्मणःप्राभिहयामिसिंधुंबृहत्यामहत्यामनीषयांमनसईषयास्तुत्याप्रज्ञयावा
 वनायकुशिकस्यसूनुःकुशिकोराजावभूवक्रोशतेःशब्दकर्मणःक्रंशतेर्वास्यात्प्रकाशयतिकर्मणःसाधुविक्रोशयितार्थानां
 मितिवानद्यःप्रत्यूचुः ॥ २५ ॥ इंद्रोअस्माँऽअरद्वज्रवाहुरपाहन्वृत्रंपरिधिंनदीनां । देवोऽनयत्सवितासुपाणिस्तस्य
 वयंप्रसवेयामउर्वीः । इंद्रोअस्मानरद्वज्रवाहूरदतिःखनतिकर्मापाहन्वृत्रंपरिधिंनदीनामितिब्याख्यातैदेवोऽनयत्स
 वितासुपाणिःकल्याणपाणिःपाणिःपणायतेःपूजाकर्मणःप्रगृह्यपाणीदेवान्पूजयन्ति । तस्यवयंप्रसवेयामउर्वीः । उर्व्य
 ऊर्णोतेर्वृणोतेरित्यौर्णवाभःप्रत्याख्यायांततआशुश्रुवुः ॥ २६ ॥ आतैकारोऽशृणवामावचांसियुयार्थदूरादनसारथे
 न । नितेनसैपीप्यानेवयोषामर्यायेवकन्याशश्वचैते । आशृणवामतेकारोवचनानियाहिदूरादनसाचरथेनचनिनमाम
 तेपाययमानेवयोषापुत्रंमर्यायेवकन्यापरिष्वजनार्यनिनमाइतिवाऽश्वनामान्युत्तराणिषड्विंशतिस्तेषामष्टाउत्तराणिब
 हुवदश्वःकस्मादश्रुतेऽध्वानैमहाशनोभवतीतिवातत्रदधिकाइत्येतदधत्कामतीतिवादधत्कंदतीतिवादधदाकारीभव

निरुक्त

॥१२॥

तीतिवातस्याश्ववहेवतावच्चनिगमाभवंति तद्यदेवतावदुपरिष्ठात्तद्वाख्यास्यामोऽथैतदश्ववत् ॥ २७ ॥ उतस्यवाजी
क्षिपणितुरण्यतिग्रीवायांबद्धोऽपिकक्षआसनि । ऋतुंदधिका अनुसंतवीत्वत्पथामंकांस्यन्वापनीफणत् । अपिसवाजी
वेजनवान्क्षेपणमनुतूर्णमश्रुतेऽध्वानंग्रीवायांबद्धो ग्रीवागिरतेर्वागृणातेर्वागृह्णातेर्वापिकक्षआसनीतिव्याख्यातं ऋतुंद
धिकाः कर्मवाप्रज्ञावा । अनुसंतवीत्वत् । तनोतेः पूर्वया प्रकृत्या निगमः पथामंकांसिपथांकुटिलानिपंथाः पततेर्वापद्यते
र्वापंथतेर्वाकोऽचतेरापनीफणदिति फणतेश्चर्करीतवृत्तं दशोत्तराण्यादिष्टोपयोजनानीत्याचक्षते साहचर्यज्ञानाय ज्वलति
कर्माण उत्तरेधातव एकादशतावंत्येवोत्तराणि ज्वलतो नाम धेयानि नाम धेयानि ॥ २८ ॥ (अथनिर्वचनमोघोराज्ञो वि
द्याहवा अथातोऽनुक्रमिष्यामो वृक्षे वृक्षेतावांवास्तूनि य ई चकारायंसशिङ्गै हिरण्यनामान्याष्टिषेणो य देवापिः साधारणा
निस्वरादित्योरदिमनामान्यतिष्ठंतीनां दासपत्नीरात्रिनामानीदं श्रेष्ठं रुद्रत्साहश्च कृष्णं देवानां मानेवाङ्गनामानीयं शुष्मे
भीरमध्वंमंद्रो अस्मानातेकार उतस्यवाज्यष्टाविंशतिः) ॥ इति निरुक्ते पूर्वषट्के द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥
ॐ ॥ कर्मनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः कर्मकस्मात्क्रियत इति सतोऽपत्यनामान्युत्तराणि पंचदश पत्यं कस्मादपततं भ
वति नानेन पततीवातद्यथा जनयितुः प्रजैवमर्थी येऽक्रुचा उदाहरिष्यामः ॥ १ ॥ परिषद्यं ह्यरणस्य रेक्णो नित्यस्य रायः
पतयः स्याम । नशेषोऽग्रे अन्यजातमस्त्य चेतानस्य मापृथो विदुक्षः । परिहर्तव्यं हि नोपसर्तव्यं मरणस्य रेक्णोऽरणो

पूर्वष.
अ. ३

॥१२॥

पाणो भवतिरेकण इति धननाम रिच्यते प्रयतो नित्यस्य रायः पतयः स्याम पित्र्यस्येव धनस्य । न शेषो अग्रे अन्यजातमस्ति ।
शेष इत्यपत्यनाम रिच्यते प्रयतो ऽचेतयमानस्य तत्प्रमत्तस्य भवति मानः पथो विदूष इति तस्योत्तराभूयसे निर्वचनाय ॥२॥
न हि ग्रभायारणः सुशेवो ऽन्योदयो मनसा मन्तवा उ । अधा चिदोक्तः पुनरित्स एत्यानो वाज्यभीषाळे तु नव्यः । न हि ग्रही
तव्यो ऽरणः सुसुखतमो ऽप्यन्योदयो मनसापि न मन्तव्यो ममायं पुत्र इत्यथ स ओक्तः पुनरेव तदेति यत आगतो भवत्येक इति
निवासनामोच्यते तु नो वाजीवे जनवानभिषहमाणः स पत्नान्न वजातः स एव पुत्र इत्यथैतां दुहितृदायाद्य उदाहरंति पुत्रदा
याद्य इत्येके ॥ ३ ॥ शासद्बहिर्दुहितुर्न ह्यंगाद्विद्वां ऽऋतस्य दीधितिसपर्यन् । पितायत्र दुहितुः सेकमंजन्तसंशगम्येन
मनसा दधुन्वे । प्रशास्ति वोढासंतानकर्मणैर्दुहितुः पुत्रभावं दुहिता दुहिता दूरेहिता दोग्धेर्वानसारमुपागमदौ हित्रं पौत्र
मितिविद्वान्प्रजननयज्ञस्य रेतसो वांगादंगात्संभूतस्य हृदयादधिजातस्य मातरि प्रत्युतस्य विधानं पूजयन्न विशेषेण मिथु
नाः पुत्रादायादा इति तदेतद्वक्शोकाभ्यामभ्युक्तं । अंगादंगात्संभवसि हृदयादधिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव
शरदः शतमित्यविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्मतः । मिथुनानां विसर्गादौ मनुः स्वायं भुवो ऽब्रवीत् । न दुहितर इत्येके
तस्मात्पुमान्दायादौ ऽदायादास्त्रीति विज्ञायते तस्मात्स्त्रियं जातां परास्यंति न पुमांसमिति च स्त्रीणां दानविक्रयाति सर्गावि
द्यंते न पुंसः पुंसो ऽपीत्येकैशौ नः शेषे दर्शनात् । अभ्रातृमतीवाद इत्यपरं । अमूर्यायंति जामयः सर्वा लोहितवांससः ।

निरुक्त

॥१३॥

अभ्रातरइवयोषास्तिष्ठतिहृत्तर्जनः । अभ्रातृकाइवयोषास्तिष्ठतिसंतानकर्मणेपिंडदानार्थहतवर्त्मनइत्यभ्रातृकाया
अनिर्वाहौपमिकस्तस्योत्तराभूयसेनिर्वचनाय ॥ ४ ॥ अभ्रातेवपुंसर्पतिप्रतीचीगर्तारुगिवसनयेधनानां । जायेवपत्य
उशतीसुवासाउषाहृन्नेवनिर्णिणीतेअप्सः । अभ्रातृकेवपुंसःपितृनेत्यभिमुखीसंतानकर्मणेपिंडदानार्थनपतिंगर्तारोहिणी
वधनलाभायदाक्षिणाजीगर्तःसभास्थाणुर्गृणातैःसत्यसंगरोभवतितंतत्रयापुत्रायापतिकासारोहतितांतत्राक्षैराघ्नतिसा
रिक्थंलभतेइमशानसंचयोऽपिगर्तउच्यतेगुरतेरपगूर्णोभवतिइमशानंइमशयनंइमशरीरंशरीरंशृणातेःशम्नातेर्वीइम
श्रुलोमइमनिश्रितंभवतिलोमलुनातेर्वालीयतेर्वीनोपरस्याविःकुर्याद्यदुपरस्याविःकुर्याद्भतेष्ठाःस्यात्प्रमायुकोयजमानइ
त्यपिनिगमोभवतिरथोऽपिगर्तउच्यतेगृणातेःस्तुतिकर्मणःस्तुततमंयानं । आरोहथोवरुणमित्रगर्तमित्यपिनिगमोभ
वतिजायेवपत्येकामयमानासुवासाऋतुकालेऽषाहसनेवदंतान्विवृणुतेरूपाणीतिचतस्रउपमानाभ्रात्रीमुपयच्छेततोक्तं
ह्यस्यतद्भवतीत्यभ्रातृकायाउपयमनप्रतिषेधःप्रत्यक्षःपितुश्चपुत्रभावःपितायत्रदुहितुरप्रत्तायारितःसेकंप्राजयतिसंदधा
त्यात्मानंसंगमेनमनसेत्यथैतांजाम्यारिक्थप्रतिषेधउदाहरंतिज्येष्ठपुत्रिकायाइत्येके ॥ ५ ॥ नजामयैतान्वोरिक्थमा
रैककार्गर्भसन्नितुर्निधानं । यदीमातरोजनयंतुवह्निमन्यःकर्तासुकृतोरन्यक्रुधन् । नजामयेभगिन्यैजामिरन्येऽस्यां
जनयंतिजामपत्यैजमतेर्वास्याद्गतिकर्मणोनिर्गमनप्रायाभवतितान्वआत्मजःपुत्रोरिक्थंप्रारिचत्प्रादाच्चकारैनांगर्भनि

पूर्वष.
अ. ३

॥१३॥

धानीं सनितुर्हस्तग्राहस्ययदिहमातरोजनयंतवर्हिं पुत्रमवाहिं चस्त्रियमन्यतरः संतानकर्ता भवति पुमान्दायादोऽन्य
 तरोऽर्धयित्वा जामिः प्रदीयते परस्मै ॥६॥ मनुष्यनामान्युत्तराणि पंचविंशतिर्मनुष्याः कस्मान्मत्वा कर्माणि सीव्यंति मन
 स्यमानेन सृष्टा मनस्यतिः पुनर्मनस्वीभावे मनोरपत्यं मनुषोवा तत्र पंचजना इत्येतस्य निगमा भवन्ति ॥ ७ ॥ तदद्यवाचः
 प्रथमं मंसीयेनासुराऽभिदेवाऽअसाम । ऊर्जादुत्तर्यज्ञियासः पंचजनाममहोत्रं जुषध्वं । तदद्यवाचः परमं मंसीयेना
 सुरानभिभवेम देवा असुरा असुरताः स्थानेष्वस्ताः स्थानेभ्य इति वापि वासुरिति प्राणनामास्तः शरीरे भवति तेन तद्वतः सोर्दे
 वानसृजत तत्सुराणां सुरत्वमसोरसुरानसृजत तदसुराणामसुरत्वमिति विज्ञायते । ऊर्जादुत्तर्यज्ञियासः । अन्नादा
 श्रयज्ञियाश्चो गित्यन्ननामोर्जयतीति सतः पक्वं सुप्रवृक्कणमिति वा । पंचजनाममहोत्रं जुषध्वं । गंधर्वाः पितरो देवा असुरा
 रक्षांसीत्येके चत्वारो वर्णा निषादः पंचम इत्यौपमन्यवो निषादः कस्मान्निषदनो भवति निषण्णमस्मिन्पापकमिति नैरुक्ताः ।
 यत्पांचजन्यया विशा । पंचजनीनया विशा पंचपृक्ता संख्या स्त्री पुंन पुंसकेष्वविशिष्टा वाहुनामान्युत्तराणि द्वादश ब्राह्म
 स्मात्प्रबाधत आभ्यां कर्माण्यंगुलिनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिरंगुलयः कस्मादग्रगामिन्यो भवन्तीति वाग्रगालिन्यो भवन्ती
 ति वाग्रकारिण्यो भवन्तीति वाग्रसारिण्यो भवन्तीति वाकना भवन्तीति वाजना भवन्तीति वापि वाभ्यं च नादेवस्युक्ता सामेषा
 भवति ॥८॥ दशावनिभ्यो दशक्षयेभ्यो दशयोक्त्रेभ्यो दशयोजनेभ्यः । दशाभीशुभ्यो अर्चता जरेभ्यो दशधुरो दशयुक्ताव

हन्त्यः । अवनयोऽगुलयो भवत्यवन्तिकर्माणिकक्ष्याः प्रकाशयन्तिकर्माणियोक्त्राणियो जनानीति व्याख्यातमभीशवोऽभ्यश्रुवते कर्माणि । दशधुरोदशयुक्तावहन्त्यः । धूर्ध्वतेर्वधकर्मण इयमपीतराधूरे तस्मादेव विहन्ति वहन्धारयते र्वाकांतिकर्माण उत्तरेधातवोऽष्टादशान्नानामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरन्नं कस्मादानतं भूतेभ्योऽत्ते र्वात्तिकर्माण उत्तरेधातवो दशबलानामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिर्वलं कस्माद्वलं भरं भवति विभर्ते धनानामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरेव धनं कस्माद्धिनोतीति सतो गोनामान्युत्तराणि नवक्रथ्यतिकर्माण उत्तरेधातवो दशक्रोधनामान्युत्तराण्येकादशगतिकर्माण उत्तरेधातवो द्वाविंशतैश्चिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः क्षिप्रं कस्मात्संक्षिप्तो विकर्षोऽतिकनामान्युत्तराण्येकादशांतिकं कस्मादानीतं भवति संग्रामनामान्युत्तराणि षट्त्वारिंशत्संग्रामः कस्मात्संगमनाद्वा संगरणाद्वा संगतौ ग्रामाविति वा तत्र खल इत्येतस्य निगमा भवति ॥९॥ अभीष्टं दमेकमेकोऽस्मिन्निष्पाद्य भीष्मा किमुत्रयः करन्ति । खलेन पर्षान्प्रतिहन्मिभूरि किमानिदं तिस्रवोऽनिद्राः । अभिभवामीदमेकमेकोऽस्मिन्निष्पहमाणः सपत्नान् अभिवामि द्वौ किमात्रयः कुर्वत्येक इता संख्या द्वैष्टुततरा संख्या त्रयस्तीर्णतमा संख्या चत्वारश्चलिततमा संख्या षावश्रोतेर्नवनवनीयानावाप्तावा दशदस्ताष्ट्यार्थावा विंशतिर्द्विदशतः शतं दशदशतः सहस्रं सहस्रदयुतं नियुतं प्रयुतं तत्तदभ्यस्तं मंबुदो मेघो भवत्यरणमंबुतद्दो बुदोऽबुमद्वातीति वां बुमद्भवतीति वा सयथामहान्बहुर्भवति वर्षस्तदिवा बुदं । खलेन पर्षान्प्रतिहन्मिभूरि । खल इव पर्षान्प्रतिहन्मिभूरि खल इति संग्रामना

मखलतेर्वास्खलतेर्वायमपीतरःखलएतस्मादेवसमास्कन्नोभवति । किंमानिंदंतिशत्रवोऽनिंद्राः । यइंद्रंनविविदुरिंद्रोह
 हमस्म्यनिंद्राइतरइतिवाव्यासिकर्माणउत्तरेधातवोदशतत्रद्वेनामनी आक्षाणआश्रुवानआपानआमुवानोवधकर्माण
 उत्तरेधातवस्त्रयस्त्रिंशत्तत्रवियातइत्येतद्वियातयतइतिवावियातयेतिवा । आखण्डलप्रहूयसे।आखंडयितःखंडंखंडयते
 स्तळिदित्यंतिकवधयोःसंसृष्टकर्मताडयतीतिसतः॥ १० ॥ त्वयावयंसुवृधाब्रह्मणस्पतेस्पार्हावसुमनुष्याददीमहि । या
 नोदूरेतळितोयाअरातयोऽभिसंतिजंभयाताअनमसः । त्वयावयंसुवधयित्राब्रह्मणस्पतेस्पृहणीयानिवसूनिमनुष्येभ्य
 आददीमहियाश्चनोदूरेतळितोयाश्चातिकेऽरातयोऽदानकर्माणोवादानप्रज्ञावाजंभयताअनमसोऽमइतिरूपनामागो.
 तीतिसतोविद्युत्तळिद्वतीतिशाकपूणिःसाह्यवताडयतिदूराच्चदृश्यतेऽपित्विदमंतिकनामैवाभिप्रेतंस्यात् । दूरेचित्संत
 ळिद्वातिरोचसे । दूरेऽपिसन्नंतिकइवसंदृश्यसइतिवज्रनामान्युत्तराण्यष्टादशवज्रःकस्माद्वर्जयतीतिसतस्तत्रकुत्सइ
 त्येतत्कुंततेऋषिःकुत्सोभवतिकर्तास्तोमानामित्यौपमन्यवोऽत्राप्यस्यवधकमैवभवतितत्सखइंद्रःशुष्णजघानेत्यैश्वर्यक
 र्माणउत्तरेधातवश्चत्वारिंश्वरनामान्युत्तराणिचत्वारितत्रेनइत्येतत्सनितऐश्वर्येणेतिवासनितमनेनैश्वर्यमितिवा॥ ११॥
 यत्रासुपर्णाअमृतस्यभागमनिमेषंविदधाभिस्वरंति । इनोविश्वस्यभुवनस्यगोपाःसमाधीरःपाकमत्राविवेश । यत्रसुपर्णाः
 सुपतनाआदित्यरश्मयोऽमृतस्यभागमुदकस्यानिमिषंतोवेदनेनाभिस्वरंतीतिवाभिप्रयंतीतिवैश्वरःसर्वेषांभूतानांगोपा

निरुक्त
॥१५॥

यितादित्यःसमाधीरःपाकमत्राविवेशेतिधीरोधीमान्पाकःपक्तव्योभवतिविपक्वप्रज्ञादित्यइत्युपनिषद्गोभवतीत्य
धिदैवतमथाध्यात्मैयत्रसुपर्णाःसुपतनानीन्द्रियाण्यमृतस्यभागंज्ञानस्यानिमिषंतोवेदनेनाभिस्वरंतीतिवाभिप्रयंतीतिवे
श्वरःसर्वेषामिन्द्रियाणांगोपायितात्मासमाधीरःपाकमत्राविवेशेतिधीरोधीमान्पाकःपक्तव्योभवतिविपक्वप्रज्ञात्मेत्या
त्मगतिमाचष्टे ॥ १२ ॥ बहुनामान्युत्तराणिद्वादशबहुकस्मात्प्रभवतीतिसतोह्रस्वनामान्युत्तराण्येकादशह्रस्वोह्रसतेर्म
हन्नामान्युत्तराणिपंचविंशतिर्महान्कस्मान्मानेनान्यान्जहातीतिशाकपूर्णमहनीयोभवतीतिवातत्रववक्षिथविवक्षस
इत्येतैवक्तेर्वावहतेर्वासाभ्यासाद्बहुनामान्युत्तराणिद्वाविंशतिर्गृहाःकस्माद्बृहंतीतिसतांपरिचरणकर्माणउत्तरेधातवोद
शसुखनामान्युत्तराणिविंशतिःसुखंकस्मात्सुहितंखेभ्यःखंपुनःखनतैरूपनामान्युत्तराणिषोडशरूपंरोचतैःप्रशस्यनामां
न्युत्तराणिदशप्रज्ञानामान्युत्तराण्येकादशसत्यनामान्युत्तराणिपट्सत्यंकस्मात्सत्सुतायतेसत्प्रभवंभवतीतिवाष्टाउत्तरा
णिपदानिपश्यतिकर्माणउत्तरेधातवश्चायतिप्रभृतीनिचंनामान्यामिश्राणिनवोत्तराणिपदानिसर्वपदसमाम्नानायाथा
तउपमायदतत्तत्सदृशमितिगार्थस्तदासांकर्मज्यायसावांगुणेनप्रख्याततमेनवाकनीयांसंवाप्रख्यातंवापमिमीतैऽथापि
कनीयसाज्यायांसं ॥ १३ ॥ तनूत्यजैवतस्करावनर्गूरशनाभिर्दशभिर्भ्यधीतां । तनूत्यक्तनूत्यक्तावनर्गूवनगामिनाव
ग्निमंथनौबाहूतस्कराभ्यामुपमिमीतैतस्करस्तत्करो भव त्रियत्तापकमितिनैरुक्तास्तनोतेर्वास्यात्संततकर्माभवत्यहोरा

पूर्वष.
अ. ३

॥१५॥

त्रकर्मावा । रशनाभिर्दशभिर्भ्यधीता । अभ्यधीतामित्यभ्यधातां ज्यायांस्तत्रगुणोऽभिप्रेतः ॥ १४ ॥ कुहस्विहो
 पाकुहवस्तोरश्विनाकुहाभिपित्वंकरतः कुहोपतुः । कोवांशयुत्राविधवेवदेवरंमर्थनयोपाकृणुतेसधस्थआ । कस्विद्रात्रौ
 भवथः कदिवाक्काभिप्राप्तिकुरुथः कवसथः कोवांशयनंविधवेवदेवरंदेवरः कस्माद्वितीयोवरउच्यतैविधवाविधातृकाभ
 वतिविधवनाद्वाविधावनाद्वेतिचर्मशिरापिवाधवइतिमनुष्यनामंतद्वियोगाद्विधवादेवरोदीव्यतिकर्माभयोमनुष्यो
 मरणधर्मायोपायौतेराकुरुतैसहस्थानेऽथनिपाताः पुरस्तादेवव्याख्यातायथेतिकर्मोपमा । यथावातोयथावनंयथासमु
 द्रएजति । भ्राजंतोअग्नयोयथा । आत्मायक्ष्मस्यनश्यतिपुराजीवगृभोयथा । आत्माऽततेवाप्तेर्वापिवाप्तइवस्याद्या
 वद्धाप्तिभूतइति । अग्निर्नयेभ्राजसारुक्मवक्षसः । अग्निरिवयेमरुतोभ्राजमानारोचिष्णूरस्काभ्राजस्वंतोरुक्मव
 क्षसः ॥ १५ ॥ चतुरश्चिद्दमानाद्विभीयादानिधातोः । नदुरुक्तायस्पृहयेत् । चतुरोऽक्षान्धारयतइतितद्यथाकि
 त्वाद्विभीयादेवमेवदुरुक्ताद्विभीयान्नदुरुक्तायस्पृहयेत्कदाचिदाइत्याकारउपसर्गः पुरस्तादेवव्याख्यातोऽथाप्युपमा
 र्थेदृश्यते । जारआभर्ग । जारइवभर्गमादित्योऽत्रजारउच्यतैरात्रेर्जरयितासएवभासांतथापिनिगमोभवति ।
 स्वसुर्जारः शृणोतुनइत्युपसमस्यस्वसारमाहसाहचर्याद्रसहरणाद्वापित्वयंमनुष्यजारएवाभिप्रेतः स्यात्स्त्रीभगस्तथास्या
 ऋजतेर्मेषइतिभूतोपमा । मेषोभूतोऽभियन्नयः । मेषोमिषतेस्तथापशुः पश्यतैरग्निरितिरूपोपमा । हिरण्यरूपः स

निरुक्त
॥१६॥

हिरण्यसंहृत्पांनपात्सेदुहिरण्यवर्णः । हिरण्यवर्णस्येवास्यरूपंथाइतिच । तंप्रलथापूर्वथाविश्वथेमथा । प्रलइवपूर्व
इवविश्वइवेमइवेत्ययमेततरोऽमुष्मादसावस्ततरोऽस्मादमुथायथासावितिव्याख्यातवदितिसिद्धोपमा । ब्राह्मणवद्वृ
षलवत् । ब्राह्मणाइववृषलाइवेतिवृषलोवृषशीलोभवतिवृषाशीलोवा ॥ १६ ॥ प्रियमेधुवदत्रिवज्जातवेदोविरूपवत् ।
अंगिरस्वन्महित्रतप्रस्कण्वस्यश्रुधीहवै । प्रियमेधःप्रियाअस्यमेधायथैतेषामृषीणांमेवंप्रस्कण्वस्यशृणुहानंप्रस्कण्वःक
ण्वस्यपुत्रःकण्वप्रभवोयथाप्राग्रमर्चिषिभृगुःसंवभूवभृगुर्भुज्यमानोनदेहेऽगारेष्वंगिराअंगाराअंकनाअंचनाअत्रैवतृती
यमृच्छतेत्युचुस्तस्मादत्रिर्नत्रयइतिविखननाद्वैखानसोभरणाद्भारद्वाजोविरूपोनानारूपोमहित्रतोमहाव्रतइति ॥ १७ ॥
अथलुप्तोपमान्यर्थोपमानीत्याचक्षतेसिंहोव्याघ्रइतिपूजायांश्वाकाकइतिकुत्सायांकाकइतिशब्दानुकृतिस्तदिदंशकुनि
षुबहुलंनशब्दानुकृतिर्विद्यतइत्यौपमन्यवःकाकोऽपकालयितव्योभवतितित्तिरिस्तरणत्तिलमात्रचित्रइतिवाकपिंज
लःकपिरिवजीर्णःकपिरिवजवतर्षपिगलोवाकमनीयंशब्दंपिंजयतीतिवाश्वाशुयायीशवतेर्वास्याइतिकर्मणःश्वसिते
र्वासिंहःसहनाद्विसेर्वास्याद्विपरीतस्यसंपूर्वस्यवाहंतैःसंहायहंतीतिवाव्याघ्रोव्याघ्राणाद्व्यादायहंतीतिवा ॥ १८ ॥ अ
र्चतिकर्माणउत्तरेधातवश्चतुश्चत्वारिंशमेधाविनामान्युत्तराणिचतुर्विंशतिर्मेधावीकस्मान्मेधयातद्वान्भवतिमेधामतौ
धीयतेस्तोतृनामान्युत्तराणित्रयोदशस्तोतास्तवनाद्यज्ञनामान्युत्तराणिपंचदशयज्ञःकस्मात्प्रख्यातंयजतिकर्मेतिनैरु

पूर्वप.
अ. ३

॥१६॥

कायाञ्जोभवतीतिवायजुरुञ्जोभवतीतिवाबहुकृष्णाजिनइत्यौपमन्यवोयजूंननयंतीतिवर्त्विङ्गामान्युत्तराण्यष्टा
 वृत्विक्स्मादीरणक्रयष्टाभवतीतिशाकपूर्णैर्ऋतुयाजीभवतीतिवायाञ्जाकर्माणउत्तरेधातवःसप्तदशदानकर्माणउत्त
 रेधातवोदशाध्येषणाकर्माणउत्तरेधातवश्चत्वारःस्वपितिसस्तीतिद्वौस्वपितिकर्माणौकूपनामान्युत्तराणिचतुर्दशकूपः
 कस्मात्कूपानंभवतिकुप्यतेर्वास्तेननामान्युत्तराणिचतुर्दशैवस्तेनःकस्मात्संस्त्यानमस्मिन्पापकमितिनैरुक्तानिर्णीतांत
 र्हितनामधेयान्युत्तराणिषण्णिर्णीतंकस्मान्निर्णिकंभवतिदूरनामान्युत्तराणिपंचदूरंकस्माद्भुतंभवतिदुरयंवापुराणना
 मान्युत्तराणिषट्पुराणंकस्मात्पुराणवंभवतिनवनामान्युत्तराणिषळेवनवंकस्मादानीतंभवति ॥ १९ ॥ द्विशउत्तराणि
 नामानिप्रपित्वेऽभीकइत्यासन्नस्यप्रपित्वेप्राप्तेऽभीकेऽभ्यक्ते । आपित्वेनःप्रपित्वेतूयमागहि । अभीकेचिदुलोककृ
 दित्यपिनिगमौभवतोदभ्रमर्भकमित्यल्पस्यदभ्रंदभ्रोतेःसुदंभंभवत्यर्भकमवहृतंभवति । उपोपमेपरांमृशमामेदुभ्रा
 णिमन्यथाः । नमोमहज्ज्योनमोअर्भकेभ्यइत्यपिनिगमौभवतस्तिरःसतइतिप्राप्तस्यतिरस्तीर्णंभवतिसतःसंसृतंभवति ।
 तिरश्चिदर्यथापरिवर्त्तिर्यीतमदाभ्या । पात्रेवभिंदन्तसतएतिरक्षसइत्यपिनिगमौभवतस्त्वोनेमइत्यर्धस्यत्वोऽपततोने
 मोऽपनीतोऽर्धहरतेर्विपरीताद्धारयतेर्वास्यादुद्धृतंभवत्युधोतेर्वास्याद्वतमोविभागः । पीर्यतित्वोअनुत्वोऽगृणाति ।
 नेमेदेवानेमेऽसुराइत्यपिनिगमौभवतःऋक्षाःस्तृभिरितिनक्षत्राणानक्षत्राणिनक्षतेर्गतिकर्मणोनेमानिक्षत्राणीतिचब्राह्म

निरुक्त

॥१७॥

णमृक्षाउदीर्णानीवरुयायंतैस्तृभिस्तीर्णानीवरुयायंते । अमीयक्रक्षानिहितासउच्चा । पश्यंतोद्यामिवस्तृभिरित्यपि
निगमौभवतोवस्त्रीभिरुपजिह्विकाइतिसीमिकानावश्योवमनात्सीमिकास्यमनादुपजिह्विकाउपजिह्वयः । वस्त्रीभिःपुत्र
मृगुवोअदानं । यदत्युपजिह्विकायद्वयोअतिसर्पतीत्यपिनिगमौभवतऊर्दरंकृदरमित्यावपनस्योर्दरमुदीर्णभवत्यूर्जेदी
र्णवा । तमूर्दरंनपृणतायवेनेत्यपिनिगमोभवतितमूर्दरमिवपूरयतियवेनंकृदरंकृतदरंभवति । समिद्धोअंजन्कृदरंम
तीनामित्यपिनिगमोभवति ॥ २० ॥ रंभःपिनाकमितिदंडस्य । रंभआरभंतएनं । आत्वारंभंनजिब्रयोररभ्मेत्यपि
निगमोभवत्यारभामहेत्वाजीर्णाइवदंडंपिनाकंप्रतिपिनष्टेनेनंकृत्तिवासाःपिनाकहस्तोऽवततधन्वेत्यपिनिगमोभवति
मेनाग्राइतिस्त्रीर्णास्त्रियस्त्यायतेरपत्रपणकर्मणोमेनामानयंत्येनाग्रागच्छंत्येनाः । अमेनांश्चिज्जनिवतश्चकर्थ । ग्रास्त्वा
कृतसन्नपसोऽतन्वतेनेत्यपिनिगमौभवतःशेषोवैतसइतिपुंस्प्रजननस्यशेषःशपतेःस्पृशतिकर्मणोवैतसोवितस्तंभवति । य
स्यामुशंतःप्रहरामुशेपं । त्रिःस्ममाहःश्रथयोवैतसेनेत्यपिनिगमौभवतोऽयैनेत्युपदेशस्य । अयातेअग्नेसुमिधाविधेमेति
स्त्रियाः । एनावोअग्निमितिनपुंसकस्य । एनापत्यातन्वंसंसृजस्वेतिपुंसः । सिषक्तुसचतइतिसेवमानस्य । सनःसि
षक्तुयस्तुरः । सनःसेवतायस्तुरः । सचस्वानःस्वस्तये । सेवस्वनेःस्वस्तये । स्वस्तीत्यविनाशिनामास्तिरभिपूजितः
स्वस्तीतिभ्यसतैरेजतइतिभयवेपनयोः । यस्यशुष्माद्रोदसीअभ्यसेतां । रेजतेअग्नेपृथिवीमखेभ्यइत्यपिनिगमौभवतो

पूर्वष.
अ. ३

॥ १७ ॥

द्यावापृथिवीनामधेयान्युत्तराणिचतुर्विंशतिस्तयोरेषाभवति ॥ २१ ॥ कतरापूर्वाकतरापररायोःकथाजातेकवयःको
विवेद । विश्वंत्मनाबिभृतोयद्धनामविवर्ततेअहनीचक्रियेव । कतरापूर्वाकतरापरैनयोःकथंजातेकवयःकएनेविजाना
तिसर्वमात्मनाबिभृतोयद्धैनयोःकर्मविवर्ततेचैनयोरहनीअहोरात्रैचक्रयुक्तेइवेतिद्यावापृथिव्योर्महिमानमाचष्टआच
ष्टे ॥ २२ ॥ (कर्मनामानिपरिषद्येनहिग्रभायशासद्वह्निर्भ्रातेवनजामयेमनुष्यनामानितदद्यदशावनिभ्योऽभीदं
त्वयावयंयत्रासुपर्णाबहुनामानितनूत्यजेवकुहस्विच्चतुरश्विस्त्रियमेधवदथलुप्तोपमान्यर्चतिद्विशोरंभःकतरापूर्वाद्वाविं
शतिः ॥) इतिनिरुक्तेपूर्वषट्केतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ३ ॥ ॥ ३ ॥

ॐ ॥ एकार्थमनकशब्दमित्येतदुक्तंमथयान्यनेकार्थान्येकशब्दानितान्यतोऽनुक्रमिष्यामोऽनवगतसंस्कारांश्चनि
गमांस्तदैकपदिकमित्याचक्षतेजहाजघानेत्यर्थः ॥ १ ॥ कोनुमर्याअमिथितःसखासखायमब्रवीत् । जहाकोअस्मदी
षते । मर्याइतिमनुष्यनाममर्यादाभिधानंवास्यान्मर्यादामर्यादीयतेमर्यादामर्यादिनोर्विभागोमेथतिराक्रोशकमी
पापकंजघानकमहंजातुकोऽस्मद्भीतःपलायतेनिधापाश्याभवतियन्निधीयतेपाश्यापाशसमूहःपाशःपाशयतेर्वि पाश
नात् ॥ २ ॥ वयःसुपर्णाउपसेदुरिंद्रप्रियमेधाऋषयोनाधमानाः । अपध्वांतमूर्णुहिपुर्धिचक्षुर्मुमुग्ध्यस्मान्निधये
ववद्वान् । वयोवेर्बहुवचनंसुपर्णाःसुपतनाआदित्यरश्मयउपसेदुरिंद्रयाचमानाअपोर्णुह्याध्वस्तंचक्षुश्चक्षुःख्यातेर्वाच

निरुक्त

॥१८॥

हेवीं पूर्धि पूरय देहीति वा मुंचास्मान्पाशैरिव बद्धान्पार्श्वतः श्रोणितः शितामर्तः पार्श्वपथं मयमंगं भवति पशुः स्पृशते संस्पृष्टा पृष्ठदेशे पृष्ठं स्पृशते संस्पृष्टमंगैरंगमंगनादं च नाद्रा श्रोणिः श्रोणतेर्गति चला कर्मणः श्रोणिश्च लतीव गच्छतो दोः शिताम भवति दोर्द्रवते योनिः शितामेति शाक पूर्णिर्विषितो भवति श्यामतो यकृत्त इति तैटीकिः श्यामं श्यायते र्यकृद्यथा कथा च कृत्यते शितिमांसतो मेदस्त इति गालवः शितिः श्यते मांसं माननं वामानसं वामनोऽस्मिन्सीदतीति वा मेदो मेद्यते ॥ ३ ॥ यदि द्रचित्रमेहनास्ति त्वादातमद्रिवः । राधस्तन्नो विद्वस उभयाहस्त्याभर । यदि द्रचित्रचायनीयं महनीयं धनमस्ति यन्महनास्तीति वा त्रीणि मध्यमानि पदानि त्वयानस्तद्वा तव्यमद्रिवन्नद्रिरावृणात्येनेन पिवात्तेः स्यात्ते सोमाद इति हविज्ञायते राध इति धननाम राधुवंत्येनेन तन्नस्त्वं वित्तधनो भाभ्यां हस्ताभ्यामाहरो भौसमुब्धौ भवतो दमूना दममनार्वा दानमनावादांतमनावापिवादम इति गृहनाम तन्मनाः स्यान्मनो मनोतेः ॥ ४ ॥ जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इमं नो यज्ञमुपयाहि विद्वान् । विश्वा अग्ने अभियुजो विहत्या शत्रूयतामाहरा भोजनानि । अतिथिरभ्यतितो गृहान्भवत्यभ्येतिति थिषु परकुलानीति वा परगृहाणीति वा दुरोण इति गृहनाम दुरवा भवंति दुस्तर्पा इमं नो यज्ञमुपयाहि विद्वान्त्सर्वा अग्ने अभियुजो विहत्या शत्रूयतामाहरा भोजनानि निहत्यान्येषां बलानि शत्रूणां भवनादाहरा भोजनानीति वा धनानीति वा मूषो मूषिका इत्यर्थो मूषिकाः पुनर्मुष्णाते मूषोऽप्येतस्मादेव ॥ ५ ॥ संमातपंत्यभितः सपत्नीरिव पशवः । मूषो न शि

पूर्वप.
अ. ४

॥१८॥

श्राव्यदंतिमाध्यःस्तोतारंते शतक्रतोवित्तंमैअस्यरोदसी । संतपंतिमामभितःसपह्यइवेमाःपर्शवःकूपपर्शवोमूषिका
 इवास्त्रातानिसूत्राणिव्यदंतिस्वांगाभिधानंवास्याच्छिन्नानिव्यदंतीतिवासन्तपन्तिमाध्यःकामाःस्तोतारंते शतक्रतोवि
 त्तंमैअस्यरोदसी । जानीतंमेऽस्यद्यावापृथिव्याविति त्रितंकूपेऽवहितमेतत्सूक्तंप्रतिबभौतत्रब्रह्मेविहासमिश्रमृजि
 श्रंगाथामिश्रंभवतित्रितस्तीर्णतमोमेधयाबभूवापिवासंख्यानामैवाभिप्रेतंस्यादेकतोद्वितस्त्रितइतित्रयोबभूवुः ॥ ६ ॥
 इषिरेणतेमनसासुतस्यभक्षीमहिपित्र्यस्येवरायः । सोमराजन्प्रणायूषितारीरहानीवसूर्योवासराणि । ईषणेनवैषणे
 नवार्षणेनवातेमनसासुतस्यभक्षीमहिपित्र्यस्येवधनस्यप्रवर्धयचनआयूषिसोमराजन् । अहानीवसूर्योवासराणि । वा
 सराणिवेसराणिविवासनानिगमनानीतिवाकुरुतनेत्यनर्थकाउपजनाभवन्तिकर्तनहंतनयातनेतिजठरमुदरंभवतिज
 ग्धमस्मिन्ध्रयतेधीयतेवा ॥ ७ ॥ मरुत्वौइंद्रवृषभोरणायपिबासोममनुष्वधमदाय । आसिचस्वजठरेमध्वज
 मित्वंराजासिप्रदिवःसुतानां । मरुत्वानिद्रमरुद्भिस्तद्वान्वृषभोवर्षितापांरणायरमणीयायसंग्रामायपिबसोममनुष्व
 धमन्वभ्रमदार्यमदनीयायजैत्रायसिचस्वजठरेमधुनऊर्मिमधुसोममित्यौपमिकमाद्यतेरिदमपीतरन्मध्वेतस्मादेवत्वं
 राजासिपूर्वेष्वप्यहःसुसुतानां ॥ ८ ॥ तितउपरिपवनंभवतितवद्वानुन्नवद्वतिलमात्रनुन्नमितिवा ॥ ९ ॥ सक्तु
 मिवतितउनापुनंतोयत्रधीरामनसावाचमक्रत । अत्रासस्त्रायःसख्यानिजानतेभद्रैषालक्ष्मीर्निहिताधिवाचि । सक्तु

निरुक्त
॥१९॥

मिवपरिपवनेनपुनंतःसक्तुःसचतेर्दुर्धवाभवतिकसतेर्वास्याद्विपरीतस्यविकसितोभवतियत्रधारामनसावाचमकृषतप्र
ज्ञानंधीराःप्रज्ञानवंतोध्यानवन्तस्तत्रसखायःसख्यानिसंजानतेभद्रैषांलक्ष्मीर्निहिताधिवाचीर्तिभद्रंभगेनव्याख्यातं
भजनीयंभूतानामभिद्रवणीयंभवद्रमयतीतिवाभाजनवद्वालक्ष्मीर्लाभाद्वालक्षणाद्वालप्स्यनाद्वालाञ्छनाद्वालषतेर्वा
स्यात्प्रेप्साकर्मणोलग्यतेर्वास्यादाश्लेषकर्मणोलज्जतेर्वास्यादश्लाघाकर्मणःशिप्रेइत्युपरिष्ठाद्वाख्याख्यास्यामः ॥ १० ॥ त
त्सूर्यस्यदेवत्वंतन्महिम्नंमध्याकर्तोर्विततंसंजभार । यदेदयुक्तहरितःसुधस्थादाद्रात्रीवासस्तनुतेसिमसै । तत्सूर्यस्यं
देवत्वंतन्महिम्नंमध्येयत्कर्मणांक्रियमाणानांविततंसंह्रियतेयदासावयुक्तहरणानादित्यरश्मीन्हरितोऽश्वानितिवाथरा
त्रीवासस्तनुतेसिमसैवेसरमहरवयुवतीसर्वस्मादपिवोपमार्थेस्याद्रात्रीववासस्तनुतइतितथापिनिगमोभवति । पुनः
समंभ्युद्विततंवयंती । समनात्सीत् ॥ ११ ॥ इंद्रेणसंहिदक्षसेसंजग्मानोअविभ्युषा । मंदूसमानवर्चसा । इं
द्रेणहिसंह्रियसेसंगच्छमानोऽविभ्युषागणेनमंदूमदिष्णयुवांस्थोऽपिवामंदुनातेनेतिस्यात्समानवर्चसेत्येतेनव्याख्यातं
॥ १२ ॥ ईर्मातासःसिलिकमध्यमासःसंशूरणासोदिव्यासोअत्याः । हुंसाइवश्रेणिशोयतंतेयदाक्षिणुर्दिव्यमज्मम
श्वाः । ईर्माताःसमीरितांताःसुसमीरितांताःपृथ्वंतावासिलिकमध्यमाःसंसृतमध्यमाःशीर्षमध्यमावापिवाशिरआदि
त्योभवतियदनुशेतेसर्वाणिभूतानिमध्येचैषांतिष्ठतीदमपीतरच्छिरएतस्मादेवसमाश्रितान्येतदिंद्रियाणिभवन्ति ॥ सं

पूर्वष.
अ. ४

॥१९॥

शूरणासोदिव्यासोअत्याः । शूरःशवतेर्गतिकर्मणोदिव्यादिविजाअत्याअतनाः । हुंसाइवश्रेणिशोर्यतंते । हुंसाहंते
 धृत्यध्वानैश्रेणिशइतिश्रेणिःश्रयतेःसमाश्रिताभवन्तियदाक्षिषुर्यदपिन्दिव्यमज्ममजनिमाजिमश्वाअस्त्यादित्यस्तुति
 रश्वस्यादित्यादश्वोनिस्तष्टइति । सूरदश्वंवसवोनिरतष्टेत्यपिनिगमोभवति ॥ १३ ॥ कार्यमानोवृणात्वंयन्मातृरज
 गन्नपः । नतत्तैअग्नेप्रमृषेनिवर्तेनंयदूरेसन्निहाभवः । कायमानश्चायमानःकामयमानइतिवावनानित्वंयन्मातृरपोऽ
 गमउपशाम्यन्नतत्तैअग्नेप्रमृष्यतेनिवर्तेनंदूरेयत्सन्निहभवसिजायमानः । लोधनंयन्तिपशुमन्यमानाः । लुब्धमृषिंन
 यन्तिपशुमन्यमानाः । शीरंपावकशोचिपं । पावकदीप्तिं । अनुशायिनमितिवाशिनमितिवा ॥ १४ ॥ कनीनक्रेव
 विदूधेनवेदुपदेऽर्भके । बभ्रूयामेषुशोभेते । कनीनकेकन्यकेकन्याकमनीयाभवतिक्वयेनेतव्येतिवाकमनेनानीयतइ
 तिवाकनतेर्वास्यात्कान्तिकर्मणःकन्ययोरधिष्ठानप्रवचनानिसप्तम्याएकवचनानीतिशाकपृणिर्विद्वयोर्दार्पाद्वोर्दार्क
 दृणातेर्वाद्रूणातेर्वातस्मादेवद्रुनवेनवजातैर्भकेअवृद्धेतैयथातदधिष्ठानेषुशोभेतेएवंबभ्रूयामेषुशोभेतेवभ्वोरश्वयोः
 संस्तवइदंचमेऽदादिदंचमेऽदादित्यृषिःप्रसंख्यायाह । सुवास्त्वाअधितुर्ग्वनि । सुवास्तुर्नदीतुर्ग्वतीर्थभवतितूर्णमेतदा
 यन्ति । कुविभ्रंसंतेमरुतःपुनर्नः । पुनर्नोनमंतेमरुतोसंतइत्युपरिष्ठाद्व्याख्यास्यामः । येतेमदाआहनसोविहायस
 स्तेभिरिंद्रंचोदयुदातवेमुघं । येतेमदाआहननवंतोवचनवंतस्तैरिंद्रंचोदयदानायमघं ॥ १५ ॥ उपोअदशिंशुंध्युवोन

निरुक्त
॥२०॥

वक्षो नो धा इ वा विर कृत प्रियाणि । अद्भ्यसन्नससतो बोधयंती शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणां । उपादर्शिशुन्ध्युवः शुन्ध्युरा
दित्यो भवति शोधनात्तस्यैव वक्षो भासो ध्यूढं मिदमपीतरं द्वक्ष एतस्मा देवा ध्यूढं काये शकुनिरपिशुंध्युरुच्यते शोधनादेवोद
कचरो भवत्यापोऽपिशुंध्यवउच्यंते शोधनादेव नो धा ऋषिर्भवति नवनंदधाति सयथास्तुत्या कामाना विष्कुरुते एवमुषारू
पाण्या विष्कुरुतेऽद्भ्यसदद्भ्यान्नं भवत्यद्भ्यसादिनीतिवा न्नसानिनीतिवा । ससतो बोधयंती शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणां ।
स्वपतो बोधयंती शश्वतिकतमागात्पुनरागामिनीनां । तेवाशीमंत इ भिर्णः । ईषणिन इति वैषणिन इति वार्षणिन इति
वा वाशीतिवाङ्नाम वाश्यत इति सत्याः । शंसा वा ध्वर्यो प्रतिमे गृणी हीं द्रायुवाहः कृणवा वजुष्टं । अभिवहनस्तुतिमधि
षवणप्रवादांस्तुतिमन्यंत ऐंद्री त्वेव शस्यते परितक्म्येत्युपरिष्ठाद्भ्याख्यास्यामः ॥ १६ ॥ सुविते सुइते सूते सुगते प्रजाया
मिति वा । सुविते माधा इत्यपि निगमो भवति दयतिरनेककर्मा । नवेन पूर्वदयमानाः स्यामेत्युपदयाकर्मा । य एक इ द्वि
दयते वस्विति दानकर्मा वा विभागकर्मा वा । दुर्वर्तुर्भीमो दयते वनानीति दहतिकर्मा दुर्वर्तुर्दुर्वारः । विदद्वसुर्दयमानो
विशत्रूनि ति हिंसाकर्मा । इमे सुता इंदवः प्रातरित्वनासजोषसापिबतमश्विनातान् । अयं हि वामूतये वंदनाय मां वायसो
दोषादयमानो अबूबुधत् । दयमान इति । नूचिदिति निपातः पुराणनवयोर्नूचेति च । अद्याच्चिन्नूचित्तदपो नदीनां ।
अद्यचपुराचतदेव कर्म नदीनां । नूचपुराचसदनं रयीणां । अद्यचपुराचसदनं रयीणां रयिरिति धननामरातेर्दानकर्मणः

पूर्व
अ. ४

॥२०॥

॥ १७ ॥ विद्यामत्तस्य ते वयमकूपारस्य दावने । विद्यामत्तस्य ते वयमकुपरणस्य दानस्यादित्योऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो भवति दूरपारः समुद्रोऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो भवति महापारः कच्छपोऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो न कूपमृच्छतीति कच्छपः कच्छपातिकच्छेन पातीति वा कच्छेन पिबतीति वा कच्छः खच्छः खच्छदोऽयमपीतरो न दीकच्छ एतस्मादेव कमुद कंतेन छाद्यते । शिशीति शृंगेरक्षसे विनिक्षे । निश्यति शृंगेरक्षसो विनिक्षणनार्यरक्षोरक्षितव्यमस्माद्रहसि क्षणोतीति वा रात्रौ नक्षत इति वा । अग्निः सुतुकः सुतुकैर्भिरश्वैः । सुतुकनः सुतुकनैरिति वा सुप्रजाः सुप्रजोभिरिति वा । सुप्रायणाश्च स्मिन्यज्ञे विश्रयंतां । सुप्रगमनाः ॥ १८ ॥ देवानो यथा सदमिदृधे असन्नप्रायुवोरक्षितारो दिवेदिवे । देवानो यथा स दावर्धनाय स्युरप्रायुवोऽप्रमाद्यंतो रक्षितारश्चाहन्यहर्निच्यवनऋषिर्भवति च्यावयितास्तोमानां च्यवानमित्यप्यस्य निगमा भवन्ति । युवांच्यवानं सनयं यथारथं पुनर्युवानं चरथाय तक्षथुः । युवांच्यवनं सनयं पुराणं यथारथं पुनर्युवानं चरणाय ततक्षथुर्युवाप्रयौ तिकर्माणितक्षतिः करोतिकर्मारजोरजतेज्योतीरज उच्यते उदकं रज उच्यते लोकारजांस्युच्यतेऽसृगह नीरजसी उच्यते । रजांसि चित्राविचरन्ति तन्यव इत्यपि निगमो भवति हरो हरते ज्योतिर्हर उच्यते उदकं हर उच्यते लोकाहरांस्युच्यतेऽसृगहनी हरसी उच्यते । प्रत्यग्ने हरसाहरः शृणीहीत्यपि निगमो भवति । जुहुरे विचितयंतः । जुह्विरे विचेतयमानां व्यंत इत्येषोऽनेककर्मापदं देवस्य नमसा व्यंत इति पश्यति कर्मावीहि शूरपुरोळाशमिति खादति कर्मा । वीतं पातं प

निरुक्त
॥२१॥

यसउस्रियायाः । अश्रोतंपिवतंपयसउस्रियायाउस्रियेतिगोनामोस्त्राविणोऽस्यांभोगाउस्रेतिच । त्वामिंद्रमृतिभिःसुते
सुनीथासौवसूयवः । गोभिःक्राणाअनूपतगोभिःकुर्वाणाअस्तोपत । आतूषिचहरिमींद्रोरुपस्थेवाशीभिस्तक्षताश्मन्म
यीभिः । आसिचहरिंद्रोरुपस्थेद्रुममयस्यहरिःसोमोहरितवर्णोऽयमपीतरोहरिरेतस्मादेव । वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयी
भिः । वाशीभिरश्ममयीभिरितिवावाग्भिरितिवा । सशर्धद्वयोविषुणस्यजंतोर्माशिश्नदेवाअपिगुर्क्तनः । सउत्सह
तांयोविषुणस्यजंतोर्विषमस्यमाशिश्नदेवाअब्रह्मचर्याःशिश्नश्नथतेः । अपिगुर्क्तनः । सत्यंवायज्ञंवा ॥ १९ ॥ आ
घातागच्छानुत्तरायुगानियत्रजामयःकृणवन्नजामि । उपवर्बृहिवृषभायवाहुमन्यमिच्छस्वसुभगेपतिमत् । आगमि
ष्यन्तितान्युत्तराणियुगानियत्रजामयःकृणवंत्यजामिकर्माणिजाम्यतिरेकनामबालिशस्यवासमानजातीयस्यवोपजन
उपधेहिवृषभायवाहुमन्यमिच्छस्वसुभगेपतिमदितिव्याख्यातं ॥ २० ॥ द्यौर्मेपितार्जितानाभिरत्रबंधुर्मेमातापृ
थिवीमहीयं । उत्तानयोश्चम्वोर्द्वयोर्निरंतरत्रापितादुहितुर्गर्भमाधात् । द्यौर्मेपितापातावापालयितावाजनयिताना
भिरत्रबंधुर्मेमातापृथिवीमहतीयंबंधुःसंबंधनाम्नाभिःसन्नहनाम्नाभ्यासन्नद्धागर्भाजायन्तइत्याहुरेतस्मादेवज्ञातीन्स
नाभयइत्याचक्षतेसंबंधवइतिचज्ञातिःसंज्ञानात् । उत्तानयोश्चम्वोर्द्वयोर्निरंतः । उत्तानउत्तानऊर्ध्वतानोवातत्र
पितादुहितुर्गर्भदधातिपर्जन्यःपृथिव्याःशंयुःसुखयुः । अथानःशंयोररपोदधात् । रपोरिप्रमितिपापनामनीभवतःश

पूर्वप.
अ. ४

॥२१॥

मनंचरोगाणां यावनंचभयानां मथापिशंयुर्वाहस्पत्य उच्यते । तच्छंयोरावृणीमहेगातुं यज्ञायगातुं यज्ञपतय इत्यपिनिग
मो भवति गमनं यज्ञायगमनं यज्ञपतये ॥ २१ ॥ अदितिरदीना देवमाना ॥ २२ ॥ अदितिर्द्यौरदितिरंतरिक्षमदिति
र्माता सपिता सपुत्रः । विश्वे देवा अदितिः पंचजना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वं । इत्यदितेर्विभूतिमाचष्ट एनान्यदीना
नीतिवा । यमैरिरेभृगवः । एरिरइतीतिरुपसृष्टोऽभ्यस्तः ॥ २३ ॥ उतस्मै न वस्त्रमथि न ता युमनु क्रोशंति क्षितयो भरे
षु । नीचार्यमानं जसुरि नश्येनं श्रवश्चाच्छापशुमच्चयूथं । अपिस्मै न वस्त्रमथि मि वस्त्रमाथि नै वस्त्रं वस्ते स्तायुरिति स्तेनना
मसंस्त्यानमस्मिन्पापकमिति नैरुक्तास्तस्य ते वास्यादनु क्रोशन्ति क्षितयः संग्रामेषु भरइति संग्रामनामं भरते वा हरते वा नी
चायमानं नीचैरयमानं नीचैर्निचितं भवत्युच्चैरुच्चितं भवति जस्तमिव श्येनं श्येनः शंसनीयं गच्छति । श्रवश्चाच्छापशुमच्च
यूथं । श्रवश्चापि पशुमच्चयूथं प्रशंसां चयूथं च धनं चयूथं चेति वायूथं यौतेः समायुतं भवति । इन्धान एनं जरते स्वाधीः ।
गृणाति । मन्दीमन्दतेः स्तुतिकर्मणः । प्रमंदिने पितुमदर्चतावचः । प्रार्चतमं दिने पितुमद्वचो गौर्व्याख्यातः ॥ २४ ॥
अत्राह गोरमन्वतनामत्त्वष्टुरपीच्यं । इत्थाचंद्रमसो गृहे । अत्रह गोः सममंसतादित्यरश्मयः स्वं नामापीच्यं मपगतमपचि
तमपिहितमंतर्हितं वा मुत्रचंद्रमसो गृहे गातुर्व्याख्यातौ गातुकृणवन्नृपसोजनायेत्यपिनिगमो भवति दंसयः कर्माणि दंसयं
त्येनानि । कुत्सायमन्मन्नह्यश्च दंसय इत्यपिनिगमो भवति ॥ सतूतावनै नमश्चोत्यंहतिः । सतुतावनै नमंहतिरश्चोत्यं

निरुक्त
॥२२॥

हतिश्चांहश्चाहुश्चहंतैर्निरुदोपधाद्विपरीतात् । बृहस्पतेचयसइत्पियारुं । बृहस्पतेयच्चातयसिदेवपीयुंपीयतिर्हिसाकर्मा
वियुतेद्यावापृथिव्यौवियवनात् । समान्यावियुतेदूरेअंते । समानंसमानमात्रंभवतिमात्रामानादूरंव्याख्यातमंतोऽ
ततेर्द्धगितिपृथग्भावस्यप्रवचनंभवत्यथाप्युभोत्यर्थेदृश्यते । ऋधगयाऋधगुताशमिष्ठाः । ऋधुवन्नयाक्षीर्द्धुवन्नश
मिष्ठाइतिचास्याइतिचास्येतिचोदात्तप्रथमादेशेऽनुदात्तमन्वादेशेतीव्रार्थतरमुदात्तमल्पीयोऽर्थतरमनुदात्तं । अस्या
ऊषुणउपसातयेभुवोऽहेळमानोररिवाँऽअजाश्वश्रवस्यतामजाश्व । अस्यैनःसातयउपभवाहेळमानोऽक्रुध्यन्नरिवान्नाति
रभ्यस्तोऽजाश्वेतिपूषणमाहाजाश्वजाअजनाअथानुदात्तं । दीर्घायुरस्यायःपतिर्जीवातिशरदःशतं । दीर्घायुरस्यायः
पतिर्जीवतुसशरदःशतंशरच्छृताअस्यामोषधयोभवंतिशीर्णाआपइतिवास्येत्यस्याइत्येतेनव्याख्यातं ॥ २५ ॥ अस्यवा
मस्यपलितस्यहोतुस्तस्यभ्रातामध्यमोअस्त्यश्वः । तृतीयोभ्राताघृतपृष्ठोअस्यात्रापश्यंविशपतिसप्तपुत्रं । अस्यवामस्यव
ननीयस्यपलितस्यपालयितुर्होतुर्होतव्यस्यतस्यभ्रातामध्यमोऽस्त्यशनोभ्राताभरतेर्हरतिकर्मणोहरतेभागंभर्तव्यो
भवतीतिवातृतीयोभ्राताघृतपृष्ठोऽस्यायमग्निस्तत्रापश्यंसर्वस्यपातारंवापालयितारंवाविशपतिसप्तपुत्रंसप्तमपुत्रंसर्पण
पुत्रामतिवासप्तसृष्टासंख्यासप्तादित्यरश्मयइतिवदन्ति ॥ २६ ॥ सप्तयुंजंतिरथमेकचक्रमेककोअश्वोवहतिसप्तनामा ।
त्रिनाभिचक्रमजरमनर्वयत्रेमाविश्वामुवनाधितस्थुः । सप्तयुंजंतिरथमेकचक्रमेकचारिणंचक्रंचकतेर्वाचरतेर्वाक्रामते

पूर्वष.
अ. ४

॥२२॥

वैकोऽश्वोवहति सप्तनामादित्यः सप्तास्मैरश्मयोरसानभिसंनामयंतिसप्तैनमृषयः स्तुवंतीति वेदमपीतरन्नामैतस्मादेवा
 भिसंनामात्संवत्सरं प्रधानउत्तरोऽर्धर्चस्त्रिनाभिचक्रंत्युतुः संवत्सरोऽग्रीष्मोवर्षाहेमंतइतिसंवत्सरः संवसंतेऽस्मिन्भूतानि
 ग्रीष्मोऽग्रस्यंतेऽस्मिन्नसावर्षावर्षत्यासुपर्जन्योहेमंतोहिमवान्हिमं पुनर्हंतेर्वाहिनोतेर्वाजरमजरणधर्माणभनर्वमप्रत्युतम
 न्यस्मिन्न्यत्रेमानिसर्वाणिभूतान्यभिसंतिष्ठंतं संवत्सरं सर्वमात्राभिः स्तौति । पंचारेचक्रेपरिवर्तमानइतिपंचर्तुतयापंच
 र्तवः संवत्सरस्येतिचब्राह्मणंहेमंतशिशिरयोः समासेनषळरआहुरर्पितमितिषळृतुतयाराः प्रत्युतानाभौषट्पुनःसहतेः ।
 द्वादशारंनहितज्जराय । द्वादशप्रधयश्चक्रमेकमितिमासानांमासामानात्प्रधिःप्रहितोभवति । तस्मिन्त्साकंत्रिंशतान
 शङ्खवोऽर्पिताः षष्टिर्नचलाचलासः । षष्टिश्चहवैत्रीणिचशतानिसंवत्सरस्याहोरात्राइतिचब्राह्मणंसमासेन । सप्तशत
 निर्विंशतिश्चतस्थुः । सप्तचवैशतानिर्विंशतिश्चसंवत्सरस्याहोरात्राइतिचब्राह्मणंविभागेनविभागेन ॥२७॥ (एकार्थ
 कोनुवयःसुपर्णीयदिद्रजुष्टोदमूनाःसंमातपंतीषिरेणमरुत्वाँतितउसक्तुमिवतत्सूर्यस्येद्रेणसमीर्मातासःकायमानःकनी
 नकेवोपोअदर्शिसुवितेविद्यामदेवानआघाद्याँमेंऽदितिरदितिरुतस्मात्राहास्यवामस्थसप्तयुजंतिसप्तविंशतिः) ॥ इति
 निरुक्तेपूर्वषट्केचतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

॥४॥

॥४॥

निरुक्त

॥२३॥

ॐ ॥ सस्त्रिमविन्दुच्चरणेनदीनां । संस्त्रातमेधं । वाहिष्ठोवांहवानांस्तोमोदूतोहुवनरा । वोळहतमोहानानांस्तोमोदूतो
हुवनरांनरामनुष्यानृत्यंतिकर्मसुदूतो जवतेर्वाद्रवतेर्वावारयतेर्वा । दूतोदेवानामसिमर्त्यानामित्यपिनिगमोभवतिवाव
शानोवष्टेर्वावाश्यतेर्वा । सप्तस्वसररुषीर्वावशानइत्यपिनिगमोभवतिवार्यवृणोतेरथापिवरतमं । तद्वार्यवृणीमहेवर्णि
ष्ठंगोपयत्यं । तद्वार्यवृणीमहेवर्णिष्ठंगोपायितव्यंगोपायितारोयूयंस्थयुष्मभ्यमितिवांधइत्यन्ननामाध्यानीयंभवति ।
आमत्रेभिःसिंचतामद्यमंधः । आसिंचतामत्रैर्मदनीयमंधोऽमत्रंपात्रममाअस्मिन्नदंत्यमापुनरनिर्मितंभवतिपात्रंपाना
त्तमोऽप्यंधउच्यतेनास्मिन्ध्यानंभवतिनदर्शनमंधंतमइत्यभिभाषंतैऽयमपीतरौऽधएतस्मादेव । पश्यदक्षणावन्नविचेत
दंधइत्यपिनिगमोभवति ॥ १ ॥ असंश्रंतीभूरिंधारेपयस्वती । असज्यमानेइतिवाव्युदस्यंत्यावितिवाबहुधारेउदक
वत्यौवनुष्यतिहंतिकर्मानवगतसंस्कारोभवति । वनुयामवनुष्यतइत्यपिनिगमोभवति । दीर्घप्रयज्युमतियोवनुष्यतिव
यंजयेमपृतनासुदूढ्यः । दीर्घप्रततयज्ञमभिजिगांसतियोवयंतंजयेमपृतनासुदूढ्यंदुर्धियंपापधियंपापःपातापेयानांपा
पत्यमानोऽवाडेवपततीतिवापापत्यतेर्वास्यात्तरुष्यतिरप्येवंकर्मा । इंद्रेणयुजातरुषेमवृत्रमित्यपिनिगमोभवतिभंदना
भंदतेःस्तुतिकर्मणः । पुरुप्रियोभंदतेधामभिःकविरित्यपिनिगमोभवति । सभंदनाउदियतिप्रजावतीरितिच । अन्ये
नमदाहनोयाहितूयं । अन्येनमदहनोगच्छक्षिप्रमाहंसीवभाषमाणेत्यसभ्यभाषणादाहनाइवभवत्येतस्मादाहनःस्याद

पूर्वप.
अ. ५

॥ २३ ॥

पिर्नदोभवति नदतेः स्तुतिकर्मणः । नदस्यमारुधतः कामागमन् । नदनस्यमारुधतः कामागमत्संरुद्धप्रजननस्य ब्रह्म
 चारिण इत्यृषिपुत्र्याविलपितं वेदयन्ते ॥ २ ॥ नयस्यद्यावापृथिवीनधन्वनांतरिक्षं नाद्रयः सोमो अक्षाः । अश्रोतेरित्ये
 के । अनुपेगोमान्गोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः । लोपाशः सिंहप्रत्यं च मत्साः । क्षियतिनिगमः पूर्वः क्षरतिनिगम उत्त
 र इत्येकेऽनूपेगोमान्गोभिर्यदाक्षियत्यथ सोमो दुग्धाभ्यः क्षरति सर्वे क्षियतिनिगमा इति शाकपूणिः श्वात्रमिति क्षिप्रनामा
 शुभ्रतनं भवति । सप्ततृतीत्वरं स्थाजगद्यच्छ्वात्रमग्निरकृणोज्जातवेदाः । सप्ततत्रिचेत्वरं स्थावरं जंगमं च यत्तत्क्षिप्रमग्नि
 करो ज्जातवेदा ऊतिरवनात् । आत्वारथं यथोतय इत्यपि निगमो भवति हासमाने इत्युपरिष्ठाद्व्याख्यास्यामः । वृश्चकः पङ्क्तिरु
 पसर्पदिन्द्रं । पानैरिति वास्पाशनैरिति वा स्पर्शनैरिति वा । मसंनपक्कमविदच्छुचंतं । स्वपनमेतन्माध्यमिकं ज्योतिर
 नित्यदर्शनैतदिवाविदज्जाज्वल्यमानं । द्विताचसत्तास्वधयाचशंभुः । द्वैधंसत्तामध्यमेचस्थान उत्तमेचशंभुः सुखभूः ।
 मृगं न ब्रामृगयन्ते । मृगमिव ब्राह्मणः प्रैषाः ॥ ३ ॥ वराहो मेघो भवति वराहारः । विध्यद्वराहं तिरो अद्रिमस्तेत्यपि निग
 मो भवत्ययमपीतरो वराह एतस्मादेव वरमाहारमाहार्षीरिति च ब्राह्मणं बृहतिमूलानि वरं वरं मूलं बृहतीति वा । वराहमिन्द्र
 एमुषमित्यपि निगमो भवत्यंगिरसोऽपि वराहा उच्यन्ते । ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहैः । अथाप्येते माध्यमका देवगणा वराह
 व उच्यन्ते । पश्यन्निह रण्यचक्रानयोदंष्ट्रान्विधावतो वराहन् । स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वयं सारीण्यपि वा स्वरादित्यो भव

निरुक्त
॥२४॥

तिस्रणानिसारयति । उस्त्रावस्वसराणीत्यपिनिगमोभवतिशर्याअंगुलयोभवन्तिशर्याइषवःशरमय्यःशरःशृणातेः । श
र्याभिर्नभरमाणोगभस्त्योरित्यपिनिगमोभवत्यर्कोदेवोभवतियदेनमर्चत्यर्कोमंत्रोभवतियदनेनार्चत्यर्कमन्त्रंभवत्यर्चति
भूतान्यर्कोवृक्षोभवतिसवृतःकटुकिन्ना ॥ ४ ॥ गायंतित्वागायत्रिणोऽर्चत्यर्कमर्किणः । ब्रह्माणस्त्वाशतक्रतुद्वंश
मिवयेमिरे । गायंतित्वागायत्रिणःप्रार्चतितेऽर्कमर्किणोब्राह्मणास्त्वाशतक्रतुद्वेमिरेवंशमिववंशोवनशयोभवतिवन
नाच्छ्रयतइतिवापवीरथनेमिर्भवतियद्विपुनातिभूमिं । उतपुव्यारथानामाद्रिभिंदुल्योजसा । तंमरुतःक्षुरपविनाव्ययु
रित्यपिनिगमोभवतोवक्षोव्याख्यातंधन्वांतरिक्षंधन्वंत्यस्मादापस्तिरोधन्वातिरोचतइत्यपिनिगमोभवतिसिनमन्त्रंभव
तिसिनातिभूतानि । येनस्मासिनंभरथःसखिभ्यइत्यपिनिगमोभवतीत्यामुथेत्येतेनव्याख्यातंसचासहेत्यर्थः । वंसु
भिःसचाभुवा । वसुभिःसहभुवौचिदितिनिपातोऽनुदात्तःपुरस्तादेवव्याख्यातोऽथापिपशुनामेहभवत्युदात्तश्चिदसिं
मनासिचितास्त्वयिभोगाश्चेतयसइतिवा आइत्याकारउपसर्गःपुरस्तादेवव्याख्यातोऽथाप्यध्यर्थेदृश्यते । अत्रआ
अपः । अत्रे आ अपः । अपोऽत्रेऽधीतिद्युमन्द्योततेर्यशोवान्नंवा । अस्मेद्युमन्मधिरत्नंचधेहि । अस्मासुद्युमन्चरत्नंचधे
हि ॥ ५ ॥ पवित्रंपुनातेर्मन्त्रःपवित्रमुच्यते । येनदेवाःपवित्रेणात्मानंपुनतेसदेत्यपिनिगमोभवतिरश्मयःपवित्रमुच्यं
ते । गभस्तिपूतोनृभिरद्रिभिःसुतइत्यपिनिगमोभवत्यापःपवित्रमुच्यंते । शतपवित्राःस्वधयामदंतीर्बहूदकाः । अग्निः

पूर्वप.
अ. ५

॥२४॥

पवित्रमुच्यते वायुः पवित्रमुच्यते सोमः पवित्रमुच्यते सूर्यः पवित्रमुच्यते इंद्रः पवित्रमुच्यते । अग्निः पवित्रं समापुनातु वा
 युः सोमः सूर्यः इंद्रः पवित्रं ते मा पुनं त्वित्यपि निगमो भवति तोदस्तु द्यते ॥ ६ ॥ पुरुत्वा दाश्वान्वो चेऽरिरं ग्रेतवस्विदा ।
 तोदस्येव शरणामहस्यं । बहुदाश्वान्स्वामेवाभिह्वयाम्यरिरमित्रं ऋच्छते रीश्वरोऽप्यरिरेतस्मादेव यदन्यदेवत्या अग्रा
 वाहुतयो ह्वयंत इत्येतदृष्ट्वैव मवक्ष्यत् । तोदस्येव शरणामहस्यं । तुदस्येव शरणेऽधिमहत्स्वं चाः सुअंचनः । आजुहा
 नो घृतपृष्ठः स्वं चाइत्यपि निगमो भवति शिपिविष्टो विष्णु रिति विष्णोर्द्वेनामनी भवतः कुत्सितार्थीयं पूर्वभवतीत्यौपमन्यवः
 ॥ ७ ॥ किमिच्छे विष्णो परिचक्ष्यं भूत्प्रयद्वक्षे शिपिविष्टो अस्मि । मावर्षो अस्मदपगूह एतद्यदन्यरूपः समिथेव भूत् ।
 किं ते विष्णोऽप्रख्यातमेतद्भवत्यप्रख्यापनीयं यन्नः प्रब्रूषे शेप इव निर्वेष्टितोऽस्मीत्यप्रतिपन्नरश्मिं रपिवा प्रशंसानामैवाभिप्रे
 तं स्यात्किं ते विष्णोऽप्रख्यातमेतद्भवति प्रख्यापनीयं यदुत प्रब्रूषे शिपिविष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः शिपयोऽत्र रश्मय उच्यंते
 तैराविष्टो भवति । मावर्षो अस्मदपगूह एतत् । वर्ष इति रूपनामवृणोतीति सतो यदन्यरूपः समिथे संग्रामे भवसि संयतर
 श्मिस्तस्योत्तराभूयसे निर्वचनाय ॥ ८ ॥ प्रतच्छे अद्य शिपिविष्टनामार्थः शंसामिव युनानि विद्वान् । तं त्वा गृणामि तव सम
 त्व्यान्क्षयं तमस्य रजसः पराके । तत्तेऽद्य शिपिविष्टनामार्थः प्रशंसाम्यर्योऽहमस्मीश्वरः स्तोमानामर्यस्त्वमसीति वा तं त्वा
 स्तौ मितवसमतव्यास्तव स इति महतो नामधेयमुदितो भवति निवसंतमस्य रजसः पराके पराक्रांते आघृणिरागतहृणिः । आ

निरुक्त
॥२५॥

घृणेसंसावहै । आगतहृणेसंसेवावहैपृथुजयाःपृथुजवः । पृथुजयाअमिनादायुर्दस्योः । प्रामापयदार्युदस्योः ॥ ९ ॥
अग्निंनरोदीधितिभिरण्योर्हस्तच्युतीजनयंतप्रशस्तं । दूरेदृशंगृहपतिमथुर्यु । दीधितयोऽगुलयोभवंतिधीयंतेकर्मस्वर
णीप्रत्युतएनेअग्निःसमरणाज्जायतइतिवाहस्तच्युतीहस्तप्रच्युत्याजनयंतप्रशस्तंदूरेदर्शनंगृहपतिमतनवंतं ॥ १० ॥
एकयाप्रतिधापिबत्साकंसरांसित्रिशतं । इंद्रःसोमस्यकाणुका । एकेनप्रतिधानेनापिबत्साकंसहेत्यर्थेइंद्रःसोमस्यकाणु
काकांतकानीतिवाक्रांतकानीतिवाकृतकानीतिवैन्द्रःसोमस्यकांतइतिवाकणेघातइतिवाकणेहतःकांतिहतस्तत्रैतद्याज्ञि
कावेदयंतैत्रिंशदुक्थपात्राणिमाध्यंदिनेसवनएकदेवतानितान्येतस्मिन्कालेएकेनप्रतिधानेनपिबंतिनान्यत्रसरांस्यु
च्यंतैत्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्रास्त्रिंशत्पूर्वपक्षस्येतिनैरुक्तास्तद्याएताश्चांद्रमस्यआगामिन्यआपोभवंतिरश्मयस्ताअपरप
क्षेपिबंतिंतिथापिनिगमोभवतियमक्षितमक्षितयःपिबंतीतितंपूर्वपक्षआप्याययंतिंतिथापिनिगमोभवतियथादेवाअंशु
माप्याययंतीत्यधिगुर्मत्रोभवतिगव्यधिकृतत्वादपिवाप्रशासनमेवाभिप्रेतंस्यात्तच्छब्दवत्त्वादधिगोशमीध्वंसुशमिश
मीध्वंशमीध्वमधिगवित्यग्निरप्यधिगुरुच्यते । तुभ्यंश्चोतंत्यधिगोशचीवोऽधृतगमनकर्मवर्जिद्रोप्यधिगुरुच्यते ।
अधिगवओहमिंद्रायेत्यपिनिगमोभवत्यांगूषःस्तोमआघोषः । एनांगूषेणवयमिंद्रवंतः । अनेनस्तोमेनवयमिंद्रवंतः
॥ ११ ॥ आपांतमन्युस्तृपलप्रभर्माधुनिःशिमीवाञ्छरुमाँक्रुजीषी । सोमोविश्वान्यतसावनानिनावार्गिंद्रप्रतिमाना

पूर्वष.
अ. ५

॥२५॥

निदेभुः । आपातितमन्युस्तृप्रप्रहारीक्षिप्रप्रहारीसृप्रप्रहारीसोमोर्वेद्रोवाधुनिर्धूनोतेः शिमीतिकर्मनामशमयतेवाशक्नोते
 वेर्जीषीसोमोयत्सोमस्यपूयमानस्यातिरिच्यतेतद्वज्जीषमपार्जितंभवतितेनर्जीषीसोमोथाप्यैद्रोनिगमोभवयुत्जीषीवज्जी
 तिह्योरस्यसभागोधानाश्चेतिधानाभ्राष्ट्रेहिताभवन्तिफलेहिताभवन्तीतिवाबन्धातेहरीधानाउपक्रुजीषंजिघ्रतामित्य
 पिनिगमोभवत्यादिनाभ्यासेनोपहितेनोपधामादत्तैवभस्तिरत्तिकर्मासोमःसर्वाण्यतसानिवनानिनावींगिंद्रप्रतिमाना
 निदभ्रुवंतिर्यैरेनंप्रतिमिमतेनैनंतानिदभ्रुवंत्यर्वागेवैनमप्राप्यविनश्यतीतींद्रप्रधानेत्येकैर्नैघंडुकंसोमकर्मोभयप्रधानेत्य
 परंश्मशाशुअश्रुतइतिवाश्माश्रुतइतिवा । अवश्मशारुध्वाः । अवारुधच्छशावारिति ॥ १२ ॥ उर्वश्यप्सराउर्व
 भ्यश्रुतऊरुभ्यामश्रुतऊरुवावशोऽस्याअप्सराअप्सारिण्यपिवाप्सइतिरूपनामाप्सातेरप्सानीयंभवत्यादर्शनीयंव्याप
 नीयंवास्पष्टंदर्शनायेतिशाकपूर्णयंदप्सइत्यभक्षस्याप्सोनामेतिव्यापिनस्तद्राभवतिरूपवतीतदनयात्तमितिवातदस्यै
 दत्तमितिवातस्यादर्शनान्मित्रावरुणयोरेतश्चस्कंदतदभिवादिन्येषर्भवति ॥ १३ ॥ उतासिमैत्रावरुणोवसिष्ठोर्वश्या
 ब्रह्मन्मनसोऽधिजातः । द्रप्संस्कन्नं ब्रह्मणादैव्येनविश्वेदेवाःपुष्करेत्वाददंत । अप्यसिमैत्रावरुणोवसिष्ठोर्वश्याब्रह्म
 न्मनसोऽधिजातोद्रप्संस्कन्नं ब्रह्मणादैव्येनद्रप्सःसंभृतप्सानीयोभवतिसर्वेदेवाःपुष्करेत्वाधारयंतपुष्करमंतरिक्षंपो
 षतिभूतान्युदकंपुष्करं पूजाकरं पूजयितव्यंवेदमपीतरत्पुष्करमेतस्मादेवपुष्करंवपुष्करंवापुष्पंपुष्पतेर्वयुनंवेतैःकांतिर्वा

निरुक्त
॥२६॥

प्रज्ञावा ॥ १४ ॥ सइत्तमोऽवयुनंततन्वत्सूर्येणवयुनंवच्चकार । सतमोऽप्रज्ञानंततन्वत्सतंसूर्येणप्रज्ञानवच्चकारवाज
पस्त्यंवाजपतनं । सनेमवाजपस्त्यमित्यपिनिगमोभवतिवाजगन्ध्यंगध्यत्युत्तरपदं । अद्यामवाजगन्ध्यमित्यपिनिग
मोभवतिगन्ध्यंगृहातेः । ऋज्रावाजनगन्ध्ययूषन्नित्यपिनिगमोभवतिगन्ध्यतिर्मिश्रीभावकर्मा । आगधितापरिगधि
तेत्यपिनिगमोभवतिकौरयाणःकृतयानः । पाकस्थामाकौरयाणइत्यपिनिगमोभवतितौरयाणस्तूर्णयानः । सतौ
रयाणउपयाहियज्ञं । मरुद्भिरिंद्रसखिभिःसजोषाइत्यपिनिगमोभवत्यहयाणोद्गीतयानः । अनुष्टुयाकृणुह्यहयाणेत्य
पिनिगमोभवतिहरयाणोहरमाणयानः । रजतंहरयाणइत्यपिनिगमोभवति । यआरितःकर्मणिकर्मणिस्थिरः ।
प्रत्युतःस्तोमान्ब्रंदीब्रंदतेर्मृदूभावकर्मणः ॥ १५ ॥ नियद्वृणक्षिंश्वसनस्यमूर्धनिशुष्णस्यचिद्वृदिनोरोरुवद्वना । निवृ
णक्षियच्छसनस्यमूर्धनिशब्दकारिणःशुष्णस्यादित्यस्यचशोषयितूरोरुयमाणौवनानीतिवावधेनेतिवा । अब्रदंतवीळि
तेत्यपिनिगमोभवतिवीळयतिश्चब्रीडयतिश्चसंस्तंभकर्माणौपूर्वेणसंप्रयुज्येतैनिष्पपीस्त्रीकामोभवतिविनिर्गतपसाःपसः
सपतैःस्पृशतिकर्मणः । मानोमधेवनिष्पपीपरादाः । सयथाधनानिविनाशयतिमानस्त्वंतथापरादास्तूर्णाशमुदकंभ
वतितूर्णमश्रुते । तूर्णाशनगिरेरधीत्यपिनिगमोभवतिक्षुंपमहिच्छत्रकंभवतियत्क्षुभ्यते ॥ १६ ॥ कृदामर्तमराधसंप
दाक्षुंपमिवस्फुरत् । कृदानःशुश्रवद्भिरिंद्रोअंग । कदामर्तमनाराधयंतपादेनक्षुंपमिवावस्फुरिष्यतिकदानःश्रोष्य

पूर्वष.
अ. ५

॥२६॥

तिचगिरिंद्रोअंगांगेतिक्षिप्रनामाचितमेवांकितंभवतिनिचुपुणःसोमोनिचांतपृणोनिचमनेनप्रीणाति ॥ १७ ॥ पक्षी
 वंतःसुताइमउशंतोयंतिवीतये । अपांजग्मिनिचुपुणः । पक्षीवंतःसुताइमैऽद्भिःसोमाःकामयमानायंतिवीतयेपाना
 यापांगंतानिचुपुणःसमुद्रोऽपिनिचुपुणउच्यतेनिचमनेनपूर्यतेऽवभृथोऽपिनिचुपुणउच्यतेनीचैरस्मिन्कणंतिनीचैर्दध
 तीतिवा । अवभृथनिचुपुणेत्यपिनिगमोभवतिनिचुपुणनिचुकुणेतिचपदिगंतुर्भवतियत्पद्यते ॥ १८ ॥ सुगुरंसत्सुहि
 रण्यःस्वश्वोवृहदस्मैवयइंद्रोदधाति । यस्त्वायंतं वसुनाप्रातरित्वोमुक्षीजयेवपदिमुत्तिनाति । सुगुर्भवतिसुहिरण्यः
 स्वश्वोमहच्चास्मैवयइंद्रोदधातियस्त्वायंतमन्नेनप्रातरागामिन्नतिथे । मुक्षीजयेवपदिमुत्तिनाति । कुमारोमुक्षीजामो
 चनाच्चसयनाच्चततनाच्चपादुःपद्यते । आविःस्वःकृणुतेगूहतेबुसंसपादुरस्यनिणिजोनमुच्यते । आविःकुरुतेभास
 मादित्योऽगूहतेबुसंसमित्युदकनामब्रवीतेःशब्दकर्मणोभ्रंशतेवायद्वर्पन्पातयत्युदकरश्मिभिस्तत्प्रत्यादत्ते ॥ १९ ॥
 वृकश्चंद्रमाभवतिविवृतज्योतिष्कोवाविकृतज्योतिष्कोवाविक्रांतज्योतिष्कोवा ॥ २० ॥ अरुणोमासकृद्रुकःपथायंत
 ददर्शहि । उज्जिहीतेनिचाय्यातष्टेवपृष्ठ्यामयीवित्तंमेअस्यरोदसी । अरुणआरोचनोमासकृन्मासानांचार्धमासानां
 चकर्ताभवतिचंद्रमावृकःपथायंतंददर्शनक्षत्रगणमभिजिहीतेनिचाय्येनयेनयोक्ष्यमाणोभवतिचंद्रमास्तक्षुवन्निवपृ
 ष्टरोर्गाजानीतंमेऽस्यद्यावापृथिव्यावित्यादित्योऽपिवृकउच्यतेयदावृंके । अजोहवीदश्विनावर्तिकावामास्त्रोयत्सीम

निरुक्त
॥२७॥

मुच्यते वृकस्य । आह्वयदुषाअश्विनावादित्येनाभिग्रस्तातामश्विनौप्रमुमुचतुरित्याख्यानांश्वापिवृकउच्यतेविकर्तनात् ।
वृकश्चिदस्यवारुणउरामथिः । उरणमथिः । उरणऊर्णावान्भवत्यूर्णापुनर्वृणोतेरूणोतेर्वीवृद्धवाशिन्यपिवृकयुच्यते
शतंमेषान्वृक्येचक्षदानमृज्राश्वंतंपितांधंचकारेत्यपिनिगमोभवतिजोषवाकमित्यविज्ञातनामधेयंजोषयितव्यंभवति
॥ २१ ॥ यइंद्राग्नीसुतेषुवांस्तवत्तेष्वृतावृधा । जोषवाकंवदतःपञ्चहोषिणानदेवाभुसथश्चन । यइंद्राग्नीसुतेषुवांसोमे
षुस्तौतितस्याश्रीथोऽथयोऽयंजोषवाकंवदतिविजंजपःप्रार्जितहोषिणौनदेवौतस्याश्रीथःकृत्तिःकृततेर्यशोवाञ्चवा । म
हीवृत्तिःशरणातइंद्र । सुमहत्तइन्द्रशरणमंतरिक्षेकृत्तिरिवेतीयमपीतराकृत्तिरेतस्मादेवसूत्रमय्युपमार्थेवा । कृत्ति
वसानआचरपिनाकंविभ्रदागहीत्यपिनिगमोभवतिश्वघ्नीकितवोभवतिस्वंहंतिस्वंपुनराश्रितंभवति । कृतंनश्वघ्नीवि
चिनोतिदेवने । कृतमिवश्वघ्नीविचिनोतिदेवनेकितवःकितवास्तीतिशब्दानुकृतिःकृतवान्वाशीर्नामकःसममितिपरि
ग्रहार्थीयंसर्वनामानुदात्तं ॥२२॥ मानःसमस्यदूढ्यः१परिद्वेषसोअंहृतिः । ऊर्मिर्ननावमावधीत् । मानःसर्वस्यदुधि
यःपापधिर्यःसर्वतोद्वेषसोऽहतिरूर्मिरिवनावमावधीदूर्मिरूणोतेनौःप्रणोत्तव्याभवतिनमतेर्वीतत्कथमनुदात्तप्रकृति
नामस्यादृष्टव्ययंतुभवत्युतोसमस्मिन्नाशिशिहीनोवसोइतिसप्तम्यांशिशितीर्दानकर्मा । उरुण्याणोअघायतःसमस्मा
दितिपंचम्यामुरुष्यतीरक्षाकर्माथापिप्रथमावहुवचने नभतामन्यकेसमे ॥ २३ ॥ हविषाज्जारोअपांपिपतिपपुरिर्नरा ।

पूर्वप.
अ. ५

॥२७॥

पिताकुटस्यचर्षणिः । हविषापांजरयितापिपतिपपुरिरितिपृणातिनिगमौवाप्रीणातिनिगमौवापिताकृतस्यकर्मणश्चा
 यितादित्यःशंबइतिवज्रनामशमयतेर्वाशातयतेर्वा । उग्रोयःशंबःपुरुहूततेनेत्यपिनिगमोभवतिकेपयःकपूयाभवंतिकपू
 यमितिपुनातिकर्मकुत्सितंदुष्पूयंभवति ॥ २४ ॥ पृथक्प्रायन्पृथक्प्रथतैःप्रथमादेवहूतयोऽकृण्वतश्रवस्यानिदुष्टरा । नयेशेकुर्यंशि
 यांनावमारुहमीमैवतेन्यविशंतुकेपयः । पृथक्प्रायन्पृथक्प्रथतैःप्रथमादेवहूतयोऽदेवानाहूयंताकुर्वतःश्रवणीयानिय
 शांसिदुरनुकराण्यन्यैर्येऽशक्नुवन्त्यज्ञियांनावमारोढुमथयेनाशक्नुवन्त्यज्ञियांनावमारोढुमीमैवतेन्यविशंतैहैवतेन्यविशं
 तक्रणेहैवतेन्यविशंतास्मिन्नेवलोकइतिवेर्मइतिबाहुनामसमीरिततरोभवति । एताविश्वासर्वनातुतुमाकृषेस्वयंसूनोस
 हसोयानिदधिषे । एतानिसर्वाणिस्थानानितूर्णमुपाकुरुषेस्वयंबलस्यपुत्रयानिधत्स्वांसत्रमंहसस्त्राणंधनुर्वाकवचंवाक
 वचंकुअंचितंभवतिकांचितंभवतिकायेऽचितंभवतीतिवा ॥ २५ ॥ प्रीणीताश्वान्हितंजयाथस्वस्तिवाहंरथमित्कृणु
 ध्वं । द्रोणाहावमवतमश्मचक्रमंसत्रकोशसिंचतानृपाणं । प्रीणीताश्वान्तुहितंजयथजयनंवोहितमस्तुस्वस्तिवाहनंर
 थंकुरुध्वंद्रोणाहावंद्रोणंद्रुममयंभवत्याहावआह्वानादावहआवहनादवतोऽवातितोमहान्भवत्यश्मचक्रमशनचक्रमस
 नचक्रमितिवांसत्रकोशमंसत्राणिवःकोशस्थानीयानिसंतुकोशःकुष्णातेर्विकुपितोभवत्ययमपीतरःकोशएतस्मादेवसंच
 यआचितमात्रोमहान्भवतिसिंचतनृपाणंनरपाणंकूपकर्मणासंग्राममुपमिमितैकाकुदंताल्वित्याचक्षतेजिह्वाकोकुवासा

निरुक्त
॥२८॥

स्मिन्धीयते जिह्वा को कुवा को कूयमाना वर्णा न्नुदतीति वा को कूयते वा स्याच्छब्दकर्मणो जिह्वा जो हुवा ता लुतर ते स्तीर्णतमं
गलत ते वा स्याद्विपरीता दधातलल्लतेत्यविपर्ययः ॥ २६ ॥ सुदेवो अंसिवरुणयस्य ते सप्तसिन्धवः । अनुक्षरं तिकाकुदं
सूर्यं सुषिरामिव । सुदेवस्त्वं कल्याणदेवः कमनीयदेवो वा भवसिवरुणयस्य ते सप्तसिन्धवः सिन्धुः स्रवणाद्यस्य ते सप्तस्रोतां
सितानिते काकुदमनुक्षरं तिसूर्मिकल्याणोर्मिः स्रोतः सुषिरमनुयथा बीरिटं तैटी किरं तरिक्षमेव माह पूर्ववयते रुत्तरमिरतेर्व
यांसीरं त्यस्मिन्भां सिवा तदेतस्यामृच्युदाहरं त्यपि निगमो भवति ॥ २७ ॥ प्रवावृजे सुप्रया बर्हिरेषामात्रिपती वबीरं
टइयाते । विशाम्कोरुपसः पूर्वहूतौ वायुः पूषा स्वस्तये नियुत्वान् । प्रवृज्यते सुप्रायणं बर्हिरेषामेयाते सर्वस्य पातारौ वा
पालयितारौ वा बीरिटमं तरिक्षं भियो वा भासो वा ततिरपि बोपमार्थे स्यात्सर्वपती इव राजानौ बीरिटे गणे मनुष्याणां रात्र्या
विवासे पूर्वस्यामभिहूतौ वायुश्च नियुत्वान् पूषा च स्वस्त्ययनार्थं नियुत्वान्नियुतोऽस्याश्वानियुतो नियमनाद्वा नियोजनाद्वा
ऽच्छाभेरासुमिति शाकपूणिः परींसीमिति व्याख्याता एनमेनामस्या अस्येत्येतेन व्याख्यातं सृणिरं कुशो भवति सरणादं कु
शोऽचतेराकुचितो भवतीति वा नेदीय इत्सृण्यः पक्वमेयादित्यपि निगमो भवत्यंतिकतममंकुशादायात्पक्वमौषधमागच्छ
त्वित्यागच्छत्विति ॥ २८ ॥ (सस्त्रिमसश्चंती नयस्य वराहो गायंति त्वापवित्रं पुरुत्वा किमिच्छेत्तत्तैऽग्निं नर एकया

पूर्वष.
अ. ५

॥२८॥

पांतमन्युरुर्वश्यप्सराउतासिसइन्नियत्कदामर्तपत्नीवंतःसुगुरसद्वृकश्चंद्रमाअरुणोमायइंद्राग्नीमानःसमस्यहविषाजा
 रःपृथक्प्रायन्प्रीणीताश्वान्सुदेवःप्रवावृजेऽष्टाविंशतिः) ॥ इतिनिरुक्तेपूर्वषट्केपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥
 ॐ ॥ त्वमग्नेद्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमन्यस्त्वमश्मनस्परि । त्वंवनैभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वनृणानृपतेजायसेशुचिः ।
 त्वमग्नेद्युभिरहोभिस्त्वमाशुशुक्षणिराशुइतिचशुइतिचक्षिप्रनामनीभवतःक्षणिरुत्तरःक्षणोतेराशुशुचाक्षणोतीतिवास
 नोतीतिवाशुक्शोचतेःपंचम्यर्थेवाप्रथमातथाहिवाक्यसंयोगात्आइत्याकारउपसर्गःपुरस्ताच्चिकीर्षितजउत्तराशुशो
 चयिषुरितिशुचिःशोचतेज्वलतिकर्मणोऽयमपीतरःशुचिरेतस्मादेवनिष्पिक्तमस्मात्पापकमितिनैरुक्ताः । इन्द्राग्ना
 भ्यस्परिसर्वाभ्योअभयंकरत् । आशादिशोभवंत्यासदनादाशाउपदिशोभवंत्यभ्यशनात्काशिर्मुष्टिःप्रकाशनान्मुष्टि
 मोचनाद्वामोषणाद्वामोहनाद्वा । इमेचिदिंद्रोदसीअपारेयत्संगृभ्णामघवन्काशिरित्ते । इमेचिदिंद्रोदसीरोधसी
 द्यावापृथिव्यौविरोधनाद्रोधःकूलंनिरुणद्धिस्त्रोतःकूलंरुजतेविपरीतालोष्ठोऽविपर्ययेणापारेदूरपारेयत्संगृभ्णासिमघ
 वन्काशिस्तेमहान् । अहस्तामिंद्रसंपिण्कुणारुं । अहस्तामिंद्रकृत्वासंपिण्ठिपरिक्रणनंमेघं ॥ १ ॥ अलातृणोवलईद्र
 जोगोःपुराहतोर्भयमानोव्यार । सुगान्पथोअकृणोन्निरजेगाःप्रावन्वाणीःपुरुहूतंधमंतीः । अलातृणोऽलमातर्दनो
 मेघोवलौवृणोतेर्ब्रजोव्रजत्यंतरिक्षैगोरेतस्यामाध्यमिकायावाचःपुराहननाद्भयमानोव्यार । सुगान्पथोअकृणोन्निरजे

निरुक्त
॥२९॥

गाः । सुगमनान्पथोऽकरोन्निर्गमनायगवां । प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धर्मेती । आपोवावहनाद्वाचोवावदनाद्बहुभिराहूत
मुदकं भवति धर्मतिर्गतिकर्मा ॥ २ ॥ उद्धरक्षः सहमूलमिन्द्रवृश्चामध्यं प्रत्यग्रं शृणीहि । आकीर्तः सल्लूकं च कथं ब्रह्माद्वि
षेत पुंषि हेति मस्य । उद्धरक्षः सहमूलमिन्द्रमूलं मोचनाद्वा मोषणाद्वा मोहनाद्वा वृश्चमध्यं प्रति शृणीह्यग्रं मग्रमागतं भवत्या
कियतो देशात्सल्लूकं सल्लुब्धं भवति पापकमिति नैरुक्ताः सररूकं वास्यात्सर्तेरभ्यस्तात्तपुषिस्तपते हेति हतेः । त्यंचिद्वित्या
कल्पयं शयानं । सुखपयसं सुखमस्य पयः । विष्नुह आपो भवन्ति विस्त्रवणात् । वया इव रुरुहुः सप्त विष्नुह इत्यपि निगमो
भवति वीरुधोषधयो भवन्ति विरोहणात् । वीरुधः पारयिष्णव इत्यपि निगमो भवति नक्षहाभमश्रुवानदाभमभ्यशने
नदभ्रोतीति । नक्षहाभं ततुरिपर्वतेष्ठा मित्यपि निगमो भवत्यस्कृधोयुरकृध्वायुः कृध्विति ह्रस्वनामनिकृत्तं भवति । यो
अस्कृधोयुरजरः स्वर्वानित्यपि निगमो भवति निशुंभानि श्रथ्यहारिणः ॥ ३ ॥ आजार्सः पूषणं रथे निशुंभास्ते जन् श्रियं ।
देवं वंहन्तु बिभ्रतः । आवहन्त्वजाः पूषणं रथे निःश्रथ्याहारिणस्ते जनश्रियं जातश्रियं बृबदुक्थो महदुक्थो वक्तव्यमस्मा उक्थ
मिति बृबदुक्थो वा । बृबदुक्थं हवामह इत्यपि निगमो भवत्यृदूदरः सोमो मृदूदरो मृदुरुदरेष्विति वा । ऋदूदरेण सख्या
सचेयेत्यपि निगमो भवत्यृदूपे इत्युपरिष्ठाद्व्याख्यास्यामः पुलुकामः पुरुकामः । पुलुकामो हिमर्त्य इत्यपि निगमो भवत्यसि
न्वती असंखादत्यौ । असिन्वती वप्सती भूर्यत्त इत्यपि निगमो भवति कपनाः कपनाः क्रिमयो भवन्ति । मोषथा वृक्षं कपने

पूर्वष.
अ. ६

॥ २९ ॥

ववेधसइत्यपिनिगमोभवतिभाऊजीकःप्रसिद्धभाः । धूमकेतुःसमिधाभाऊजीकइत्यपिनिगमोभवतिरुजानानद्योभवं
 तिरुजंतिकूलानि । संरुजानाःपिपिषइंद्रशत्रुरित्यपिनिगमोभवतिजूर्णिर्जवतेर्वाद्रवतेर्वादनोतेर्वा । क्षिसाजूर्णिर्नव
 क्षतीत्यपिनिगमोभवति । परिग्रंसमोमनावांवयोऽगात् । पर्यगाद्वांग्रंसमहरवनायान्नं ॥ ४ ॥ उपलप्रक्षिण्युपले
 षुप्रक्षिणात्युपलप्रक्षेपिणीवैद्रक्षीन्पप्रच्छदुर्भिक्षेकेनजीवतीतितेषामेकःप्रत्युवाचशकटःशाकिनीगावौजालमस्यंदनं
 नमुदधिःपर्वतोराजादुर्भिक्षेनववृत्तयइतिसानिगदव्याख्याता ॥ ५ ॥ कारुरहंततोभिषगुपलप्रक्षिणीनना । नाना
 धियोवसूयवोऽनुगाइवतस्थिमेंद्रायेंदोपरिस्त्रव । कारुरहमस्मिकर्त्तास्तोमानांततोभिषक्ततइतिसंताननामपितुर्वापु
 त्रस्यवोपलप्रक्षिणीसक्तुकारिकाननानमतेर्मातावादुहितावानानाधियोनानाकर्माणोवसूयवोवसुकामाअन्वास्थिता
 स्मोगावइवलोकमिंद्रायेंदोपरिस्त्रवेत्यधेषणा । आसीनऊर्ध्वामुपसिक्षिणात्युपस्थेप्रकलविद्वणिगभवतिकलाश्चवे
 दप्रकलाश्च । दुर्मित्रासःप्रकलविन्मिमानाइत्यपिनिगमोभवत्यभ्यर्धयज्वाभ्यर्धयन्यजति । सिषक्तिपूषाअभ्यर्धयज्वे
 त्यपिनिगमोभवतीक्षईशिषे । ईक्षेहिवस्वउभयस्यराजन्नित्यपिनिगमोभवतिक्षोणस्यक्षयणस्य । महःक्षोणस्याश्वि
 नाकण्वायेत्यपिनिगमोभवति ॥ ६ ॥ अस्मेतेवन्धुः । वयमित्यर्थः । अस्मेयातंतासत्यासजोषाः । अस्मानित्यर्थः ।
 अस्मेसमानेभिर्वृषभपौंस्येभिः । अस्माभिरित्यर्थः । अस्मेप्रयैधिमघवन्नृजीपिन् । अस्मभ्यमित्यर्थः । अस्मेआराच्चि

निरुक्त
॥३०॥

द्वेषः सनुतयुयोतु । अस्मदित्यर्थः । उर्वैवपप्रथेकामो अस्मे । अस्माकमित्यर्थः । अस्मेधत्तवसवोवसूनि । अस्मास्वि
त्यर्थः । पार्थोऽतरिक्षं पथाव्याख्यातं । इयेनो नदीयन्नन्वेति पाथ इत्यपि निगमो भवत्युदकमपि पाथ उच्यते पानात् ।
आचष्ट आसां पाथो नदीनामित्यपि निगमो भवत्यन्नमपि पाथ उच्यते पानादेव । देवानां पाथ उपवक्षि विद्वानित्यपि निग
मो भवति सवीमनिप्रसवे । देवस्य वयं सवितुः सवीमनीत्यपि निगमो भवति सप्रथाः सर्वतः पृथुः । त्वमग्ने सप्रथा असीत्य
पि निगमो भवति विदधानि वेदनानि । विदधानि प्रचोदयन्नित्यपि निगमो भवति ॥ ७ ॥ श्रायंत इव सूर्य विश्वे दिद्रस्य भ
क्षत । वसूनि जाते जनमान ओजसा प्रतिभागं नदीधिम् । समाश्रिताः सूर्यमुपतिष्ठंतेऽपि वोपमार्थे स्यात् सूर्यमिवेंद्रमुपति
ष्ठंत इति सर्वाणीन्द्रस्य धनानि विभक्ष्यमाणाः स यथा धनानि विभजति जाते च जनिष्यमाणे च तं वयं भागमनुध्यायामौजसा
बलेनौज ओजतेर्वौजतेर्वौशीराः श्रयणाद्वा श्रपणाद्वाथेयमितराशीराशास्तेः । इंद्राय गाव आशिरमित्यपि निगमो भवति
सामे सत्याशीर्देवेष्विति च । यदा ते मर्तो अनुभोग्मानुळादिद्भिसिष्ठोषधीरजीगः । यदा ते मर्तो भोग्मन्वापदथग्रसि
तृतमोषधीरगारीर्जिगर्तिर्गिरतिकर्मावागृणातिकर्मावागृह्णातिकर्मावा । मूरा अमूरनवयंचिकित्वोमहित्वमग्नेत्वमं
गवित्से । मूढावयं स्मोऽमूढस्त्वमसिनवयं विद्मोमहत्त्वमग्ने त्वंतु वेत्थ शशमानः शंसमानः । योवांयज्ञैः शशमानो हदा
शतीत्यपि निगमो भवति । देवो देवाच्या कृपा । देवो देवान्प्रत्यक्तया कृपा कृकृपतेर्वा कल्पतेर्वा ॥ ८ ॥ अश्रवं हि भूरि

पूर्वष.
अ. ६

॥३०॥

दावत्तरावांविजामातुरुतवाघास्यालात् । अथासोमस्यप्रयतीयुवभ्यामिन्द्राग्नीस्तोमंजनयामिनव्यं । अश्रौषाहिबहुदा
 तृतरौवांविजामातुरसुसमाप्ताजामातुर्विजामातेतिश्वहाक्षिणाजाःक्रीतापतिमाचक्षतेऽसुसमासइववरोऽभिप्रेतो
 जामाताजाअपत्यंतन्निर्मातोतवाघास्यालादपिचस्यालात्स्यालआसन्नःसंयोगेनेतिनैदानाःस्याल्लाजानावपतीतिवाला
 जालाजतेःस्यंशूर्पस्यतैःशूर्पमशनपवनंशृणातेर्वाऽथसोमस्यप्रदानेनयुवाभ्यामिन्द्राग्नीस्तोमंजनयामिनव्यं । नवतरमोमा
 सइत्युपरिष्ठाद्व्याख्यास्यामः ॥ ९ ॥ सोमानंस्वरणंकृणुहिब्रह्मणस्पते । कक्षीवंतंयऔशिजः । सोमानंसोतारंप्रका
 शनवन्तंकुरुब्रह्मणस्पतेकक्षीवंतमिवयऔशिजःकक्षीवान्कक्ष्यावानौशिजउशिजःपुत्रउशिग्वष्टेःकान्तिकर्मणोऽपित्व
 यंमनुष्यकक्षएवाभिप्रेतःस्यात्तंसोमानंसोतारंमाप्रकाशनवन्तंकुरुब्रह्मणस्पते ॥ १० ॥ इन्द्रासोमासमुधशंसमभ्यं
 घंतपुंर्ययस्तुचरुरग्निवाँइव । ब्रह्मद्विपेकव्यादेघोरचक्षसेद्वेषोधत्तमनवायंकिमीदिने । इन्द्रासोमावधस्यशंसितारमघं
 हन्तेर्निर्हसितोपसर्गआहन्तीतितपुस्तपतेश्चरुर्मृच्चयोभवतिचरतेर्वासमुच्चरन्त्यस्मादापोब्रह्मद्विपेब्राह्मणद्वेष्ट्रेकव्यादेक
 व्यमदतैघोरचक्षसेघोरख्यानायक्रव्यंविकृत्ताज्जायतइतिनैरुक्ताद्वेषोधत्तमनवायमनवयवयदन्येनव्यवेयुरद्वेपसइति
 वाकिमीदिनेकिमिदानीमितिचरतैकिमिदंकिमिदमितिवापिशुनायचरतैपिशुनःपिंशतेर्विपिंशतीति ॥ ११ ॥ कृणु
 ष्वपाजःप्रसितिंनपृथ्वीयाहिराज्जेवामवाँइभेन । तृप्वीमनुप्रसितिंद्रूणानोऽस्तासिविध्यैरक्षस्तपिष्ठैः । कुरुष्वपाजः

निरुक्त
॥३१॥

पाजःपालनात्प्रसितिमिवपृथ्वीप्रसितिःप्रसयनात्तंतुर्वाजालंवायाहिराजेवामात्यवानभ्यमनवान्त्स्ववान्वेराभृतागणे
नगत्भयेनहस्तिनेतिवातृष्यानुप्रसित्याद्रूणानस्तृष्वीतिक्षिप्रनामंतरतेर्वात्वरतेर्वासितासिविध्यरक्षसस्तपिष्ठैस्तसतमै
स्तृप्ततमैःप्रपिष्टतमैरितिवा । यस्तेगर्भममीवादुर्णामायोनिमाशये । अमीवाभ्यमनेनव्याख्यातोदुर्णामाक्रिमिर्भव
तिपापनामाक्रिमिःक्रव्येमेद्यतिक्रमतेर्वास्यात्सरणकर्मणःक्रामतेर्वा । अतिक्रामन्तोदुरितानिविश्वा । अतिक्रममा
णादुर्गतिगमनानिसर्वाण्यप्वायदेनयाविद्धोऽपवीयतैव्याधिर्वाभयंवा । अप्वेपरेहीत्यपिनिगमोभवत्यमतिरमामयी
मतिरात्ममयी । ऊर्ध्वायस्यामतिर्भाअदिद्युतत्सवीमनीत्यपिनिगमोभवतिश्रुष्टीतिक्षिप्रनामाशुअष्टीति ॥ १२ ॥ तां
अध्वरुंशतोयक्ष्यन्नेश्रुष्टीभगंनासत्यापुरंधि । तानध्वरेयज्ञउशतःकामयमानान्यजान्नेश्रुष्टीभगंनासत्यौचाश्विनौस
त्यावेवनासत्यावित्यौर्णवाभःसत्यस्यप्रणेतारावित्याग्रायणौनासिकाप्रभवौवभूवतुरितिवापुरन्धिर्बहुधीस्तत्कःपुरन्धि
र्भगःपुरस्तात्तस्यान्वादेशइत्येकमिन्द्रइत्यपरंसबहुकर्मतमःपुरांचदारयितृतमोवरुणइत्यपरंतंप्रज्ञयास्तौति । इमामनु
कवितमस्यमायामित्यपिनिगमोभवतिरुशदितिवर्णनामरोचतेर्ज्वलतिकर्मणः । समिद्धस्यरुशददर्शिपांजइत्यपिनिगमो
भवति ॥ १३ ॥ अस्तिहिवःसज्जालंरिशदसोदेवासोऽस्त्याप्यं । अस्तिहिवःसमानजातितारेशयदारिणोदेवा
अस्त्याप्यमाप्यमाप्नोतेःसुदत्रःकल्याणदानः । त्वष्टासुदत्रोविदधातुरायइत्यपिनिगमोभवतिसुविदत्रःकल्याणवि

पूर्वप.
अ. ६

॥३१॥

द्यः । आग्नेयाहिसुविदत्रेभिरर्वाङित्यपिनिगमोभवत्यानुषगितिनामानुपूर्वस्यानुषक्तंभवति । स्तृणन्तिषहिरा
 नुषगित्यपिनिगमोभवतिर्तुर्वणिस्तूर्णवनिः । सतुर्वणिर्महँअरेणुपौस्यइत्यपिनिगमोभवतिर्गिर्वणादेवोभवतिर्गीभि
 रेनंवनयन्ति । जुष्टंगिर्वणसेबृहदित्यपिनिगमोभवति ॥ १४ ॥ असृतेसृतेरजसिनिषत्तेयेभूतानिसमकृण्वन्निमानि ।
 असुसमीरिताःसुसमीरितेवातसमीरितामाध्यमकादेवगणायेरसेनपृथिवीतर्पयंतोभूतानिचकुर्वन्तितआयजंतेत्यति
 क्रांतंप्रतिवचनं । अम्यक्सातइन्द्रकृष्टिः । अमाक्तेतिवाभ्यक्तेतिवा । यादृश्मिन्धायितमपस्ययाविदत् ।
 यादृशेऽधायितमपस्ययाविदत् । उस्त्रःपितेवजारयार्यियज्ञैः । उस्त्रइवगोपिताजायियज्ञैः ॥ १५ ॥ प्रवो
 ऽच्छाजुजुषाणासौअस्थुरभूतविश्वेअग्रियोतवाजाः । प्रास्थुर्वोजोषयमाणाअभवतसर्वेऽग्रगमनेनेतिवाग्ररणेने
 तिवाग्रसंपादिनइतिवापिवाग्रमित्येतदनर्थकमुपबन्धमाददीत । अद्धीर्दिद्रप्रस्थितेमाहृवीषिचनोदधिष्वपचतोत
 सोमं । अद्धीन्द्रप्रस्थितानीमानिहृवीषिचनोदधिष्वचनइत्यन्ननामपचतिर्नामीभूतस्तमेदस्तःप्रतिपचताग्रभीष्टामि
 त्यपिनिगमोभवत्यपिवामेदसश्चपशोश्चसात्वंद्विवचनंस्याद्यत्रह्येकवचनार्थःप्रसिद्धंतद्भवति । पुरोळाअग्नेपचतइ
 तियथाशुरुधआपोभवन्तिशुचंसंरुंधंति । ऋतस्यहिशुरुधःसन्तिपूर्वीरित्यपिनिगमोभवत्यमिनोऽमितमात्रोमहान्भ
 वत्यभ्यमितोवा । अमिनःसहोभिरित्यपिनिगमोभवतिजज्जतीरापोभवन्तिशब्दकारिण्यः । मरुतोजज्जतीरि

निरुक्त
॥३२॥

वेत्यपिनिगमोभवत्यप्रतिष्कृतोऽप्रतिष्कृतोऽप्रतिस्खलितोवा । अस्मभ्यमप्रातःकुतइत्यपिनिगमोभवतिशाशदानः
शाशाद्यमानः । प्रस्वांमतिमतिरच्छाशदानइत्यपिनिगमोभवति ॥ १६ ॥ सृप्रःसर्पणादिदमपीतरत्सृप्रमेतस्मादेवस
र्पिर्वातैलंवा । सृप्रकरस्त्रमूतयइत्यपिनिगमोभवतिकरस्त्रौवाहूकर्मणांप्रस्त्रातारौसुशिप्रमेतेनव्याख्यातं । वाजेसुशि
प्रगोमतीत्यपिनिगमोभवतिशिप्रेहनूनासिकेवाहनुहंतेर्नासिकानसतेः । विष्यस्वशिप्रेविसृजस्वधेनेइत्यपिनिगमोभ
वतिधेनादधातेरंसुरमणात् । सचित्रेणचिकितेरंसुभासेत्यपिनिगमोभवतिद्विबर्हाद्वयोःस्थानयोःपरिवृढोमध्यमेचस्था
नउत्तमेच । उतद्विबर्हाअमिनःसहोभिरित्यपिनिगमोभवत्यक्रआक्रमणात् । अक्रोनवभिःसामंथेमहीनामित्यपिनिग
मोभवत्युराणउरुकुर्वाणः । दूतईयसेप्रदिवउराणइत्यपिनिगमोभवतिस्तियाआपोभवन्तिस्त्यायनात् । वृषासिंधू
नांवृषभःस्तियानामित्यपिनिगमोभवतिस्तियाःस्तियापालनंउपस्थितान्पालयतीतिवा । सनःस्तियाउतभवातनूपाइ
त्यपिनिगमोभवतिजवारुजवमानरोहिंजरमाणरोहिगरमाणरोहीतिवा । अग्रेरुपआरुपितंजबार्वित्यपिनिगमोभवति
जरूथंगरूथंगृणातेः । जरूथंहन्यक्षिरायेपुरंधिमित्यपिनिगमोभवतिकुलिशइतिवज्रनामकूलशतनोभवति । स्कंधा
सीवकुलिशेनाविवृक्णाहिःशयतउपपृक्पृथिव्याः । स्कंधोवृक्षस्यसमास्कन्नोभवत्ययमपीतरस्कन्धएतस्मादेवास्कन्नं
कायैऽहिःशयतउपपर्चनःपृथिव्यास्तुंजस्तुंजतेर्दानकर्मणः ॥ १७ ॥ तुंजेतुंजेयउत्तरेस्तोमाइंद्रस्यवज्रिणः । नविन्धे

पूर्वष.
अ. ६

॥३२॥

अस्यसुष्टुति । दानेदानेयत्तरेस्तोमाइंद्रस्यवज्रिणोनास्यतैविदामिसमासिस्तुतेर्बर्हणापरिबर्हणा । बृहच्छ्रुवाअसुरोच
 र्हणाकृतइत्यपिनिमोभवति ॥ १८ ॥ योअस्मैघ्नंसउतवायऊर्ध्वनिंसोमंसुनोतिभवतिद्युमाँअह । अपापशक्रस्तनुष्टिमूह
 तितनूशुभ्रंमघवायःकवासुखः । घ्नंसइत्यहर्नामघ्नस्यंतेऽस्मिन्नसागोरूधउद्धततरंभवत्युपोन्नद्धमितिवास्नेहानुप्रदान
 सामान्याद्रात्रिरप्यूधउच्यतेसयोऽस्माअहन्यपिवारात्रौसोमंसुनोतिभवत्यहद्योतनवानपोहत्यपोहतिशक्रस्तितनिषुंध
 र्मसंतानादपेतमलंकरिणुमयज्वानंतनूशुभ्रंतनूशोभयितारंमघवायःकवासुखोयस्यकपूयाःसखायः । न्याविध्यदिली
 बिशस्यदृष्टाविशृंगिणमभिनच्छुष्णमिंद्रः । निरविध्यदिलाबिलशयस्यदृष्टानिव्यभिनच्छृंगिणंशुष्णमिंद्रः ॥ १९ ॥
 अस्माइदुप्रभंरातूतुजानोवृत्रायवज्रमीशानःकियेधाः । गोर्नपर्वविरदातिरश्चेप्यन्नणीस्यपांचरध्वै । अस्मैप्रहरतूर्णत्व
 रमाणोवृत्रायवज्रमीशानःकियेधाःकियद्धाइतिवाक्रममाणधाइतिवागोरिवपर्वाणिविरदभेघस्येप्यन्नणीस्यपांचरणाय
 भूमिर्भाम्यतेः । भूमिरस्यृषिकृन्मर्त्यानामित्यपिनिगमोभवतिविष्पितोविप्रासः । पारंनोअस्यविष्पितस्यपर्वन्नित्य
 पिनिगमोभवति ॥ २० ॥ तन्नस्तुरीपमज्जुतंपुरुवारंपुरुत्मना । त्वष्टापोषायविष्यतुरायेनाभानोअस्मयुः । तन्नस्तू
 र्णापिमहत्संभृतमात्मनात्वष्टाधनस्यपोषायविष्यत्वित्यस्मयुरस्मान्कामयमानोरास्पिनोरास्पीरपतेर्वारसतेर्वा । रा
 स्पिनस्यायोरित्यपिनिगमोभवत्युजतिःप्रसाधनकर्मा । आवक्रंजसऊर्जाव्युष्टिष्वित्यपिनिगमोभवत्युजुरित्यप्यस्यभ

निरुक्त
॥३३॥

वति । ऋजुनीतीनोवरुणइत्यपिनिगमोभवतिप्रतद्वसूप्राप्तवसू । हरीइंद्रप्रतद्वसूअभिस्वरेत्यपिनिगमोभवति ॥ २१॥
हिनोतानोअध्वरंदेवयज्याहिनोतब्रह्मसनयेधनानां । ऋतस्ययोगेविष्यध्वमूर्धःश्रुष्टीवरीभूतनास्मभ्यमापः । प्रहिणुत
नोऽध्वरंदेवयज्यायैप्रहिणुतब्रह्मधनस्यसननायः ऋतस्ययोगेयज्ञस्ययोगेयाज्ञेशकटइतिवाशकटंशकृदितंभवतिशनकैस्त
कतीतिवाशब्देनतकतीतिवा । श्रुष्टीवरीभूतनास्मभ्यमापः । सुखवत्योभवतास्मभ्यमापः । चोष्कूयमाणइंद्रभूरिवामं ।
दददिंद्रबहुवननीयं । एधमानद्विदुभयस्यराजाचोष्कूयतेविश्वंइंद्रोमनुष्यान् । व्युदस्यत्येधमानानहर्द्वेष्ट्यसुन्वतःसुन्वं
तोऽभ्यादधात्युभयस्यराजादिव्यस्यचपार्थिवस्यचचोष्कूयमाणइतिचोष्कूयतेश्वर्करीतवृत्तंसुमत्स्वयमित्यर्थः । उप
प्रागात्सुमन्मेऽधायिमन्म । उपप्रैतुमांस्वयंयन्मेमनोऽधायियज्ञेनेत्याश्वमेधिकोमंत्रोदिविष्टिषुदिवएषणेषु । स्थूरैरा
धःशताश्वंकुरुंगस्यादेविष्टिषु । स्थूरःसमाश्रितमात्रोमहान्भवत्यणुरनुस्थवीयांसमुपसर्गोलुप्तनामकरणोयथासंप्रतिकु
रुंगोराजाबभूवकुरुगमनाद्विकुलगमनाद्विकुरुःकृततैःक्रूरमित्यप्यस्यभवतिकुलंकुष्णातेर्विकुषितंभवतिदूतोव्याख्या
तोजिन्वतिःप्रीतिकर्मा । भूमिपर्जन्याजिन्वन्तिदिवंजिन्वन्त्यग्रयइत्यपिनिगमोभवति ॥२२॥ अमंत्रोऽमात्रोमहान्भ
वत्यभ्यमितोवा । महौअमत्रोवृजनेविरप्शीत्यपिनिगमोभवति । स्तवैवज्युर्चीषमः । स्तूयतेवज्युचासमोऽनर्शरातिमन
श्शीलदानमश्शीलंपापकमश्रिमद्विषमं । अनर्शरातिवसुदामुपस्तुहीत्यपिनिगमोभवत्यनर्वाप्रत्युतोऽन्यस्मिन् । अनर्वा

पूर्वष.
अ. ६

॥ ३३

णैवृषभंमन्द्रजिह्वं बृहस्पतिर्वर्धयानव्यमर्कैः । अनर्वमप्रत्युतमन्यस्मिन्वृषभंमन्द्रजिह्वंमन्दनजिह्वंमोदनजिह्वमितिवा
 बृहस्पतिर्वर्धयानव्यमर्कैर्वर्चनीयैःस्तोमैरसामिसामिप्रतिषिद्धंसामिस्यतेः।असाम्योजोविभृथासुदानवः।असुसमासंबलं
 विभृथकल्याणदानाः॥२३॥ मात्वासोमस्यगल्दयासदायाचन्नहंगिरा । भूर्णिमृगंसर्वनेषुचुक्रुधं कर्इशानंनयाचिषत् ।
 माचुक्रुधंत्वासोमस्यगालनेनसदायाचन्नहंगिरागीत्यास्तुत्याभूर्णिमिवमृगंसर्वनेषुचुक्रुधं कर्इशानंनयाचिष्यतइतिग
 ल्दाधमनयोभवंतिगलनमासुधीयते । आत्वाविशन्तिवन्दव्आगल्दाधमनीनां । नानाविभक्तीत्येतेभवतआगलनाधम
 नीनामित्यत्रार्थः ॥२४॥ नपापासोमनामहेनारायासोनजल्हवः । नपापामन्यामहेनाधनानज्वलनेनहीनाअस्त्यस्मासु
 ब्रह्मचर्यमध्ययनंतपोदानकर्मैत्युषिरवोचद्वकुरोभास्करोभयंकरोभासमानोद्रवतीतिवा ॥ २५ ॥ यवंवृकैणाश्विनावपं
 तेषंदुहंतामनुषायदस्त्रा । अभिदस्युंवकुरेणाधमन्तो रुज्योतिश्चक्रधुरार्याय । यवमिववृकेणाश्विनौनिवपंतौवृकोलांगलं
 भवतिविकर्तनाल्लांगलंगतेलांगूलवद्वालांगूलंगतेलगतेलंवतेवांनंदुहंतौमनुष्यायदर्शनीयावभिधमंतौदस्युंवकुरेण
 ज्योतिषावोदकेनवार्यईश्वरःपुत्रोवेकनाटाःखलुकुसीदिनोभवंतिद्विगुणकारिणोवाद्विगुणदायिनोवाद्विगुणंकामयंत
 इतिवा । इंद्रोविश्वान्वेकनाटाअहर्हशउतक्रत्वापणीरभि । इंद्रोयःसर्वान्वेकनाटानहर्हशःसूर्यदृशोयइमान्यहानिपश्यं
 तिनपराणीतिवाभिभवतिकर्मणापणीश्चवणिजः ॥ २६ ॥ जीवान्नोअभिधेतनादित्यासःपुराहथात् । कर्द्धस्थहवन

निरुक्त
॥३४॥

श्रुतः । जीवतो नोऽभिधावतादित्याः पुराहननात्कनुस्थहानश्रुतइति मत्स्यानां जालमापन्नानामेतदार्षवेदयन्तैर्मत्स्याम
धाउदकेस्यंदंतैर्माद्यन्तेऽन्योन्यं भक्षणायेति वा जालं जलचरं भवति जले भवं वा जलेशयं वा हुरोऽहस्वानैर्हूरणमित्यप्यस्य
भवति । कृण्वन्नहूरणादुर्वित्यपि निगमो भवति । सप्तमर्यादाः कवयस्तत्क्षुस्तासां मेका मिदुभ्यंहुरोर्गात् । सप्तैव मर्यादाः
कवयश्चक्रुस्तासां मेकामप्यधिगच्छन्नहस्वान् भवति स्तेयमतल्पा रोहणं ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां सुरापानं दुष्कृतस्य कर्मणः पुनः
पुनः सेवापातकेनृतोद्यमिति बतइति निपातः खेदानुकंपयोः ॥ २७ ॥ बतो बतसि यमनैव ते मनो हृदयं चाविदाम् । अन्या
किलत्वां कक्ष्येव युक्तं परिष्वजाते लिबुजेव वृक्षं । बतो बलादतीतो भवति दुर्बलो बतसि यमनैव ते मनो हृदयं च विजानीमो
ऽन्या किलत्वां परिष्वक्तं कक्ष्येव युक्तं लिबुजेव वृक्षं लिबुजाव्रततिर्भवति लीयते विभजंतीति व्रततिर्वरणाच्च सयनाच्च तत
नाच्च वाताप्यमुदकं भवति वात एतदाप्याययति । पुनानो वाताप्यं विश्वश्चंद्रमित्यपि निगमो भवति । वनेन वा योन्यधा
यिचाकन् । वनइव वायो वेः पुत्रश्चायन्निति वा कामयमान इति वावेति चयइति च चकार शाकल्य उदात्तं त्वेव माख्यातम
भविष्यदसुसमाप्तश्चार्थो रथर्यतीति सिद्धस्तत्प्रेप्सूरथं कामयतइति वा । एष देवो रथर्यतीत्यपि निगमो भवति ॥ २८ ॥
धेनुं नृश्वं पिन्वतु मसंक्रां । असंक्रमणी । आधव आधवनात् । मतीनां च साधनं विप्राणां चाधवमित्यपि निगमो भवत्यन
वब्रवोऽनवक्षिप्तवचनः । विजेष कृदिद्रइवानवब्रवइत्यपि निगमो भवति ॥ २९ ॥ अरायिकाणे विकटे गिरिगच्छसदा

पूर्वप.
अ. ६

॥ ३४ ॥

न्वे । शिरिंबिठस्यसत्त्वभिस्तेभिष्ट्वाचातयामसि । अदायिनिकाणेविकटैकाणोऽविक्रांतदर्शनइत्यौपमन्यवःकणतेवा
स्यादणूभ्रवकर्मणःकणतिःशब्दाणूभावेभाष्यतैऽनुकणतीतिमात्राणूभावात्काणोदर्शनाणूभावात्काणोविकटोविक्रां
तगतिरित्यौपमन्यवःकुटतेर्वास्याद्विपरीतस्यविकुटितोभवतिगिरिगच्छसदानोनुवेशब्दकारिके । शिरिंबिठस्यसत्त्व
भिः । शिरिंबिठोमेघःशीर्यतैविठेविठमंतरिक्षंविठवीरिटेनव्याख्याततस्यसत्त्वैरुदकैरितिस्यात्तैष्ट्वाचातयामोऽपिवा
शिरिंबिठोभारद्वाजःकालकर्णोपेतोऽलक्ष्मीर्निर्नाशयांचकारतस्यसत्त्वैःकर्मभिरितिस्यात्तैष्ट्वाचातयामश्चातयतिर्नाशने
पराशरःपराशीर्णस्यवसिष्ठस्यस्थविरस्यजज्ञे । पराशरःशतयातुर्वसिष्ठइत्यपिनिगमोभवतींद्रोऽपिपराशरउच्यतैप
राशातयितायातूनां । इंद्रोयातूनामभवत्पराशरइत्यपिनिगमोभवतिक्रिविर्दतीविकर्तनदंती । यत्रावोदिद्युद्रदंति
क्रिविर्दतीत्यपिनिगमोभवतिकरूळतीकृत्तदती । अपिवादेवंकंचित्कृत्तदंतैष्ट्वैवमवक्ष्यत् ॥ ३० ॥ वामंवांमंतआदुरे
देवोर्ददात्वयमा । वामंपूषावामंभगोवामंदेवःकरूळती । वामंवनयीयंभवत्यादुरिरादरणात्तत्कःकरूळतीभगःपुरं
स्तात्तस्यान्वादेशइत्येकंपूषेत्यपरंसोऽदन्तकोऽदंतकःपूषेतिचब्राह्मणं । दनोविशंद्रमृध्रवाचः । दानमनसोनोमनु
ष्यानिंद्रमृदुवाचःकुरु । अवीरामिवमामयंशरारुर्भिमन्यते । अबलामेवमामयंवालोऽभिमन्यतैसंशिशरिपुरिदंयु
रिदंकामयमानोऽथापितद्वदर्थेभाष्यतैवसूयुरिन्द्रोवसुमानित्यत्रार्थः । अश्वयुर्गव्यूरथयुर्वसूयुरिंद्रइत्यपिनिगमोभव

निरुक्त
॥३५॥

ति ॥३१॥ किंतेकृण्वंतिकीकटेषुगावोनाशिरंदुहेनतंपंतिघर्म । आनोभरप्रमगंदस्यवेदोनैचाशाखंमघवन्नंधयानः ।
किंतेकुर्वन्तिकीकटेषुगावःकीकटानामदेशोऽनार्यनिवासःकीकटाःकिंकृताःकिंक्रियाभिरितिप्रेप्सावानैवचाशिरंदुहेन
तंपंतिघर्महर्म्यमाहरनःप्रमगंदस्यधनानिमगंदःकुसीदीमांगदोमामागमिष्यतीतिचददातितदपत्यंप्रमगंदोऽत्यंतकुसी
दिकुलीनःप्रमदकोवायोऽयमेवास्तिलोकोनपरइतिप्रेप्सुःपंडकोवापंडकःपंडगःप्रार्दकोवाप्रार्दयत्यांडावांडावाणीइवव्री
डयतितत्स्थनैचाशाखंनीचाशाखोनीचैःशाखःशाखाःशक्नोतेराणिररणत्तन्नोमघवन्नंधयेतिरध्यतिर्वशगमनेबुंदयिषुर्भ
वतिबुंदोवाभिंदोवाभयदोवाभासमानोद्रवतीतिवा ॥ ३२ ॥ तुविक्षंतसुकृतंसूमयंधनुःसाधुर्बुंदोहिरण्ययः । उभाते
बाहूरण्यासुसंस्कृतद्रूपेचिद्वृधा । तुविक्षंवहुविक्षेपमहाविक्षेपवातेसुकृतंसूमयंसुखंधनुःसाधयितातेबुंदोहिरण्यम
यउभौतेबाहूरण्यौरमणीयौसंग्राम्यौवर्दूपांअर्दनपातिनौगमनपातिनौशब्दपातिनौदूरपातिनौवामर्मण्यर्दनवेधिनौगम
नवेधिनौशब्दवेधिनौदूरवेधिनौवा ॥ ३३ ॥ निराविध्यद्विरिभ्यआधारयत्पक्रमोदनं । इन्द्रोबुंदंस्वाततं । निरविध्य
द्विरिभ्यआधारयत्पक्रमोदनमुदकदानंमेघं । इन्द्रोबुंदंस्वाततं । वृंदंबुंदेनव्याख्यातंवृंदारकश्च ॥३४॥ अयंयोहोताकि
रुसयमस्यकमप्यूहेयत्समंजन्तिदेवाः । अहरहर्जायतेमासिमास्यथादेवादधिरेहव्यवाहं । अयंयोहोताकर्तासयम
स्यकमप्यूहेऽन्नमभिवहति यत्समश्नुवन्तिदेवा अहरहर्जायतेमासेमासेऽर्धमासेऽर्धमासेवाथदेवानिदधिरेहव्यवाहमुल्बमू

पूर्वष.
अ. ६

॥ ३५

णोतेवृणोतेर्वा । महत्तदुल्लंस्थविरंतदासीदित्यपिनिगमोभवत्यृबीसमपगतभासमपहतभासमंतर्हितभासंगतभासंवा
 ॥ ३५ ॥ हिमेनाग्निंघ्नंसमवारयेथापितुमतीमूर्जमस्माऽअधत्तं । ऋबीसेअत्रिमश्विनावनीतुमुन्निन्यथुःसर्वगणंस्वस्ति ।
 हिमेनोदकेनग्नीष्मांतेग्निंघ्नंसमहरवारयेथामन्नवतींचास्माऊर्जमधत्तमग्नयेयोऽयमृबीसेपृथिव्यामग्निंरंतरौषधिवनस्प
 तिव्वप्सुतमुन्निन्यथुःसर्वगणंसर्वनामानैगणोगणगाहुणश्चयद्वष्टओषधयउद्यन्तिप्राणिनश्चपृथिव्यांतदश्विनोरूपंतेनै
 नौस्तौतिस्तौति ॥ ३६ ॥ (त्वमग्नेऽलातृणउद्वृहाजासउपलप्रक्षिणीकारुरहमस्मेतेश्रायंतइवाश्रवंहिंसोमानंस्वरणंभि
 द्रासोमाकृणुष्वपाजस्तांअध्वरेऽस्तिहिवोऽसूर्तेसूर्तेप्रवोच्छासृप्रस्तुंजेतुंजेयोअस्माअस्माइत्तन्नस्तुरीपंहिनोतानोऽमन्नो
 मात्वानपापासोयवंवृकेणजीवान्नोबतोबतासिंधेनुंनोऽरायिकाणैवामंवामंकिंतेतुविक्षंतैरिवाविध्यदयंयोहिमेनाग्निंषट्
 त्रिंशत्) ॥ इतिनिरुक्तेपूर्वषट्केषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ इतिनिरुक्तपूर्वषट्कःसमाप्तः ॥ ॥

॥ इति निरुक्तपूर्वषट्कः समाप्तः ॥

॥ अथ निरुक्तोत्तरषट्प्रारम्भः ॥

ॐ ॥ अथातोदैवतंतद्यानिनामानिप्राधान्यस्तुतीनादेवतानांतदैवतमित्याचक्षतेसैषादेवतोपपरीक्षायत्कामऋषि
 र्यस्यां देवतार्यामार्थपत्यमिच्छन्स्तुतिं प्रयुंक्तैतदैवतः समंत्रोभवतितास्त्रिविधाऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताः आध्यात्मि
 क्यश्च तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्य ॥ १ ॥ इन्द्रो दिव इन्द्र ईशेष्टु धिव्या इन्द्र मिद्रा
 धिनो बृहदिद्रेणैते तृत्सवो वे विषाणा इन्द्राय साम गायतनेन्द्रादते पवते धाम किंच नैन्द्रस्य नुवीर्याणि प्रवोचमिन्द्रैकामा अयंसते
 त्यथ प्रत्यक्षकृता मध्यमपुरुषयोगास्त्वमिति चैतेन सर्वनाम्ना त्वमिन्द्र वलादधि विन इन्द्र मृधोज हीत्यथापि प्रत्यक्षकृताः स्तो
 तारो भवन्ति परोक्षकृतानि स्तोतव्यानि माचिदन्यद्विशंसत कण्वा अभिप्रगायतोपप्रेत कुशिकाश्चेतयध्वमित्यथाध्यात्मि
 क्य उत्तमपुरुषयोगा अहमिति चैतेन सर्वनाम्ना यथैतदिन्द्रो वैकुण्ठो लवसूक्तं वागां भृणीयमिति ॥ २ ॥ परोक्षकृताः प्रत्यक्ष
 कृताश्च मंत्राभूयिष्ठा अल्पश आध्यात्मिका अथापि स्तुतिरेव भवति नाशीर्वाद इन्द्रस्य नुवीर्याणि प्रवोचमिति यथैतस्मिन्सू
 क्तेऽथाप्याशीरेव नस्तुतिः सुचक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासं सुवर्चा मुखेन सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयासमिति तदेतद्बहुलमाध्वर्यवेयाज्ञे
 शुचमंत्रैष्वथापि शपथाभिशापौ । अद्यामुरीययदियातुधानो अस्मि । अधासवीरैर्दशभिर्वियूया इत्यथापि कस्यचिद्भावा
 स्याच्चिख्यासा । नमृत्युरासीदमृतं न तर्हि । तम आसीत्तमसागृह्णमग्ने । अथापि परिदेवना कस्माच्चिद्भावात् । सुदेवो
 अद्य प्रपतेदनावृत् । न विजानामि यदि वेदमस्मीत्यथापि निंदाप्रशंसे । केवलाद्यो भवति केवलादी । भोजस्येदं पुष्करि

निरुक्त
॥ २ ॥

णीववेदमेत्येवमक्षसूक्तैद्युतनिंदाचकृषिप्रशंसाचैवमुच्चावचैरभिप्रायैर्ऋषीणांमंत्रदृष्टयोभवन्ति ॥ ३ ॥ तद्येऽनादिष्टदे
वतामंत्रास्तेषुदेवतोपपरीक्षायदेवतःसयज्ञोवायज्ञांगंवातदेवताभवंत्यथान्यत्रयज्ञात्प्राजापत्याइतियाज्ञिकानाराशंसा
इतिनैरुक्ताअपिवासाकामदेवतास्यात्प्रायोदेवतावास्तिह्याचारोबहुलंलोकेदेवदेवत्यमतिथिदेवत्यैपितृदेवत्यंयाज्ञदैव
तोमंत्रइत्यपिह्यदेवतादेवतावत्स्तूयंतैयथाश्वप्रभृतीन्योषधिपर्यंतान्यथाप्यष्टौद्वंद्वानिसनमन्येतांगंतूनिवार्थादेवता
नांप्रत्यक्षदृश्यमेतद्भवतिमाहाभाग्यादेवतायाएकआत्माबहुधास्तूयतएकस्यात्मनोऽन्येदेवाःप्रत्यंगानिभवन्त्यपिचस
त्वानांप्रकृतिभूमभिर्ऋषयःस्तुवंतीत्याहुःप्रकृतिसार्वनाम्याच्चैतरेतरजन्मानोभवन्तीतरेतरप्रकृतयःकर्मजन्मानआत्मज
न्मानआत्मैवैषांरथोभवत्यात्माश्वाआत्मायुधमात्मेवआत्मासर्वदेवस्यदेवस्य ॥ ४ ॥ तिस्रएवदेवताइतिनैरुक्ताअ
ग्निःपृथिवीस्थानोवायुर्वेद्रोवांतरिक्षस्थानःसूर्योद्युस्थानस्तासांमाहाभाग्यादेकैकस्याअपिबहूनिनामधेयानिभवन्त्यपिवा
कर्मपृथक्त्वाद्यथाहोताध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातैत्यप्येकस्यसतोऽपिवापृथगेवस्युःपृथग्धिस्तुतयोभवन्तितथाभिधानानियथोएत
त्कर्मपृथक्त्वादितिवहवोऽपिविभज्यकर्माणिकुर्युस्तत्रसस्थानैकत्वंसंभोगैकत्वंचोपेक्षितव्यंयथापृथिव्यामनुष्याःपश
वोदेवाइतिस्थानैकत्वंसंभोगैकत्वंचदृश्यतैयथापृथिव्याःपर्जन्येनचवाय्वादित्याभ्यांचसंभोगौऽग्निनाचेतरस्यलोकस्य
तत्रैतन्नरराष्ट्रमिव ॥ ५ ॥ अथाकारचितनंदेवतानांपुरुषविधाःस्युरित्येकैचेतनावद्वद्धिस्तुतयोभवन्तितथाभिधाना

उत्तरप.
अ. १

॥ २ ॥

न्यथापिपौरुषविधिकैरंगैः संस्तूयन्ते । कृष्वातइंद्रस्थविरस्यवाहूयत्सैगृभ्णामधवन्काशिरित्तै । अथापिपौरुषविधिकैः
द्रव्यसंयोगैः । आद्वाभ्यांहरिभ्यामिंद्रयाहि । कल्याणीर्जायामुरणंगृहेतै । अथापिपौरुषविधिकैः कर्मभिः । अर्द्धींद्र
पिबच्चप्रस्थितस्याश्रुत्कर्णश्रुधीहवै । अपुरुषविधाः स्युरित्यपरमपितुयदृश्यते ॥ ६ ॥ अपुरुषविधंतद्यथाग्निर्वायुरादि
त्यः पृथिवीचंद्रमाइतियथोएतच्चेतनावद्वद्धिस्तुतयोभवंतीत्यचेतनान्यप्येवंस्तूयन्तेयथाक्षप्रभृतीन्योषंधिपर्यतानियथो
एतत्पौरुषविधिकैरंगैः संस्तूयंतइत्यचेतनेष्वप्येतद्भवत्यभिक्रंदंतिहरितेभिरासभिरितिग्रावस्तुतिर्यथोएतत्पौरुषविधि
कैर्द्रव्यसंयोगैरित्येतदपितादृशमेवसुखंरथंयुयुजेसिंधुरश्विनमितिर्नदीस्तुतिर्यथोएतत्पौरुषविधिकैः कर्मभिरित्येतद
पितादृशमेवहोतुश्चित्पूर्वेहविरद्यमाशतेतिग्रावस्तुतिरेवापिबोभयविधाः स्युरपिवापुरुषविधानामेवसतांकर्मात्मानएते
स्युर्यथायज्ञोयजमानस्यैषचाख्यानसमयः ॥ ७ ॥ तिस्रएवदेवताइत्युक्तंपुरस्तात्तासांभक्तिसाहचर्यव्याख्यास्यामोऽ
थैतान्यग्निभक्तीन्ययंलोकः प्रातःसवनं वसंतोगायत्रीत्रिवृत्स्तोमोरथंतरं सामयेचदेवगणाः समाम्नाताः प्रथमेस्थानेऽग्रा
यीपृथिवीळेतिस्त्रियोऽथास्यकर्मवहनंचहविषामावाहनंचदेवतानांयच्चकिंचिदार्ष्टिंविषयिकमग्निकर्मैवतदथास्यसंस्तवि
कादेवाइंद्रः सोमोवरुणः पर्जन्यः ऋतव आग्नावैष्णवैहविर्नवृक् संस्तविकीं दशतयीषु विद्यतेऽथाप्याग्नापौष्णहविर्नतु संस्तव
स्तत्रैतां विभक्तिस्तुतिमृचमुदाहरन्ति ॥ ८ ॥ पूषात्वेतश्चावयतुप्रविद्वाननष्टपशुर्भुवनस्यगोपाः । सत्वैतेभ्यः परिदद

निरुक्त
॥ ३ ॥

त्पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुविदुत्रियेभ्यः । पूषात्वेतः प्रच्यावयतु विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाइत्येष हि सर्वेषां भूतानां गोपा
यितादित्यः सत्त्वैतेभ्यः परिददत्पितृभ्य इति सांशयिकस्तृतीयः पादः पूषापुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येकमग्निरुपरिष्ठात्तस्य प्र
कीर्तनेत्यपरं । अग्निर्देवेभ्यः सुविदुत्रियेभ्यः । सुविदत्रं धनं भवति विंदते वै कोपसर्गाद्दातेर्वास्याद्द्वयुपसर्गात् ॥ ९ ॥
अथैतानीन्द्रभक्तीन्यंतरिक्षलोकोमाध्यंदिनं सवनं ग्रीष्मस्त्रिष्टुप्पंचदशस्तोमो बृहत्सामये च देवगणाः समाम्नाता मध्यमेस्था
नेयाश्च स्त्रियोऽथास्य कर्म रसानुप्रदानं वृत्रवधो याचका च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तदथास्य संस्तविका देवा अग्निः सोमो वरुणः
पूषा बृहस्पतिर्ब्रह्मणस्पतिः पर्वतः कुत्सो विष्णुर्वायुरथापि मित्रो वरुणेन संस्तूयते पूष्णारुद्रेण च सोमोऽग्निना च पूषावातेन
च पर्जन्यः ॥ १० ॥ अथैतान्यादित्यभक्तीन्यसौ लोकस्तृतीयसवनं वर्षाजगती सप्तदशस्तोमो वैरूपं सामये च देवगणाः
समाम्नाता उत्तमे स्थाने याश्च स्त्रियोऽथास्य कर्म रसादानं रश्मिभिश्च रसाधारणं यच्च किंचित्प्रवल्हितमादित्यकर्मैव तच्चंद्र
मसावायुनां संवत्सरेणेति संस्तव एतेष्वेव स्थानं व्यूहं ष्वृतुच्छंदः स्तोमपृष्ठस्य भक्त्यशेषमनुकल्पयित शरदनुष्टुबेकविंशस्तो
मो वैराजं सामेति पृथिव्याय तनानि हेमंतः पंक्तिस्त्रिणवस्तोमः शाकरं सामेत्यं तरिक्षाय तनानि शिशिरोऽतिच्छंदां स्त्रयस्त्रिं
शस्तोमो रैवतं सामेति द्युभक्तीनि ॥ ११ ॥ मंत्रामननाच्छंदां सिद्धादनां स्तोमस्तवनाद्यजुर्यजतेः सामसंमितं मृचास्यतेर्व
र्चासमं मेन इति नैदानां गायत्री गायतेः स्तुतिकर्मणस्त्रिगमनावाविपरीता गायतो मुखानुदपतदिति च ब्राह्मणमुष्णिगुत्स्ना

उत्तरप.
अ. १

॥ ३ ॥

ताभवतिस्त्रिह्यतेर्वास्यात्कांतिकर्मणउष्णीषिणीवेत्यौपमिकमुष्णीपंस्त्रायतेःककुप्ककुभिनीभवतिककुप्चकुञ्जकुजते
 वौञ्जतेर्वानुष्टुवनुष्टोभनाद्रायत्रीमेवत्रिपदांसतीचतुर्थेनपादेनानुष्टोभतीतिचब्राह्मणंबृहतीपरिबर्हणात्पंक्तिःपंचपदा
 त्रिष्टुप्स्तोभत्युत्तरपदाकातुत्रितास्यात्तीर्णतमंछंदस्त्रिवृद्धञस्तस्यस्तोभनीतिवायत्रिरस्तोभत्तत्रिष्टुभंस्त्रिष्टुष्टवमितिविज्ञा
 यते ॥ १२ ॥ जगतीगततमंछन्दोजलचरगतिर्वाजलगत्यमानोऽसृजदितिचब्राह्मणंविराड्विराजनाद्विराधनाद्वा
 विप्रापणाद्विराजनात्संपूर्णाक्षराविराधनादूनाक्षराविप्रापणादधिकाक्षरापिपीलिकमध्येत्यौपमिकंपिपीलिकापेलते
 र्गतिकर्मणइतीमादेवताअनुक्रांताःसूक्तभाजोहविर्भाजऋगभाजश्चभूयिष्ठाःकाश्चिन्निपातभाजोऽथोताभिधानैःसंयुज्य
 हविश्चोदयतींद्रायवृत्रघ्नइंद्रायवृत्रतुरइंद्रायांहोमुचइतितान्यप्येकेसमामनंतिभूयांसितुसमाम्नानाद्यत्तुसंविज्ञानभूतं
 स्यात्प्राधान्यस्तुतितत्समामनेऽथोतकर्मभिर्ऋषिर्देवताःस्तौतिवृत्रहापुरंदरइतितान्यप्येकेसमामनंतिभूयांसितुसमा
 म्नानाद्व्यंजनमात्रंतुतत्तस्याभिधानस्यभवतियथाब्राह्मणायबुभुक्षितार्यौदनंदेहिस्त्रातायानुलेपनंपिपासतेपानीयमिति
 ॥ १३ ॥ अथातोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निःपृथिवीस्थानस्तंप्रथमंव्याख्यास्यामोऽग्निःकस्मादग्रणीर्भवत्यग्रंयज्ञेषुप्रणीय
 तेंऽग्नयतिसंनममानोऽक्लोपनोभवतीतिस्थौलाष्टीविर्नक्रोपयतिनस्नेहयतित्रिभ्यआख्यातेभ्योजायतइतिशाकपूर्णि
 रितादक्ताद्गधाद्वानीतात्सखल्वेतैरकारमादत्तैगकारमनक्तेर्वादहतेर्वानीःपरस्तस्यैवाभवति ॥ १४ ॥ अग्निमीळेपुरो

निरुक्त
॥ ४ ॥

हितं यज्ञस्य देवमृत्विजं । होतारं रत्नधातमं । अग्निमीळेऽग्निं याचामीळि रध्ये षणाकर्मा पूजाकर्मा वा पुरोहितो व्याख्यातो
यज्ञश्च देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो भवतीति वायो देवः सा देवता होतारं ह्वातारं जुहोते ह्येते त्वौर्णवा भौरत्न
धातमं रं मणीयानां धनानां दातृ तमैतस्यैषा परा भवति ॥ १५ ॥ अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीळितव्यो नूतनैरुत । स देवाँऽएहव
क्षति । अग्निर्यः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीळितव्यो वंदितव्योऽस्माभिश्च न वतरैः स देवानिहावहत्विति स न मन्येताय मेवाग्निरित्यप्ये
ते उत्तरे ज्योतिषी अग्नी उच्येते ततो नु मध्यमः ॥ १६ ॥ अभिप्रवंतु समने वयोषाः कल्याण्यः १ स्मयमाना सो अग्निं । घृतस्य
धाराः समिधो न संतता जुषाणो हर्यति जातवेदाः । अभिनवंतु समनस इव योषाः समनं समननाद्वा संमाननाद्वा कल्याण्यः
स्मयमाना सो अग्निमित्यौपमिकं घृतस्य धारा उदकस्य धाराः समिधो न संतन सति राप्नोति कर्मावानमतिकर्मावा । ताजुषा
णो हर्यति जातवेदाः । हर्यतिः प्रेप्सा कर्मा विहर्यतीति समुद्रादूर्मिर्मधुमाँऽउदारदित्यादित्यमुक्तं मन्यंते समुद्राच्चेष्टो न्यउ
देतीति च ब्राह्मणं तथापि ब्राह्मणं भवत्यग्निः सर्वा देवता इति तस्योत्तराभूयसे निर्वचनाय ॥ १७ ॥ इंद्रमित्रं वरुणमग्निमाहु
रथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् । एकं सद्विप्रा बहुधा वदंत्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः । इममेवाग्निमहं तमात्मानं मेकमात्मा
नं बहु धामेधा विनोवदंतीं द्रमित्रं वरुणमग्निं दिव्यं च गरुत्मतं दिव्यो दिवि जोगरुत्मान् गणवान्गुर्वात्मा महात्मेति वायस्तु
सूक्तं भजते यस्यैह विनिर्मुच्यतेऽयमेव सोऽग्निर्निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नाम धेयेन भजेते ॥ १८ ॥ जातवेदाः कस्मा

उत्तर ४.
अ. १

॥ ४ ॥

जातानि वेदजातानि न विदुर्जाते जाते विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो जातविद्यो वा जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः पशून्
 विंदते तितज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति ब्राह्मणं तस्मात्सर्वानृतून् पशवोऽग्निमभिसर्पतीति च तस्यैषा भवति ॥ १९ ॥
 प्रनूनं जातवेदसमश्वं हि नोतवाजिनं । इदं नो वहिरासदे । प्रहिणुत जातवेदसं कर्मभिः समश्रुवानं मपि वोपमार्थे स्यादश्व
 मिव जातवेदसमितीदं नो वहिरासीदत्विति तदेतदेकमेव जातवेदसं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते यत्तु किंचिदाग्नेयं तज्जात
 वेदसानां स्थाने युज्यते स न मन्येतायमेवाग्निरित्यप्येते उत्तरे ज्योतिषी जातवेदसी उच्येते ततो नु मध्यमः । अभिप्रवंत स
 मनेव योषा इति तत्पुरस्ताद्वाख्यातं तथा सावादित्य उदुत्यं जातवेदसमिति तदुपरिष्ठाद्वाख्यास्यामौ यस्तु सूक्तं भजेते यस्यै
 हविर्निरुप्यतेऽयमेव सोऽग्निर्जातवेदानि पातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नाम धेयेन भजेते ॥ २० ॥ वैश्वानरः कस्मा
 द्विश्वान्न रान्नयति विश्वेन न रानयंतीति वापि वा विश्वानर एव स्यात्प्रत्युतः सर्वाणि भूतानि तस्य वैश्वानरस्तस्यैषा भवति
 ॥ २१ ॥ वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कुंभुवनानामभि श्रीः । इतो जातो विश्वमिदं विचष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण ।
 इतो जातः सर्वमिदमभिविपश्यति वैश्वानरः संयतते सूर्येण राजायः सर्वेषां भूतानां मभिश्रयणीयं तस्य वयं वैश्वानरस्य क
 त्याण्यां मतौ स्यामेति तत्को वैश्वानरो मध्यम इत्याचार्या वर्षकर्मणा ह्येनं स्तोति ॥ २२ ॥ प्रनूमहि त्वं वृषभस्य वोचं यं पूर्वो
 वृत्रहणं सचंते । वैश्वानरो दस्युं मग्निर्जघन्वोऽअधूनो त्काष्ठा अवशम्बरं भेत् । प्रब्रवीमि तन्महत्वं माहाभाग्यं वृषभस्य

निरुक्त
॥ ५ ॥

वर्षितुरपायं पूरवः पूरयितव्यामनुष्यावृत्रहणं मेघहनं सचं ते सेवंते वर्षकामा दस्युर्दस्यतेः क्षयार्था दुपदस्यं त्यस्मिन्नसा उप
दासयतिकर्माणितमग्निर्वैश्वानरो घ्नन्नवाधूनोंदपः काष्ठा अभिनच्छंस्वरं मेघं मथासावादित्य इति पूर्वयाज्ञिका एषां लोका
नारोहेण सवनानारोह आम्नातौ रोहात्प्रत्यवरोहश्चिकीर्षितं स्तामनुकृतिं होताग्निमारुते शस्त्रैर्वैश्वानरीयेण सूक्तेन प्रतिपद्य
तैसोऽपिनस्तोत्रियमाद्रियेताग्नेयोहि भवति तत आगच्छति मध्यस्थाना देवतारुद्रं च मरुतश्च ततोऽग्निमिह स्थानं मत्रैव स्तो
त्रियं शंसं त्यथापि वैश्वानरीयोद्वादशकपालो भवत्येतस्य हि द्वादशविधं कर्माथापि ब्राह्मणं भवत्यसौ वा आदित्योऽग्निर्वैश्वा
नर इत्यथापि निविस्सौर्यवैश्वानरी भवत्यायोद्यां भात्या पृथिवीर्मित्येष हि द्यावा पृथिव्या वा भासयं त्यथापि छान्दोमिकं सू
क्तं सौर्यवैश्वानरं भवति दिवि पृष्टो अरोचते तेष हि दिवि पृष्टो अरोचते त्यथापि हविष्पांतीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवत्ययमेवां
ग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिर्विश्वानरा वित्यप्येते उत्तरे ज्योतिषीर्वैश्वानरोऽयं यत्ताभ्यां जायते कथं न्वयमेताभ्यां जायत इ
तियत्र वैद्युतः शरणमभिहंति यावदनुपात्तो भवति मध्यमधर्मैव तावद्भवत्युदकं धनः शरीरोपशमनं उपादीयमानं एवायं सं
पद्यत उदकोपशमनः शरीरदीप्तिरथादित्यादुदीचिप्रथमसमावृत्त आदित्ये कं संवामणिं वापरिमृज्य प्रतिस्वरयत्र शुष्कगो
मयं मसं स्पर्शयन्धारयति तत्प्रदीप्यते तैसोऽयमेव संपद्यते थाप्याह वैश्वानरो यत ते सूर्येणेति न च पुनरात्मनात्मानं संयतते न्ये
नैवान्यः संयतत इत इममादधात्यमुतोऽमुष्यरश्मयः प्रादुर्भवन्तीतोऽस्यार्चिषस्तयोर्भासोः संसंगं हृष्ट्वैवमवक्ष्यदथयान्ये

उत्तरप.
अ. १

॥ ५ ॥

तान्यौत्तमिकानिसूक्तानिभागानिवासावित्राणिवासौर्याणिवापाष्णानिवावैष्णवानिवावैश्वदेव्यानिवावैश्वानरी
याःप्रवादाअभविष्यन्नादित्यकर्मणाचैनमस्तोभ्यन्नित्युदेपीत्यस्तमेपीतिविपर्ययीत्याग्नेयेष्वेवहिसूक्तेषुवैश्वानरीयाःप्रवा
दाभवन्त्यग्निकर्मणाचैनस्तौतीतिवहसीतिपचसीतिदहसीतियथोएतद्वर्षकर्मणाह्येनस्तौतीत्यस्मिन्नप्येतदुपपद्यते । स
मानमेतदुदकमुच्चैत्यवृचाहभिः । भूमिपुर्जन्याजिन्वतिदिवजिन्वत्यग्नयः । इतिसानिगदव्याख्यातो ॥ २३ ॥
कृष्णानिन्यानहरयःसुपर्णाअपोवसानादिवमुत्पतन्ति । तआववृत्रन्तसदनाहृतस्यादिद्धृतेनपृथिवीव्युद्यते । कृष्णानिरय
णरात्रिरादित्यस्यहरयःसुपर्णाहरणाआदित्यरश्मयस्तेयदामुतोऽर्वाचःपर्यावर्ततेसहस्थानादुदकस्यादित्यादथघृतेनो
दकेनपृथिवीव्युद्यतेघृतमित्युदकनामजिघर्तेःसिंचतिकर्मणोऽथापिब्राह्मणंभवत्यग्निर्वाइतोवृष्टिसमीरयतिधामच्छदि
वखलुवैभूत्वावर्षतिमरुतःसृष्टावृष्टिनयन्तियदाखलुवाअसावादित्योन्यङ्गिभभिःपर्यावर्ततेऽथवर्षतीतियथोएतद्रोहा
त्प्रत्यवरोहश्चिकीर्षितइत्याम्नायवचनादेतद्भवतियथोएतद्वैश्वानरीयोद्वादशकपालोभवतीत्यनिर्वचनंकपालानिभव
त्यस्तिहिसौर्येककपालःपंचकपालश्चयथोएतद्ब्राह्मणंभवतीतिबहुभक्तिवादीनिहिब्राह्मणानिभवन्तिपृथिवीवैश्वानरः
संवत्सरोवैश्वानरोब्राह्मणोवैश्वानरइतियथोएतन्निवित्सौर्येवैश्वानरीभवतीत्यस्यैवसाभवतियोविज्ञोमानुषीभ्योदीदे
दित्येषहिविज्ञोमानुषीभ्योदीप्यतेयथोएतच्छांदोमिकंसूक्तंसौर्येवैश्वानरंभवतीत्यस्यैवतद्भवतिजमदग्निभिराहुतइति

निरुक्त

॥ ६ ॥

जमदग्नयः प्रजमिताग्नयोवाप्रज्वलिताग्नयोवातैरभिहुतो भवति यथो एतद्धविष्पांतीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवतीत्यस्यैव त
द्भति ॥ ३४ ॥ हविष्पांतं मजरैस्वविदिदिविस्पृश्याहुतं जुष्टमग्नौ । तस्य भर्मेणे भुवनाय देवा धर्मेणे कंस्वधया पप्रथंत ।
हविर्यत्पानीयमजरैः सूर्यविदिदिविस्पृश्यभिहुतं जुष्टमग्नौ तस्य भरणाय च भावनाय च धारणाय चैतेभ्यः सर्वेभ्यः कर्मभ्यो
देवा इममग्निमन्नेनापप्रथंताथाप्याह ॥ २५ ॥ अपामुपस्थे महिषा अंगृभ्णत विशोरा जानमुपतस्थुर्ऋग्मियं । आदूतो अ
ग्निमभरद्विवस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः । अपामुपस्थ उपस्थाने महत्यन्तरिक्षलोक आसीना महान्त इति वा गृह्यत
माध्यमिका देवगणा विशइवरा जानमुपतस्थुर्ऋग्मियं मृगमंतमिति वा र्वनीयमिति वा पूजनीयमिति वा हरद्यंदूतो देवानां
विवस्वत आदित्या द्विवस्वान्विवासनवान्प्रेरितवतः परागता द्वापि वास्याग्ने वैश्वानरस्य मातरिश्वानमाहर्तारि माह मातरि
श्वावायुर्मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति मातर्याश्वनितीति वा धैनमेताभ्यां सर्वाणि स्थानान्यभ्यापादंस्तौति ॥ २६ ॥ मूर्धा भुवो
भवति नक्तं मग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन् । मायामुतुयज्ञियानामेतामपो यत्तूर्णिश्चरति प्रजानन् । मूर्धामूर्तमस्मि
न्धीयते मूर्धायः सर्वेषां भूतानां भवति नक्तं मग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्त एव प्रज्ञां त्वेतां मन्यंते यज्ञियानां देवानां यज्ञ
संपादिनामपो यत्कर्म चरति प्रजानन्त सर्वाणि स्थानान्यनुसंचरति त्वरमाणस्तस्योत्तराभूयसे निर्वचनाय ॥ २७ ॥ स्तोमे
न हि दिवि देवासो अग्निमजीजनच्छक्तिं भीरोदसि प्रां । तमू अकृण्वन्त्रेधा भुवे कंस ओषधीः पचति विश्वरूपाः । स्तोमे

उत्तरष.
अ. १

॥ ६ ॥

नयंहिदिविदेवासोअग्निमजनयन्छक्तिभिःकर्मभिर्द्यावापृथिव्योरापूरणंतमकुर्वस्त्रेधाभावायपृथिव्यामतीरति
शाकपूर्णिर्यदस्यदिवितीर्यतदसावादित्यइतिहिब्राह्मणंतदग्नीकृत्यस्तौत्यथैनमेतयादित्यीकृत्यस्तौति ॥ २८ ॥ यदे
देनमदधुर्यज्ञियांसोदिविदेवाःसूर्यमादितेयं । यदाचरिष्णूमिथुनावभूतामादिप्रापश्यन्भुवनानिविश्वा । यदेनम
दधुर्यज्ञियाःसर्वेदिविदेवाःसूर्यमादितेयमदितेःपुत्रंयदाचरिष्णूमिथुनौप्रादुरभूतांसर्वदासहचारिणावुषाश्चादित्यश्च
मिथुनौकस्मान्मिनोतिःश्रयतिकर्माथुइतिनामकरणस्थकारोवानयतिःपरोवनिर्वासमाश्रितावन्योन्यैनयतोवनुतोवा
मनुष्यमिथुनावप्येतस्मादेवमेधंतावन्योन्यंवनुतइतिवार्थैनमेतयाग्नीकृत्यस्तौति ॥ २९ ॥ यत्रावदेतेअवरःपरश्चयज्ञ
न्योःकतरोनौविवेद । आशेकुरित्सधुमादंसखायोनक्षतयज्ञंकइदंविबोचत् । यत्रविवदेतेदैव्यौहोतारावयंचाग्निरसौ
चमध्यमःकतरोनौयज्ञेभूयोवेदेत्याशक्नुवंतिसत्सहमदनंसमानाख्यानाःऋत्विजस्तेपांयज्ञंसमश्नुवानानांकोनइदंविबक्ष्य
तीतितस्योत्तराभूयसेनिर्वचनाय ॥ ३० ॥ यावन्मात्रमुषमोनप्रतीकंसुपुण्योवसतेमातरिश्वः । तार्वहधात्युपयज्ञ
मायन्ब्राह्मणोहोतुरवरोनिषीदन् । यावन्मात्रमुषसःप्रत्यक्तंभवतिप्रदिदर्शनमितिवास्त्युपमानस्यसंप्रत्यर्थेप्रयोगइहेव
निधेहीतियथासुपुण्यःसुपतनाएतारात्रयोवसतेमातरिश्वन्ज्योतिर्वर्णस्यतावदुपदधातियज्ञमागच्छन्ब्राह्मणोहोतास्या
ग्नेहोतुरवरोनिषीदन्होतृजपस्त्वनग्निवैश्वानरीयोभवतिदेवसवितरेतंत्वावृणतेऽग्निहोत्रायसहपित्रावैश्वानरेणेतीममे

निरुक्त
॥ ७ ॥

वाग्निं सवितारमाहं सर्वस्य प्रसवितारं मध्यमं वोत्तमं वापितरं यस्तु सूक्तं भजते यस्य सैह विनिर्मुच्यतेऽयमेव सोमं विवैश्वानरो नि
पातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नाम धेयेन भजेते भजेते ॥ ३१ ॥ (अथातो दैवतमिन्द्रो दिवः परोक्षकृतास्तद्येन तिस्रोऽथा
कारा चित्तनमपुरुषविधं तत्तिस्म एव देवता इत्युक्तं पूषा त्वाथैतानीन्द्रभक्ती न्यथैतान्यादित्यभक्ती निर्मन्त्रामननाजगती गतत
मथातो नुक्रमिष्यामोऽग्निमीळेऽग्निः पूर्वेभिरभिप्रवतेंद्रं मित्रं जातवेदाः कस्मात्प्रनूनं जातवेदसं वैश्वानरः कस्माद्वैश्वान
रस्य प्रनूमहि त्वं कृष्णं नियानं हविष्पातं मपामुपस्थे मूर्धा भुवं स्तोमेन हियदे देनं यत्रावदेते यावन्मात्रमेकत्रिंशत्) ॥ इति नि
रुक्त उत्तरपदे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
ॐ ॥ द्रविणोदाः कस्माद्धनं द्रविणमुच्यते यदेन दभिद्रवंति बलं वा द्रविणं यदेनेनाभिद्रवंति तस्य दाता द्रविणोदास्त
स्यैषा भवति ॥ १ ॥ द्रविणोदा द्रविणसो ग्रावहस्ता सोऽध्वरे । यज्ञेषु देवमीळते । द्रविणोदायस्त्वं द्रविणस इति द्रवि
णसादिन इति वा द्रविणसानि न इति वा द्रविणसस्तस्मात्पिबत्विति वा । यज्ञेषु देवमीळते । याचंतिस्तु वंति वर्धयंति पूजयं
तीति वा तत्को द्रविणोदा इन्द्र इति कौष्टुकिः स बलधनयोर्दातृ तमस्तस्य च सर्वा बलकृतिरोजसो जातमुत मन्य एनमिति चाह
थाप्यग्निं द्राविणोदसमाहैष पुनरेतस्माज्जायते । यो अश्मनो रंतरग्निं जजानेत्यपि निगमो भवत्यथाप्यनुयाजेषु द्राविणोदसाः
प्रवादा भवंति तेषां पुनः पात्रस्येंद्रपानमिति भवत्यथाप्येनं सोमपानेन स्तौत्यथाप्याह द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदस इत्यय

उत्तरप.
अ. २

॥ ७ ॥

मेवाग्निर्द्रविणोदाइतिशाकपूर्णिराग्नेयेष्वेवहिसूक्तेषुद्राविणोदसाःप्रवादाभवन्ति । देवाअग्निधारयन्द्रविणोदामित्यपि
निगमोभवतियथोएतत्सबलधनयोर्दातृतमइतिसर्वासुदेवतास्वैश्वर्यंविद्यतेयथोएतदोजसोजातमुतमन्यएनमितिचा
हेत्ययमप्यग्निरोजसाबलेनमथ्यमानोजायतेतस्मादेनमाहसहसस्पुत्रंसहसःसूनुंसहसोयहुंयथोएतदग्निर्द्राविणोदसमाहे
त्यृत्विजोऽत्रद्रविणोदसउच्यतेहविषोदातारस्तेचैनंजनयन्ति । ऋषीणांपुत्रोअधिराजएषइत्यपिनिगमोभवतियथोएत
त्तेषांपुनःपात्रस्यैद्रपानमितिभवतीतिभक्तिमात्रंतद्भवतियथावायव्यानीतिसर्वेषांसोमपात्राणायथोएतत्सोमपानेनैनं
स्तौतीत्यस्मिन्नप्येतदुपपद्यते । सोमंपित्रमंदसानोगणश्रिभिरित्यपिनिगमोभवतियथोएतद्रविणोदाःपिबतुद्राविणोद
सइत्यस्यैवतद्भवति ॥ २ ॥ मेघंतुतेवह्योयेभिरीयुसेऽरिषण्यन्वीलयस्वावनस्पते । आयूयाधृष्णोअभिगूर्यात्वेने
ष्ट्रात्सोमंद्रविणोदुःपिबंक्रतुभिः । मेघंतुतेवह्योवोढारोयैर्यास्यक्रुष्यन्टढीभवायूयधृष्णोअभिगूर्यात्वेनेष्ट्रीयाद्धिष्या
द्धिष्योधिषण्योधिषणाभवोधिषणावाग्धिषेर्दधात्यर्थेधीसादिनीवाधीसानिनीतिवावनस्पतइत्येनमाहैषहिवनानांपा
तावापालयितावावनंवनोतेःपिबर्तुभिःकालैः ॥ ३ ॥ अथातआप्रियआप्रियःकस्मादामोतेःप्रीणातेर्वाप्रीभिराप्रीणा
तीतिचब्राह्मणंतासामिधमःप्रथमागामीभवतीधमःसमिन्धनात्तस्यैषाभवति ॥ ४ ॥ समिद्धोअद्यमनुषोदुरोणेदेवोदे
वान्यजसिजातवेदः । आचवहमित्रमहश्चिकित्वान्त्वंदूतःकृविरसिप्रचेताः । समिद्धोऽद्यमनुष्यस्यमनुष्यस्यगृहेदेवोदे

निरुक्त
॥ ८ ॥

वान्यजसिजातवेद'आचवहमित्रमहश्चिकित्वांश्चेतनावांस्त्वंदूतःऋविरसिप्रचेताःप्रवृद्धचेतायज्ञेधमइतिकात्थक्योऽग्नि
रितिशाकपूर्णिस्तनूनपादाज्यंभवतिनपादित्यनंतरायाःप्रजायानामधेयंनिर्णततमाभवतिगौरवतनूरुच्येतताअस्यां
भोगास्तस्याःपयोजायतेपयसआज्यंजायतेऽग्निरितिशाकपूर्णिरापोऽत्रतन्वउच्येतैतताअंतरिक्षेताभ्यओषधिवनस्पत
योजायंतओषधिवनस्पतिभ्यएषजायतेतस्यैषाभवति ॥ ५ ॥ तनूनपात्पथऋतस्ययानान्मध्वासमंजन्त्स्वदयासुजि
ह्व । मन्मानिधीभिरुतयज्ञमृन्धन्देवत्राचकृणुह्यध्वरंनः । तनूनपात्पथऋतस्ययानान्यज्ञस्ययानान्मधुनासमंजन्त्स्वद
यकल्याणजिह्वमननानिचनोधीभिर्यज्ञंचसमर्धयदेवान्नोयज्ञंगमयनराशंसोयज्ञइतिकात्थक्योनराअस्मिन्नासीनाःशंसं
त्यग्निरितिशाकपूर्णिर्नरैःप्रशस्योभवतितस्यैषाभवति ॥ ६ ॥ नराशंसस्यमहिमानमेषामुपस्तोषामयजतस्ययज्ञैः । यैसु
ऋतवःशुचयोधियंधाःस्वदैतिदेवाउभयानिह्वया । नराशंसस्यमहिमानमेषामुपस्तुमोयज्ञियस्ययज्ञैर्यैसुकर्माणःशुच
योधियंधारयितारःस्वदयंतुदेवाउभयानिहवीर्षिसोमंचेतराणिचेतिवातांत्राणिचावापिकानिचेतिवैळईष्टेःस्तुतिकर्मण
इंधतेर्वातस्यैषाभवति ॥ ७ ॥ आजुह्वानईक्ष्योवंद्यश्चायाह्यग्नेवसुभिःसजोषाः । त्वंदेवानामसियह्वहोतासएनान्यक्षी
षितोयजीयान् । आहूयमानईक्षितव्योवंदितव्यश्चायाह्यग्नेवसुभिःसहजोषणस्त्वंदेवानामसियह्वहोतायह्वइतिमहतो
नामधेयंयातश्चहूतश्चभवति । सएनान्यक्षीषितोयजीयान् । इषितःप्रेषितइतिवाधीष्टइतिवायजीयान्यष्टतरौबर्हिः

उत्तरप.
अ. २

॥ ८ ॥

परिबर्हणात्तस्यैषाभवति ॥ ८ ॥ प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्यावस्तोरस्यावृज्यते अग्रे अह्ना । व्युप्रथते वितरं वरीयो देवेभ्यो अदितये स्योनं । प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्यावसनायास्याः प्रवृज्यतेऽग्रेऽह्नां बर्हिः पूर्वाह्ने तद्विप्रथते वितरं वितीर्णतरमिति वा विस्तीर्णतरमिति वा वरीयो वरतर मुरुतरं वा देवेभ्यश्चादितये च स्योनं स्योनमिति सुखनामस्य ते रवस्य न्येतत्से वितव्यं भवतीति वा द्वारो जवते वा द्रवते वा वारयते वा तासामेषा भवति ॥ ९ ॥ व्यचस्वती रुर्विया विश्रयं तां पतिभ्यो न जनयुः शुभमानाः । देवी द्वारो बृहती विश्वमिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायणाः । व्यचनवत्य उरुत्वेन विश्रयं तां पतिभ्य इव जाया ऊरुमैथुने धर्मेशु शोभिषमाणा वरतममंगमूरु देव्यो द्वारो बृहत्यो महत्यौ विश्वमिन्वा विश्वमाभिरेतियज्ञे गृहद्वार इति कात्थक्योऽग्निरिति शाकपूर्णिरुषासानक्तोषाश्च नक्ता चोषा व्याख्यातानक्तेति रात्रिनामान्क्तिभूतान्यवश्यायेनापि वानक्ता व्यक्तवर्णातयोरेषा भवति ॥ १० ॥ आसुष्वयं तीयजते उपार्के उषासानक्ता सदतां नियोनौ । दिव्येयोषणे बृहती सुरुक्मे अधिश्रियं शुक्रपिशं दधाने । सेष्मीयमाणे इति वा सुष्वापयं त्याविति वा सीदतामिति वा न्यासीदतामिति वा यज्ञिये उपक्रांतं दिव्येयोषणे बृहत्यौ महत्यौ सुरुक्मे सुरोचने अधिदधाने शुक्रपेशसंश्रियं शुक्रं शोचते ज्वलतिकर्मणः पेश इति रूपनामपिशते विपिशितं भवति दैव्या होतारा दैव्यौ होतारा वयं चाग्निरसौ च मध्यमस्तयोरेषा भवति ॥ ११ ॥ दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमानायज्ञं मनुष्ये जध्यै । प्रचोदयं ता विदधे षुक्रा रूपा चीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशंता । दैव्यौ होता

निरुक्त

॥ ९ ॥

रौप्रथमौसुवाचौनिर्मिमानौयज्ञमनुष्यस्यमनुष्यस्ययजनायप्रचोदयमानौयज्ञेषुकर्तारौपूर्वस्यांदिशिष्यष्टव्यमितिप्रदिशं
तौतिस्त्रोदेवीस्तिस्त्रोदेव्यस्तासामेषाभवति ॥ १२ ॥ आनोयज्ञंभारतीतूर्यमेत्विळामनुष्वदिहचेतयंती । तिस्रोदेवी
र्बर्हिरेदस्योनंसरस्वतीस्वर्षसःसदंतु । ऐतुनोयज्ञंभारतीक्षिप्रंभरतआदित्यस्तस्यभाइडाचमनुष्यवदिहचेतयमानाति
स्त्रोदेव्योवर्हिरिदंसुखंसरस्वतीचसुकर्माणआसीदंतुत्वष्टातूर्णमश्रुतइतिनैरुक्तास्त्रिषेर्वास्याद्दीप्तिकर्मणस्त्वक्षतेर्वास्या
त्करोतिकर्मणस्तस्यैषाभवति ॥ १३ ॥ यइमेद्यावापृथिवीजनित्रीरूपैरपिशुद्रुवनानिविश्वा । तमद्यहोतरिषितोयजीया
न्देवंत्वष्टारमिहयक्षिविद्वान् । यइमेद्यावापृथिव्यौजनयित्र्यौरूपैरकरोद्भूतानिचसर्वाणितमद्यहोतरिषितोयजीयान्दे
वंत्वष्टारमिहयजविद्वान्माध्यमिकस्त्वष्टेत्याहुर्मध्यमेचस्थानेसमाम्नातोऽग्निरितिशाकपूणिस्तस्यैषापराभवति ॥ १४ ॥
आविष्ट्योवर्धतेचारुसुजिह्वानामूर्ध्वःस्वयंशाउपस्थ । उभेत्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमानात्प्रतीचीसिंहंप्रतिजोषयेते । आ
विरावेदनात्तत्योवर्धतेचारुसुचारुचरतोर्जिह्वांजिहीतेरूर्ध्वउच्छितोभवतिस्वयंशाआत्मयशाउपस्थउपस्थानउभेत्वष्टु
र्विभ्यतुर्जायमानात्प्रतीचीसिंहंप्रतिजोषयेते । द्यावापृथिव्यावितिवाहोरात्रेइतिवारणीइतिवाप्रत्यक्तेसिंहंसहनंप्रत्या
सेवेते ॥ १५ ॥ वनस्पतिर्व्याख्यातस्तस्यैषाभवति ॥ १६ ॥ उपावसृजत्मान्यासमंजन्देवानांपार्थकृतुथाहवीषि ।
वनस्पतिःशमितादेवोअग्निःस्वदंतुहव्यमधुनाघृतेन । उपावसृजत्मानात्मानंसमंजन्देवानामन्नमृतावृतौहवीषिकाले

उत्तरष.

अ. २

॥ ९ ॥

कालेवनस्पतिःशमितादेवोअग्निरित्येतेत्रयःस्वदयंतुहव्यंमधुनाचघृतेनचतत्कोवनस्पतिर्यूपइतिकोत्थक्योऽग्निरिति
 शाकपूर्णैस्तस्यैषापराभवति ॥ १७ ॥ अंजंतित्वामध्वरेदेवयंतोवनस्पतेमधुनादैव्येन । यदूर्ध्वस्तिष्ठाद्भविणेहर्धत्ताद्य
 द्वाक्षयोमातुरस्याउपस्थे । अंजंतित्वामध्वरेदेवान्कामयमानावनस्पतेमधुनादैव्येनचघृतेनचयदूर्ध्वःस्थास्यसिद्भविणा
 निचनोदास्यासियद्वातेकृतःक्षयोमातुरस्याउपस्थउपस्थानेऽग्निरितिशाकपूर्णैस्तस्यैषापराभवति ॥ १८ ॥ देवेभ्योव
 नस्पतेहवींषिहिरण्यपर्णप्रदिवस्तेअर्थ । प्रदक्षिणिद्रशनयानियूर्यऋतस्यवक्षिपथिभीरजिष्ठैः । देवेभ्योवनस्पतेहवींषि
 हिरण्यपर्णऋतपर्णापिवोपमार्थेस्याद्धिरण्यवर्णपर्णेतिप्रदिवस्तेअर्थपुराणस्तेसोऽर्थोयंतेप्रब्रूमोयज्ञस्यवहपथिभीरजिष्ठैर्ऋ
 जुतमैरजस्वलतमैस्तपिष्ठतमैरितिवातस्यैषापराभवति ॥ १९ ॥ वनस्पतेरशनयानियूर्यपिष्टतमयावयुनानिविद्वान् ।
 वहदेवत्रादिधिषोहवींषिप्रचदातारममृतेषुवोचः । वनस्पतेरशनयानियूर्यसुरूपतमयावयुनानिविद्वान्प्रज्ञानानिप्र
 जानन्वहदेवान्यज्ञेदातुर्हवींषिप्रब्रूहिचदातारममृतेषुदेवेषुस्वाहाकृतयःस्वाहेत्येतत्सुआहेतिवास्वावागाहेतिवास्वंप्राहे
 तिवास्वाहुतंहविर्जुहोतीतिवातासामेषाभवति ॥ २० ॥ सद्योजातोव्यमिमीतयज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगाः । अस्य
 होतुःप्रदिश्यतस्यवाचिस्वाहाकृतंहविरदंतुदेवाः । सद्योजायमानोनिरमिमीतयज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगाम्यस्यहो
 तुःप्रदिश्यतस्यवाच्यास्यैस्वाहाकृतंहविरदन्तुदेवायजंतीतीमाआप्रीदेवताअनुक्रांताअथकिंदेवताःप्रयाजानुयाजाआ

निरुक्त

॥१०॥

प्रेयाइत्येके ॥ २१ ॥ प्रयाजान्मे अनुयाजांश्च केवलानूर्जस्वन्तं हविषोदत्तभागं । घृतं चापां पुरुषं चौषधीनामुग्रेष्वदीर्घ
मायुरस्तु देवाः । तव प्रयाजा अनुयाजाश्च केवलानूर्जस्वन्तो हविषः संतु भागाः । तवाग्नेयजोऽयमस्तु सर्वस्तु भ्यनमन्तां प्रदि
शश्च तन्नः । आग्नेयावै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा इति च ब्राह्मणं छन्दो देवता इत्यपरं छन्दांसि वै प्रयाजाश्छन्दांस्यनुयाजा इ
ति च ब्राह्मणं मृदु देवता इत्यपरं मृतवो वै प्रयाजाः कृतवोऽनुयाजा इति च ब्राह्मणं पशु देवता इत्यपरं पशवो वै प्रयाजाः पशवोऽ
नुयाजा इति च ब्राह्मणं प्राण देवता इत्यपरं प्राणा वै प्रयाजाः प्राणा वा अनुयाजा इति च ब्राह्मणं मात्म देवता इत्यपरं मात्मा वै प्र
याजा आत्मा वा अनुयाजा इति च ब्राह्मणं माग्नेया इति तु स्थितिर्भक्तिमात्रमितरं त्किमर्थं पुनरिदमुच्यते यस्यै देवता यै हविर्गृ
हीतं स्यात्तामनसा ध्यायेद्वषट्कारिण्यन्निति हविज्ञायते तान्येतान्येकादशाग्नीसूक्तानि तेषां वासिष्ठमात्रेण वाध्यश्वंगात्समद
मिति नाराशंसवन्ति मधातिथं दैर्घतमसं प्रैषिकमित्युभयवन्त्यतोऽन्यानि तनूनपात्वंति तनूनपात्वंति ॥ २२ ॥ (द्रविणो
दाः कस्माद्द्रविणो दाद्रविणसो मेघं तु तेऽथात आप्रियः समिद्धो अद्य तनूनपान्नराशंसस्य जुह्वानः प्राचीनं व्यंचस्व तीरासु
ष्वयं तीदैव्या होतारानो यज्ञं यद्भे आविष्टो वनस्पतिरुपावसृजां जंति देवेभ्यो वनस्पते वनस्पते रशनयानि यूयसद्यो जातः
प्रयाजान्मे द्वाविंशतिः) ॥ इति निरुक्त उत्तरषट्के द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

॥ ४३ ॥

उत्तरष.
अ. २

॥१०॥

ॐ ॥ अथयानिपृथिव्यायतनानि सत्त्वानिस्तुतिं लभन्ते तान्यतोऽनुक्रमिष्यामस्तेषामश्वः प्रथमागामी भवत्यश्वो
व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ १ ॥ अश्वो वोढा सुखं वोढारथं वोढा सुखमिति कल्याणनाम कल्याणं पुण्यं सुहितं भवति सुहितं गम्यतीति
तीर्थायैदोपरि स्रव । अश्वो वोढा सुखं वोढारथं वोढा सुखमिति कल्याणनाम कल्याणं पुण्यं सुहितं भवति सुहितं गम्यतीति
वाहसैतावापातावापालयितावाशेषमृच्छतीति वारिवारयति मानो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ २ ॥ मानो मित्रो वरुणो
अर्यमायुरिन्द्रं भुक्षामरुतः परिख्यन् । यद्वाजिनो देवजा तस्य सप्तैः प्रवक्ष्यामो विदथे वीर्याणि । यद्वाजिनो देवजा तस्य
सप्तैः सरणस्य प्रवक्ष्यामो यज्ञे विदथे वीर्याणि मानस्त्वं मित्रश्च वरुणश्चार्थमाचायुश्च वायुरयनं इंद्रश्चोरुक्षयणं ऋभूणां राजेति
वामरुतश्च परिख्यन् ऋकुनिः शक्नोत्युन्नेतुमात्मानं शक्नोति नदितुमिति वा शक्नोति तदिति वा सप्तैः शंकरोऽस्त्विति वा
शक्नोते वा तस्यैषा भवति ॥ ३ ॥ कर्त्तिकदज्जनुपै प्रब्रुवाण इत्यतिवाचं मरिते वनावम् । सुमंगलं च शकुने भवा सिमात्वाका
चिदभिभाविष्या विदत् । न्यक्रंदी जन्म प्रब्रुवाणो यथास्य शब्दस्तथानामे रयति वाचमीरयिते वनावं सुमंगलं च शकुने
भव कल्याणमंगलं मंगलं गिरतेर्गुणात्यर्थे गिरत्यनर्थानिति वा गलमंगलं नमज्जयति पापकमिति नैरुक्ता मागच्छत्विति वा
माचत्वाकाचिदभिभूतिः सर्वतो विदद्भृत्समदमर्थमभ्युत्थितं कपिंचलोऽभिववासेतदभिवादिन्ये पग्भवति ॥ ४ ॥ भद्रं
वददक्षिणतो भद्रमुत्तरतो वद । भद्रं पुरस्ताद्वद भद्रं पश्चात् कपिंचल । इति सानिगद व्याख्याता गृत्समदो गृत्समदो

निरुक्त

॥११॥

गृत्सइतिमेधाविनामगृणातेःस्तुतिकर्मणोमंडूकामजूकामज्जनान्मदतेर्वामोदतिकर्मणोमंदतेर्वातृक्षिकर्मणोमंडयतेरि
तिवैयाकरणांमंडयामोकइतिवामंडोमदेर्वातेषामेषाभवति ॥ ५ ॥ संवत्सरंशश्यानाब्राह्मणाव्रतचारिणः ।
वाचंपर्जन्यजिन्वितांप्रमंडूकांअवादिषुः । संवत्सरंशश्यानाब्राह्मणाव्रतचारिणोऽब्रुवाणांअपिप्रोपमार्थेस्याब्राह्मणाइ
वव्रतचारिणइतिवाचंपर्जन्यप्रीतांप्रावादिषुमंडूकावसिष्ठोवर्षकामःपर्जन्यंतुष्टावतंमंडूकाअन्वमोदंतंसमंडूकाननुमो
दमानान्दृष्टातुष्टावतदभिवादिन्येपरभवति ॥ ६ ॥ उपप्लवदमंडूकिवर्षमावदतादुरि । मध्येहृदस्यप्लवस्वनिगृह्यचतुरः
पुरः । इतिसानिगदव्याख्याताक्षाअश्रुवतएनानितिवाभ्यश्रुवतएभिरितिवातेषामेषाभवति ॥ ७ ॥ प्रावेपामाबृह
तोमादयंतिप्रवातेजाइरिणेववृतानाः । सोमस्येवमौजवतस्यभक्षोविभीदकोजागृविर्मह्यमच्छान् । प्रवेपिणोमामहतो
विभीदकस्यफलानिमादयंतिप्रवातेजाःप्रवणेजाइरिणेवर्तमानाइरिणंनिर्ऋणमृणातेरपार्णंभवत्यपरताअस्मादोषधयइ
तिवा । सोमस्येवमौजवतस्यभक्षः । मौजवतोमूजवतिजातोमूजवान्पर्यतोमुंजवान्मुंजोविमुच्यतइषीकथेषीकेषतेर्गति
कर्मणइयमपीतरेषीकैतस्मादेवविभीदकोविभेदनाज्जागृविर्जागरणान्मह्यमचच्छदत्प्रशंसत्येनान्प्रथमयानिंदत्युत्तरा
भिर्ऋषेरक्षपरिद्यूनस्यैतदार्पवेदयंतैप्रावाणोहन्तेर्वागृणातेर्वागृह्णातेर्वातेषामेषाभवति ॥ ८ ॥ प्रैतेवदन्तुप्रवयंवदामग्रा
वभ्योवाचंवदतावदन्त्यः । यदद्रयःपर्वताःसाकमाशवःश्लोकंघोषंभरथेद्रायसोमिनः । प्रवदंत्वेतेप्रवदामवयंभावभ्यो

उत्तरप.
अ. ३

॥ ११ ॥

वाचं वदत वदन्त्यो यदद्रयः पर्वता अदरणीयाः सहसो ममाशवः क्षिप्रकारिणः श्लोकः शृणोते धोषो घुष्यतेः सोमिनो यूयं स्थे
तिवा सोमिनो गृहेष्विति वायेन नराः प्रशस्यंते सनाराशं सोमं त्रस्तस्यैषा भवति ॥ ९ ॥ अमं दान्त्सोमान् प्रभरे मनीषा सिंधाव
धि क्षियुतो भाव्यस्य । यो मे सहस्रममिमीत सवानतूतो राजा श्रव इच्छमानः । अमं दान्त्सोमान् बालिशान नल्पान्वा बालो
बलवर्ती भर्तव्यो भवत्यंवास्मा अलं भवतीति वास्मै बलं भवतीति वा बलो वा प्रतिषेधव्यवहितः प्रभरे मनीष्या मनसईषया
स्तुत्या प्रज्ञया वा सिंधावधि निवसतो भावयव्यस्य राज्ञो यो मे सहस्रं निरमिमीत सवानतूतो राजा तूर्ण इति वा त्वरमाण इति
वा प्रशंसामि च्छमानः ॥ १० ॥ यज्ञसंयोगाद्राजास्तु तिलभेतराजसंयोगाद्युद्धोपकरणानि तेषां रथः प्रथमा गामी भवति
रथोरं हतेर्गतिकर्मणः स्थिरतेर्वास्या द्विपरीतस्य रममाणोऽस्मिंस्तिष्ठतीति वा रपतेर्वा रसतेर्वा तस्यैषा भवति ॥ ११ ॥ वनं
स्पतेर्वीर्यं गोहिभूया अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः । गोभिः सन्नद्धो असि वीर्यं स्वास्था ताते जयतु जेत्वानि । वनस्पतेर्दृढां
गोहिर्भास्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः कल्याणवीरो गोभिः सन्नद्धो असि वीर्यं स्वैतिसंस्तं भस्वास्था ताते जयतु जेतव्यानि दुंदु
भिरिति शब्दानुकरणं द्रुमोभिर्न इति वा दुंदुभ्यतेर्वास्या च्छब्दकर्मणस्तस्यैषा भवति ॥ १२ ॥ उपश्वासय पृथिवीमुत द्यापु
रुत्राते मनुतां विष्ठितं जगत् । स दुंदुभे सृजूरिद्रेण देवैर्दूराद्वीयो अपसेध शत्रून् । उपश्वासय पृथिवीं च दिवं च बहुधा ते घोषं
मन्यतां विष्ठितं स्थावरं जंगमं च यत्स दुंदुभे सहजोपणं द्रेण च देवैश्च दूरादूर्तरमपसेध शत्रूनि पुधिरि पूणानि धानं तस्यैषा भ

निरुक्त
॥१२॥

वति ॥ १३ ॥ बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्चाकृणोति समं नावगत्य । इपुधिः संकाः पृथनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धोजय
ति प्रसूतः । बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्र इती पूनभिप्रेत्य प्रस्मयत इवापात्रियमाणः शब्दानुकरणं वा संकाः सचतैः संपूर्वाद्वा
किरतैः पृष्ठे निनद्धोजयति प्रसूत इति व्याख्यातं हस्तघ्नो हस्ते हन्यते तस्यैषा भवति ॥ १४ ॥ अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं
व्यायाहेति परिवार्यमानः । हस्तघ्नो विश्वावयुनां निविद्वान्पुमान्पुमां संपरिपातु विश्वतः । अहिरिव भोगैः परिवेष्टयति
बाहुं ज्यायावधात्परित्रायमाणो हस्तघ्नः सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रजानं पुमान्पुरुमना भवति पुंसतेर्वाभीशवो व्याख्याता स्तेषा
मेषा भवति ॥ १५ ॥ रथेतिष्ठन्नयति वाजिनः पुरोयत्रयत्रकामयते सुषारथिः । अभीशूनां महिमानं पनायत मनः पश्चा
दनुयच्छंति रश्मयः । रथेतिष्ठन्नयति वाजिनः पुरस्तात्सतोयत्रयत्रकामयते सुषारथिः कल्याणसारथिरभीशूनां महि
मानं पूजयामि मनः पश्चात्सतोऽनुयच्छंति रश्मयो धनुर्धन्वतेर्गतिकर्मणो वधकर्मणो वा धन्वंत्यस्मादिषवस्तस्यैषा भवति
॥ १६ ॥ धन्वंनागाधन्वंनाजिजयेम धन्वंनातीव्राः समदोजयेम । धनुः शत्रोरपकामं कृणोति धन्वंना सर्वाः प्रदिशो
जयेम । इति सानिगद व्याख्याता समदः समदोवाक्तेः समदोवा मदतेर्ज्या जयतेर्वाजिनातेर्वा प्रजावयतीषू निति वा तस्या
एषा भवति ॥ १७ ॥ वक्ष्यंती वेदागनीगंतिकर्णी प्रियं सखायं परिष्वजाना । योषैव शिंके वितताधिधन्वन्ज्या इयं समने
पारयंती । वक्ष्यंती वागच्छतिकर्णी प्रियमिव सखायमिषुं परिष्वजमाना योषेव शिंके शब्दं करोति वितताधिधनुषि ज्येयं स

उत्तरप.
अ. ३

॥ १२ ॥

मनेसंग्रामेपारयंतीपारंनयंतीपुरीषतेर्गतिकर्मणोवधकर्मणोवातस्यैषाभवति ॥ १८ ॥ सुपर्णवस्तेमृगोअस्यादंतोगो
 भिःसंनद्धापततिप्रसूता । यत्रानरःसंचविचद्रवैतितत्तास्मभ्यमिषवःशर्मयंसन् । सुपर्णवस्तइतिवाजानभिप्रेत्यमृग
 मयोऽस्यादंतोमृगयतेर्वागोभिःसंनद्धापततिप्रसूतेतिव्याख्यातयत्रनराःसंद्रवंतिचविद्रवंतिचतत्रास्मभ्यमिषवःशर्म
 यच्छंतुशरणंसंग्रामेष्वश्वजनीकशेत्याहुःकशाप्रकाशयतिभयमश्वार्यकृष्यतेर्वाणूभावाद्वाक्पुनःप्रकाशयत्यर्थान्स्वश
 याक्रोशतेर्वाश्वकशायाएषाभवति ॥ १९ ॥ आजैघंतिसान्वेषांजघनाऽउपजिघ्रते । अश्वजनिप्रचेतसोऽश्वान्समत्सु
 चोदय । आघ्रंतिसानून्येषांसरणानिसक्थीनिसक्थिसचतेरासक्तोऽस्मिन्कायो जघनानिचोपघ्रतिजघनंजघन्यते
 रश्वजनिप्रचेतसःप्रवृद्धचेतसोऽश्वान्समत्सुसमरणेषुसंग्रामेषुचोदयोलूखलमुरुकरंवोर्करंवोर्ध्वखंवरुमेकुर्वित्यब्रवी
 तदुलूखलमभवदुरुकरंचैतदुलूखलमित्याचक्षतेपरोक्षेणेतिचब्राह्मणैतस्यैषाभवति ॥ २० ॥ यच्चिद्धित्वंगृहेगृहउलू
 खलकयुज्यसे । दृहद्युमत्तमंवदुजयतामिवदुंदुभिः । इतिसानिगदव्याख्याता ॥ २१ ॥ वृषभःप्रजावर्षतीतिवातिबृह
 तिरेतइतिवातद्वृषकर्मावर्षणाद्वृषभस्तस्यैषाभवति ॥ २२ ॥ न्यक्रंदयन्नुपयंतएनममेहयन्वृषभमध्यआजेः । तेनसूभ
 र्वशतवत्सहस्रंगवांमुद्गलःप्रधनेजिगाय । न्यक्रंदयन्नुपयंतएनमिति व्याख्यातममेहयन्वृषभमध्यआजेराजयनस्याज
 वनस्येतिवातेनतंसूभर्वराजानैर्भवतिरत्तिकर्मातद्वासूभर्वसहस्रंगवांमुद्गलःप्रधनेजिगार्यप्रधनइतिसंग्रामनामप्रकीर्णा

निरुक्त
॥१३॥

न्यस्मिन्धनानि भवन्ति दुग्धोद्गममयोधनस्तत्रेति हासमाचक्षते मुद्गलो भाग्यं श्वऋषिर्वृषभं च दुग्धं च युक्त्वा संग्रामे व्यवह-
त्या जिजिगार्शतदभिवादिन्येषां भवति ॥ २३ ॥ इमं तं पश्य वृषभस्य युजं काष्ठायामध्ये दुग्धं शयानं । येन जिगार्शत-
वत्सहस्रं गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु । इमं तं पश्य वृषभस्य सहयुजं काष्ठायामध्ये दुग्धं शयानं येन जिगार्शतवत्सहस्रं गवां मु-
द्गलः पृतनाज्येषु पृतनाज्यमिति संग्रामनाम पृतनानामजनाद्वा जयनाद्वा मुद्गलो मुद्गवान्मुद्गगिलोवा मदनं गिलतीति वा म-
दं गिलोवा मुदं गिलोवा भाग्यं श्वो भूम्यश्वस्य पुत्रो भूम्यश्वो भूमयोऽस्याश्वो अश्वभरणाद्वा पितुरित्यन्ननाम पातेर्वा पिबते
वाप्यायते वा तस्यैषा भवति ॥ २४ ॥ पितुं नुस्तोषं महो धर्माणं तविषीं । यस्य त्रितो व्योजसा वृत्रं विपर्वमर्दयत् । तं पि-
तुं स्तोमिमहतो धारयितारं बलस्य तविषीति बलनाम तव ते वा वृद्धि कर्मणो यस्य त्रित ओजसा बलेन त्रितस्त्रिस्थानं इन्द्रो वृत्रं
विपर्वणं व्यर्दयति नद्यो व्याख्यातास्तासामेषा भवति ॥ २५ ॥ इमं मे गंगेय मुने सरस्वति शुतुद्रिस्तोमं सचता परुष्ण्या ।
असिक्न्यामं रुद्धे वितस्तया चार्जीकीये शृणु ह्यासुषोमया । इमं मे गंगेय मुने सरस्वति शुतुद्रि परुष्णिस्तोममासेव ध्वमसि-
क्न्या च सहमरुद्धे वितस्तया चार्जीकीये आशृणु हि सुषोमया चेति समस्तार्थोऽथैकपदनिरुक्तं गंगा गमनाद्यमुना प्रयुवती ग-
च्छतीति वा प्रयुवितं गच्छतीति वा सरस्वती सर इत्युदकनामं स ते स्तद्वती शुतुद्री शुद्रा विणी क्षिप्रद्रा विण्या शुतुन्नेव द्रवतीति
वैरावती परुष्णीत्याहुः पर्ववती भास्वती कुटिलगामिन्यसिक्न्यशुक्लासितासितमिति वर्णनामं तत्प्रतिषेधोऽसितं मरुद्धाः

उत्तरप.
अ. ३

॥ १३ ॥

सर्वानद्योमरुतएनावर्धयंतिवितस्ताविदग्धाविवृद्धा महाकूलार्जकीयाविपाळित्याहुर्ऋजीकप्रभववर्जुगामिनीवाविपा
 द्विपाटनाद्वाविपाशनाद्वाविप्रापणाद्वापाशाअस्यांव्यपाश्यंतवसिष्ठस्यमुमूर्षतस्तस्माद्विपालुच्यतेपूर्वमासीदुरुंजिरासु
 षोमासिंधुर्यदेनामभिप्रसुवंतिनद्यःसिंधुःस्यंदनादापआमोतेस्तासामेषाभवति ॥ २६ ॥ आपोहिष्ठामयोभुवस्तान
 ऊर्जेदधातन । महेरणायचक्षुसे । आपोहिस्थसुखभुवस्तानोऽन्नायधत्तमहतेचनोरणार्यरमणीयायचदर्शनायौषध
 यओषद्धयंतीतिवौषत्येनाधयंतीतिवादोपंधयंतीतिवातासामेषाभवति ॥ २७ ॥ याओषधीःपूर्वाजातादेवेभ्यस्त्रियु
 गंपुरा । मनैनुवभ्रूणामहंशतंधामानिससच । याओषधयःपूर्वाजातादेवेभ्यस्त्रियुगानिपुरामन्येनुतद्वभ्रूणामहंब
 भ्रुवर्णानांहरणानांभरणानामितिवाशतंधामानिससचेतिधामानित्रयाणिभवंतिस्थानानिनामानिजन्मानीतिजन्मा
 न्यत्राभिप्रेतानिससशतंपुरुषस्यमर्मणातेप्वेनादधतीतिवारान्निर्व्याख्यातातस्याएषाभवति ॥ २८ ॥ आरात्रिपा
 र्थिवंरजःपितरःप्रायुधामभिः । दिवःसदांसिबृहतीवितिष्ठसआत्वेपंवर्ततेतमः । आपूपुरस्त्वंरात्रिपार्थिवंरजःस्थानैर्म
 ध्यमस्यदिवःसदांसिबृहतीमहतीवितिष्ठसआवर्ततेत्वेपंतमोरजोऽरण्यान्यरण्यस्यपह्यरण्यमपाणीग्रामादरमणंभवती
 तिवातस्याएषाभवति ॥ २९ ॥ अरण्यान्यरण्यान्यसौयाप्रेवृनश्यसि । कथाग्रामंनपृच्छसिन्तत्वाभीरिवविंदती ३ ।
 अरण्यानीत्येनामामंत्रयतेयासावरण्यानिवनानिपराचीवनश्यसि कथंग्रामंनपृच्छसिन्तत्वाभीर्विंदतीवेतीवःपरिभयार्थे

निरुक्त

॥१४॥

वाश्रद्धाश्रद्धानां तस्या एषा भवति ॥ ३० ॥ श्रद्धयाग्निः समिध्यते श्रद्धया ह्यते हविः । श्रद्धाभगस्य मूर्धनि वचसा वेद
यामसि । श्रद्धयाग्निः साधु समिध्यते श्रद्धया हविः साधु ह्यते श्रद्धाभगस्य भागधेयस्य मूर्धनि प्रधानांगे वचनेनावेदयामः
पृथिवी व्याख्याता तस्या एषा भवति ॥ ३१ ॥ स्योना पृथिवि भवानृक्षरानिवेशनी । यच्छानः शर्मसुप्रथः । सुखानः
पृथिवि भवानृक्षरानिवेशन्यृक्षरः कण्टकः कच्छतैः कंटकः कंतपो वा कृततेर्वा कंटतेर्वा स्यात्कर्मण उद्रततमो भवति यच्छ
नः शर्मयच्छंतु शरणं सर्वतः पृथ्व्या व्याख्याता तस्या एषा भवति ॥ ३२ ॥ अमीषां चित्तं प्रतिलोभयती गृहाणां गान्यप्वे
परेहि । अभिप्रेहि निर्दहहृत्सु शोकैरंधेना मित्रास्तमसा सचंतां । अमीषां चित्तानि प्रज्ञानानि प्रतिलोभयमाना गृहाणां
गान्यप्वे परेह्यभिप्रेहि निर्दहं हृदयानि शोकैरंधेना मित्रास्तमसा संसेव्यंतां मग्राय्यग्नेः पत्नी तस्या एषा भवति ॥ ३३ ॥
हृद्द्वेष्टाणी मुपह्वये वरुणा नीस्वस्तये । अग्रायी सोमपीतये । इति सानिगद व्याख्याता ॥ ३४ ॥ अथातोऽष्टौ द्वंद्वान्यु
लूखलमुसले उलूखलं व्याख्यातं मुसलं मुहुः सरतयोरेषा भवति ॥ ३५ ॥ आयुजीवा जसा तमा ताह्यु न्वा विजर्भतः ।
हरी इवांधी सिब्रप्सता । आयष्टव्ये अन्नानां संभक्ततमे ते ह्युच्चैर्विद्विद्ये ते हरी इवाज्ञानि भुंजाने हविर्धाने हविषां निधाने तयो
रेषा भवति ॥ ३६ ॥ आवा मुपस्थं मद्रुहा देवाः सीदंतु यज्ञियाः । इहाद्य सोमपीतये । आसीदंतु वा मुपस्थ उपस्थानं मद्रो
ग्धव्ये इति वायज्ञिया देवा यज्ञसंपादिन इहाद्य सोमपानाय द्यावा पृथिव्यौ व्याख्यातै तयोरेषा भवति ॥ ३७ ॥ द्यावा

उत्तरप.
अ. ३

॥ १४ ॥

नःपृथिवीमंसिध्रमद्यदिविस्पृशं । यज्ञं देवेषु यच्छतां । द्यावापृथिव्या न इमं साधनमद्यदिविस्पृशं यज्ञं देवेषु नियच्छतां
 विपाद्छुतुर्द्वौ व्याख्यातैतयोरेषा भवति ॥ ३८ ॥ प्रपर्वतानामुपस्थादुपस्थानां दुःशतौ कामयमाने अश्वे इव विमुक्ते इति वा विषण्णे इ
 तरारिहाणे विपाद्छुतुर्द्वौ पयसा जवेते । पर्वतानामुपस्थादुपस्थानां दुःशतौ कामयमाने अश्वे इव विमुक्ते इति वा विषण्णे इ
 ति वा हासमाने हासतिः स्पर्धायां हर्षमाणे वा गावा विवशुभ्रेशोभने मातरौ सरिहाणे विपाद्छुतुर्द्वौ पयसा प्रजवेते आर्क्षो अ
 र्तन्यौ वारण्यौ वारिषण्यौ वा तयोरेषा भवति ॥ ३९ ॥ ते आचरन्ती समने वयोषामाते वपुत्रं विभृतामुपस्थे । अपशत्रून् वि
 ध्यतां संविदाने आर्क्षो इमे विस्फुरन्ती अमित्रान् । ते आचरन्त्यौ समनसा विवयोषेमाते वपुत्रं विभृतामुपस्थ उपस्थानेऽप वि
 ध्यतां शत्रून् संविदाने आर्क्षो विमे विघ्नत्यावमित्तान्छुनासीरौ शुनो वायुः शुण्यं तरिक्षे सीर आदित्यः सरणां तयोरेषा भव
 ति ॥ ४० ॥ शुनासीरा विमांवा च जुषेथां यद्विचक्रधुः पर्यः । तेने मामुपसिंचतं । इति मानिगद व्याख्याता देवीजो
 ष्टी देव्यौ जोषयिष्यौ द्यावापृथिव्या विति वा होरात्रे इति वा सस्यं च समाचेतिकात्थक्यं सतयोरेषां प्रैषो भवति ॥ ४१ ॥
 देवीजोष्टी वसुधेति ययोरन्याघाद्वेषां सियुयवदान्यावक्षद्वमुवार्याणि यजमानाय वसुधेयं स्ववीतां यज । देवीजो
 ष्टी देव्यौ जोषयिष्यौ वसुधेति ययोरन्याघानि द्वेषां सवयावयत्यावहत्यन्या वसूनि वरणीयानि यजमानाय व
 सुवननाय च वसुधानाय च वीतां पिबेतां कामयेतां वा यजेतिसंप्रैषो देवी ऊर्जा हुती देव्या ऊर्जा ह्यन्यौ द्यावापृथिव्या विति व

निरुक्त
॥१५॥

होरात्रे इति वासस्य च समाचेतिकात्थक्यस्तयोरेष संप्रैषो भवति ॥ ४२ ॥ देवी ऊर्जा हुती इष मूर्जं मन्यावक्षत्सर्गिधसपीति
मन्यानवेन पूवं दयमानाः स्याम पुराणेन न वंता मूर्जं मूर्जा हुती ऊर्जयमाने अधातां वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज । देवी ऊर्जा हु
ती देव्या ऊर्जा हान्या वन्नं चरसंचावहत्यावहत्या न्यासहजगिधचसहपीति चान्यानवेन पूवं दयमानाः स्याम पुराणेन न वंता
मूर्जं मूर्जा हुती ऊर्जयमाने अधातां वसुवने नायच वसुधानायच वीतां पिवेतां कामयेतां वायजेतिसंप्रैषो यजेतिसंप्रैषः ॥ ४३ ॥
(अथ यान्यश्वो वोहमानो मित्रः कनिक्रदं द्रं वदसं वत्सरं मुपप्लवदं प्रावेपाः प्रैते वदं त्वमं दान्यं ज्ञसंयोगाद्वनस्पतं उपश्वा
सयवह्नीनां महिरिव भोगं रथेतिष्ठन्धन्वनागावक्ष्यंती वसुपणं वस्त आजंघंति यच्चिद्धित्वं वृषभोन्यक्रंदयं न्निमंतं पितुं न्विमं
म आपो हि या ओषधीरा रात्र्यरण्यानि श्रद्धया स्योनामीषां मिहेंद्राणी मथातोष्टा वायजी आवा मुपस्थं द्यावानः प्रपर्वतानां ते
आचरंतीं शुनासीरां देवी जोष्टीं देवी ऊर्जा हुती त्रिचत्वारिंशत्) ॥ इति निरुक्त उत्तरपट्टे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
ॐ ॥ अथातो मध्यस्थाना देवतास्तासां वायुः प्रथमा गामी भवति वायुर्वातेर्वेतेर्वास्याङ्गति कर्मण एतेरिति स्थौलाष्टी वि
रनर्थको वकारस्तस्यैषा भवति ॥ १ ॥ वायवायाहिदं शते मे सोमा अरंकृताः । तेषां पाहिश्रुधी हव । वायवायाहिदं शनी
यै मे सोमा अरंकृता अलंकृतास्तेषां पिवशृणु नो ह्वानमिति कर्मन्यं मध्यमा देवमवक्ष्यत्तस्यैषा परा भवति ॥ २ ॥ आसस्र्वाणा
सः शवसानमच्छेद्रै सुचक्रै रथ्या सो अश्वाः । अभिश्रवक्रज्यै तोव हे युर्नू चिन्नुवायो रमृतं मिदस्येत् । आसस्र्वा सोऽभिवलाय

उत्तरप.
अ. ४

॥१५॥

मानमिद्रं कल्याणचक्रे रथे योगाय रथ्या अश्वारथस्य वोढारं कृज्यं तं कृजुगामिनोऽन्नमभिवहेयुर्न वंचपुराणं च प्रवृत्तम्
 नामभ्रूयत इति सतो वायोश्चास्य भक्षो यथानविदस्येदिति द्रप्रधानेत्येकेनैधं दुकं वायु कर्मोभयप्रधानेत्यपरैवरुणो वृणोती
 तिसर्तस्तस्यैषा भवति ॥३॥ नीचीनं वारं वरुणः कवंधं प्रसंसर्जरोदसी अंतरिक्षं । तेन विश्वस्य भुवनस्य राजाय वनवृष्टिर्व्युन
 त्तिभूमं । नीचीनद्वारं वरुणः कवंधं मेधैकवनमुदकं भवति तदस्मिन्धीयत उदकमपि कवंधमुच्यते बंधिरनिभृतत्वे कंमनि
 भृतं च प्रसृजतिद्यावापृथिव्या चांतरिक्षं च महत्त्वेन तेन सर्वस्य भुवनस्य राजाय वमिव वृष्टिर्व्युनत्तिभूमिं तस्यैषा परा भवति
 ॥ ४ ॥ तमुषु समना गिरा पितृणां च मन्मभिः । नाभाकस्य प्रशस्तिभिर्यः सिंधूनामुपोदये सप्तस्वसा समध्यमोनभंतामन्य
 केसमे । तं स्वभिष्टौमिसमानया गिरा गीत्यास्तुत्या पितृणां च मननीयैः स्तोमैर्नाभाकस्य प्रशस्तिभिर्ऋषिर्नाभाको बभूवयः
 स्यंदमानानां मासामपामुपोदये सप्तस्वसारमेनमाहवाग्भिः समध्यम इति निरुच्यतेऽथैष एव भवति । नभंतामन्यकेसमे ।
 माभूवन्नन्यकेसं येनोद्विपंतिदुर्धियः पापधियः पापसंकल्पा रुद्रो रौती तिसर्तो रोरुयमाणो द्रवतीति वारोदयते वायुदरुद
 तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति काठकं यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति हारिद्रविकं तस्यैषा भवति ॥५॥ इमारुद्राय स्थिरधन्वने गिरः
 क्षिप्रेष वेदे वायुस्वधाने । अपाह्वाय सहमानाय वेधसेति गमयुधाय भरताशृणोतुनः । इमारुद्राय दृढधन्वने गिरः क्षिप्रेष
 वेदे वायान्नवतेऽपाढायान्यैः सहमानाय विधानेति गमायुधाय भरताशृणोतुनस्तिगमं तेजते रुत्साहकर्मण आयुधमायोधना

निरुक्त
॥१६॥

सस्यैषापराभवति ॥ ६ ॥ यातेदिद्युदवसृष्टादिवस्परिष्मयाचरतिपरिसावृणक्तुनः । सहस्रंतेस्वपिवातभेषजामांन
स्तोकेपुतनयेषुरीरिषः । यातेदिद्युदवसृष्टादिवस्परिदिवोऽधिदिद्युदयतेर्वाद्युतेर्वाद्योततेर्वाक्ष्मयाचरतिक्ष्मापृथिवी
तस्यांचरतितयाचरतिविक्ष्मापयंतीचरतीतिवापरिवृणक्तुनःसासहस्रंतेस्वाप्तवचनभैषज्यानिमानस्त्वंपुत्रेषुचपौत्रेषुच
रीरिपस्तोकंतुद्यतेस्तनयंतनोतेरग्निरपिरुद्रउच्यतेतस्यैषाभवति ॥ ७ ॥ जराबोधतद्विविद्धिविशेषिशेयज्ञियाय । स्तोमं
रुद्रायदृशीकं । जरास्तुतिर्जरतेःस्तुतिकर्मणस्तांबोधतयाबोधयितरितिवातद्विविद्धितत्कुरुमनुष्यस्यमनुष्यस्ययजना
यस्तोमंरुद्रायदर्शनीयमिंद्रइरांहणातीतिवेरांददातीतिवेरांदधातीतिवेरांदारयतइतिवेरांधारयतइतिवेदवेद्रवतीतिवे
दौरमतइतिवेधेभूतानीतिवातद्यदेनंप्राणैःसमैर्धस्तदिंद्रस्येद्रत्वमितिविज्ञायतइदंकरणादित्याग्रायणइदंदर्शनादित्यौप
मन्यवइंदतेवैश्वर्यकर्मणइच्छत्रूणांदारयितावाद्रावयितावांदरयिताचयज्वनांतस्यैषाभवति ॥ ८ ॥ अर्दद्रुत्समसृ
जोविस्वानित्वमर्णवान्वद्वधानांऽअरम्णाः । महांतमिंद्रपर्वतंवियद्वःसृजोविधाराअवदानवंहन् । अहणाउत्समुत्स
उत्सरणाद्वौत्सदनाद्वौत्स्यंदनाद्वौनत्तेर्वाव्यसृजोऽस्यस्वानित्वमर्णवानर्णस्वतएतान्माध्यमिकान्तसंस्त्यायान्वाबध्यमा
नानरम्णारम्णातिःसंयमनकर्माविसर्जनकर्मावामहांतमिंद्रपर्वतमेघयद्व्यवृणोर्व्यसृजोऽस्यधाराअवहन्नेनंदानवंदानक
र्माणंतस्यैषापराभवति ॥ ९ ॥ योजातएवप्रथमोमनस्वान्देवोदेवान्क्रतुनापर्यभूषत् । यस्यशुष्माद्रोदसीअभ्यसे

उत्तरप.
अ. ४

॥१६॥

तानृम्णस्यमहासजनासइंद्रः । योजायमानएवप्रथमोमनस्वीदेवोदेवान्क्रतुनाकर्मणापर्यभवत्पर्यगृह्णात्पर्यरक्षदत्यक्रा
 मदितिवायस्यबलाद्वावापृथिव्यावप्यविभीतानृम्णस्यमहाबलस्यमहत्त्वेनसजनासइंद्रइत्युषेष्टार्थस्यप्रीतिर्भवत्या
 स्यानसंयुक्तापर्जन्यस्तृपेराद्यंतविपरीतस्यतर्पयिताजन्यःपरोजेतावाजनयितावाप्रार्जयितावारसानांतस्यैषाभवति
 ॥ १० ॥ विवृक्षान्हृत्युतहंतिरक्षसोविश्वेविभायभुवनंमहावधात् । उतानागाईषतेवृष्ण्यावतोयत्पर्जन्यःस्तनयन्हंति
 दुष्कृतः । विहन्तिवृक्षान्विहंतिचरक्षांसिसर्वाणिचास्माद्भूतानिबिभ्यतिमहावधान्महान्द्वयस्यवधोऽप्यनपराधोभीतः
 पलायतेवर्षकर्मवतोयत्पर्जन्यःस्तनयन्हंतिदुष्कृतःपापकृतोबृहस्पतिर्बृहत्पातावापालयितावातस्यैषाभवति ॥ ११ ॥
 अश्रापिनद्धंमधुपर्यपश्यन्मत्स्यंनदीनउदनिक्षियन्तं । निष्टर्जभारचमसंनवृक्षाद्बृहस्पतिर्विरेवेणाविकृत्य । अशनवता
 मेघेनापिनद्धंमधुपर्यपश्यन्मत्स्यमिवदीनउदकेनिवसंतंनिर्जहारतच्चमसमिववृक्षाच्चमसःकस्माच्चमंत्यस्मिन्नितिबृहस्प
 तिर्विरेवेणशब्देनविकृत्यब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मणःपातावापालयितावातस्यैषाभवति ॥ १२ ॥ अश्मांस्यमवतं ब्रह्मणस्पतिर्मधु
 धारमभियमोजसार्तृणत् । तमेवविश्वेपिरेस्वर्दशोबृहसाकंसिसिचुरुत्समुद्रिणं । अशनवंतमास्यंदनवंतमवातितं
 ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभियमोजसाबलेनाभ्यतृणत्तमेवसर्वेपिर्वतिरश्मयःसूर्यदशोबह्वेनंसहसिंचत्युत्समुद्रिणमुदकवंतं
 ॥ १३ ॥ क्षेत्रस्यपतिःक्षेत्रंक्षियतेर्निवासकर्मणस्तस्यपातावापालयितावातस्यैषाभवति ॥ १४ ॥ क्षेत्रस्यपतिनावयंहि

निरुक्त
॥१७॥

तेनेवजयामसि । गामश्वंपोषयिद्ववासनोमृळातीदृशे । क्षेत्रस्यपतिनावयसुहितेनेवजयामोङ्गामश्वंपुष्टंपोषयितृचाहरे
तिसनोमृळातीदृशे । वलेनवाधनेनवामृळतिर्दानकर्मातस्यैषापराभवति ॥१५॥ क्षेत्रस्यपतेमधुमन्तमूर्मिधेनुरिवपयो
अस्मासुधुक्ष्व । मधुश्रुतंघृतमिवसुपूतमृतस्यनःपतयोमृळयंतु । क्षेत्रस्यपतेमधुमन्तमूर्मिधेनुरिवपयोऽस्मासुधुक्ष्वेतिम
धुश्रुतंघृतमिवोदकंसुपूतमृतस्यनःपातारोवापालयितारोवामृळयंतुमृळयतिरुपदयाकर्मापूजाकर्मावातद्यत्समान्यामृ
चिसमानाभिव्याहारंभवतितज्जामिभवतीत्येकमधुमन्तमधुश्रुतमितियथायदेवसमानेपादेसमानाभिव्याहारंभवतित
ज्जामिभवतीत्यपरं । हिरण्यरूपःसहिरण्यसंहगितियथायथाकथाचविशेषोऽजामिभवतीत्यपरं । मंडूकाइवोदकान्मंडू
काउदकादिवेतियथा । वास्तोष्पतिर्वास्तुर्वसतेर्निवासकर्मणस्तस्यपातावापालयितावातस्यैषाभवति ॥१६॥ अमीवृहा
वास्तोष्पतेविश्वारूपाण्याविशन् । सखासुशेवएधिनः । अभ्यमनहावास्तोष्पतेसर्वाणिरूपाण्याविशन्तस्खानःसुसुखो
भवशेवइतिसुखनामशिष्यतेर्वकारोनामकरणोऽतस्यांतरोपलिङ्गीविभाषितगुणःशिवमित्यप्यस्यभवतियद्यद्रूपंकाम
यतेतत्तद्देवताभवति । रूपंरूपमघवावोभवीतीत्यपिनिगमोभवतिवाचस्पतिर्वाचःपातावापालयितावातस्यैषाभवति
॥ १७ ॥ पुनरोहिवाचस्पतेदेवेनमनसासह । वसोष्पतेनिरामयमय्येवतन्वंमम । इतिसानिगदव्याख्यातापान्नपा
त्तनूनप्राव्याख्यातस्तस्यैषाभवति ॥ १८ ॥ योअनिध्मोदीदयदुप्स्वंतर्ह्यविप्रासईळतेअध्वरेषु । अपान्नपान्मधुम

उत्तरप.
अ. ४

॥ १७ ॥

तीरपोदायाभिरिंद्रोवाघुधेवीर्याय । योऽनिध्मोदीदयहीप्यतेऽभ्यंतरमप्सुयंमेधाविनःस्तुवंतियज्ञेषुसोऽपान्नपान्मधु
 मतीरपोदेह्यभिपवाययाभिरिंद्रोवर्धतेवीर्यायवीरकर्मणेयमोयच्छतीतिसतस्तस्यैषाभवति ॥ १९ ॥ परेयिवांसंप्रवर्तो
 महीरनुबहुभ्यःपंथांमनुपस्पशानं । वैवस्वतंसंगमनंजनानांयमंराजानंहविषादुवस्य । परेयिवांसंपर्यागतवंतंप्रवतउद्ध
 तोनिवतइत्यवतिर्गतिकर्मावहुभ्यःपंथानमनुपस्पाशयमानंवैवस्वतंसंगमनंजनानांयमंराजानंहविषादुवस्येतिदुवस्यती
 राध्नोतिकर्माग्निरपियमउच्यतेतमेताऋचोऽनुप्रवदंति ॥ २० ॥ सेनेवसृष्टामेदधात्यस्तुर्नद्विद्युच्चेपप्रतीका । यमोह
 जातोयमोजनिर्त्वंजारःकनीनांपतिर्जनीनां । तंवंश्चराथाव्यंवंसत्यास्तंनगावोनक्षतइद्धं । इतिद्विपदाःसेनेवसृष्टाभयं
 वावलंवादधात्यस्तुरिवदिद्युच्चेपप्रतीकाभयप्रतीकावलप्रतीकायशःप्रतीकामहाप्रतीकादीसप्रतीकावा । यमोहजात
 इंद्रेणसहसंगतः । यमाविहेहमातरेत्यपिनिगमोभवति यमइवजातोयमोजनिष्यमाणोजारःकनीनांजरयितांकन्यानां
 पतिर्जनीनांपालयिताजायानांतत्प्रधानाहियज्ञसंयोगेनभवन्ति।तृतीयोअग्निष्टेपतिरित्यपिनिगमोभवतितंवंश्चराथाचरं
 त्यापश्चाहुत्यावसत्याचनिवसंत्यौषधाहुत्यास्तंयथागावआमुवंतितथामुयामेद्धंसमृद्धंभोगैर्मित्रःप्रमीतेस्त्रायतेसंमिन्वा
 नोद्रवतीतिवामेदयतेर्वातस्यैषाभवति ॥ २१ ॥ मित्रोजनान्यातयतिब्रुवाणोमित्रोदाधारपृथिवीमुतद्यां । मित्रःकृष्टीरनि
 मिषाभिचष्टेमित्रायहव्यंघृतवज्जुहोत । मित्रोजनानायातयतिब्रुवाणःशब्दंकुर्वन्मित्रएवधारयतिपृथिवींचदिवंच

निरुक्त
॥१८॥

मित्रः कृष्टीरनिमिषन्नभिविपश्यतीति कृष्टय इति मनुष्यनाम कर्मवन्तो भवन्ति विकृष्टदेहावा मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोतेति व्याख्यातं जुहोतिर्दानकर्माकः कमनो वाक्रमणो वा सुखो वा तस्यैषा भवति ॥ २२ ॥ हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । सदा धारपृथिवीद्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम । हिरण्यगर्भो हिरण्यमयोगर्भो हिरण्यमयोगर्भोऽस्येति वागर्भो गृभेर्गुणाल्यर्थे गिरत्यनर्थानिति वायदा हिस्त्री गुणान्गृह्णाति गुणाश्चास्या गृह्यन्तेऽथ गर्भो भवति समभवदग्रे भूतस्य जातः पतिरेको बभूव स धारयति पृथिवीं च दिवं च कस्मै देवाय हविषा विधेम इति व्याख्यातं विधतिर्दानकर्मा सरस्वान् व्याख्यातं तस्यैषा भवति ॥ २३ ॥ ये ते सरस्व ऊर्मयो मधुमन्तो घृतश्चुतः । तेभिर्नो विता भव । इति सानिगद व्याख्याता ॥ २४ ॥ विश्वकर्मा सर्वस्य कर्ता तस्यैषा भवति ॥ २५ ॥ विश्वकर्मा विभ्रमना आद्विहाया धाता विधाता परमो तसं दृक् । तेषां मिष्टानि सप्तमिषाम दंतियत्रा सप्त ऋषीन् पर एकमाहुः । विश्वकर्मा विभ्रतमना व्यासा धाता च विधाता च परमश्च सं द्रष्टा भूतानां तेषां मिष्टानि वाकांता निवाक्रांता निवांगतानि वामतानि वानतानि वाङ्मिः सहसं मोदन्ते यत्रैतानि सप्त ऋषीणानि ज्योतीर्षितेभ्यः पर आदित्यस्तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यधिदैवतमथाध्यात्मं विश्वकर्मा विभ्रतमना व्यासा धाता च विधाता च परमश्च सं दर्शयितेन्द्रियाणामेषां मिष्टानि वाकांता निवाक्रांता निवांगतानि वामतानि वानतानि वाङ्मेन सहसं मोदन्ते यत्रैतानि सप्त ऋषीणानीन्द्रियाण्येभ्यः पर आत्मा तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यात्मगतिमाचष्टे तत्रेति हासमाचक्षते वि

उत्तरप.
अ. ४

॥ १८ ॥

श्वकर्माभौवनः सर्वमेधे सर्वाणि भूतानि जुहवांचकार स आत्मानमप्यन्ततो जुहवांचकार तदभिवादिन्येषर्भवति यद्मा
 विश्वाभुवनानि जुह्वदितितस्योत्तराभूयसे निर्वचनाय ॥ २६ ॥ विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व पृथिवीमुत
 द्यां । मुह्यन्त्वन्ये अभितोजनाः सद्हास्माकं मघवासूरिरस्तु । विश्वकर्मन् हविषा वर्धयमानः स्वयं यजस्व पृथिवीं च दिवं च
 मुह्यन्त्वन्ये अभितोजनाः सपत्ना इहास्माकं मघवासूरिरस्तु प्रज्ञाता तार्क्ष्यस्त्वष्ट्रा व्याख्यातस्तीर्णेऽन्तरिक्षे क्षियति तूर्णमर्थं
 रक्षत्यश्रोतेर्वा तस्यैषा भवति ॥ २७ ॥ त्वमूषुवाजिनं देवजुतं सहावानं तरुतारं रथानां । अरिष्टनेमिं पृतनाजमाशुं स्वस्त
 ये तार्क्ष्यमिहाहुवेम । तं भृशमन्नवन्तैर्जुतिर्गतिः प्रीतिर्वा देवजुतं देवगतं देवप्रीतं वा सहस्वन्तारयितारं रथानां मरिष्टने
 मिं पृतनाजितमाशुं स्वस्तये तार्क्ष्यमिह ह्वये मेति कर्मन्यं मध्यमा देवमवक्ष्यत्तस्यैषा परा भवति ॥ २८ ॥ सद्यश्चिद्यः शर्वसा
 पंचकृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषा पस्ततान् । सहस्रसाः शतसा अंस्यरं हिर्नस्मावरन्ते युवतिं न शयी । सद्योऽपियः शवसा बलेन
 तनोत्यपः सूर्य इव ज्योतिषा पंचमनुष्यजातानि सहस्रसानि नीशतसानि न्यस्य सागतिर्न स्मैनां वारयंति प्रयुवती मिव शरम
 यीमिषुं मन्युर्मन्यते दीप्तिकर्मणः क्रोधकर्मणो वधकर्मणो वामन्युन्त्यस्मादिषवस्तस्यैषा भवति ॥ २९ ॥ त्वयामन्यो सरथ
 थमारुजन्तो हर्षमाणा सोऽधृषिता मरुत्वः । त्रिमेष्व आयुधा संशिशाना अभिप्रयन्तु नरो अग्निरूपाः । त्वयामन्यो सरथ
 मारुह्य रुजन्तो हर्षमाणा सोऽधृषिता मरुत्वस्त्रिमेष्व आयुधानि संशिशयमाना अभिप्रयन्तु नरो अग्निरूपा अग्निकर्माणः संन

निरुक्त
॥१९॥

द्धाःकवचिनइतिवादधिक्राव्याख्यातस्तस्यैषाभवति ॥३०॥ आदधिकाःशवसापंचकृष्टीःसूर्यइवज्योतिषापस्तान ।
सहस्रसाःशतसावाज्यर्वापृणक्तुमध्वासमिमावचांसि । आतनोतिदधिकाःशवसाबलेनापःसूर्यइवज्योतिषापंचमनु
प्यजातानिसहस्रसाःशतसावाजीवेजनवानर्वेरणवान्त्संपृणक्तुनोमधुनोदकेनवचनानीमानीतिमधुधमतेर्विपरीतस्य
सवितासर्वस्यप्रसवितातस्यैषाभवति ॥ ३१ ॥ सवितायंत्रैःपृथिवीमरम्णादस्कंभुनेसविताद्यामदंहत् । अश्वमिवा
धुक्षद्भुनिमंतरिक्षमतूर्तेवद्धंसवितासमुद्रं । सवितायंत्रैःपृथिवीमरमयदनारंभणंऽतरिक्षेसविताद्यामदंहदश्वमिवाधु
क्षद्भुनिमंतरिक्षेमेधंवद्धमतूर्तेवद्धमतूर्णइतिवात्वरमाणइतिवासवितासमुदितारमितिकमन्यमध्यमादेवमवक्ष्यदादि
त्योऽपिसवितोच्यतेतथाचहिरण्यस्तूपेस्तुतोऽर्चन्हिरण्यस्तूपंऋषिरिदंसूक्तंप्रोवाचतदभिवादिन्येषगर्भवति ॥ ३२ ॥
हिरण्यस्तूपःसवितर्यथात्वांगिरसोजुहेवाजेअस्मिन् । एवात्वार्चन्नवसेवदमानःसोमस्येवांशुंप्रतिजागराहं । हिरण्य
स्तूपोहिरण्यमयःस्तूपोहिरण्यमयःस्तूपोऽस्येतिवास्तूपःस्त्यायतेःसंघातःसवितर्यथात्वांगिरसोजुहेवाजेऽन्नेऽस्मिन्नेवं
त्वार्चन्नवनायवदमानःसोमस्येवांशुंप्रतिजागम्यहंवष्टाव्याख्यातस्तस्यैषाभवति ॥ ३३ ॥ देवस्त्वष्टासविताविश्वरू
पःपुषोर्षप्रजाःपुरुधाजजान । इमाचविश्वभुवनान्यस्यमहदेवानामसुरत्वमेकं । देवस्त्वष्टासवितासर्वरूपःपोषतिप्रजा
रसानुप्रदानेनबहुधाचेमाजनयतीमानिचसर्वाणिभूतान्युदकान्यस्यमहच्चासैदेवानामसुरत्वमेकंप्रज्ञावत्त्ववानवत्वं

उत्तरप.
अ. ४

॥ १९ ॥

वापिवासुरितिप्रज्ञानामास्यत्यनर्थानस्ताश्चास्यामर्थाअसुरत्वमादिलुप्तंवातोवातीतिसतस्तस्यैषाभवति ॥ ३४ ॥ वात
 आवातुभेपजंशंभुमयोभुनोहृदे । प्रणआयूषितारिपत् । वातआवातुभैषज्यानिशंभुमयोभुचनोहृदयायप्रवर्धयतुच
 नआयुरग्निर्व्याख्यातस्तस्यैषाभवति ॥ ३५ ॥ प्रतित्यंचारुमध्वरंगोपीथायुप्रहृयसे । मरुद्भिरग्नआगहि । तंप्रतिचा
 रुमध्वरंसोमपानायप्रहृयसेसोऽग्नेमरुद्भिःसहागच्छेतिकमन्यमध्यमादेवमवक्ष्यत्तस्यैषापराभवति ॥ ३६ ॥ अभित्वा
 पूर्वपीतयेसृजामिसोम्यमधु । मरुद्भिरग्नआगहि । अभिसृजामित्वापूर्वपीतयेपूर्वपानायसोम्यमधुसोममयंसोऽग्नेमरु
 द्भिःसहागच्छेति ॥ ३७ ॥ वेनोवेनतेःकान्तिकर्मणस्तस्यैषाभवति ॥ ३८ ॥ अयंवेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाज्योतिर्जरायूर
 जंसोविमाने । इममपांसंगमेसूर्यस्यशिशुंनविप्रामतिभीरिहन्ति । अयंवेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाःप्राष्टवर्णगर्भाआपइतिवा
 ज्योतिर्जरायुर्ज्योतिरस्यजरायुस्थानीयंभवतिजरायुजरयागर्भस्यजरयायूयतइतिवेममपांचसंगमनेसूर्यस्यचशिशुमि
 वविप्रामतिभीरिहंतिलिहंतिस्तुवंतिवर्धयंतिपूजयंतीतिवाशिशुःशंसनीयोभवतिशिशोतेर्वास्याहानकर्मणाश्चिरलब्धो
 गर्भोभवत्यसुनीतिरसून्नयतितस्यैषाभवति ॥ ३९ ॥ असुनीतेमनोऽस्मासुधारयजीवातवेसुप्रतिरानआयुः । रांरंधिनः
 सूर्यस्यसन्दृशिधृतेनत्वंतन्वंवर्धयस्व । असुनीतेमनोऽस्मासुधारयचिरंजीवनार्यप्रवर्धयचनआयूरंधयचनःसूर्यस्यसं
 दर्शनार्यरध्यतिर्वशगमनेऽपिदृश्यते । मारधामद्विषतेसोमराजन्नित्यपिनिगमोभवतिधृतेनत्वमात्मानंतन्वंवर्धयस्व

निरुक्त
॥२०॥

तौ व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ ४० ॥ ऋतस्य हि गुरुधः संति पूर्वाः ऋतस्य धीतिर्वृजिनानि हन्ति । ऋतस्य श्लोको बधिरातं
तर्दुर्कर्णो बुधानः शुचिमान् आयोः । ऋतस्य हि गुरुधः संति पूर्वाः ऋतस्य प्रज्ञावर्जनीयानि हन्ति ऋतस्य श्लोको बधिरस्यापि क
र्णावातृणस्तिवधिरो वद्धश्रोत्रः कर्णौ बोधयन्दीप्यमानश्चायोरयनस्य मनुष्यस्य ज्योतिषो वोदकस्य वैदुरिंधेरुनत्तेर्वा तस्यै
षा भवति ॥ ४१ ॥ प्रतद्रौ चेयं भव्या येन्दवे हव्यो नय इषवान्मन्मरे जतिरक्षो हामन्मरे जति । स्वयंसो अस्मदानिदो वधै
रजेत दुर्मति । अवस्रवेदघशंसोऽवतरमवक्षुद्रमिव स्रवेत् । प्रब्रवीमि तद्भव्यायेन्दवे हवनाहं इव य इषवान्नवान्कामवा
न्वामननानि च नो रेजयति रक्षो हाच वलेन रेजयति स्वयंसोऽस्मदभिनिदिता रं । वधैरजेत दुर्मति । अवस्रवेदघशंसस्ततश्चा
वतरं क्षुद्रमिवावस्रवेदभ्यासेभूयांसमर्थमन्यं तैयथा होदर्शनीया होदर्शनीयेति तत्परुच्छेपस्य शीलं परुच्छेपः पर्ववच्छे
पः परुषि परुषिशोपोऽस्येति वेतीमानि सप्तविंशतिर्देवतानामधेयान्यनुक्रांतानि सूक्तभांजिह्वविभांजितेषामेतान्यहविभां
जिवेनोऽसुनीतिर्ऋत इंदुः प्रजापतिः प्रजानां पातावापालयिता वा तस्यैषा भवति ॥ ४२ ॥ प्रजापतेन त्वदेतान्यन्यो विश्वा
जातानि परिताव भूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयोरयीणां । प्रजापतेन हित्व देतान्यन्यः सर्वाणि जाता
नितानि परिवभूव यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयोरयीणामित्याशीरहिव्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ ४३ ॥
अब्रामुक्थैरहिं गृणीषे बुधेन दीनारजः सुषीदन् । अप्सु जमुक्थैरहिं गृणीषे बुधेन दीनारजः सूदकेषु सीदन् बुधमन्तरिक्षे ब

उत्तरप.
अ. ४

॥ २० ॥

द्वाअस्मिन्धृता आपइतिवेदमपीतरद्बुधमेतस्मादेवबद्धाअस्मिन्धृताः प्राणाइतियोऽहिःसबुध्योबुधमन्तरिक्षंतन्निवा
 सात्तस्यैषाभवति ॥४४॥ मानोऽहिर्बुध्योरिषेधान्मायज्ञोअस्यन्निधत्तायोः । माचनोऽहिर्बुध्योरिषेणायधान्मास्ययज्ञो
 स्वाचन्निधत्तामस्यसुपर्णोव्याख्यातस्तस्यैषाभवति ॥ ४५ ॥ एकःसुपर्णःससमुद्रमाविशसइदंविश्वंभुवनंविच
 छे । तंपाकेनमनसापश्यमंतितस्तंमातारंरेद्विसउरेद्विमातरं । एकःसुपर्णःससमुद्रमाविशतिसइमानिसर्वाणिभूतान्य
 भिविपश्यतितंपाकेनमनसापश्यमंतितइत्युपेदृष्टार्थस्यप्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्तंमातारंरेद्विवागेषामाध्यमिकासउ
 मातरंरेद्विपूरुवावहुधारोरूयतेतस्यैषाभवति ॥ ४६ ॥ समस्मिञ्जायमानआसतुग्राउतेमवर्धन्नद्यस्वर्गूर्ताः । महे
 यत्त्वापूरुवोरणायावर्धयन्दस्युहत्यायदेवाः । समासतास्मिञ्जायमाणेग्रागमनादापोदेवपदयोवापिचैनमवर्धयन्न
 द्यःस्वर्गूर्ताःस्वयंगामिन्योमहतेचयत्त्वापूरुवोरणायरमणीयायसंग्रामायावर्धयन्दस्युहत्यायचदेवादेवाः ॥ ४७ ॥
 (अथातोमध्यस्थानावायवायाह्यासन्नाणासोनीचीनवारंतमूष्विमारुद्राययातेदिद्युज्जराबोधाददयो जातोविवृक्षानश्ना
 पिनद्धमदमास्यमवतक्षेत्रस्यपतिःक्षेत्रस्यपतिनाक्षेत्रस्यपतेऽमीवहापुनरोहियोअनिधमःपरयिवांसंसेनेवसृष्टामित्रोजना
 न्हिरण्यगर्भोयेतेसरस्वोविश्वकर्मासर्वस्यकर्ताविश्वकर्माविमनाविश्वकर्मन्हविषात्यमूषुसद्यश्चित्त्वयामन्योआदधि
 काःसवितप्रहिरण्यस्तूपोदेवस्त्वष्टावातआवातुप्रतित्यमभित्वावेनोवेनतैरयंवेनोऽसुनीतऋतस्यहिप्रतद्वोचेयंप्रजापते

निरुक्त
॥२१॥

ऽब्रामुक्थैर्मनोहिरेकःसुपर्णःसमस्मिन्सप्तचत्वारिंशत्) ॥ इतिनिरुक्तउत्तरपट्टेचतुर्थोऽध्यायःसमाप्तः ॥ ४ ॥
ॐ । इयेनोव्याख्यातस्तस्यैषाभवति ॥ १ ॥ आदायइयेनोअभरत्सोमंसहस्रंसवाअयुतंचसाकं । अत्रापुरंधिर
जहादरातीर्मदेसोमस्यमूराअमूरः । आदायइयेनोऽहरत्सोमंसहस्रंसवानयुतंचसहसहस्रंसहस्रसाव्यमभिप्रेत्यतत्रायु
तंसोमभक्षास्तत्संबंधेनायुतंदक्षिणाइतिवातत्रपुरंधिरजहादमित्रानदानानितिवामदेसोमस्यमूराअमूरइत्यैद्रेचसूक्तैसो
मपानेनचस्तुतस्तस्मादिंद्रमन्यंतओषधिःसोमःसुनोतेर्यदेनमभिपुण्वंतिबहुलमस्यनैघंडुकंवृत्तमाश्चर्यमिवप्राधान्येनत
स्यपावमानीषुनिदर्शनायोदाहरिष्यामः ॥२॥ स्वादिष्ठयामदिष्ठयापर्वस्वसोमधारया । इंद्रायपातवेसुतः । इतिसानि
गदव्याख्याताथैषापराभवतिचंद्रमसोवैतस्यवा ॥ ३ ॥ सोममन्यतेपिबान्यत्संपिषंत्योषधिं । सोमंयंब्रह्माणोविदुर्न
तस्याश्रातिकश्चन । सोममन्यतेपिबान्यत्संपिषंत्योषधिमितिबृथासुतमसोममाहसोमंयंब्रह्माणोविदुरितिनतस्याश्रा
तिकश्चनायज्वेत्यधियज्ञमथाधिदैवतंसोममन्यतेपिबान्यत्संपिषंत्योषधिमितियजुःसुतमसोममाहसोमंयंब्रह्माणोवि
दुश्चंद्रमसैनतस्याश्रातिकश्चनादेवइत्यैषापराभवतिचंद्रमसोवैतस्यवा ॥ ४ ॥ यत्त्वादेवप्रपिबंतिततआप्यायसे
पुनः । वायुःसोमस्यरक्षितासमानांमासआकृतिः । यत्त्वादेवप्रपिबंतिततआप्यायसेपुनरितिनाराशंसानभिप्रेत्यपूर्वप
क्षापरपक्षावितिवावायुःसोमस्यरक्षितावायुमस्यरक्षितारमाहसाहचर्याद्रसहरणाद्वासमानांसंवत्सराणांमासआकृतिः

उत्तरप.
अ. ५

॥२१॥

सोमोरूपविशेषैरोपाधिश्चंद्रमावाचंद्रमाश्चायं द्रमति चंद्रो माताचांद्रमानमस्येति वाचंद्रश्चंदतेः कांतिकर्मणश्चंदनमित्यप्य
 स्य भवति चारुद्रमतिचिरं द्रमति चमेवापूर्वचारुचेर्विपरीतस्यैषा भवति ॥ ५ ॥ नवोनवो भवति जायमानोऽह्नां के
 तुरुषसामित्यग्रं । भागं देवेभ्यो विदधात्यायन् प्रचंद्रमास्तिरते दीर्घमायुः । नवोनवो भवति जायमान इति पूर्वपक्षादिमभि
 प्रेत्याह्नां केतुरुषसामेत्यग्रमित्यपरपक्षांतमभिप्रेत्यादित्यदैवतो द्वितीयः पादइत्येके भागं देवेभ्यो विदधात्यायन्नित्यर्धमा
 सेज्यामभिप्रेत्यप्रवर्धयते चंद्रमा दीर्घमायुर्मृत्युमार्यती तिसर्तो मृतं च्यावयतीति वा शतवलाक्षो मौद्गल्यस्तस्यैषा भवति
 ॥ ६ ॥ परं मृत्योः अनुपरे हि पंध्यां स्ते स्वइतरो देवयानात् । चक्षुष्मते शृण्वते तैव वीमिमानः प्रजां रीरिषो मोतवीरान् ।
 परं मृत्यो ध्रुवं मृत्यो ध्रुवपरे हि मृत्यो कथितं तेन मृत्यो मृतं च्यावयते भवति मृत्यो मदेर्वा मुदेर्वा तेषामेषा भवति ॥ ७ ॥ त्वेष
 मिथा समरणं शिमीव तोरिंद्रा विष्णु सुतपावा मुरुष्यति । यामर्त्याय प्रतिधीयमानं मित्कृशानोरस्तुरसना मुरुष्यथः ।
 इति सानिगदव्याख्याता विश्वानरो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥ प्रवोमहे मंदमानायां धुसोऽर्चा विश्वानराय वि
 श्वाभुवे । इंद्रस्य यस्य सुमुखं सहोमहि श्रवो नृग्नं चरोदसी सपर्यतः । प्रार्चत यूयं स्तुतिं महतैः सधसोऽन्नस्य दात्रे मंदमाना
 यमोदमानाय स्तूयमानाय शब्दाय्यमानायेति वा विश्वानराय सर्वविभूतार्येद्रस्य यस्य प्रीतौ सुमहद्वलं महच्च श्रवणीयं यशो
 नृग्नं च बलं नृग्नतैद्यावा पृथिव्यौवः परिचरत इति कमन्यं मध्यमा देवमवक्ष्यत्तस्यैषा परा भवति ॥ ९ ॥ उदुज्योतिरमृतं

निरुक्त

॥२२॥

विश्वजन्यं विश्वानरः सविता देवो अश्रेत् । उदशि श्रियज्योतिरमृतं सर्वजन्यं विश्वानरः सविता देव इति धाता सर्वस्य वि
धाता तस्यैषा भवति ॥ १० ॥ धाता ददातु दातुं प्रार्च्य जीवा तु मक्षितां । वयं देवस्य धीमहि सुमतिं सत्यधर्मणः । धाता
ददातु दत्तवते प्रवृद्धां जीविकामनुपक्षीणां वयं देवस्य धीमहि सुमतिं कल्याणीं मतिं सत्यधर्मणो विधाता धात्रा व्याख्यातस्त
स्यैष निपातो भवति बहुदेवतायामृचि ॥ ११ ॥ सोमस्युराज्ञो वरुणस्य धर्मणि बृहस्पतेरनुमत्या उशर्मणि । तवाहमद्य मघव
न्नृपस्तुतौ धातुर्विधातः कलशा अभक्षयं । इत्येताभिर्देवताभिरभिप्रसूतः सोमकलशानभक्षयमिति कलशः कस्मात्कला अ
स्मिन्छेरते मात्राः कलिश्च कलाश्च किरतेर्विकीर्णा मात्राः ॥ १२ ॥ अथातो मध्यस्थाना देवगणां स्तेषां मरुतः प्रथमा गामिनो भ
वन्ति मरुतो मितरा विणो वा मितरो चिनो वा महद्रवंतीति वा तेषामेषा भवति ॥ १३ ॥ आविद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कैरथैभिर्यात
ऋष्टिमद्भि रश्वपणैः । आवर्षिष्ठयान इषा वयोनपसता सुमायाः । विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कैः स्वर्चनैरिति वा स्वर्चनैरिति वा स्व
र्चिभिरिति वा रथैरायात ऋष्टिमद्भि रश्वपणै रश्वपतनै र्वर्षिष्ठेन च नोऽन्नेन वय इवापतत सुमायाः कल्याणकर्माणो वा कल्या
णप्रज्ञा वारुद्रा व्याख्याता स्तेषामेषा भवति ॥ १४ ॥ आरुद्रा सुइन्द्रवंतः सृजोषसो हिरण्यरथाः सुविताय गंतनं । इयं वो अस्म
त्प्रतिहृतं मतिस्तृष्णजेन दिव उत्सा उदन्यवे । आगच्छतरुद्रा इन्द्रेण सह जोषणाः सुविताय कर्मण इयं वोऽस्मदपि प्रतिकाम
यते मतिस्तृष्णज इव दिव उत्सा उदन्यवे तृष्णकृतृष्यते रूदन्यु रूदन्यते कृ भव उरुभांतीति वतेन भांतीति वतेन भवतीति वा ते

उत्तरप.

अ. ५

॥२२॥

षामेषाभवति ॥ १५ ॥ विष्टीशमीतरणित्वेनवाघतोमर्तासःसंतोअमृतत्वमानशुः । सौधन्वनाऋभवःसूरचक्षसःसंव
 त्सरेसमपृच्यंतधीतिभिः । कृत्वाकर्माणिक्षिप्रत्वेनवोढारोमेधाविनोवामर्तासःसंतोऽमृतत्वमानशिरेसौधन्वनाऋभ
 वःसूरख्यानावासूरप्रज्ञावासंवत्सरेसमपृच्यंतधीतिभिःकर्मभिर्ऋभुर्विभ्वावाजइतिसुधन्वनआङ्गिरसस्थत्रयःपुत्राबभू
 वुस्तेषांप्रथमोत्तमाभ्यांवहुवन्निगमाभवंतिनमध्यमेनतदेतद्भोश्चबहुवचनेनचमसस्यचसंस्तवेनबहूनिदंशतयीषुसूक्ता
 निभवंत्यादित्यरश्ममोऽप्यृभवउच्यंते । अगोह्यस्ययदसंस्तनागृहेतद्दधेदमृभवोनानुगच्छथ । अगोह्यआदित्योऽगूह
 नीयस्तस्ययदस्वपथगृहेयावत्तत्रभवथनतावदिहभवथेत्यंगिरसोव्याख्यातास्तेषामेषाभवति ॥ १६ ॥ विरूपासइहृष
 यस्तइद्रंभीरवेषसः । तेआङ्गिरसःसूनवस्तेअग्नेःपरिजज्ञिरे । बहुरूपाऋषयस्तेगंभीरकर्माणोवागंभीरप्रज्ञावातेऽङ्गिरसः
 पुत्रास्तेऽग्नेरधिजज्ञिरइत्यग्निजन्मपितरोव्याख्यातास्तेषामेषाभवति ॥ १७ ॥ उदीरतामवरउत्परासुउन्मध्यमाःपित
 रःसोम्यासः । असुंयईयुरवृकाऋतज्ञास्तेनोऽवंतुपितरोहवेषु । उदीरतामवरउदीरतांपरउदीरतामध्यमाःपितरःसो
 म्याःसोमसंपादिनस्तेऽसुंयेप्राणमन्त्रीयुरवृकाअनमित्राःसत्यज्ञावायज्ञज्ञावातेनआगच्छंतुपितरोह्वानेषुमाध्यमिकोय
 मइत्याहुस्तस्मान्माध्यमिकान्पितृन्मन्यंतेऽंगिरसोव्याख्याताःपितरोव्याख्याताभृगवोव्याख्याताअधर्वाणोऽथनवंत
 स्थर्वतिश्चरतिकर्मातत्प्रतिपेधस्तेषामेषासाधारणाभवति ॥ १८ ॥ अंगिरसोनःपितरोनवगवाअधर्वाणोभृगवःसोम्या

निरुक्त
॥२३॥

सं: । तेषां वयं सुमतां यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसेस्याम । अंगिरसोनः पितरो न वगतयो न वनीत गतयो वाथर्वाणो भृगवः
सोम्याः सोमसंपादिनस्तेषां वयं सुमतां कल्याण्यां मतां यज्ञियानामपि चैषां भद्रे भंदनीये भाजनवति वा कल्याणे मनसि स्यामे
ति माध्यमिको देवगण इति नैरुक्ताः पितर इत्याख्याने मथाप्युषयः स्तूयन्ते ॥ १९ ॥ सूर्यस्येव वक्षथो ज्योतिरेषां समुद्रस्यै
व महि मार्गभीरः । वार्तस्येव प्रज्ज्वो नान्येन स्तोमो वसिष्ठा अन्वेत वेवः । इति यथा आह्या आप्नोते तेषामेष निपातो भवत्यै
न्द्रयामृचि ॥ २० ॥ स्तुषेय्यं पुरुवर्षं सृमृभ्वमिनतं ममाह्यमाह्यानां । आदर्षते शर्वसा सप्तदानं नूप्रसाक्षते प्रतिमानां
निभूरि । स्तोतव्यं बहु रूपं मुरुभूतमीश्वरतर्ममासव्यमासव्यानां मादृणाति यः शवसावलेन सप्तदादृ निति वा सप्तदानवा
निति वा प्रसाक्षते प्रतिमानि वहूनि साक्षतिराप्नोति कर्मा ॥ २१ ॥ अथातो मध्यस्थानाः स्त्रियं स्तासामदितिः प्रथं मा
गामिनी भवत्यदितिर्व्याख्याता तस्या एषा भवति ॥ २२ ॥ दक्षस्य वादिते जन्म निव्रते राजाना मित्रावरुणा विवाससि ।
अतूर्तपंथाः पुरुरथो अर्यमा सप्तहोता विपुरुषेषु जन्मसु । दक्षस्य वादिते जन्म निव्रते कर्मणि राजानौ मित्रावरुणौ परिचर
सि विवासतिः परिचर्यायां हविष्मां आविवासतीत्याशास्ते वातूर्तपंथा अत्वरमाणपंथा बहुरथोऽर्यमादित्योऽरीन्त्रियच्छति
सप्तहोता सप्तास्यैरश्मयो रसानभिसं नामयंति सप्तै नमृषयः स्तुवंतीति वा विषमरूपेषु जन्मसु कर्मसूदयेष्वादित्यो दक्ष इत्या
हुरादित्यमध्ये च स्तुतोऽदितिर्दाक्षायणी । अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाद्वदितिः परीतिर्चतत्कथमुपपद्येत समानजन्मानौ

उत्तरप.
अ. ५

॥ २३ ॥

स्यातामित्यपिवादेवधर्मेणैतरेतरजन्मानौस्यातामितरेतरप्रकृतीअग्निरप्यदितिरुच्यतेतस्यैषाभवति ॥ २३ ॥ यस्मै
 त्वंसुद्रविणोददाशोऽनागास्त्वमदितेसर्वताता । यंभद्रेणशर्वसाच्चोदयासिप्रजावतारार्धसातेस्याम । यस्मैत्वंसुद्रविणो
 ददास्यनागास्त्वमनपराधत्वमदितेसर्वासुकर्मततिष्वागआङ्पूर्वाद्भमेरेनएतैःकिल्बिषंकिल्बिदैसुकृतकर्मणोभयंकीर्ति
 मस्यभिनत्तीतिवायंभद्रेणशवसाबलेनचोदयसिप्रजावताचराधसाधनेनतेवयमिहस्यामेतिसरमासरणौसस्याएषाभव
 ति ॥ २४ ॥ किमिच्छंतीसरमाप्रेदमानद्दूरेह्यध्वाजगुरिःपराचैः । कास्मेहितिःकापरितकम्यासीत्कथंरसायाअतरः
 पयांसि । किमिच्छंतीसरमेदंप्रानद्दूरेह्यध्वाजगुरिर्जगम्यतैःपरांचनैरचितःकातेऽस्मास्वर्थहितिरासीत्किंपरितकनं
 परितकम्यारात्रिःपरितएनांतकमतकमेत्युष्णनामतकतइतिसतःकथंरसायाअतरःपयांसीतिरसानदीरसतेःशब्दकर्म
 णःकथंरसानितान्युदकानीतिवादेवशुनीद्रेणप्रहितापणिभिरसुरैःसमूदइत्याख्यानंसरस्वतीव्याख्यातातस्याएषाभव
 ति ॥ २५ ॥ पावकानःसरस्वतीवाजैर्भिर्वाजिनीवती । यज्ञंवष्टुधियावसुः । पावकानःसरस्वत्यन्नैरन्नवतीयज्ञंवष्टुधिं
 यावसुःकर्मवसुस्तस्याएषापराभवति ॥ २६ ॥ महोअर्णःसरस्वतीप्रचेतयतिकेतुना । धियोविश्वविजति । महदर्णः
 सरस्वतीप्रचेतयतिप्रज्ञापयतिकेतुनाकर्मणाप्रज्ञयात्रैमानिचसर्वाणिप्रज्ञानान्यभिविराजतिवागर्थेषुविधीयतेतस्मान्मा
 ध्यमिकांवाचंमन्यंतैवाग्व्याख्यातातस्याएषाभवति ॥ २७ ॥ यद्वाग्वदंत्यविचेतुनानिराष्ट्रीदेवानानिषसादमंद्रा ।

निरुक्त
॥२४॥

चतस्र ऊर्जदुहेपयांसि कस्विदस्याः परमं जगाम । यद्वाग्वदंत्यविचेतनान्यविज्ञातानि राष्ट्रीदेवानां निषसादमंद्रामदना
च्चतस्रोऽनुदिश ऊर्जदुहेपयांसि कस्विदस्याः परमं जगामेतियत्पृथिवीं गच्छतीति वायदादित्यरश्मयो हरंतीति वातस्या
एषा पराभवति ॥ २८ ॥ देवीं वाचमजनयंत देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति । सानो मंद्रेषूजं दुहानाधेनुर्वागस्मानुप
सुष्टुतैतु । देवीं वाचमजनयंत देवास्तां सर्वरूपाः पशवो वदन्ति व्यक्तवाचश्चाव्यक्तवाचश्च सानो मदनान्नं चरसंचदुहानाधे
नुर्वागस्मानुपैतु सुष्टुतानुमतीराकेति देवपद्याविति नैरुक्ताः पौर्णमास्यावितियाज्ञिकाया पूर्वा पौर्णमासी साऽनुमतिर्यो
त्तरासाराकेति विज्ञायतेऽनुमतिरनुमननात्तस्या एषा भवति ॥ २९ ॥ अन्विदं नुमते त्वं मन्यासैशं च नस्कृधि । कृत्वेद
क्षायनो हि नुप्रण आयूषितारिषः । अनुमन्य स्वानुमते त्वं सुखं च नः कुर्वन्नं च नोऽपत्याय धेहि प्रवर्धय च न आयूराकारातेर्दा
न कर्मणस्तस्या एषा भवति ॥ ३० ॥ राकामहं सुहवांसुष्टुतीहुं वेशृणोतु नः सुभगा बोधतु मना । सीव्यत्वपः सूच्याच्छिद्यमा
नया ददातु वीरं शतदाय मुक्थ्यं । राकामहं सुहानांसुष्टुत्याह्वये शृणोतु नः सुभगा बोधत्वात्मना सीव्यत्वपः प्रजनन कर्मसू
च्याच्छिद्यमानया सूची सीव्यतेर्ददातु वीरं शतप्रदमुक्थ्यं वक्तव्यप्रशंसं सिनीवाली कुहूरिति देवपद्याविति नैरुक्ता अमा
वास्ये इति याज्ञिकाया पूर्वा मावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहूरिति विज्ञायते सिनीवाली सिनमन्नं भवति सिनातिभूता
निवालं पर्ववृणोतेस्तस्मिन्नन्नवती वालिनी वावालेनैवास्यामणुत्वाच्चंद्रमाः सेवितव्यो भवतीति वातस्या एषा भवति ॥ ३१ ॥

उत्तरप.
अ. ५

॥ २४ ॥

सिनीवालिपृथुष्टुकेयादेवानामसिस्वसा । जुषस्वहव्यमाहुतंप्रजांदेविदिदिङ्निः । सिनीवालिपृथुष्टुकेयादेवानामसिस्वसा ।
 तेःसंघातःपृथुकेशस्तुकेपृथुस्तुकेवायात्वंदेवानामसिस्वसास्वसासुअसास्वेषुसीदतीतिवाजुषस्वहव्यमदनंप्रजांचदेवि
 दिशनःकुहर्गूहतेःकाभूदितिवाकसतीह्यतइतिवाकाहुतंहविर्जुहोतीतिवातस्याएषाभवति ॥ ३२ ॥ कुहमहंसुवृतं
 विद्वानापसमस्मिन्यज्ञेसुहवांजोहवीमि । सानोददातुश्रवणंपितृणांतस्यैतेदेविहविषाविधेम । कुहमहंसुकृतंविदितक
 र्माणमस्मिन्यज्ञेसुहवानामाहयैसानोददातुश्रवणंपितृणांपित्र्यंधनमितिवापित्र्यंयशइतिवातस्यैतेदेविहविषाविधेमेति
 व्याख्यातयमीव्याख्यातातस्याएषाभवति ॥ ३३ ॥ अन्यमुषुत्वंयम्यन्यउत्वांपरिष्वजातेलिबुजेववृक्षं । तस्यवात्वं
 मनश्छासवातवाधाकृणुष्वसंविदंसुभद्रां । अन्यमेवहित्वंयम्यन्यस्त्वांपरिष्वक्ष्यतेलिबुजेववृक्षंतस्यवात्वंमनश्छास
 वातवाधानेनकुरुष्वसंविदंसुभद्रांकल्याणभद्रायमीयमंचकमेतांप्रत्याचक्षइत्याख्यानं ॥ ३४ ॥ उर्वशीव्याख्याता
 तस्याएषाभवति ॥ ३५ ॥ विद्युन्नयापतन्तीदविद्योऽहरन्तीमेअप्याकाम्यानि । जनिष्टोअपोनर्यःसुजातःप्रोर्वशीति
 रतदीर्घमायुः । विद्युदिवयापतंत्यद्योततहरन्तीमेअप्याकाम्यान्युदकान्यंतरिक्षलोकस्ययदानूनमयंजायेताभ्योऽध्यय
 इतिनर्योमनुष्योनृभ्योहितोनरापत्यमितिवासुजातःसुजाततरोऽथोर्वशीप्रवर्धयतेदीर्घमायुःपृथिवीव्याख्यातातस्याए
 षाभवति ॥ ३६ ॥ बलित्थापर्वतानांखिद्रंविभर्षिपृथिवि । प्रयाभूर्मिप्रवत्वतिमहाजिनोषिमहिनि । सत्यंत्वंपर्वता

निरुक्त
॥२५॥

नांमेघानांखेदनंछेदनंभेदनंवलममुत्रधारयसिपृथिविप्रजिन्वसियाभूमिंप्रवणवर्तिमहत्त्वेनमहतीत्युदकवतीतिर्वेद्राणी
द्रस्यपक्षीतस्याएषाभवति ॥ ३७ ॥ इन्द्राणीमासुनारिषुसुभगामहमशृण्वन्नह्यस्याअपरामपिसमांजरयात्रियतेपतिःसर्वस्माद्यइन्द्रउत्त
स्मादिन्द्रउत्तरः । इन्द्राणीमासुनारिषुसुभगामहमशृण्वन्नह्यस्याअपरामपिसमांजरयात्रियतेपतिःसर्वस्माद्यइन्द्रउत्त
रस्तमेतद्रमस्तस्याएषापराभवति ॥ ३६ ॥ नाहमिन्द्राणिरारणसख्युर्वृषाकपेर्ऋते । यस्येदमप्यंहविःप्रियंदेवेषुगच्छ
तिविश्वस्मादिन्द्रउत्तरः । नाहमिन्द्राणिरमेसख्युर्वृषाकपेर्ऋतेयस्येदमप्यंहविर्ऋतमग्निःसंस्कृतमितिवाप्रियंदेवेषु
निगच्छतिसर्वस्माद्यइन्द्रउत्तरस्तमेतद्रमोगौरीरोचतेज्वलतिकर्मणोऽयमपीतरोगौरोवर्णएतस्मादेवप्रशस्योभवतितस्या
एषाभवति ॥ ३० ॥ गौरीमिममायसलिलानितक्षत्येकपदीद्विपदीसाचतुष्पदी । अष्टापदीनवपदीबभूवुषीसहस्राक्षरा
परमेव्योमन् । गौरीनिर्मिममायसलिलानितक्षतीकुर्वत्येकपदीमध्यमेनद्विपदीमध्यमेनचादित्येनचचतुष्पदीदिग्भिरष्टा
पदीदिग्भिरावांतरदिग्भिश्चनवपदीदिग्भिरावांतरदिग्भिश्चादित्येनचसहस्राक्षराबहूदकापरमेव्यवनेतस्याएषापरा
भवति ॥ ४० ॥ तस्याःसमुद्राअधिविक्षरंतितेनजीवंतिप्रदिशश्चतस्रः । ततःक्षरत्यक्षरंतद्विश्वमुपजीवति । तस्याः
समुद्राअधिविक्षरंतिवर्षंतिमेघास्तेनजीवंतिदिगाश्रयाणिभूतानिततःक्षरत्यक्षरमुदकंतत्सर्वाणिभूतान्युपजीवंतिगौ
र्व्याख्यातातस्याएषाभवति ॥ ४१ ॥ गौरमीमेदनुवत्संमिषंतंमूर्धानंहिङ्कृणोन्मातवाड । सूक्ताणंघर्ममभिवावशा

उत्तरप.
अ. ५

॥ २५ ॥

नामिमातिमायुं पयतेपयोभिः । गौरन्वमीमेद्वत्संनिमिषंतमनिमिषंतमादित्यमितिवा मूर्धानमस्याभिहिङ्करोन्मनना
यसृक्काणंसरणंघर्महरणमभिवावशानामिमातिमायुंप्रप्यायतेपयोभिर्मार्गमिवादित्यमितिवा वागेषामाध्यमिकाघर्मधु
गितियाज्ञिकाधेनुर्धयतेर्वाधिनोतेर्वातस्याएषाभवति ॥ ४२ ॥ उपह्वयेमुदुर्घाधेनुमेतांसुहस्तोगोधुगुतदोहदेनां । श्रे
ष्ठंसंवसवितासाविषन्नोऽभीद्धोघर्मस्तदुषुप्रवौचं । उपह्वयेसुदोहनाधेनुमेतांकल्याणहस्तोगोधुगपिचदीगध्येनांश्रेष्ठंसंव
सवितासुनोतुनइत्येषहिश्रेष्ठःसर्वेषांसवानांयदुदकंयद्वापयोयजुष्मदभीद्धोघर्मस्तंसुप्रब्रवीमिवागेषामाध्यमिकाघर्मधु
गितियाज्ञिकाअध्याहंतव्याभवत्यघघ्नीतिवातस्याएषाभवति ॥ ४३ ॥ सुयवसाद्भगवतीहिभूयाअथोवयंभगवंतः
स्याम । अद्धितृणमध्येविश्वदानींपिवशुद्धमुदकमाचरंती । सुयवसादिनीभगवतीहिभवाथेदानींवयंभगवंतःस्यामा
द्धितृणमध्येसर्वदापिवचशुद्धमुदकमाचरंतीतस्याएषापराभवति ॥ ४४ ॥ हिंकृण्वतीवमुपलीवसूनांवत्समिच्छंती
मनसाभ्यागात् । दुहामश्विभ्यांपयोअध्येयंसावर्धतामहतेसांभगाय । इतिसानिगदव्याख्यातापथ्यास्वस्तिःपंथाअं
तरिक्षंतन्निवासात्तस्याएषाभवति ॥ ४५ ॥ स्वस्तिरिद्धिप्रपथेश्रेष्ठारेकणस्वतीधनवत्यभ्येतियावसूनिवननीयानिसानोऽमागृहेसानि
पातुस्वावेशाभवतुदेवगौपा । स्वस्तिरेवहिप्रपथेश्रेष्ठारेकणस्वतीधनवत्यभ्येतियावसूनिवननीयानिसानोऽमागृहेसानि
रमणैसानिर्गमनेपातुस्वावेशाभवतुदेवीगोप्त्रीदेवान्गोपायत्वितिदेवाएनांगोपायंत्वितिवापाव्याख्यातातस्याएषाभ

निरुक्त
॥२६॥

वति ॥ ४६ ॥ अपोपाअनसःसरत्संपिष्टादहविभ्युपी । नियत्सींशिश्नथदृपा । अपासरदुषाअनसःसंपिष्टान्मेघाद्वि
भ्युप्यनोवायुरनितेरपिवोपमार्थस्यादनसइवशकटादिवानःशकटमानद्धमस्मिंश्चीवरमनितेर्वास्याज्जीवनकर्मणउपजी
वंत्येनन्मेघोऽप्यनएतस्मादेवयन्निरशिश्नथदृपावर्षितामध्यमस्तस्याएषापराभवति ॥ ४७ ॥ एतदस्याअनःशयेसुसं
पिष्टंविपाश्या । मसारसींपरावर्तः । एतदस्याअनआशेतंसुसंपिष्टमितरदिवविपाशिविमुक्तपाशिससारोषाःपरावर्तः
प्रेरितवतःपरागताद्विळाव्याख्यातातस्याएषाभवति ॥ ४८ ॥ अभिनइळायूथस्यमातास्मन्नदीभिर्बुर्वशीवागृणानु ।
उर्वशीवाबृहद्विवागृणानाभ्यूर्णानाप्रभृथस्यायोः । संपेक्तुनऊर्ज्व्यस्यपुष्टेः । अभिगृणानुनइळायूथस्यमातासर्वस्य
मातास्मदभिनदीभिर्बुर्वशीवागृणातूर्वशीवाबृहद्विवागृणानाभ्यूर्णानाप्रभृथस्यप्रभृतस्यायोरयनस्यमनुष्य
स्यज्योतिषोवोदकस्यवासेवतानोऽन्नस्यपुष्टेरोदसीरुद्रस्यपत्नीतस्याएषाभवति ॥ ४९ ॥ रथंनुमारुतंवयंश्रवस्युमाहु
वामहे । आयस्मिन्तस्थौसुरणानिविभ्रतीसचामरुत्सुरोदसी । रथंक्षिप्रमारुतंमेघंवयंश्रवणीयमाह्वयामहआयस्मिन्त
स्थौसुरमणीयान्युदकानिविभ्रतीसचामरुद्भिःसहरोदसीरोदसी ॥ ५० ॥ (इयेनोव्याख्यातआदायस्वादिष्ठयासोमं
मन्यतेयत्त्वादेवनवोनवःपरंमृत्योत्वेषमित्थाप्रवोमहउदुज्योतिर्धाताददानुसोमस्यराज्ञोऽथातोमध्यस्थानादेवगणा
आविद्युन्मद्भिरारुद्रासोविष्टीशमीविरूपासउदीरतामंगिरसोनःसूर्यस्येवस्तुषेय्यमथातोमध्यस्थानाःस्त्रियोदक्षस्यवा

उत्तरष.
अ. ५

॥ २६ ॥

यस्मै त्वं किमिच्छंतीपावकानोमहोअर्णोयद्वाग्वदंतीदेवीवाचमन्विदनुमतेराकामहंसिनीवालिङ्गुहमहो
 धुम्नबलित्थेद्राणीनाहर्मिद्राणिगौरार्मिमायतस्याःसमुद्रागौरमीमेदुपह्वयेसूयवसाद्धिं कृण्वतीस्वस्तिरिच्यपोषाएतद
 स्याअभिनइळारथंनुपञ्चाशत्) ॥ इतिनिरुक्तउत्तरषट्केपंचमोऽध्यायःसमाप्तः ॥ ५ ॥

ॐ ॥ अथातोद्युस्थानादेवतास्तासामश्विनौप्रथमागामिनौभवतोऽश्विनौयद्व्यश्रुवातेसर्वरसेनान्योज्योतिषान्योऽ
 श्वैरश्विनावित्यौर्णवाभस्तत्कावश्विनौद्यावापृथिव्यावित्येकेऽहोरात्रावित्येकेसूर्याचंद्रमसावित्येकेराजानौपुण्यकृता
 वित्यैतिहासिकास्तयोःकालऊर्ध्वमर्धरात्रात्प्रकाशीभावस्यानुविष्टंभमनुतमोभागोहिमध्यमोज्योतिर्भागआदित्यस्तयो
 रेषाभवति ॥ १ ॥ वसातिषुस्मचरथोऽसितौपेत्वाविव । कृदेदमश्विनायुवमभिदेवाँअंगच्छतं । इतिसानिगदव्या
 ख्यातावसातिषुस्मचरथोवसातयोरातयोवसंतेस्माइतरेतरातयोवक्तेर्वावहतेर्वासितौपेत्वामिव । अपेत्वावृत्रहणंसुरा
 तयोस्तयोःसमानकालयोःसमानकर्मणोःसंस्तुतप्राययोरसंस्तवेनैषोऽर्धर्चोभवतिवासात्योऽन्यउच्यतउषःपुत्रस्तवान्य
 इतितयोरेषापराभवति ॥ २ ॥ इहेहजातासमवावशीतामरेपसातन्वइनामभिःस्वैः । जिष्णुर्वामन्यःसुमस्वस्यसूरिर्दि
 वोअन्यःसुभगःपुत्रऊहे । इहचेहचजातौसंस्तूयेतैपापेनालिप्यमानयातन्वानामभिश्चस्वैर्जिष्णुर्वामन्यःसुमहतोबल
 स्यैरयितामध्यमौदिवोऽन्यःसुभगःपुत्रऊह्यतआदित्यस्तयोरेषापराभवति ॥ ३ ॥ प्रातुर्युजाविवोधयाश्विनावेहग

निरुक्त

॥२७॥

च्छतां । अस्यसोमस्यपीतये । प्रातर्योगिनौविबोधयाश्विनाविहागच्छतामस्यसोमस्यपानायतयोरेषापराभवति
॥ ४ ॥ प्रातर्यजध्वमश्विनाहिनोतनसायमस्तिदेव्याअजुष्टं । उतान्योअस्मद्यजतेविचावःपूर्वःपूर्वोयजमानोवनी
यान् । प्रातर्यजध्वमश्विनौप्रहिणुतनसायमस्तिदेवेज्याअजुष्टमेतदप्यन्योऽस्मद्यजतेविचावःपूर्वःपूर्वोयजमानोवनीया
न्वनयितृतमस्तयोःकालःसूर्योदयपर्यंतस्तस्मिन्नन्यादेवताओप्यंतउषावष्टेःकांतिकर्मणउच्छतैरितरामाध्यमिकांतस्या
एषाभवति ॥ ५ ॥ उषस्तच्चित्रमाभरास्मभ्यंवाजिनीवति । येनतोक्चतनयंचुधामहे । उषस्तच्चित्रंचायनीयंमंहनी
यंधनमाहरास्मभ्यमन्नवतियेनपुत्रांश्चपौत्रांश्चदधीमहितस्याएषापराभवति ॥ ६ ॥ एताउत्याउषसःकेतुमक्रतपूर्वेअर्धे
रजसोभानुमंजते । निष्कृण्वानाआयुधानीवधृष्णवःप्रतिगावोऽरुषीर्यंतिमातरः । एतास्ताउषसःकेतुमकृषतप्रज्ञान
मेकस्याएवपूजनार्थेवहुवचनस्यात्पूर्वेऽर्धेऽन्तरिक्षलोकस्यसमंजतेभानुना । निष्कृण्वानाआयुधानीवधृष्णवः । नि
रित्येषसमित्येतस्यस्थानंएमीदेषानिष्कृतंजारिणीवैत्यपिनिगमोभवतिप्रतियंतिगावोगमनादरुषीरारोचनान्मातरोभा
सोनिर्मात्र्यःसूर्यासूर्यस्यपद्भ्येर्षेवाभिसृष्टकालतमातस्याएषाभवति ॥ ७ ॥ सुकिंशुकंशल्मलिविश्वरूपंहिरण्यवर्णंसु
वृतंसुचक्रं । आरोहसूर्येअमृतस्यलोकंस्योनंपत्येवहुतुकृणुष्व । सुकाशनंशन्नमलंसर्वरूपमपिवोपमार्थेस्यात्सुकिंशुक
मिवशल्मलिमिति किंशुकंक्रंशतेःप्रकाशयतिकर्मणःशल्मलिःसुशरोभवतिशरवान्वारोहसूर्येअमृतस्यलोकमुदकस्यसु

उत्तरप.
अ. ६

॥२७॥

संपत्येवहतुंकुरुष्वसवितासूयांप्रायच्छत्सोमायराज्ञेप्रजापतयेवेतिचब्राह्मणंवृषाकपायीवृषाकपेःपक्ष्येपैवाभिसृष्टकालं
 तमातस्याएषाभवति ॥ ८ ॥ वृषाकपायिरेवतिसुपुत्रादुसुखुषे । घसत्तइंद्रउक्षणःप्रियंकाचित्कुरंहविर्विश्वस्मादि
 द्रुत्तरः । वृषाकपायिरेवतिसुपुत्रेमध्यमेनसुसुपेमाध्यमिकयावाचाक्षुपासाधुसादिनीतिवासाधुसानिनीतिवास्वप
 त्यंतत्सनोतीतिवाप्राश्रातुतइंद्रउक्षणएतान्माध्यमिकान्तसंस्त्यायानुक्षणउक्षतेवृद्धिकर्मणउक्षंत्युदकेनेतिवाप्रियंकुरु
 प्वसुखाचयकरंहविःसुखकरंहविःसर्वस्माद्यइन्द्रउत्तरस्तमेतद्रूमआदित्यंसरण्यूःसरणात्तस्याएषाभवति ॥ ९ ॥ अपागू
 हन्मृतांमर्त्येभ्यःकृत्वीसवर्णामददुर्विवस्वते । उताश्विनावभरद्यत्तदासीदजहाद्वामिथुनांसरण्यूः । अप्यगूहन्मृ
 तांमर्त्येभ्यःकृत्वीसवर्णामददुर्विवस्वतेऽप्यश्विनावभरद्यत्तदासीदजहाद्वामिथुनांसरण्यूर्मध्यमंचमाध्यमिकांचवाचं
 मितिनैरुक्तायमंचयमीचेत्येतिहासिकास्तत्रेतिहासमाचक्षतेत्वाष्ट्रीसरण्यूर्विवस्वतआदित्याद्यमौमिथुनौजनयांचकारं
 सासवर्णामन्यांप्रतिनिधायाश्वरूपंकृत्वाप्रदुद्रावसविवस्वानादित्यआश्वमेवरूपंकृत्वातामनुसृत्यसंवभूवततोऽश्विनौ
 जज्ञातेसवर्णायांमनुस्तदभिवादिन्येपरभवति ॥ १० ॥ त्वष्टादुहित्वेवहतुंकृणोतीतीदंविश्वंभुवनंसमेति । यमस्यमा
 तापर्युह्यमानामहोजायाविवस्वतो ननाश । त्वष्टादुहितुर्वहनंकरोतीतीदंविश्वंभुवनंसमेतीमानिचसर्वाणिभूतान्यभि
 समागच्छंतियमस्यमातापर्युह्यमानामहतोजायाविवस्वतो ननाशरात्रिरादित्यस्यादित्योदयेऽतर्धीयते ॥ ११ ॥ सवि

निरुक्त
॥२८॥

ताव्याख्यातस्तस्यकालोयदाद्यौरपहततमस्काकीर्णरश्मिर्भवतितस्यैषाभवति ॥ १२ ॥ विश्वारूपाणिप्रतिमुञ्चतेक
विःप्रासावीद्भ्रंष्ट्रिपदेचतुष्पदे । विनाकमख्यत्सवितावरेण्योऽनुप्रयाणमुषसोविराजति । सर्वाणिप्रज्ञानानिप्रतिमुं
चतेमेधावीकविःक्रांतदर्शनोभवतिकवतेर्वाप्रसुवतिभद्रद्विपाद्भ्यश्चतुष्पाद्भ्यश्चव्यचिख्यपन्नाकंसवितावरणीयःप्रया
णमनूपसोविराजत्यधोरामःसावित्रइतिपशुसमाम्नायेविज्ञायतेकस्मात्सामान्यादित्यधस्तात्तद्वेळायांतमोभवत्येतस्मा
त्सामान्यादधस्ताद्रामोऽधस्तात्कृष्णःकस्मात्सामान्यादित्यग्निचित्वानरामामुपेयाद्रामारमणायोपेयतेनधर्मायकृष्ण
जातीयैतस्मात्सामान्यात्कृकवाकुःसावित्रइतिपशुसमाम्नायेविज्ञायतेकस्मात्सामान्यादितिकालानुवादंपरीत्यकृकवा
कोःपूर्वशब्दानुकरणंवचेरुत्तरंभगोव्याख्यातस्तस्यकालःप्रागुत्सर्पणात्तस्यैषाभवति ॥ १३ ॥ प्रातर्जितंभगमुग्रंहुवेम
व्यंपुत्रमदितेर्योविधुर्ता । आध्रश्चिद्यंमन्यमानस्तुरश्चिद्राजाचिद्यंभगंभक्षीत्याह । प्रातर्जितंभगमुग्रंहुयेमव्यंपुत्रमदि
तेर्योविधारयितासर्वस्याध्रश्चिद्यंमन्यमानआढ्यालुर्दरिद्रस्तुरश्चित्तुरइतियमनामंतरतेर्वात्वरतेर्वात्वरयातूर्णगतिर्यमो
राजाचिद्यंभगंभक्षीत्याहोभगइत्याहुरनुत्सो नदृश्यतेप्राशिन्नमस्याक्षिणीनिर्जघानेतिचब्राह्मणंजनंभगो गच्छतीति
वाजनंगच्छत्यादित्युदयेनसूर्यःसर्तेर्वासुवतेर्वास्वीर्यतेर्वातस्यैषाभवति ॥ १४ ॥ उदुत्यंजातवेदसंदेवंवहंतिकेतवः । हृशे
विश्वायसूर्य । उद्वहंतितंजातवेदसैरश्मयःकेतवःसर्वेषांभूतानांदर्शनायसूर्यमितिकमन्यमादित्यादेवमवक्ष्यत्तस्यैषापरा

उत्तरप.
अ. ६

॥२८॥

भवति ॥ १५ ॥ चित्रं देवामा मुदनादनीकं चक्षुर्मित्रस्यवरुणस्याग्नेः । आप्राद्यावापृथिवी अंतरिक्षं सूर्ये आत्मा जगत्सु
 स्थुषश्च । चायनीयं देवानां मुदगमदनीकं ख्यानै मित्रस्यवरुणस्याग्नेश्चापूरह्यावापृथिव्यौ चांतरिक्षं च महत्त्वेन तेन स
 र्य आत्मा जगत्स्य च स्थावरस्य चाथयद्रश्मिपोषं पुष्यति तत्पूषा भवति तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥ शुक्रं ते अन्यद्यज्ञं तं ते अन्य
 द्विषुरूपे अहनीद्यौरिवासि । विश्वाहिमाया अवसिस्वधावो भद्राते पूषन्निहरातिरस्तु । शुक्रं ते अन्यद्यज्ञो हितं ते अन्यद्य
 जतं ते अन्यद्यज्ञियं ते अन्यद्विषमरूपे ते अहनीकर्मद्यौरिव चासि सर्वाणि प्रज्ञानान्यवस्यन्न वन्भाजनवती ते पूषन्निहदसिर
 स्तुतस्यैषा परा भवति ॥ १७ ॥ पथस्पथः परिपतिव च स्याकामेन कृतो अभ्यानलृकं । सनोरासच्छुरुधश्चन्द्राग्राधियं
 धियं सीषधातिप्रपूषा । पथस्पथोऽधिपतिवचनेन कामेन कृतोऽभ्यानलृकं मभ्यापन्नोऽर्कमिति वासनो ददातु चायनी
 याग्राणि धनानि कर्म कर्मचनः प्रसाधयतु पूषेत्यथयद्विषितो भवति तद्विष्णुर्भवति विष्णुर्विशतेर्वाव्यश्रोतेर्वा तस्यैषा भव
 ति ॥ १८ ॥ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधानि दधे पदं । समूढमस्य पांसुरे । यदिदं किंच तद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधानि धत्ते पदं
 त्रेधा भावाय पृथिव्यामंतरिक्षे दिवीति शक पूर्णिः समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवाभः समूढमस्य पांसुरे प्यायनेऽ
 न्तरिक्षे पदं न दृश्यतेऽपि वोपमार्थे स्यात्समूढमस्य पांसुल इव पदं न दृश्यत इति पांसवः पादैः सूयंत इति वापन्नाः शेरत इति वा
 पंसनीया भवन्तीति वा ॥ १९ ॥ विश्वानरो व्याख्यातस्तस्यैष निपातो भवत्यैन्द्रामृचि ॥ २० ॥ विश्वानरस्य वस्य

निरुक्त
॥२९॥

तिमनानतस्यशवसः । एवंश्चर्षणीनामूतीहुवेरधानां । विश्वानरस्यादित्यस्यानानतस्यशवसोमहतोबलस्यैवैश्चकामै
रयनैरवनैर्वीचर्षणीनामनुप्याणामूत्याचपधारथानामिंद्रमस्मिन्यज्ञेह्यामिवरुणोव्याख्यातस्तस्यैषाभवति ॥ २१ ॥
येनापावकचक्षसाभुरण्यंतंजनांअनु । त्वंवरुणपश्यसि । भुरण्युरितिक्षिप्रनामभुरण्युःशकुनिर्भूरिमध्वाननयतिस्व
र्गस्यलोकस्यापिवोह्यातत्संपातीभुरण्युरनेनपावकख्यानेन । भुरण्यंतंजनांअनु । त्वंवरुणपश्यसि । तत्तेवयंस्तुमङ्
तिवाक्यशेषोऽपिवोत्तरस्यां ॥ २२ ॥ येनापावकचक्षसाभुरण्यंतंजनांअनु । त्वंवरुणपश्यसि । विद्यामेषिरजस्पृ
थ्वहामिमानोअक्तुभिः । पश्यन्जन्मानिसूर्य । व्येषिद्यांरजश्चपृथुमहांतंलोकमहानिचमिमानोक्तुभीरात्रिभिःसहपश्य
न्जन्मानिजातानिसूर्यापिवापूर्वस्यां ॥ २३ ॥ येनापावकचक्षसाभुरण्यंतंजनांअनु । त्वंवरुणपश्यसि । प्रत्यङ्देवानां
विशःप्रत्यङ्मुदेषिमानुपान् । प्रत्यङ्मिंस्वर्देष्टुशे । प्रत्यङ्मिंदसर्वमुदेषिप्रत्यङ्मिंदज्योतिरुच्यतेप्रत्यङ्मिंदसर्वमभिविपश्य
सीत्यपिवैतस्यामेव ॥ २४ ॥ येनापावकचक्षसाभुरण्यन्तंजनांअनु । त्वंवरुणपश्यसि । तेनोजनानभिविपश्यसिके
शिकेशारश्मयस्तैस्तद्वान्भवतिकाशनाद्वाप्रकाशनाद्वातस्यैषाभवति ॥ २५ ॥ केदयः१ शिकेशीविषंकेशीविभर्तिरोदसी ।
केशीविषंस्वर्देष्टुशेकेशीदंज्योतिरुच्यते । केदयश्चिंचविषंचविषमित्युदकनामविष्णातेर्विपूर्वस्यस्नातेःशुद्ध्यर्थस्यविपूर्वस्य
वासचतैर्द्यावापृथिव्याचधारयतिकेशीदंसर्वमिदमभिविपश्यतिकेशीदंज्योतिरुच्यतइत्यादित्यमाहाथाप्येतेइतरेज्यो

उत्तरष.
अ. ६

॥ २९ ॥

तिर्षीकेशिनीउच्येतेधूमेनाग्नीरजसाचमध्यमस्तेषामेषासाधारणाभवति ॥२६॥ त्रयःकेशिनःऋतुधाविचक्षतेसंवत्सरेव
 पतएकएषां । विश्वमेकोअभिचष्टेशचीभिर्ध्राजिरेकस्यदृशेनरूपं । त्रयःकेशिनःऋतुधाविचक्षतेकालेकालेऽभिविप
 श्यतिसंवत्सरेवपतएकएषामित्यग्निःपृथिवीदहतिर्वमेकोऽभिविपश्यतिकर्मभिरादित्योगतिरेकस्यदृश्यतेनरूपमध्य
 मस्याथयद्रश्मिभिरभिप्रकम्पयन्नेतितद्वृषाकपिर्भवतिवृषाकम्पनस्तस्यैषाभवति ॥ २७ ॥ पुनरेहिंवृषाकपेसुविताकल्प
 यावहै । यएषःस्वप्नंशनोऽस्तमेषिपथापुनर्विश्वस्मादिन्द्रउत्तरः । पुनरेहिंवृषाकपेसुप्रसूतानिवःकर्माणिकल्पयावहैय
 एषःस्वप्नंशनःस्वप्नान्नाशयस्यादित्यउदयेनसोऽस्तमेषिपथापुनःसर्वस्माद्यिन्द्रउत्तरस्तमेतद्रूमआदित्यमोव्याख्यात
 स्तस्यैषाभवति ॥ २८ ॥ यस्मिन्वृक्षेसुपलाशेदेवैःसंपिबतेयमः । अत्रानोविशपतिःपितापुराणांअनुवेनति । यस्मिन्वृ
 क्षेसुपलाशेस्थानेवृतःक्षयेवापिवोपमार्थस्याद्वृक्षइवसुपलाशइतिवृक्षोव्रश्चनात्पलाशंपलाशनादेवैःसंगच्छतेयमोरश्मि
 भिरादित्यस्तत्रनःसर्वस्यपातावापालयितावापुराणाननुकामयेताजएकपादजनएकःपादएकेनपादेनपातीतिवैकेनपा
 देनपिबतीतिवैकोऽस्यपादइतिवा । एकंपादंनोत्खिदतीत्यपिनिगमोभवतितस्यैपनिपातोभवतिवैश्वदेव्यामृचि
 ॥ २९ ॥ पावीरवीतन्यतुरेकपादुजोदिवोधुर्तासिंधुरापःसमुद्रियः । विश्वेदेवासःशृणवन्वचांसिमेसरस्वतीसह
 धीभिःपुरंध्या । पविःशल्योभवतियद्विपुनातिकायंतद्वत्पवीरमायुधंतद्वानिन्द्रःपवीरवान् । अतितस्थापवीरवानित्य

निरुक्त
॥३०॥

पिनिगमोभवति तदेवतावाक्पावीरवीपावीरवीचदिव्यावाक्तन्यतुस्तनित्रीवाचोऽन्यस्यां अजश्चैकपादिवोधारयिता
सिन्धुश्चापश्चसमुद्रियाश्चसर्वेचदेवाः सरस्वतीचसहपुरन्ध्यास्तुत्याप्रयुक्तानिधीभिः कर्मभिर्युक्तानि शृण्वंतुवचनानीमा
नीतिपृथिवीव्याख्याता तस्याएष निपातोभवत्यैद्राग्यामृचि ॥ ३० ॥ यदिद्राग्रीपरमस्यांपृथिव्यामध्यमस्यामवम
स्यामुतस्थः । अतःपरिवृषणावाहियातमथासोमस्यपिवतंसुतस्य । इतिसानिगदव्याख्यातासमुद्रोव्याख्यातस्तस्यैष
निपातोभवतिपावमान्यामृचि ॥ ३१ ॥ पवित्रवंतःपरिवाचमासतेपितृषांप्रलोअभिरक्षतिव्रतं । महःसमुद्रंवरुणं
स्तिरोदधेधीराइच्छेकुर्धुरुणेष्वारभै । पवित्रवंतोरश्मिवंतोमाध्यमिकादेवगणाः पर्यासतैमाध्यमिकांवाचंपितृषांप्रलः
पुराणोऽभिरक्षतिव्रतंकर्ममहःसमुद्रंवरुणस्तिरोऽतर्दधात्यथधीराः शक्रुवन्तिधरुणेषूदकेषुकर्मणआरंभमारब्धुमजएक
पाद्व्याख्यातःपृथिवीव्याख्यातासमुद्रोव्याख्यातस्तेषामेषनिपातोभवत्यपरस्यांबहुदेवतायामृचि ॥ ३२ ॥ उतनोऽ
हिर्बुध्यःशृणोत्वजएकपात्पृथिवीसमुद्रः । विश्वेदेवाःकृतावृधोहुवानाःस्तुतामंत्राःकविशस्ताअवंतु । अपिचनोऽहि
र्बुध्यःशृणोत्वजश्चैकपात्पृथिवीचसमुद्रश्चसर्वेचदेवाः सत्यवृधोवायज्ञवृधोवाह्यमानामंत्रैःस्तुतामंत्राःकविशस्ताअवंतु
मेधाविशस्तादध्यङ्प्रत्यक्तोऽध्यानमितिवाप्रत्यक्तमस्मिन्ध्यानमितिवाथर्वाव्याख्यातोमनुर्मननात्तेषामेषनिपातोभवत्य
द्यामृचि ॥ ३३ ॥ यामथर्वामनुष्पितादध्यङ्धियमर्त्तत । तस्मिन्ब्रह्माणिपूर्वथेद्रउक्थासमग्मताचन्ननुस्वराज्यं ।

उत्तरप.
अ. ६

॥ ३० ॥

यामथर्वाचमनुश्चपितामानवानाँदध्यङ्चधियमतनिषत्तस्मिन्ब्रह्माणिकर्माणिपूर्वेन्द्रउक्तानिचसंगच्छतामर्चन्त्योऽ
 नूपास्तेस्वाराज्यं ॥ ३४ ॥ अथातोद्युस्थानादेवगणांस्तेषामादित्याःप्रथमागामिनो भवंत्यादित्याव्याख्यातास्तेषामेषांभ
 वति ॥ ३५ ॥ इमागिरिआदित्येभ्योऽधृतस्नूःमनाद्राजंभ्योजुह्वानुहोमि । शृणोतुमित्रोअर्थमाभगोनस्तुविज्ञातोवरु
 णोदक्षोअंशः । धृतस्नूर्धृतप्रस्त्राविन्योऽधृतप्रस्त्राविण्योऽधृतसानिन्योऽधृतसारिण्यइतिवाहुतीरादित्येभ्यश्चिरंजुह्वानुहो
 मिचिरंराजभ्यइतिवाशृणोतुनइमागिरोमित्रश्चार्यमाचभगश्चबहुजातश्चधातादक्षोवरुणोऽशश्चाशोऽशुनाव्याख्यातः
 ससक्रुषयोव्याख्यातास्तेषामेषाभवति ॥ ३६ ॥ ससक्रुषयःप्रतिहिताःशरीरेसप्तरक्षंतिसदमप्रमादं । सप्तापःस्वपतो
 लोकमीयुस्तत्रजागृतोअस्वप्नजौसत्रसदौचदेवौ । ससक्रुषयःप्रतिहिताःशरीरेरश्मयआदित्येसप्तरक्षंतिसदमप्रमादंसं
 वत्सरमप्रमाद्यन्तःसप्तापनास्तएवस्वपतोलोकमस्तमितमादित्यंयन्तितत्रजागृतोऽस्वप्नजौसत्रसदौचदेवौवाय्वादित्या
 वित्यधिदैवतमथाध्यात्मैससक्रुषयःप्रतिहिताःशरीरेषळिंद्रियाणिविद्यासप्तम्यात्मनिंसप्तरक्षंतिसदमप्रमादंशरीरमप्र
 माद्यन्तिसप्तापनानीमान्येवस्वपतोलोकमस्तमितमात्मानंयन्तितत्रजागृतोऽस्वप्नजौसत्रसदौचदेवौप्राज्ञश्चात्मातैजस
 श्चेत्यात्मगतिमाचष्टैतेषामेषापराभवति ॥ ३७ ॥ तिर्यग्विलश्चमसऊर्ध्वबुधोयस्मिन्यशोनिहितंविश्वरूपं । अत्रासंत
 क्रुषयःसप्तसाकंयेअस्यगोपामहतोवभूवुः । तिर्यग्विलश्चमसऊर्ध्वबुधनऊर्ध्वबोधनोवायस्मिन्यशोनिहितंसर्वरूपमत्रा

निरुक्त

॥३१॥

सतऋषयःसप्तसहादित्यरश्मयोयेअस्यगोपामहतोवभूवुरित्यधिदैवतमथाध्यात्मैतिर्यग्विलश्चमसऊर्ध्वबंधनऊर्ध्वबो
धनोवायस्मिन्यशोनिहितं सर्वरूपमत्रासतऋषयःसप्तसहैन्द्रियाणियान्यस्यगोमृणिमहतोवभूवुरित्यात्मगतिमाचष्टेदेवा
व्याख्यातांस्तेषामेषाभवति ॥ ३८ ॥ देवानांभद्रासुमतिर्ऋजूयतांदेवानांरातिरभिन्नोनिवर्ततां । देवानांसख्यमुप
सेदिमावयं देवानायायुःप्रतिरंतुजीवसे । देवानांवयंकल्याण्यांमतावृजुगामिनामृतुगामिनामितिवादेवानांदानमभि
नोनिवर्ततांदेवानांसख्यमुपसीदेमवयं देवानायायुःप्रवर्धयंतुचिरंजीवनार्यविश्वेदेवाःसर्वेदेवास्तेषामेषाभवति ॥ ३९ ॥
ओमांसश्चर्षणीधृतोविश्वेदेवासागत । द्वाश्वांसोद्वाशुषःसुतं । अवितारोवावनीयावामनुष्यधृतःसर्वेचदेवाइहाग
च्छतदत्तवंतोदत्तवतःसुतमितितदेतदेकमेवैश्वदेवंगायत्रैतृचंदशतयीषुविद्यतेयत्तुकिंचिद्धहुदैवतैतद्वैश्वदेवानांस्था
नेयुज्यतेयदेवविश्वलिंगमितिशाकपूर्णिनत्यंतगतस्त्वेपउद्देशोभवतिवभुरेकइतिदशद्विपदाअलिंगाभूतांशःकाश्यप
आश्विनमेकलिंगमभितष्टीयंसूक्तमेकलिंगंसाध्यादेवाःसाधनात्तेषामेषाभवति ॥ ४० ॥ यज्ञेनयज्ञमयजंतदेवास्ता
निधर्माणिप्रथमान्यासन् । तेहनाकंमहिमानःसचंतयत्रपूर्वेसाध्याःसंतिदेवाः । यज्ञेनयज्ञमयजंतदेवाअग्निनाग्निमय
जंतदेवाअग्निःपशुरासीत्तमालभंततेनायजंतेतिचब्राह्मणं । तानिधर्माणिप्रथमान्यासन् । तेहनाकंमहिमानःसमसेवं
तयत्रपूर्वेसाध्याःसंतिदेवाःसाधनाह्युस्थानोदेवगणइतिनैरुक्ताःपूर्वदेवयुगमित्याख्यानैवसवोयद्विवसतेसर्वमग्निर्वसु

उत्तरप

अ. ६

॥ ३१ ॥

भिर्वासवइतिसमाख्यातस्मात्पृथिवीस्थानांइंद्रोवसुभिर्वासवइतिसमाख्यातस्मान्मध्यस्थानां वसवआदित्यरश्मयोवि
 वासनात्तस्माद्भ्युस्थानांस्तेषामेषाभवति ॥ ४१ ॥ सुगावोदेवाःसदनमकर्मयज्जग्मुःसर्वनमिदंजुषाणाः । जक्षिवा
 सःपपिवांसश्चावश्वेऽस्मेधत्तवसवोवसूनि । स्वागमनानिवोदेवाःसुपथान्यकर्मयआगच्छतसवनानीमानिजुषाणाःस्वा
 दितवंतःपीतवंतश्चसर्वेऽस्मासुधत्तवसवोवसूनितेषामेषापराभवति ॥ ४२ ॥ ज्मयाअत्रवसवोरंतदेवाउरावंतरि
 क्षेमर्जयंतशुभ्राः । अर्वाक्पथउरुज्जयःकृणुध्वंश्रोतादूतस्यजग्मुषोनोअस्य । ज्मयाअत्रवसवोऽरमन्तदेवाज्मापृथि
 वीतस्यांभवाउरौचान्तरिक्षेमर्जयन्तगमयन्तरमयन्तशुभ्राःशोभमानाअर्वाचएनान्पथोवहुजवाःकुरुध्वंशृणुतदूतस्य
 जग्मुषोनोऽस्याग्नेर्वाजिनोव्याख्यातास्तेषामेषाभवति ॥ ४३ ॥ शनोभवन्तुवाजिनोहवेषुदेवतातामितद्रवःस्वर्काः ।
 जंभयंतोऽहिंवृकंरक्षांसिसनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः । सुखानोभवन्तुवाजिनोह्वानेषुदेवतातायज्ञैवितद्रवःसुमितद्रवःस्व
 र्काःस्वंचनाइतिवास्वर्चनाइतिवास्वर्चिपइतिवाजंभयंतोऽहिंचवृकंचरक्षांसिचक्षिप्रमस्मद्यावयन्त्वमीवादेवाश्वाइति
 वादेवपद्भ्योदेवानांपद्भ्यस्तासामेषाभवति ॥ ४४ ॥ देवानांपद्भीरुशतीरंवंतुनःप्रावन्तुनस्तुजयेवार्जसातये । याःपा
 र्थिवासोयाअपामपित्रतेतानोदेवीःसुहवाःशर्मयच्छत । देवानांपद्भ्यउशत्योऽवंतुनःप्रावन्तुनस्तुजयेऽपत्यजननायचा
 न्नसंसननायचवाःपार्थिवासोयाअपामपित्रतेकर्मणितानोदेव्यःसुहवाःशर्मयच्छन्तुशरणंतासामेषापराभवति ॥ ४५ ॥

निरुक्त
॥३२॥

उतग्राव्यंतुदेवपत्नीरिंद्राण्यग्नाय्यश्विनीराट् । आरोदसीवरुणानीशृणोतुव्यंतुदेवीर्यऽऋतुर्जनीना । अपिचग्राव्यंतु
देवपत्न्येन्द्राणींद्रस्यपत्न्यग्नाय्यग्नेःपत्न्यश्विन्यश्विनोःपत्नीराट्जतेरोदसीरुद्रस्यपत्नीवरुणानीचवरुणस्यपत्नीव्यंतुदे
व्यःकामयंतौयऋतुःकालोजायानौयऋतुःकालोजायानां ॥ ४६ ॥ (अथातोद्युस्थानावसातिषुस्मेहेहजाताप्रातर्युजा
प्रातर्यजध्वमुपस्तच्चित्रमेताउत्याःसुकिंशुकैवृषाकपाय्यपागूहंस्त्वष्टादुहित्रेसविताविश्वारूपाणिप्रातर्जितमुदुत्यंचित्रं
शुक्रंतेपथस्पथइदंविष्णुर्विश्वानरोव्याख्यातौविश्वानरस्ययेनापावकेतिचतुष्कैकेश्यग्नित्रयःकेशिनःपुनरेहियस्मिन्वृक्षे
पावीरवीयर्दिद्राग्नीपवित्रवंतउतनोहिर्यामथर्वाथातोद्युस्थानादेवगणाइमागिरःसप्तऋषयस्तिर्यग्विलोदेवानांभद्रौमा
सौयज्ञेनसुगावोदेवाज्मयाअत्रशंनोभवंतुदेवानांपत्नीरुतग्राव्यंतुषट्चत्वारिंशत्)॥इतिनिरुक्तउत्तरषट्केषष्ठोऽध्यायः६

॥ अथपरिशिष्टम् ॥

ॐ ॥ अथेमाअतिस्तुतयइत्याचक्षतेऽपिवासंप्रत्ययएवस्यान्माहाभाग्यादेवतायाःसोऽग्निमेवप्रथममाहत्वमग्नेद्यु
भिस्त्वमाशुशुक्षणिरितियथैतस्मिन्सूक्तेनहित्वदारेनिमिषश्चनेशइतिवरुणस्यायैषेद्रस्य ॥ १ ॥ यद्व्यावइंद्रतेशतंशतं
भूमीरुतस्युः । नत्वावज्जिन्त्सहस्रंसूर्यानुनजातमष्टरोदसी । यदितइंद्रशतंदिवःशतंभूमयःप्रतिमानानिस्थुर्नत्वाव

उत्तरष.
अ. ७

॥ ३२ ॥

जिन्सहस्रमपिसूर्यानिद्यावापृथिव्यावप्यभ्यश्रुवीतामित्यथैषादित्यस्य ॥ २ ॥ यदुदंचोवृषाकपेगृहमिन्द्राजगंतन ।
 कः स्यपुल्वघोमृगःकर्मगंजनयोपनोविश्वस्मादिन्द्रउत्तरः । यदुदंचोवृषाकपेगृहमिन्द्राजगमर्तकस्यपुल्वघोमृगःकसब
 हादीमृगोमृगोमार्ष्टिगतिकर्मणःकमगमहेशंजनयोपनःसर्वस्माद्यइन्द्रउत्तरस्तमेतद्रूमआदित्यमथैषादित्यरश्मीनां ॥ ३ ॥
 विहिसोतोरसृक्षतनेंद्रैवमंसत । यत्रामददृषाकपिर्यःपुष्टेषुमत्सखाविश्वस्मादिन्द्रउत्तरः । व्यसृक्षतहिप्रसवायन
 चंद्रदेवमंसतयत्रामाद्यदृषाकपिर्यःपुष्टेषुमत्सखाममसखामदनसखायेनःसखायसैःसहेतिवासर्वस्माद्य
 इन्द्रउत्तरस्तमेतद्रूमआदित्यमथैषाश्विनोः ॥ ४ ॥ सृण्येवजर्भरीतुर्फरीतूनैतोशेवतुर्फरीपफरीका । उदन्यजेवजेमनामदेरु
 तामेजराय्वजरमरायु । सृण्येवेतिद्विविधासृणिभवेतिभर्ताचंद्रताचतथाश्विनौचापिभर्तारौजर्भरीभर्तारावित्यथैस्तुर्फ
 रीतूहंतारौ । नैतोशेवतुर्फरीपफरीका । नितोशस्यापत्यनैतोशनैतोशेवतुर्फरीक्षिप्रहन्तारौ । उदन्यजेवजेमनामदेरु ।
 उदन्यजेवेत्युदकजेइवरत्नैसामुद्रेचान्द्रमसेवाजेमनेजयमनेजेमनामदेरु । तामेजराय्वजरमरायु । एतजरायुजंश
 रीरंशरदमजीर्णमथैषासोमस्य ॥ ५ ॥ तरत्समन्दीधावतिधारासुतस्यांधसः । तरत्समन्दीधावति । तरतिसपापंसर्व
 मन्दीयःस्तौतिधावतिगच्छत्यूर्ध्वगतिं । धारासुतस्यांधसः । धारयाभिषुतस्यसोमस्यमंत्रपूतस्यवाचास्तुतस्याधैषा
 यज्ञस्य ॥ ६ ॥ चत्वारिंशंगत्रयोअस्यपादाद्वैशेषेसहस्तासोअस्य । त्रिधावद्धोवृषभारोर्वीतिमहोदेवोमर्त्याआ

निरुक्त
॥३३॥

विवेश । चत्वारिंशृंगेतिवेदावाएतउक्तास्त्रयोऽस्यपादाइतिसवनानित्रीणिद्वेशीर्षेप्रायणीयोदयनीयेसप्तहस्तासःसप्तछं
दांसिंत्रिधावद्धस्त्रेधावद्धोमंत्रब्राह्मणकल्पैर्वृषभोरोरवीतिरोरवणमस्यसवनक्रमेणऋग्भिर्यजुर्भिःसामभिर्यदेनमृग्भिः
शंसंतियजुर्भिर्यजंतिमामभिःस्तुवंतिमहोदेवइत्येषहिमहान्देवोयद्यज्ञोमर्त्याँआविवेशेत्येषहिमनुष्यानाविशतियजना
यतस्योत्तराभूंयसेनिर्वचनाय ॥ ७ ॥ स्वयंतोनापैक्षंतआद्यांरोहंतिरोदसी । यज्ञंयेविश्वतोधारंसुविद्वांसोवितंतिरे
स्वर्गच्छंतईजानावानेक्षंतैतेऽमुमेवलोकंगतवंतमीक्षंतमिति । आद्यांरोहंतिरोदसी । यज्ञंयेविश्वतोधारंसर्वतोधारं
सुविद्वांसोवितेनिरइत्यथैषावाचःप्रवह्मितेव ॥ ८ ॥ चत्वारिवाक्परिमितापदानितानि विदुर्ब्राह्मणायेमनीषिणः ।
गुहात्रीणिनिहितानेगंयंतितुरीयंवाचोमनुष्यावदंति । चत्वारिवाचःपरिमितानिपदानितानि विदुर्ब्राह्मणायेमेधावि
नोऽगुहायांत्रीणिनिहितानिनार्थवेदयंतैगुहागूहतेस्तुरीयंत्वरतैःकृतमानितानिचत्वारिपदान्योकारोमहाव्याहृतयश्चेत्या
र्षनामाख्यातेचोपसर्गनिपाताश्चेतिवैयाकरणांमंत्रःकल्पोब्राह्मणंचतुर्थीव्यावहारिकीतियाज्ञिकाऋचोयजुषिसामानि
चतुर्थीव्यावहारिकीतिनैरुक्ताःसर्पाणांवाग्वयसांक्षुद्रस्यसरीसृपस्यचतुर्थीव्यावहारिकीत्येकेपशुषुतूणवेषुमृगेष्व्वात्मनि
चेत्यात्मप्रवादाअथापिब्राह्मणंभवति सावैवाक्सृष्टाचतुर्धाव्यभवदेवैवल्लोकेषुत्रीणिपशुषुतुरीयंयापृथिव्यांसाग्नौसार
थंतरैयांतरिक्षेसावायौसावामदेव्येयादिविसादित्येसाबृहतिसास्तनयित्वावधपशुषुततोयावागत्यरिच्यततांब्राह्मणेष्वा

उत्तरप.
अ. ७

॥३३॥

दधुस्तस्माद्वाह्यणाउभयीवाचंवदंतियाचदेवानांयाचमनुष्याणामित्यथैषाक्षरस्य ॥ ९ ॥ ऋचोअक्षरेपरमेव्योम
 न्यस्मिन्देवाअधिविश्वेनिषेदुः । यस्तन्नवेदकिमुचाकरिष्यतिइत्तद्विदुस्तइमेसमासते । ऋचोअक्षरेपरमेव्यवनेय
 स्मिन्देवाअधिनिषण्णाःसर्वेयस्तन्नवेदकिंसक्रुचाकरिष्यतिइत्तद्विदुस्तइमेसमासतइतिविदुषउपदिशतिकतमत्तदेतद
 क्षरमो३मित्येषावागितिशाकपूर्णिर्ऋचश्चह्यक्षरेपरमेव्यवनेधीयंतैनानादेवतेषुचमंत्रेण्वेतद्धवाएतदक्षरंयत्सवांत्रयीवि
 द्योप्रतिप्रतीतिचब्राह्मणं ॥ १० ॥ आदित्यइतिपुत्रःशाकपूर्णेरेषर्भवतियदेनमर्चतिप्रत्यृचःसर्वाणिभूतानितस्ययद
 न्यन्मंत्रेभ्यस्तदक्षरंभवतिरश्मयोऽत्रदेवाउच्यंतैयएतस्मिन्नधिनिषण्णाइत्यधिदैवतमथाध्यात्मशरीरमत्रऋगुच्यंतैयदे
 नेनार्चतिप्रत्यृचःसर्वाणीन्द्रियाणितस्ययदविनाशिधर्मतदक्षरंभवतीन्द्रियाण्यत्रदेवाउच्यन्तैयान्यस्मिन्नात्मन्येकंभव
 न्तीत्यात्मप्रवादाः ॥ ११ ॥ अक्षरंनक्षरतिनक्षीयतेवाक्षरंभवतिवाचोऽक्षइतिवाक्षोयानस्यांजनात्तत्प्रकृतीतरद्वर्तन
 सामान्यादित्ययंमंत्रार्थचिन्ताभ्यूहोऽभ्यूहोऽपिश्रुतितोपितर्कतो ननुपृथक्त्वेनमंत्रानिर्वक्तव्याःप्रकरणशएवतुनिर्वक्त
 व्यानह्येषुप्रत्यक्षमस्त्यनृषेरतपसोवापारोवर्यवित्सुखलुवेदिनृषभूयोविद्यःप्रशस्योभवतीत्युक्तंपुरस्तान्मनुष्यावाऋषि
 षूत्कामत्सुदेवानब्रुवन्कोनऋषिर्भविष्यतीतितेभ्यएतंतर्कमृषिंप्रायच्छन्मंत्रार्थचिन्ताभ्यूहमभ्यूहं तस्माद्यदेवकिंचानू
 चानोऽभ्यूहं त्यार्षतद्भवति ॥ १२ ॥ हृदातृष्टेषुमनसोज्वेषुयद्वाह्यणाःसंयजतेसखायः । अत्राहत्वंविजहुर्वेद्याभिरो

निरुक्त
॥३४॥

हृद्ब्रह्माणोविचरंत्युत्वे । हृदातष्टेषुमनसांप्रजवेषुयद्वाह्यणाःसंयजंतेसमानाख्यानाःकृत्विजोऽत्राहत्वंविजहुर्वेद्याभिर्वे
दितव्याभिःप्रवृत्तिभिरोहब्रह्माणऊहब्रह्माणऊहएषांब्रह्मेतिवासेयंविद्याश्रुतिमतिबुद्धिस्तस्यास्तपसापारमीप्सितव्यंत
दिदमायुरिच्छताननिर्वक्तव्यंतस्माच्छन्दःसुशेषाउपेक्षितव्याअथागमोयांयांदेवतांनिराहृतस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभव
त्यनुभवति ॥ १३ ॥ (अथेमायद्यावोयदुदंचोविहिसोतोःसृण्येवतरत्सचत्वारिशृंगास्वर्यतश्चत्वारिवागृचोअक्षरंआ
दित्यइत्यक्षरंनक्षरतिहृदातष्टेषुत्रयोदश) ॥ इतिनिरुक्तउत्तरषट्केसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥
ॐ ॥ व्याख्यातंदैवतंयज्ञांगंचाथातऊर्ध्वमार्गगतिंव्याख्यास्यामःसूर्यआत्मेत्युदितस्यहिकर्मद्रष्टाऽथैतदनुप्रवदं
त्यथैतमहांतमात्मानमेषगर्गणःप्रवदंतींद्रमित्रंवरुणमग्निमाहुरित्यथैषमहानात्मात्मजिज्ञासयात्मानंप्रोवाचाग्निरस्मिजं
न्मनाजातवेदाअहमस्मिप्रथमजाइत्येताभ्यां ॥ १ ॥ अग्निरस्मिजन्मनाजातवेदाघृतंमेचक्षुरमृतंमआसन् । अर्कस्त्रि
धातूरजसोविमानोऽजस्रोघर्मोहविरस्मिनाम । अहमस्मिप्रथमजाकृतस्यपूर्वदेवेभ्योअमृतस्यनाभिः । योमाददाति
सइदेवमावाअहमन्नमन्नमदंतमग्नि । इतिसहज्ञात्वाप्रादुर्बभूवैवंतंव्याजहारायतमात्मानमभ्यात्मजमंतिकमन्यस्मा
आचचक्ष्वेति ॥२॥ अपश्यंगोपामनिपद्यमानमाचपराचपथिभिश्चरंतं । ससुग्रीचीःसविषूचीर्वसानावरीवर्तिभुवने
ष्वंतः।आवरीवर्तिभुवनेष्वंतरित्यथैषमहानात्मासत्त्वलक्षणस्तत्परंतद्ब्रह्मतत्सत्यंतत्सलिलंतदव्यक्तंतदस्पर्शंतदरूपंतदर

उत्तरष.
अ. ८

॥३४॥

सैतदगंधंतदमृतं तच्छुक्लं तन्निष्ठो भूतात्मा सैषा भूतप्रकृतिरित्येकैतत्क्षेत्रं तदज्ञानात् क्षेत्रज्ञमनुप्राप्य निरात्मजमथैष महाना
 त्मा त्रिविधो भवति सत्त्वं रजस्तम इति सत्त्वं तु मध्ये विशुद्धं तिष्ठत्यभितोरजस्तमसी इति कामद्वेषस्तम इत्यविज्ञातस्य विशुध्य
 तो विभूतिं कुर्वतः क्षेत्रज्ञपृथक्त्वाय कल्पतै प्रतिभाति लिंगो महानात्मा तमोलिंगो विद्याप्रकाशलिंगस्तमोऽपि निश्चयलिंग
 आकाशः ॥ ३ ॥ आकाशगुणः शब्द आकाशाद्वायुर्द्विगुणः स्पर्शनं वायोज्योतिस्त्रिगुणं रूपेण ज्योतिष आपश्चतुर्गुणा
 रसेनाद्भ्यः पृथिवी पंचगुणा गंधेन पृथिव्या भूतग्रामस्थावरजंगमास्तदेतदहर्गुणसहस्रं जागर्तितस्यान्ते सुषुप्त्यङ्गानि प्रत्या
 हरति भूतग्रामाः पृथिवीमपियंति पृथिव्यप आपोज्योतिषं ज्योतिर्वायुं वायुराकाशं माकाशो मनो मनो विद्यां विद्यामहं तमा
 त्मानं महानात्मा प्रतिभाति प्रतिभाप्रकृतिं सा स्वपितियुगसहस्रं रात्रिं स्तावेतावहोरात्रावजस्रं परिवर्तते तैसकालस्तदेतदहर्भव
 तियुगसहस्रपर्यन्तं महर्गद्वह्मणो विदूरात्रियुगसहस्रं तांतेऽहोरात्रविदोजना इति ॥ ४ ॥ तं परिवर्तमानमन्योऽनु
 प्रवर्तते स्रष्टा द्रष्टा विभक्ता तैमात्रोऽहमिति गम्यते समिध्या दर्शने दंपावकं महाभूतेषु चिरोष्वाकाशाद्वायोः प्राणश्चक्षुश्च व
 कारं च तेजसोऽद्भ्यः स्नेहं पृथिव्यामूर्तिः पार्थिवं स्त्वष्टौ गुणान्विद्यां त्रीन्मातृ तस्त्रीन्पितृ तौ स्थिस्त्रायु मज्जानः पितृ तस्त्व
 ज्जांस शोणितानि मातृ तोऽन्नपानमित्यष्टौ सोऽयं पुरुषः सर्वमयः सर्वज्ञानोऽपि क्लृप्तः ॥ ५ ॥ स यद्यनुरुध्यते तद्भवति यदि ध
 र्मोऽनुरुध्यते तद्देवो भवति यदि ज्ञानमनुरुध्यते तदमृतो भवति यदिकाममनुरुध्यते संच्यवत इमां योनिं संदध्यात्तदिदमत्र

निरुक्त
॥३५॥

मतं श्लेष्मारेतसः संभवति श्लेष्मणोरसोरसाच्छोणितं शोणितान्मांसं मांसान्मेदोमेदं संस्त्रावास्त्रात्रोऽस्थीन्यस्थिभ्यो म
ज्जामज्जातोरेतस्तदिदं योनौरेतः सिकैः पुरुषः संभवति शुक्रातिरेकेषु मान्भवति शोणितातिरेकेस्त्रीभवति द्वाभ्यां स मेननपु
सको भवति शुक्रभिन्नेन यमो भवति शुक्रशोणितसंयोगान्मातृपितृसंयोगाच्च तत्कथमिदं शरीरं परं संयम्य तैः सौम्यो भवत्ये
करात्रोषितं कललं भवति पंचरात्राद्बुद्धाः सप्तरात्रात्पेशीद्विः सप्तरात्राद्बुद्धः पंचविंशतिरात्रः स्वस्थितो घनो भवति मास
मात्रात्कठिनो भवति द्विमासाभ्यंतरे शिरः संपद्यते मासत्रयेण ग्रीवा व्यादेशो मासचतुष्केण त्वग्व्यादेशः पंचमेमासेन खरो
मव्यादेशः षष्ठे मुखनासिकाः क्षिश्रोत्रं च संभवति सप्तमे चलनसमर्थो भवत्यष्टमे बुद्ध्याध्यवस्यति नवमे सवांगसंपूर्णो भवति
मृतश्चाहं पुनर्जातो जातश्चाहं पुनर्मृतः । नानां योनिसहस्राणि मयोषितानि यानि वै । आहाराविविधाभुक्ताः पीतानां
नाविधास्तनाः । मातरो विविधा दृष्टाः पितरः सुहृदस्तथा । अवाङ्मुखः पीड्यमानो जंतुश्चैव समन्वितः । सांख्ये
योगं समभ्यस्येत्पुरुषं वा पंचविंशकमिति ततश्च दशमे मासे प्रजायते जातश्च वायुना स्पृष्टस्तन्नस्मरति जन्ममरणमंते च शु
भाशुभं क्रमेण च्छरीरस्य प्रामाण्यं ॥ ६ ॥ अष्टोत्तरं सन्धिं शतं मष्टाकपालं शिरः संपद्यते षोडशवर्षा पलानि नवस्त्रायु
शतानि सप्तशतं पुरुषस्य मर्मणां मर्धं च तस्मिन् रोमाणि कोट्यो हृदयं ह्यष्टकपालानि द्वादशकपालानि जिह्वा वृषणौ ह्यष्टसुपर्णौ त
थोपस्थगुदपाद्वैतन्मूत्रपुरीषं कस्मादाहारपानसिक्तत्वाद्दनुपचितकर्मणा वन्योन्यं जायेते इति तं विद्या कर्मणी समन्वार

उत्तरप.
अ. ८

॥ ३५ ॥

भेतैर्पूर्वप्रज्ञाचमह्यज्ञानतमसिमग्नौजरामरणधुत्पिपासाशोकक्रोधलोभमोहमदभयमत्सरहर्षविषादेर्ष्यासूयात्मकैर्द्वै
 द्वैरभिभूयमानःसोऽस्मादार्जवैजवीभावानांतन्निर्मुच्यतेसोऽस्मापान्नैमहाभूमिकावच्छरीराग्निमेषमात्रैःप्रक्रम्यप्रकृति
 रधिपरीत्यतैजसंशरीरंकृत्वाकर्मणोऽनुरूपंफलमनुभूयतस्यसंक्षयेपुनरिमंलोकंप्रतिपद्यते ॥ ७ ॥ अथयेहिंसामा
 श्रित्यविद्यामुत्सृज्यमहत्तपस्तेपिरेचिरेणवेदोक्तानिवाकर्माणिकुर्वन्तितेधूममभिसंभवन्तिधूमाद्रात्रिरात्रेरपक्षीयमाणप
 क्षमपक्षीयमाणपक्षादक्षिणायनंदक्षिणायनात्पितृलोकंपितृलोकाच्चंद्रमसंचंद्रमसोवायुंवायोर्वृष्टिंवृष्टेरोषधयश्चैतद्भूत्वा
 तस्यसंक्षयेपुनरेवेमंलोकंप्रतिपद्यते ॥ ८ ॥ अथयेहिंसामुत्सृज्यविद्यामाश्रित्यमहत्तपस्तेपिरेज्ञानोक्तानिवाकर्माणि
 कुर्वन्तितेऽर्चिरभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरह्आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षादुदगयनमुदगयनाद्देवलोकंदेवलोकादादित्यमा
 दित्याद्वैद्युतंवैद्युतान्मानसमानसःपुरुषोभूत्वाब्रह्मलोकमभिसंभवन्तितेनपुनरावर्ततेशिष्टादंशूकायतइदंनजानन्ति
 तस्मादिदंवेदितव्यमथाप्याह ॥ ९ ॥ नतंविदाथयइमाज्जानान्यद्युष्माकमंतरंवभूव । नीहारेणप्रावृताजल्प्या
 चासुतृपउक्थशासंश्चरन्ति । नतंविद्ययाविदुषोयमेवंविद्वांसोवदंत्यक्षरंब्रह्मणस्पतिमन्यद्युष्माकमंतरंमन्यदेषामंतरं
 बभूवेतिनीहारेणप्रावृतास्तमसाजल्प्याचासुतृपउक्थशासःप्राणंसूर्ययत्पथगामिनश्चरन्त्यविद्वांसःक्षेत्रज्ञमनुप्रवदंत्यथा
 होविद्वांसःक्षेत्रज्ञोऽनुकल्पतेतस्यतपसासहाप्रमादमेत्यथाप्तव्योभवतितेनासंततमिच्छेत्तेनसख्यमिच्छेदेषहिसखाश्रे

निरुक्त
॥३६॥

ष्ठःसंजानातिभूतंभवद्भविष्यदितिज्ञाताकस्माज्जायतेसखाकस्मात्सख्यतेसहभूतेंद्रियैःशेरतेमहाभूतानिसेन्द्रियाणिप्र
ज्ञयाकर्मकारयतीतितस्ययदापःप्रतिष्ठाशीलमुपशमआत्माब्रह्मेतिसब्रह्मभूतोभवतिसाक्षिमात्रोव्यवतिष्ठतेऽबन्धोज्ञान
कृतोऽथात्मनोमहतःप्रथमंभूतनामधेयान्यनुक्रमिष्यामः ॥ १० ॥ हुंसः । घर्मः । युज्ञः । वेनः । मेघः । कृमिः ।
भूमिः । विभुः । प्रभुः । शंभुः । राभुः । वधकर्म । सोमः । भूतं । भुवनं । भविष्यत् । आपः । महत् ।
व्योम । यशः । महः । स्वर्णीकं । स्वृतीकं । स्मृतीकं । सतीकं । सतीनं । गहनं । गभीरं । गह्वरं । कुं । अन्नं ।
हविः । सद्म । सदनं । कृतं । योनिः । कृतस्ययोनिः । सत्यं । नीरं । हविः । रयिः । सत् । पूर्णं । सर्वं ।
अक्षितं । बर्हिः । नाम । सर्पिः । अपः । पवित्रं । अमृतं । इन्दुः । हेम । स्वः । सर्गीः । शम्बरं । अम्बरं ।
वियत् । व्योम । बर्हिः । धन्वं । अंतरिक्षं । आकाशं । आपः । पृथिवी । भूः । स्वयंभूः । अध्वा । पुष्करं ।
सगरः । समुद्रः । तपः । तेजः । सिंधुः । अर्णवः । नाभिः । वृक्षः । ऊर्ध्वः । तत् । यत् । किं । ब्रह्म । वरं-
ण्यं । हुंसः । आत्मा । भवति । वधत्यध्वानं । यद्वाहिष्या । शरीराणि । अव्ययंचसंकुरुते । युज्ञः । आत्मा ।
भवति । यदेनंतन्वतेऽथैतमहांतमात्मानमेतानिसूक्तान्येताःचोऽनुप्रवदन्ति ॥ ११ ॥ सोमःपवतेजनितामतीनांज
नितादिवोजनितापृथिव्याः । जनिताग्नेर्जनितासूर्यस्यजनितेन्द्रस्यजनितोतविष्णोः । सोमःपवतेसोमःसूर्यःप्रसवना

उत्तरप.
अ. ८

॥ ३६ ॥

ज्जनितामतीनां प्रकाशकर्मणामादित्यरश्मीनां दिवोद्योतनकर्मणामादित्यरश्मीनां पृथिव्याः प्रथनकर्मणामादित्यरश्मीनां मग्नेर्गतिकर्मणामादित्यरश्मीनां सूर्यस्य स्वीकरणकर्मणामादित्यरश्मीनां मिन्द्रस्यैश्वर्यकर्मणामादित्यरश्मीनां विष्णोर्व्याप्तिकर्मणामादित्यरश्मीनां मित्यधिदैवतमथाध्यात्मसोमआत्माप्येतस्मादेवंन्द्रियाणां जनितेत्यर्थः । अपि वा सर्वाभिर्विभूतिभिर्विभूतत आत्मेत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १२ ॥ ब्रह्मादेवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषोमृगाणां । इयेनो गृध्राणां स्वधित्विर्वनानां सोमः पवित्रमत्येतिरेभन् । ब्रह्मादेवानामित्येषहि ब्रह्मा भवति देवानां देवनकर्मणामादित्यरश्मीनां पदवीः कवीनामित्येषहि पदं वेत्ति कवीनां कवीयमानानामादित्यरश्मीनां मृषिर्विप्राणामित्येषहि ऋषिणो भवति विप्राणां व्यापनकर्मणामादित्यरश्मीनां महिषोमृगाणामित्येषहि महान् भवति मृगाणां मार्गणकर्मणामादित्यरश्मीनां इयेनो गृध्राणामिति इयेन आदित्यो भवति इयायतेर्गतिकर्मणो गृध्रा आदित्यो भवति गृध्र्यतेः स्थानकर्मणो यत एतस्मिंस्तिष्ठति स्वधित्विर्वनानामित्येषहि स्वयं कर्माण्यादित्यो धत्ते वनानां वननकर्मणामादित्यरश्मीनां सोमः पवित्रमत्येतिरेभन्नित्येषहि पवित्रं रश्मीनां मत्येति स्तूयमान एष एवैतत्सर्वमक्षरमित्यधिदैवतमथाध्यात्मं ब्रह्मादेवानामित्ययमपि ब्रह्मा भवति देवानां देवनकर्मणामिन्द्रियाणां पदवीः कवीनामित्ययमपि पदं वेत्ति कवीनां कवीयमानानामिन्द्रियाणामृषिर्विप्राणामित्ययमप्यृषिणो भवति विप्राणां व्यापनकर्मणामिन्द्रियाणामहिषोमृगाणामित्ययमपि महान् भवति मृगाणां मार्गणकर्मणामिन्द्रियाणां इयेनो गृ

निरुक्त

॥३७॥

ध्राणामितिश्येन आत्माभवतिश्यायतेज्ञानकर्मणोऽगृध्राणीन्द्रियाणिगृध्यतेज्ञानकर्मणोयतएतास्मिंस्तिष्ठतिस्वधितिर्वना
नामित्ययमपिस्वयंकर्माण्यात्मनिधत्तैवनानावननकर्मणामिन्द्रियाणांसोमःपवित्रमत्येतिरेभन्नित्ययमपिपवित्रमिन्द्रि
याण्यत्येतिस्तूयमानोऽयमेवैतत्सर्वमनुभवत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १३ ॥ तिस्रोवाचर्चयतिप्रवह्निर्ऋतस्यधीतिब्रह्मणो
मनीषां । गावोयंतिगोपतिपृच्छमानाःसोमंयंतिमतयोवावशानाः । वह्निरादित्योभवतिसतिस्रोवाचःप्रेरयत्यृचोयजूं
षिसामान्यृतस्यादित्यस्यकर्माणिब्रह्मणोमतान्येषएवैतत्सर्वमक्षरमित्यधिदैवतमथाध्यात्मंवह्निरात्माभवतिसतिस्रोवा
चर्चयतिप्रेरयतिविद्यामतिबुद्धिमतामृतस्यात्मनःकर्माणिब्रह्मणोमतान्ययमेवैतत्सर्वमनुभवत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १४ ॥
सोमंगावोधेनवोवावशानाःसोमंविप्रामतिभिःपृच्छमानाः । सोमःसुतःपूयतेअज्यमानःसोमेअर्कास्त्रिष्टुभःसंनवंते ।
एतएवसोमंगावोधेनवोरश्मयोवावश्यमानाःकामयमानाआदित्यंयंत्येवमेवसोमंविप्रारश्मयोमतिभिःपृच्छमानाःका
मयमानाआदित्यंयंत्येवमेवसोमःसुतःपूयतेअज्यमानएतमेवार्काश्चत्रिष्टुभश्चसन्नवंतैततएतस्मिन्नादित्यएकंभवंतीत्य
धिदैवतमथाध्यात्ममेतएवसोमंगावोधेनवइन्द्रियाणिवावश्यमानानिकामयमानान्यात्मानंयंत्येवमेवसोमंविप्राइन्द्रिया
णिमतिभिःपृच्छमानानिकामयमानान्यात्मानंयंत्येवमेवसोमःसुतःपूयतेअज्यमानइममेवात्माचसस्रःषयश्चसंनवंते
तान्येतस्मिन्नात्मन्येकंभवंतीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १५ ॥ अक्रान्तसमुद्रःप्रथमेविधर्मन्जनयन्प्रजाभुवनस्यराजा ।

उत्तरप.

अ. ८

॥ ३७ ॥

वृषापवित्रे अधिसानो अव्ये बृहत्सोमो वा वृधे सुवान इंदुः । अत्यक्रीत्समुद्रादित्यः परमेव्यवने वर्षकर्मणा जनयन् प्र
जाभुवनस्य राजा सर्वस्य राजा वृषापवित्रे अधिसानो अव्ये बृहत्सोमो वा वृधे सुवान इंदुरित्यधिदैवतमथाध्यात्ममत्यक्री
त्समुद्रात्मा परमेव्यवने ज्ञानकर्मणा जनयन् प्रजाभुवनस्य राजा सर्वस्य राजा वृषापवित्रे अधिसानो अव्ये बृहत्सोमो वा वृधे
सुवान इंदुरित्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १६ ॥ महत्तत्सोमो महिषश्चकारापां यद्गर्भोऽवृणीत देवान् । अर्द्धादिद्वेपवमान
ओजोऽजनयत्सूर्ये ज्योतिरिंदुः । महत्तत्सोमो महिषश्चकारापां यद्गर्भोऽवृणीत देवानाधिपत्यमदधादिद्वेपवमान ओजो
ऽजनयत्सूर्ये ज्योतिरिंदुरादित्य इंदुरात्मा ॥ १७ ॥ विधुं दद्राणं समने वहूनां युवानं संतं पलितो जगार । देवस्य पश्यका
व्यं महित्वाद्याममार्सह्यः समान । विधुं विधमनशीलं दद्राणं दमनशीलं युवानं चंद्रमसं पलित आदित्यो गिरतिं सद्यो भि
यते सदिवासमुदितेत्यधिदैवतमथाध्यात्मं विधुं विधमनशीलं दद्राणं दमनशीलं युवानं महंतं पलित आत्मा गिरतिं रात्रौ
भियते रात्रिः समुदितेत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १८ ॥ साकं जानां सप्तथं माहुरे कृजं षष्ठिद्यमाऽऋषयो देवजा इति । तेषां मि
ष्टानि विहितानि धामशः स्थात्रे रैजं ते विकृतानि रूपशः । सहजातानां षण्णामृषीणामादित्यरश्मयस्तेषां मिष्टानि वाक्रांता
नि वाक्रांतानि वागतानि वामतानि वानतानि वाह्रिः सहसं मोदं ते यत्रैतानि सप्त ऋषीणानि ज्योतीर्षितेभ्यः परादित्यस्ता
न्येतस्मिन्नेकं भवंतीत्यधिदैवतमथाध्यात्मं सहजातानां षण्णामिंद्रियाणामात्मा सप्तमस्तेषां मिष्टानि वाक्रांतानि वाक्रांता

निरुक्त
॥३८॥

निवांगतानिवामतानिवानतानिवाग्नेनसहसंमोदंतेयत्रेमानिसप्तऽऋषीणानीन्द्रियाण्येभ्यःपरआत्मातान्येतस्मिन्नेकंभ
वंतीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १९ ॥ स्त्रियःसतीस्ताँउमेपुंसआहुःपश्यदक्षणावन्नविचेतदुधः । कविर्यःपुत्रःसईमाचिकेत
यस्ताविज्ञानात्सपितुष्पितासत् । स्त्रियएवैतिताःशब्दस्पर्शरूपरसगंधहारिण्यस्ताअमुंपुंशब्देनिराहारःप्राणइतिपश्य
न्कष्टान्नविजानात्यंधःकविर्यःपुत्रःसईमाजानातियःसईमाजानातिसपितुष्पितासदित्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २० ॥ सप्ता
र्धगर्भाभुवनस्युरेतोविष्णोस्तिष्ठतिप्रदिशाविधर्मणि । तेधीतिभिर्मनसातेविपश्चितःपरिभुवःपरिभवंतिविश्वतः ।
ससैतानादित्यरश्मीनयमादित्योगिरतिमध्यस्थानोर्ध्वशब्दोयतएतस्मिंस्तिष्ठतितानिधीतिभिश्चमनसाचविपर्ययंतिप
भुवःपरिभवंतिसर्वाणिकर्माणिवर्षकर्मणेत्यधिदैवतमथाध्यात्मसंसेमानीन्द्रियाण्ययमात्मागिरतिमध्यस्थानोर्ध्वशब्दो
यान्यास्मिंस्तिष्ठतितानिधीतिभिश्चमनसाचविपर्ययंतिपरिभुवःपरिभवंतिसर्वाणीन्द्रियाणिज्ञानकर्मणेत्यात्मगतिमाचष्टे
॥२१॥नविजानामियदिदेदमस्मिन्निण्यःसन्नद्धोमनसाचरामि । नहिावेजानान्बुद्धिमतःपुत्रःपरिवेदयंतैऽयमादित्योऽ
यमात्मा ॥२२॥अपाङ्ग्राडेतिस्वधयागृभीतोऽमर्त्योमर्त्येनासयोनिः। ताशश्वंताविषूचीनावियंतान्यन्यंचिक्युर्ननि
चिक्युर्न्यं । अपांचयतिप्रांचयतिस्वधयागृभीतोऽमर्त्यआदित्योमर्त्येनचंद्रमसासहतौशश्वद्वामिनौविश्वगामिनौबहु
गामिनौवापश्यत्यादित्यंचंद्रमसमित्यधिदैवतमथाध्यात्ममपांचयतिप्रांचयतिस्वधयागृभीतोऽमर्त्यआत्मा मर्त्येनमन

उत्तरप.
अ. ८

॥ ३८ ॥

सासहृतौश्वहामिनौविश्वगामिनौबहुगामिनौवापश्यत्यात्मानंनमनइत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २३ ॥ तदिदासुभुवने
 बुज्येष्टंयतोऽज्ञउग्रस्त्वेषनृम्णः । सद्योज्ञानोनिरिणातिशत्रूननुयंविश्वेमदंत्यूमाः । तद्भवतिभूतेषुभुवनेषुज्येष्ठमा
 दित्यंयतोऽज्ञउग्रस्त्वेषनृम्णोदीसिनृम्णःसद्योज्ञानोनिरिणातिशत्रूनितिरिणातिःप्रीतिकर्मादीसिकर्मावानुमदन्तियं
 विश्वऊमाइत्यधिदैवतमथाध्यात्मैतद्भवतिभूतेषुभुवनेषुज्येष्ठमव्यक्तंतपोजायतंउग्रस्त्वेषनृम्णोज्ञाननृम्णःसद्योज्ञा
 नोनिरिणातिशत्रूनितिरिणातिःप्रीतिकर्मादीसिकर्मावानुमदन्तियंसर्वऊमाइत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २४ ॥ कोअद्ययुं
 केधुरिगाक्लृप्तस्यशिमीवतोभामिनोर्दुर्हणायून् । आसन्निष्पृण्डस्वसौमयोभून्येषांभृत्यामृणधत्सजीवात् । कआदित्यो
 धुरिगायुंकेरश्मीन्कर्मवतोभानुमतोदुराधर्षानसून्यसुनवन्तीषुनिषुणवंतिमयोभूनिस्वभूनिनियमंसंभृतंवेदकथंसर्जीव
 तीत्यधिदैवतमथाध्यात्मैकआत्माधुरिगायुंक्तइन्द्रियाणिकर्मवतोभानुमतोदुराधर्षानसून्यसुनवन्तीषुनिषुणवंतिमयो
 भूनिस्वभूनिनियमंसंभृतंवेदचिरंजीवतीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २५ ॥ कईषतेतुज्यतेकोविभायकोमंसतेसंतमिंद्रंको
 अंति । कस्तोकायकइभायोतरायेऽधिब्रवत्तुन्वेदुकोजनाय । कएवगच्छतिकोददातिकोविभेतिकोमंसतेसंतमिंद्रंको
 स्तोकायापत्यायमहतेचनोरणायरमणीयायचदर्शनीयाय ॥ २६ ॥ कोअग्निमीद्रेहविषाघृतेनसुचायजाताऋतुभिर्धु
 वेभिः । कस्मैदेवाआवहनाशुहोमकोमंसतेवीतिहोत्रःसुदेवः । कआदित्यंपूरयतिहविषाचघृतेनचसुचायजाताऋतु

निरुक्त

॥३९॥

भिर्ध्रुवेभिरितिकस्मै देवा आवहाना शुहोमार्थान्कोमंसते वीति होत्रः सुदेवः कल्याणदेव इत्यधिदैवतमथाध्यात्मैक आत्मा
नंपूरयति हविषा च घृतेन च सुचायजाता ऋतुभिर्ध्रुवेभिरितिकस्मै देवा आवहाना शुहोमार्थान्कोमंसते वीति होत्रः सुप्रज्ञः क
ल्याणप्रज्ञ इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २७ ॥ त्वमंगप्रशंसिषो देवः शविष्ठमर्त्यं । न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्द्धितेन्द्रब्रवीमि
तेव चः । त्वमङ्गप्रशंसी देवः शविष्ठमर्त्यं न त्वदन्यो ऽस्ति मघवन्पातावापालयिता वा जेता वा सुखयिता वेन्द्रब्रवीमि तेव चः
स्तुतियुक्तं ॥ २८ ॥ हंसः शुचिपद्वसुरन्तरिक्षसद्भोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसद्वत्सद्व्योमसद्वज्रागोजा
ऋतजा अद्रिजा ऋतं । हंस इति हंसाः सूर्यरश्मयः परमात्मा परं ज्योतिः पृथिवी व्याप्तेति व्याप्तं सर्वव्याप्तं वनन कर्मणान
भ्यासेनादित्यमंडलैर्नेतित्ययतीतिलोकोत्ययतीति हंसयंत्ययतीति हंसाः परमहंसाः परमात्मा सूर्यरश्मिभिः प्रभूतगभीरव
सतीति त्रिभिर्वसतीति वारश्मिर्वसतीति वा वह्निर्वसतीति वा सुवर्णरेताः पूषा गर्भीरिभेति रिभंता वनकुटिलानि कुटंतारि
भंतांतरिक्षाचरत्पथांतरिक्षाचरदिति दिविभुविगमनं वा सुभानुः सुप्रभूतो होता दित्यस्य गता भवंत्यतिथिर्दुरोणसत्सर्वे दु
रोणसद्ववंसर्वे रसाविकर्षयति रश्मिर्विकर्षयति वह्निर्विकर्षयति वननं भवत्यश्वगोजा अद्रिगोजा धरि त्रिगोजाः सर्वे गोजा
ऋतजा बहुशब्दा भवन्ति निगमो निगमव्यति भवत्यृषेर्निर्वचनाय ॥ २९ ॥ द्वासु पूर्णासु युजासु खायासमानं वृक्षं परिष
स्वजाते । तयो रन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचां कशीति । द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ सुकृतौ धर्मकर्तारौ दुष्कृतं पापं परि

उत्तरप.

अ. ८

॥ ३९ ॥

सारकमित्याचक्षते सुपर्णासयुजासखायैत्यात्मानं दुरात्मानं परमात्मानं प्रत्युत्तिष्ठति शरीर एव तज्जायते वृक्षं रक्षशरीरं वृक्षं
 पक्षौ प्रतिष्ठापयति तयो रन्यद्भुक्त्वा न्न मनश्चन्नन्यं सरूपतां सलोकतामश्नुते एवं वेदान्न मनश्चन्नन्यो अभिचाकशीतीत्या
 त्मगतिमाचष्टे ॥ ३० ॥ आयाहीन्द्रपथिभिरीळितेभिर्यज्ञमिमं नो भागधेयं जुषस्व । तृप्तां जंहुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते
 पैतृष्वसेयीव पामिव । आगमिष्यंति शक्रो देवतास्तास्त्रिभिस्तीर्थैर्भिः शक्रप्रतरैरीळितेभिस्त्रिभिस्तीर्थैर्यज्ञमिमं नो यज्ञभागं
 मग्नीषोमभागाविंद्रो जुषस्व तृप्तामेवं मातुलयोगकन्या भागं सर्तुकेव साया देवतास्तास्तत्स्थानैश्चक्रं निदर्शनं ॥ ३१ ॥ विप्रं
 विप्रासोऽवसे देवं मतीं सक्तये । अग्निं गीर्भिर्हवामहे । विप्रं विप्रासोऽवसे विदुर्वेदं विदते वेदितव्यं विमलशरीरेण वायु
 नाविप्रस्तुहृत्पद्मनिलयस्थितं मकारसंमितं मुकारं पूरयेन्मकारनिलयं गतं विप्रं प्राणेषु बिंदुसिक्तं विकसितं वह्नितेजः प्रभं क
 नकपद्मेष्वमृतशरीरममृतजातस्थितं ममृतवाचामृतमुखे वदंति । अग्निं गीर्भिर्हवामहे । अग्निं संबोधयेदग्निः सर्वा देव
 ता इति तस्योत्तराभूयसे निर्वचनाय ॥ ३२ ॥ जातवेदसे सुनवाम सोमं मरातीयतो निदहाति वेदः । सनः पर्षदति दुर्गा
 णि विश्वानावेव सिंधुं दुरितात्यग्निः । जातवेदस इति जातमिदं सर्वं सचराचरं स्थित्युत्पत्तिप्रलयन्यायेनाच्छाद्य सुनवाम
 सोममिति प्रसवेनाभिषवाय सोमं राजानममृतमरातीयतो यज्ञार्थमिति स्मोनिश्चये निदहाति दहति भस्मीकरोति सोमो दद
 दित्यर्थः सनः पर्षदति दुर्गाणि दुर्गमनानि स्थानानि नावेव सिंधुं यथा कश्चित्कर्णधारो नावेव सिंधोः स्यंदनान्नदीं जलदुर्गाम

निरुक्त
॥४०॥

हाकूलांतरयतिदुरितात्यग्निरितिदुरितानितारयतितस्यैषापराभवति ॥ ३३ ॥ इदंतेऽन्याभिरसमानमद्भिर्याःका
श्चसिंधुप्रवहतिनद्यः । सर्पोजीर्णामिवत्वचंजहानिपापंसशिरस्कोऽभ्युपेत्य । इदंतेऽन्याभिरसमानाभिर्याःकाश्चसिंधुं
पतितकृत्वानद्योवहंतिसर्पोजीर्णामिवसर्पस्त्वचंत्यजतिपापंत्यजंत्यापआप्नोतेस्तासामेषाभवति ॥ ३४ ॥ त्र्यंबकंयजा
महेसुगन्धिपुष्टिवर्धनं । उर्वारुकमिवबन्धनान्मृत्योर्मुक्षीयमामृतात् । त्र्यंबकोरुद्रस्तत्र्यंबकंयजामहेसुगंधिसगंधिसु
ष्टुगंधिपुष्टिवर्धनंपुष्टिकारकमिवोर्वारुकमिवफलंबंधनादारोधनान्मृत्योःसकाशान्मुंचस्वमाकस्मादित्येषामितरेषाप
राभवति ॥ ३५ ॥ शतंजीवशरदोवर्धमानःशतंहेमंतान्छुतमुवसंतान् । शतमिन्द्राग्नीसविताबृहस्पतिःशतार्युषाह
विषेमंपुनर्दुः । शतंजीवशरदोवर्धमानइत्यपिनिगमोभवतिशतमितिशतंदीर्घमायुर्मरुतएनावर्धयतिशतमेनमेवशता
त्मानंभवतिशतमनंतंभवतिशतमैश्वर्यंभवतिशतमितिशतंदीर्घमायुः ॥ ३६ ॥ मातेराधासिमातऊतयोवसोऽस्मा
न्कदाचिनादभन् । विश्वाचनउपमिमीहिमानुषवसूनिचर्षणिभ्युआ । माचतेधामानिमाचतेकदाचनःसरिषुःसर्वा
णिप्रज्ञानान्युपमानायमनुष्यहितोऽयमादित्योऽयमात्माथैतदनुप्रवदन्त्यथैतमहान्तमात्मानमेषगर्गणःप्रवदतिवैश्वक
र्मणैर्देवानानुवयंजानानासदासीन्नोसदासीत्तदानीमितिचसैषात्मजिज्ञासासैषासर्वभूतजिज्ञासाब्रह्मणःसारिष्टंसरूप
तांसलोकतांगमयतियएवंवेदनमोब्रह्मणेनमोमहतेभूतार्यनमःपारस्करार्यनमोयास्कार्यब्रह्मशुक्लमसीयब्रह्मशुक्लमसीय

उत्तरप.
अ. ८

॥ ४० ॥

॥ ३७ ॥ व्याख्यातमग्निरस्मिजन्मनापश्यंगोपामाकाशगुणस्तं परिवर्तमानं सद्यनुरुध्यतेऽष्टोत्तरमथ ये हिंसामाश्रित्याथ ये हिंसामुत्सृज्य न तं हंसो घर्मः सोमः पवते ब्रह्मा देवानां तिस्रो वाच ईरयति सोमं गावोऽक्रान्महत्सोमो विधुंद द्राणं साकं जानां स्त्रियः सतीः सप्तार्धगर्भान् विजानाम्यपाङ्ग्राडेति तदिदासको अद्युं केकईषते को अग्निमीदृत्त्वमंगहंसः शुचिषद्वासुपर्णा यार्हीद्रविप्रं विप्रासोजातवेदस इदं तेऽन्याभिरुयं वकैशतं जीवमातेराधांसीति सप्तत्रिंशत् ॥ इति निरुक्त उत्तरषट्केऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ इति निरुक्त उत्तरषट्कः समाप्तः ॥

निरुक्त
॥४१॥

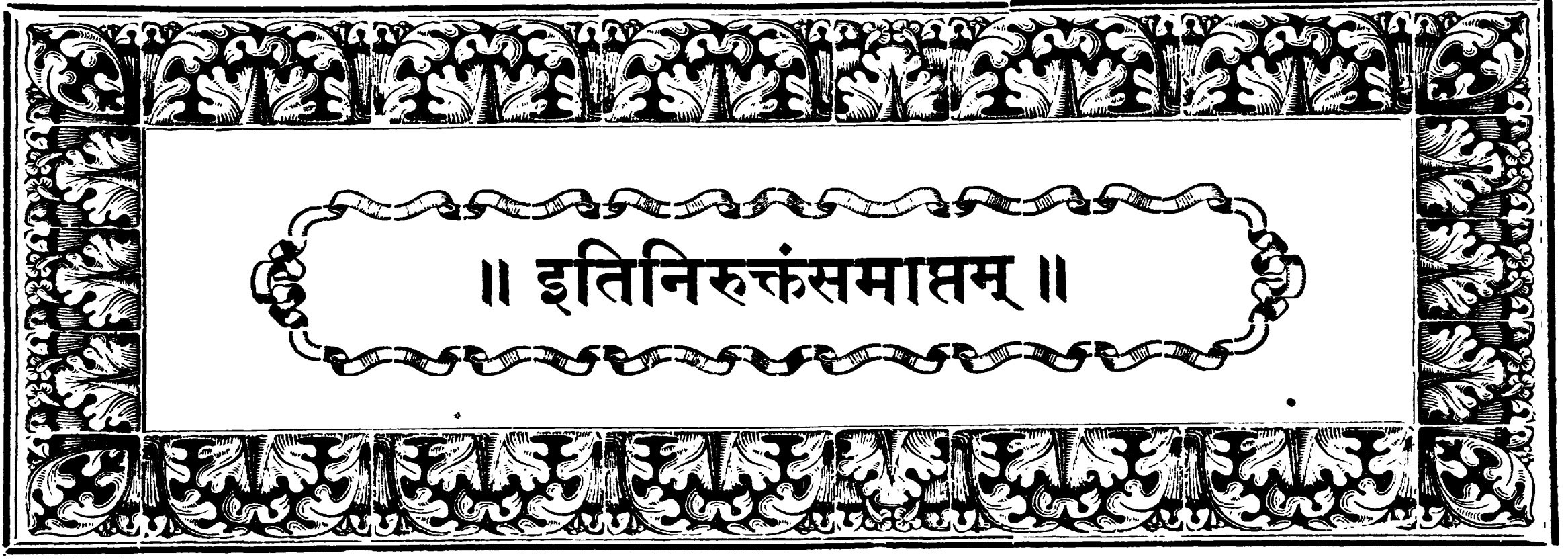
श्रीः ॥ ॥ अथास्यनिरुक्तस्याखिलपुरुषार्थोपकारवृत्तिसमर्थस्वसंग्रहः ॥ यथा—नामाख्यातोपसर्गनिपातलक्षणम् १, भावविकारलक्षणम् २, नामान्याख्यातजानिसर्वाणिचयथोपन्यस्यपक्षप्रतिपक्षतोविचार्यावधारणम् ३, सर्वाण्याख्यातजानिकानिचिदेवानेकधातुजान्यपीतिमंत्राणामर्थवत्त्वानर्थवत्त्वेविचार्य शास्त्रारंभप्रयोजनद्वारेणार्थवत्तावधारणम् ४, पदविभागपरिज्ञानप्रतिज्ञानबोधावलंबिप्रदर्शनायआदिमध्यांतानेकदैवतलिंगसंकटेषुमंत्रेषुयाज्ञिकपरिज्ञानद्वारेणदेवतापरिज्ञानप्रतिज्ञा ५, अर्थज्ञप्रशंसा ६, अर्थज्ञानावधारणम् ७, वेदवेदांगव्यूहः ८, सप्रयोजननिघंटुसमाम्नायविरचनम् ९, प्रकरणत्रयविभागेननैघंटुकप्रधानदेवताभिधानप्रविभागलक्षणम् १०, निर्वचनलक्षणद्वारेण शब्दवृत्तिविषयोपदेशः ११, अर्थप्राधान्याल्लोपोपधाविकारवर्णलोपविपर्ययोपदेशेनसामर्थ्योपप्रदर्शनायादिमध्यांतलोपोपधाविकारवर्णलोपविपर्ययाद्यंतवर्णव्यापत्तिवर्णोपजनोदाहरणचिंता १२, अंतस्थांतर्धातुनिमित्तेनसंप्रसार्यासंप्रसार्योभयप्रकृतिधातुनिर्वचनोपदेशः १३, भाषिकप्रायोवृत्तिभ्योनैगमशब्दार्थप्रसिद्धिः, १४, नैगमप्रायोवृत्तिभ्योभाषिकशब्दार्थप्रसिद्धिः १५, देशव्यवस्थयाशब्दरूपव्यपदेशः १६, तद्धितसमासनामनिर्वचनलक्षणम् १७, शिष्यलक्षणम् १८, विशेषेणव्याख्यातत्त्वपर्यायभेदसंख्यासंदिग्धोदाहरणान्निर्वचनव्यवस्थयानामाख्यातोपसर्गनिपातानांविभागेननैघंटुकप्रकरणानुक्रमणम् १९, अनेकार्थानवगतसंस्कारानुक्रमणम् २०, परोक्षकृत

उत्तरप.
अ. ८

॥ ४१ ॥

प्रत्यक्षकृताध्यात्मिकमंत्रलक्षणम् २१, स्तुत्याशीःशपथाभिशपाभिख्यापरिदेवनानिंदाप्रशंसादिभिर्मंत्राभिव्यक्ति
हेतूपदेशः २२, निदानपरिज्ञानव्याख्यापनायानादिष्टदेवतोपपरीक्षणयाध्यात्मोपदेशप्रकृतिभूमत्वम् २३, इतरेत
रजन्मत्वम् २४, स्थानत्रयभेदशस्तिस्मृत्यामेकैकस्यामाहाभाग्यकृतोऽनेकनामधेयप्रतिलंभः २५, पृथगभिधानंतूत्प
त्तिसंबंधाद्वा २६, देवतानामाकारचिंतनम् २७, भक्तिसाहचर्यसंस्तवकर्मसूक्तभाक्त्वहविर्भाक्त्वव्यंजनभाक्त्यानि
२८-३३, पृथिव्यंतरिक्षद्युस्थानदेवतानामभिधेयाभिधानव्युत्पत्तिप्राधान्यश्रुत्युदाहरणम् ३४, तन्निर्वचनविचा
रोपपत्त्यवधारणानुक्रमेणव्याख्यायदैवतप्रकरणनिर्णयः ३५, विद्यापारप्राप्त्युपायोपदेशः ३६, मंत्रार्थनिर्वचन
द्वारेणदेवताभिधाननिर्वचनफलं देवताताद्भाव्यम् ३७, इत्येषसमासतो निरुक्तशास्त्रचिंताविषयः ॥ तस्यैषागवांद्या
देवपत्न्यंतापंचाध्यायीसूत्रसंग्रहः । साचपुनरियंसाक्षात्कृतधर्मभ्योमहर्षिभ्यउपदेशेनमंत्रार्थमुपश्रुत्यश्रुतर्षिभिरवर
शक्तिदौर्बल्यमवेक्ष्यतदनुजिघृक्षयावाच्यार्थसामर्थ्यादभिधेयानुन्नीयमंत्रार्थावबोधायछंदोभ्यःसमाहृत्यसमाहृत्यस
मान्नाता । सैषाछंदोवयवभूताछंदोधर्मिण्येवयथायथापन्नस्तागौर्गोधर्माइति ॥ ॥ ॥

इदं पुस्तकं पणशीकरोपाह्वलक्ष्मणशर्मतनुजनुषा वासुदेवशर्मणा संस्कृतं तच्च तुकाराम जावजी इत्येतैः स्वीये “निर्णयसागराख्य”
मुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम् । शके १८३७, सन १९१५.

॥ इतिनिरुक्तंसमाप्तम् ॥

॥ अथाश्वलायनश्रौतसूत्रप्रारंभः ॥

॥ पूर्वषट्कः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीवेदपुरुषायनमः ॥ हरिःॐम् ॥ ॥ अथैतस्यसमाम्नायस्यवितानेयोगापत्तिवक्ष्यामोऽभ्याधे
यप्रभृतीन्याहवैतानिकानिदर्शपूर्णमासौतुपूर्वव्याख्यास्यामस्तत्रस्यतत्राम्नातत्वाद्दर्शपूर्णमासयोर्हविःष्वासत्रेषुहोता
मंत्रितःप्रागुदगाहवनीयादवस्थायप्राङ्मुखोयज्ञोपवीत्याचम्यदक्षिणावृद्धिहारंप्रपद्यतेपूर्वेणोत्करमपरेणप्रणीताइधम
परेणाप्रणीतेचात्वालंचात्वालवैत्स्वतत्तीर्थमित्याचक्षतेतस्यनित्याःप्रांचश्चेष्टाअंकधारणाचयज्ञोपवीतशौचेचविहाराद
व्यावृत्तिश्चतत्रचेत्कर्मैकांगवचनेदक्षिणंप्रतीयादनादेशैकर्मचोदनायांहोतारंददातीतियजमानंजुहोतिजपतीतिप्राय
श्चित्तेब्रह्माणंमृचंपादग्रहणंसूक्तंसूक्तादौहीनेपादैऽधिकेतृचंसर्वत्रजपानुमंत्रणाप्यायनोपस्थानान्युपांशुमंत्राश्चकर्मकर
णाःप्रसंगादपवादोवलीयान्प्रपद्याभिहृततरेणपादेनवेदिःश्रोण्योत्तरयापाष्णीसमांनिधायप्रपदेनबर्हिराक्रम्यसंहितौ
पाणीधारयन्नाकाशवत्यंगुलीहृदयसंमितावंकसंमितौवाद्यावापृथिव्योःसंधिमीक्षमाणेतद्धोतुःस्थानमासनंवासर्वत्रैवं
भूतोवचनादन्यत्प्रेषितोजपति ॥१॥ नमःप्रवक्त्रेनमउपद्रष्ट्रेनमोनुर्यात्रैकइदमनुवक्ष्यतिसइदमनुवक्ष्यतिषण्मोर्वीरह
सस्यांतुद्यौश्चपृथिवीचाहश्चरात्रिश्चापश्चौषधयश्चवाक्समस्थितयज्ञःसाधुच्छंदांसिप्रपद्येहमेवमाममुमितिस्वंनामादिशे
तंभूतेभविष्यतिजातेजनिष्यमाणंआभजाम्यपाव्यंवाचोअशांतिंवहेत्यंगुल्यग्राण्यवकृष्यजातवेदोरमयापशून्मयीतिप्र
तिसंदध्याद्वर्ममेद्यावापृथिवीवर्माग्निर्वर्मसूर्योवर्ममेसंतुतिरश्विकाः॥ तदद्यवाचःप्रथमंमसीयेतिसमाप्यसामिधेनीरन्वा

श्रौतसू.

॥ २ ॥

हहिं३ इति हिंकृत्य भूर्भुवःस्वरो३ मिति जपत्येषोभिहिंकारो भूर्भुवःस्वरित्येव जपित्वा कौत्सो हिं करोति न च पूर्वजपं जपत्यथ
सामिधेन्यः प्रवोवाजा अभिद्यवोऽग्न आयाहि वीतये गृणान ईळेन्योनमस्यस्तिरोऽग्निं दूतं वृणीमहे सामिध्यमानो अध्वरैः सामि
द्धो अग्न आहुतेति द्वेता एकश्रुतिसंततमनुब्रूयादुदात्तानुदात्तस्वरितानां परः सन्निकर्षे एकश्रुत्यं स्वरादिमृगंतमोकारं त्रि
मात्रं मकारांतं कृत्वौत्तरस्या अर्धचैव स्येत्तत्संततमेतदवसानं मुत्तरादानमविप्रमोहे समाप्तौ प्रणवेनावसानं चतुर्मात्रोवसा.
ने तस्यांतापत्तिस्पर्शेषु स्ववर्ग्यमुत्तममंतस्थासु तांतामनुनासिकारं फोष्मस्वनुस्वारं त्रिः प्रथमोत्तमे अन्वाहाध्यर्धकारमध्य
र्धमुक्त्वावस्येदथ द्वे द्वे प्रथममुत्तमस्यामथाध्यर्धांताः पंचदशाभ्यस्ताभिरेतेन शस्त्रयाज्यानिगदानुवचनाभिष्टवनसंस्त
वनानि न त्वन्यत्राध्यर्धकारं न जपः प्रागभिहिंकारान्नाभिहिंकाराभ्यासावबहुषु प्रकृत्यानावच्छेदादौ शस्त्रेष्वेव होत्रकाणा
मभिहिंकारैः सामिधेनीनामुत्तमेन प्रणवेनाग्नेमहंऽअसि ब्राह्मणभारतेति निगदेव साय ॥ २ ॥ यजमानस्यार्षेयान्प्र
वृणीते यावंतः स्युः परंपरंप्रथमं पौरोहित्यान्नाजविशं राजर्षीन् वाराज्ञां सर्वेषां मानवेतिसंशयै देवेद्धोमन्विद्धं ऋषिष्टुतो वि
प्रानुमदितः कविशस्तो ब्रह्मसंशितो घृताहवनः प्रणीर्यज्ञानां रथीरध्वराणामतूर्तो होता तूर्णिर्हव्यवाळित्यवसायास्पात्रं जु
ह्वदेवानां चमसो देवपानो रौं इवाग्नेनेभिर्देवांस्त्वं परिभूरस्यैव ह देवान्यजमानायेति प्रतिपद्य देवता द्वितीयया विभक्त्या दे
शमादेशमावहेत्यावाहयत्यादिं स्लावयन्नग्न आवहेति तु प्रथमदेवतां मग्निं सोममित्याज्यभागावग्निमग्नीषोमाविति पौर्णमा

पूर्वष.

अ. १

॥ २ ॥

स्यामग्रीषोमयोःस्थानंइंद्राग्रीअमावास्यायामसन्नयतइंद्रमहेंद्रंवासंनयतोतरेणहविषीविष्णुमुपाश्वैतरेयिणोग्रीषोमीयं
 पौर्णमास्यांवैष्णवममावास्यायामेकेनैकेकंचनान्येषामप्युपांशूनामावहस्वाहायादृप्रियाधामानीदंहविर्महोज्यायइत्यु
 चैर्येऽन्येतद्वचनाःपरोक्षास्तानुपांशूचैर्वाप्रत्यक्षमुपांशुप्रतिचोदनमावाहनंसर्वा आदिश्यसकृदेकप्रदानास्तथोत्तरेषुनिग
 मेष्वेकामिवसंस्तुयात्समानांदेवतांसमानार्थामव्यवहितांसकृन्निगमेष्वोद्धास्वावापिकासुदेवाँऽआज्यपांआवहाग्निहो
 त्रायावहस्वमहिमानमावहावहजातवेदःसुयजायजेत्यावाह्यथास्थितमूर्ध्वजानुरूपविश्वोदग्देव्युह्यतृणानिभूमौप्रा
 देशंकुर्याददितिर्मातास्यांतरिक्षान्माच्छेत्सीरिदमहमग्निनादेवेनदेवतयात्रिवृतास्तोमेनरथंतरेणसान्नागायत्रेणछंदसा
 ग्निष्टोमेनयज्ञेनवषट्कारेणवज्रेणयोस्मान्द्वेष्टियंचवयंद्विष्मस्तंहन्मीत्याश्रावयिष्यंतमनुमंत्रयेताश्रावययज्ञंदेवैष्वाश्रा
 वयमांमनुष्येषुकीर्त्यैयशसेब्रह्मवर्चसायेतिप्रवृणानंदेवसवितरेतत्त्वावृणतेग्निहोत्रायसहपित्रावैश्वानरेणद्यावापृथिवी
 मांपातामग्निहोताहमांनुषइतिमानुषइत्यध्वर्योःश्रुत्वोदायुषास्वायुषोदोषधीनारसेनोत्पर्जन्यस्यधामभिरुदस्थाममृतां
 अन्वित्युत्तिष्ठेत्षष्टिश्चाध्वर्यो नवतिश्चपाशाग्निहोतारमंतराविचृत्ताः ॥ सिनंतिपाकमतिधीरएतीत्युत्थार्यऋतस्यपंथा
 मन्वेमिहोतेत्यभिरुम्यांसेध्वर्युमन्वारभेतपार्श्वस्थेनपाणिनाग्नीध्रमंकदेशेनसव्येनवैद्रमन्वारभामहेहोतृवूर्येपुरोहितं ।
 येनायंनुत्तमंस्वर्देवा अंगिरसोदिवमितिसंमार्गतृणैस्त्रिरभ्यात्मंमुखंसंमृजीतंसंमार्गोऽसिसंमां प्रजयापशुभिर्मृद्धीतिसकृ

श्रौतसू.

॥ ३ ॥

नमंत्रेण द्विस्तूर्णीं सर्वत्रैवं कर्मावृत्तौ स्पृष्ट्वोदकं होतृषदनमभिमंत्रयेत् । हेदैधिषव्योदतस्तिष्ठान्यस्य सदने सीदयोऽस्मत्पाकत
रइत्यंगुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां होतृषदनात्तृणं प्रत्यग्दक्षिणानिरसैन्निरस्तः परावसुरितीदमहमर्वावसोः सदने सीदामीत्युपवि
शेदक्षिणोत्तरिणोपस्थेनैतेनिरसनोपवेशने सर्वासनेषु सर्वेषां महरहः प्रथमोपवेशनेनैपिसमाने द्विरिति गौतमः ॥ ३ ॥ ब्रह्मौद
ने प्राशिष्यमाणे इयाधेये ब्रह्मा बहिष्पवमानात्प्रत्येत्यसोमे प्रसृप्य होतासुगादापने पशौ न पत्नीसां याजिकेनान्यत्र होतुरिति
कौत्स उपविश्य देवबर्हिः स्वासस्थं त्वाध्यासदेयमित्यभिहिष्य होतः प्रतरां बर्हिषद्भवेति जानुशिरसा बर्हिरुपस्पृश्यात ऊर्ध्वं ज
पेद्भूपतये नमो भुवनपतये नमो भूतानां पतये नमो भूतये नमः प्राणं प्रपद्ये पानं प्रपद्ये व्यानं प्रपद्ये वाचं प्रपद्ये चक्षुः प्रपद्ये श्रोत्रं प्र
पद्ये मनः प्रपद्ये आत्मानं प्रपद्ये गायत्रीं प्रपद्ये त्रिष्टुभं प्रपद्ये जगतीं प्रपद्ये नुष्टुभं प्रपद्ये छंदांसि प्रपद्ये सूर्यो नो दिवस्यातु नमो मह
द्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो विश्वे देवाः शास्तनमायथे हाराधि होता निषदाय जीयांस्तदद्यवाचः प्रथमं मसीयेतिसमाप्य प्रदीप्त इध्मे
सुचावादापयेन्निगदेनाग्निर्होता वेत्वग्नेर्होत्रं वेत्तुं प्रावित्रं साधु ते यजमान देवतायो अग्निमित्यवसार्य होतारमवृथा इति जपे
दथ समापयेद्भुतवतीमध्वर्यो सुचमास्यस्वदेवयुवं विश्ववारैर्इळामहैर्वा ईळेन्यान्नमस्यामनस्यान्यजामयज्ञियानिति स
माप्तेस्मिन्निगदे ध्वर्युराश्रावयति प्रत्याश्रावयेदाग्नीध्र उत्करदेशेतिष्ठन्स्फ्यमिध्मसन्नहनानीत्यादाय दक्षिणामुख इति शा
ठ्यायनकर्मस्तु श्रौषळित्यौकारं प्लावयन् ॥ ४ ॥ प्रयाजैश्चरंति पंचैते भवत्येकैकं प्रेषितो यजत्यागूर्याज्यादिरनुयाजव

पूर्वष.
अ. १

॥ ३ ॥

जैये ३ यजामह इत्यागूर्वषट्कारोत्यः सर्वत्रोच्चैस्तरांबलीयान्याज्यायास्तयोरादीप्लावयेद्याज्यांतंचविविच्यसंध्यक्षराणाम
 कारैर्नचेद्वैवचनोव्यंजनांतोवाविसर्जनीयोनत्यक्षरोपधोरिफ्यतइतश्चरेफीलुप्यतेरेफीप्रथमःस्वंतृतीयंनित्यंमकारेये ३
 यजामहेसमिधःसमिधोअग्न आज्यस्यव्यंतू ३ वौ ३ षळितिवषट्कारइतिप्रथमोवागोजःसहओजोमयिप्राणापानावितिवष
 ट्कारमुक्त्वोक्त्वानुमंत्रयतेदिवाकीर्त्योवषट्कारस्तथानुमंत्रणमेतद्याज्यानिदर्शनंतनूनपादग्न आज्यस्यवेत्वितिद्वितीयो
 न्यत्रवसिष्ठशुनकारिवध्यश्वराजन्येभ्योनराशंसोअग्न आज्यस्यवेत्वितितेषामिळोअग्नऽआज्यस्यव्यंवित्वितितृतीयोबहि
 रग्न आज्यस्यवेत्वितिचतुर्थआगूर्यपंचमेस्वाहामुंस्वाहामुमितियथावाहितमनुद्रुत्यदेवतायथाचोदितमनावाहितास्वा
 हादेवा आज्यपाजुषाणाअग्न आज्यस्यव्यंवित्वित्यातोमंद्रेणोर्ध्वंचशंयुवाकान्मध्यमेनहवींष्यास्विष्टकृतउत्तमेनशेषोभिर्वृ
 त्राणिजंधनदितिपूर्वस्याज्यभागस्यानुवाक्यात्वंसोमासिसत्पतिरित्युत्तरस्यजुषाणोअग्निराज्यस्यवेत्वितिपूर्वस्याज्या
 जुषाणःसोम आज्यस्यहविषोवेत्वित्युत्तरस्यतावागूर्यादेशंयजतिसर्वाश्चानुवाक्यावत्योप्रेषाअन्याअन्वायात्याभ्यःसौ
 मिकीभ्यश्चयाअंतरेणवैश्वानरीर्यपत्नीसंयाजांश्चैतौवार्त्रघ्नौपौर्णमास्यामनुवाक्यालिंगविशेषान्नामधेयान्यत्वंततोविचा
 रोनित्येयाज्यैवृधन्वंतावमावास्यायामग्निःप्रत्नेनमन्मनासोमगीर्भिष्टावयमित्यातोवाग्यमनमंतराचयाज्यानुवाक्येनि
 गदानुवचनाभिष्टवनशस्त्रजपानांचारभ्यासमाप्तेरन्यद्यज्ञस्यसाधनादापद्यातोदेवाअवंतुनइतिजपेदपिवान्यांवैष्णवी

श्रौतसू.

॥ ४ ॥

॥५॥ उक्तादेवतास्तासायाज्यानुवाक्याअग्निर्मूर्धाभुवोयज्ञस्यायमग्निःसहस्रिणइतिवैदंविष्णुर्विचक्रमैत्रिर्देवःपृथिवीमे
षएतामग्नीषोमासवेदसायुवमेतानिदिविरोचनानीन्द्राग्नीअवसागतंगीर्भिर्विप्रःप्रमतिमिच्छमानंएन्द्रसानसिरयिप्रससा
हिषेपुरुहूतशत्रून्मह्यँइन्द्रोयओजसाभुवस्त्वमिन्द्रब्रह्मणामहानिति यद्यग्नीषोमियउपांशुयाजौऽग्नीषोमायोऽअद्यवामा
न्यंदिवोमातरिश्वाजभारेत्यथस्विष्टकृतःपिप्रीहिदेवांउशतोयविष्टेत्यनुवाक्याये३यजामहेग्निंस्विष्टकृतमयाळग्निरित्यु
क्त्वाषष्ठ्याविभक्त्यादेवतामादिश्यप्रियाधामान्ययाळित्युपसंतनुयादेवमुत्तराअयाळयाळितित्वेवतासांपुरस्तादाज्य
पांतमनुक्रम्यदेवानामाज्यपानांप्रियाधामानियक्षदग्नेर्होतुःप्रियाधामानियक्षत्स्वमहिमानमायजतामेज्याइषःकृणोतु
सोअध्वराजातवेदाजुषतांहविरग्नेयदद्यविशोअध्वरस्यहोतरित्यनवानंयजतिप्रकृत्यावा ॥६॥ प्रदेशिन्याःपर्वणीचक्षुषे
अंजयित्वौष्ठयोरभ्यात्मनिमाष्टिंवाचस्पतिनातेहुतस्येषैप्राणायप्राश्नामीत्युत्तरमुत्तरेमनसस्पतिनातेहुतस्योजैऽपानाय
प्राश्नामीत्यधरमधरेस्पृष्टोदकमंजलिनेळांप्रतिगृह्यसव्येपाणौकृत्वापश्चादस्याउदगंगुलिंपाणिमुपधायावांतरेळामवदाप
यीतांतरेणांगुष्ठमंगुलीश्चस्वयंद्वितीयमाददीतप्रत्यालब्धामंगुष्ठेनाभिसंगृह्यप्रत्याहृत्यांगुलीरमुष्टिकृत्वादक्षिणतइळांप
रिगृह्यास्यसंमितामुपह्वयतेप्राणसंमितांवा ॥ इळोपहृतासहदिवाबृहतादित्येनोपास्मांइळाह्वयतांसहदिवाबृहतादित्ये
नेळोपहृतासहांतरिक्षेणवामदेव्येनवायुनोपास्मांइळाह्वयतांसहांतरिक्षेणवामदेव्येनवायुनेळोपहृतासहपृथिव्यारथंतरे

पूर्वष.
अ. १

॥ ४ ॥

णाग्निर्नोपास्माँइळाह्यताँसहपृथिव्यारथंतरेणाग्निना ॥ उपहृतागावःसहाशिरंउपमांगावःसहाशिराह्यताँमुपहृता
 धेनुःसहऋषभोपमांधेनुःसहऋषभाह्यताँमुपहृतागौर्धृतपद्युपमांगौर्धृतपदीह्यताँमुपहृतादिव्याःसप्तहोतारंउपमांदि
 व्याःसप्तहोतारोह्यताँमुपहृतःसखाभक्षउपमांसखाभक्षोह्यताँमुपहृतेळावृष्टिरुपमामिळावृष्टिर्ह्यतामित्युपांश्वथो
 चैः । इळोपहृतोपहृतेळोपास्माँइळाह्यतामित्ठोपहृता । मानवीघृतपदीमैत्रावरुणीब्रह्मदेवकृतमुपहृतंदैव्याअध्वर्य
 वंउपहृताउपहृतामनुष्याः । यइमंयज्ञमवान्येचयज्ञपतिंवर्धनोपहृतेद्यावापृथिवीपूर्वजेऋतावरीदेवीदेवपुत्रे ॥ उपहृ
 तोयंयजमानंउत्तरस्यांदेवयज्यायांमुपहृतोभूयसिहविष्करणंइदंमेदेवाहविर्जुषतामितितस्मिन्नुपहृतइत्युपहृतावांतरेळां
 प्राश्रीयादिळेभागंजुषस्वनःपिन्वगाजिन्वार्वतोरायस्पोषस्येशिषे तस्यनोरास्वतस्यनोदास्तस्यास्तेभागमशीमहि ॥
 सर्वात्मानःसर्वतनवःसर्ववीराःसर्वपूरुषाःसर्वपुरुषाइतिवा ॥ ७ ॥ मार्जयित्वानुयाजैश्चरंतिपरिस्तरणैरंजलिमंतर्धा
 यापआसेचयतेतन्मार्जनंदेवादयोनुयाजावीतवत्पदांतांस्त्रयएकैकंप्रेषितोयजति॥देवंबर्हिर्वसुवनेवसुधेयस्यवेतु । देवो
 नराशंसोवसुवनेवसुधेयस्यवेतु । देवोअग्निःस्विष्टकृत्सुद्रविणामंद्रःकविःसत्यमन्मायजीहोताहोतुर्होतुरायजीयानग्ने
 यांदेवानयाज्याँअपिप्रेयेतेहोत्रेअमत्सततांससनुषीहोत्रांदेवंगमाँदिविदेवेषुयज्ञमेरयेमंस्विष्टकृच्चाग्नेहोताभूर्वसुवनेव
 सुधेयस्यनमोवाकेवीहीत्यनवानंवा ॥ ८ ॥ सूक्तवाकायसंप्रेषितइदंद्यावापृथिवीभद्रमभूदार्धसूक्तवाकंमुतनमोवाकं

श्रौतसू.
॥ ५ ॥

मृध्यास्मसूक्तोच्यमग्नेत्वंसूक्तवागसि । उपश्रुतीदिवस्पृथिव्योरोमन्वतीतेस्मिन्यज्ञेयजमानंघावापृथिवीस्तां । शंगयी
जीरदानूअत्रस्तूअप्रवेदेउरुगव्यूतीअभयंकृतौ । वृष्टिद्यावारीत्यापांशंभुवौमयोभुवाऊर्जस्वतीपयस्वतीसूपचरणाचस्व
धिचरणार्चतयोराविदीत्यवसायप्रथमयाविभक्त्यादिश्यदेवतामिदंहविरजुषतावीवृधतमहोज्यायोकृतेत्युपसंतनुयादे
वमुत्तराअक्रातामक्रतेतित्यथार्थमुक्तमुपांशोरावापिकांतमनुदुत्यदेवाआज्यपाआज्यमजुषंतावीवृधतमहोज्यायोक्रता
ग्निर्होत्रेणेदंहविरजुषतावीवृधतमहोज्यायोकृत । अस्यामृधेद्धोत्रायांदेवंगमायामाशास्तेयंयजमानोसावसावित्यस्यादि
श्यनामनीउपांशुसन्निधौगुरोः ॥ आयुराशास्तेसुप्रजास्त्वमाशास्तेरायस्पोषमाशास्तेसजातवनस्यामाशास्तउत्तरांदेवय
ज्यामाशास्तेभूयोहविष्करणमाशास्तेदिव्यंधामाशास्तेविश्वंप्रियमाशास्तेयदनेनहविषाशास्तेतदश्यात्तद्व्यात्तदस्मैदे
वारासंतांतदग्निर्देवोदेवेभ्योवनतैवयमग्नेर्मानुषाः । इष्टंचवित्तंचोभेचनोघावापृथिवीअंहसस्पातामेहगतिर्वामस्येदं
नमोदेवेभ्यइति ॥ ९ ॥ शंयुवाकायसंप्रेषितस्तच्छंयोरावृणीमहइत्याहानुवाक्यावदप्रणवांवेदमस्मैप्रयच्छत्यध्वर्युस्तं
गृहीयाद्वेदोसिवेदोविदेयेत्युदायुषेत्येतेनोपोत्थायपश्चाद्गार्हपत्यस्योपविश्यसोमंत्वष्टारंदेवानांपत्नीरग्निगृहपतिमित्या
ज्येनयजंत्याप्यायस्वसमेतुतैसंतेपयांसिसमुयंतुवाजाइहत्वष्टारमग्रियंतन्नस्तुरीपमधपोषयितुंदेवानांपत्नीरुशतीरवंतु
नइतिद्वेअग्निर्होतागृहपतिःसराजाहव्यवाळग्निरजरःपितानइतिपत्नीसंयाजाअथप्रजाकामोराकांसिनीवालीकुहमिति

पूर्वप.
अ.

॥ ५ ॥

प्राग्गृहपतेर्यजेतराकामहंसिनीवालिकुहमहमितिद्वेद्वेयाज्यानुवाक्ये । कुहमहंसुवृत्तंविघ्ननापसमस्मिन्यज्ञेसुहवांजोह
 वीमि । सानौददातुश्रवणंपितृणांतस्यैतेदेविहविषाविधेम । कुहर्देवानाममृतस्यपत्नीहव्यानोअस्यहविषःशृणोतु ।
 संदाशुषेकिरतुभूरिवामंरायस्पोषंयजमानेदधात्वित्याज्यंपाणितलेवदापयीतेळामुपहूयसर्वाप्राश्रीयच्छंयुवाकोभवेन्न
 वा ॥ १० ॥ वेदंपह्यैप्रदायवाचयेद्धोताध्वर्युर्वीवेदोसिवित्तिरसिंविदेयकर्मासिकरणमसिक्रियांसंसनिरसिसनिता
 सिसनेयैधृतवंतंकुलायिनैरायस्पोषंसहस्त्रिणंवेदोददातुवाजिनं । यंबहवउपजीवन्तियोजनानामसद्वशी । तंविदेयप्र
 जांविदेयकामायत्वेतिवेदशिरसानाभिदेशमालभेतप्रजाकामाचैदथास्यायोक्रंवित्चतैत्प्रत्वामुंचामिवरुणस्यपाशादिति
 तत्प्रत्यग्वार्हपत्याद्विगुणंप्राक्पाशंनिधायोपरिष्ठादस्योदगग्राणिवेदतृणानिकरोतिपुरस्तात्पूर्णपात्रंसंश्लिष्टंवेदतृणैरभि
 मृश्यवाचयेत्पूर्णमसिपूर्णमेभूयाःसुपूर्णमसिसुपूर्णमेभूयाःसदसिसन्मेभूयाःसर्वमसिसर्वमेभूयाःअक्षितिरसिमामेक्षेष्टाई.
 त्यथैनापूर्णपात्रात्प्रतिदिशमुदकमुदुक्षुक्षुदुक्षंतीवाचयतिप्राच्यांदिशिदेवाऋत्विजोमार्जयन्तादक्षिणस्यांदिशिमासाःपि
 तरोमार्जयन्ताप्रतीच्यांदिशिगृहाःपशवोमार्जयन्तामुदीच्यांदिश्यापओषधयोवनस्पतयोमार्जयन्तामूर्ध्वायांदिशियज्ञःसं
 वत्सरःप्रजापतिर्मार्जयन्तामार्जयन्तामितिवाथास्याउत्तानमंजलिमधस्ताद्योक्रस्यनिधाय।त्मनश्चसव्यंपूर्णपात्रंनिनयन्वा
 चयेन्माहंप्रजांपरासिचयानःसयावरीस्थन । समुद्रेवोनिनयानिस्वंपाथोअपीथेतिवेदतृणान्यग्रेगृहीत्वाविधून्वन्तंसंततं

श्रौतसू.
॥ ६ ॥

स्तृणत्सव्येनगार्हपत्यादाहवनीयमेतितंतुतन्वन्नजसोभानुमन्विहीतिशेषनिधायप्रत्यगुदगाहवनीयादवस्थायस्थाल्याः
स्रुवेणादायसर्वप्रायश्चित्तानिजुहुयात्स्वाहाकारांतैर्मन्त्रैर्नचेन्मन्त्रेपठितोयत्किंचाप्रेषितोयजेदन्यत्राप्येवंभूतोव्यक्तहोमा
भ्याधानोपस्थानानिच । अयाश्चाग्नेस्यनभिशस्तीश्चसत्यमित्वमयाअसि । अयासावयसाकृतोयासन्हव्यमूहिषेयानो
धेहिभेषजंस्वाहा । अतोदेवाअवंतुनइतिद्वाभ्यांव्याहृतिभिश्चभूःस्वाहाभुवःस्वाहास्वःस्वाहाभूर्भुवःस्वःस्वाहेतिहुत्वा
संस्थाजपेनोपस्थायतीर्थेननिष्क्रम्यानियमओंचमेस्वरश्चमेयज्ञोपचतेनमश्च । यत्तेन्यूनंतस्मैतउपयत्तेतिरिक्तंतस्मैते
नमइतिसंस्थाजपइतिहोतुः ॥ ११ ॥ अथब्रह्मणोहोत्राचमनयज्ञोपवीतशौचानिनित्यःसर्वकर्मणांदक्षिणतोभ्रुवाणां
जतांवावहिर्वेदियांदिशंन्रजेयुःसैवतत्रप्राचींचेष्टास्वमंत्रासुस्थानासनयोर्विकल्पस्तिष्ठद्धोमाश्चयेवषट्काराआसीतान्य
त्रंसमस्तपाण्यंगुष्ठोग्रेणाहवनीयंपरीत्यदक्षिणतःकुशेषूपविशेद्बृहस्पतिर्ब्रह्माब्रह्मसदनआशिष्यतेबृहस्पतेयज्ञंगोपार्थेत्यु
पविश्यजपेदेषब्रह्मजपःसर्वयज्ञतंत्रेषुसाग्रौयत्रोपवेशनमुपविष्टमतिसर्जयतेब्रह्मन्नपःप्रणेष्यामीतिश्रुत्वाभूर्भुवःस्वर्बृह
स्पतिप्रसूतइतिजपित्वो३प्रणयेत्यतिसृजेत्सर्वत्रयथाकर्मत्वादेशाःप्रणवाद्युच्चैरूर्ध्ववाप्रणवादतूर्ध्ववांग्यतआस्तआह
विष्कृतउद्गादनादामार्जनात्पशौसोमेघर्मादिचातिप्रैषादिचासुब्रह्मण्यायाःप्रातरनुवाकाद्यांतर्यामाद्धरिवतोनुसवनमे
ळायाःस्तोत्रेष्वतिसर्जनाद्यावषट्कारादोदचःपवमानेषुयच्चकिंचमन्त्रवद्धोत्राशेषआपत्तिश्चयत्रत्वग्निःप्रणीयतेपिससोमे

पूर्वष.
अ. १

॥ ६ ॥

तदादितत्रवाग्यमनंदक्षिणतश्चत्रजन्जपत्याशुःशिशानइतिसूक्तंसमाप्योपवेशनाद्युक्तंनतुसौमिकेप्रणयनेब्रह्मजपोन्यत्र
विसृष्टवागबहुभार्षीयज्ञमनाविपर्यासेतरितेमंत्रेकर्मणिवाख्यातेवोपलक्ष्यवाजान्वाच्याहुतिंजुहुयादृक्कश्चेद्भूरितिगार्ह
पत्येयजुष्टोभुवइतिदक्षिणआग्नीध्रीयेसोमेषुसामतःस्वरित्याहवनीयेसर्वतोविज्ञातेवाभूर्भुवःस्वरित्याहवनीयएवंप्राक्प्र
याजेभ्योगारंबहिष्परिधिनिर्वृत्तंस्रुवदंडेनाभिनिदध्यान्मातपोमायज्ञस्तपन्मायज्ञपतिस्तपन्नमस्तेअस्त्वांयतेनमोरुद्रप
रायते । नमोयत्रनिषीदसीत्यमुंमाहिंसीरमुंमाहिंसीरितिचप्रतिदिशमध्वर्युयजमानौपुरस्ताच्चेद्ब्रह्मयजमानोदक्षिणतौ
होतृपत्नीयजमानान्पश्चादाग्नीध्रयजमानाउत्तरतोथैनमनुप्रहरेंदाहंयज्ञंददेनिर्ऋतेरुपस्थात्तंदेवेषुपरिददामिविद्वान् ।
सुप्रजास्त्वंशतहिमामदंतंइहनोदेवामयिशर्मयच्छतेतितमभिजुहुयात्सहस्रशृंगोवृषभोजातवेदाःस्तोमपृष्ठोघृतवान्सुप्र
तीकः । मानोहिंसीर्द्विसितोनेत्वाजहामिगोपोषंचनोवीरपोषंचयच्छस्वाहेति ॥ १२ ॥ प्राशिन्नमाह्नियमाणमीक्षतेमि
त्रस्यत्वाचक्षुषाप्रतीक्षइतिदेवस्यत्वासवितुःप्रसवेभ्विनोर्बाहुभ्यांपूष्णोहस्ताभ्यांप्रतिगृह्णामीतितदंजलिनाप्रतिगृह्णपृथि
व्यास्त्वानाभौसादयाम्यदित्याउपस्थइतिकुशेषुप्राग्दंडंनिधायगुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामसंखादन्प्राश्रीयादग्नेष्ट्वास्येनप्रा
श्रामिबृहस्पतेर्मुखेनेत्याचम्यान्वाचामैत्सत्येनत्वाभिजिघर्मियाअप्स्वंतर्देवतास्ताइदंशमयंतुचक्षुःश्रोत्रंप्राणान्मेमाहिं
सीरितींद्रस्यत्वाजठरेदधामीतिनाभिमालभेतप्रक्षाल्यप्राशिन्नहरणंत्रिरनेनाभ्यात्ममपोनिनयतैमार्जयित्वास्मिन्नब्रह्म

श्रौतसू.

॥ ७ ॥

भागनिदध्यात्पश्चात्कुशेषुयजमानभागमन्वाहार्यमवेक्षेतप्रजापतेर्भागोस्यूर्जस्वान्पयस्वानक्षितिरसिमामेक्षेष्टाअस्मिंश्च
लोकेमुष्मिंश्चप्राणापानौमेपाहिकामायत्वेत्यस्पृशन्नवघ्रायांगुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यांशिष्टंगृहीत्वाब्रह्मभागेनिदध्याद्ब्रह्मन्प्र
स्थास्यामइतिश्रुत्वाबृहस्पतिर्ब्रह्माब्रह्मसदनआशिष्टबृहस्पतेयज्ञमजूर्गुर्पःसयज्ञंपाहिसयज्ञपतिंपाहिसमांपाहिभूर्भुवःस्व
र्बृहस्पतिप्रसूतइतिजपित्वो३प्रतिष्ठेतिसमिधमनुजानीयात्संस्थितेजघन्यऋत्विजांसर्वप्रायश्चित्तानिजुहुयात्तमितरेन्वा
लभेरन्होतारंवैतयोर्नित्यहोमःसर्वेसंस्थाजपेनोपतिष्ठंतउपतिष्ठंते ॥ १३ ॥ इत्याश्वलायनसूत्रेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

ॐ३म् ॥ पौर्णमासेनेष्टिपशुसोमाउपदिष्टास्तैरमावास्यायांपौर्णमास्यांवायजेतराजन्यश्चाग्निहोत्रंजुहुयात्तपस्विने
ब्राह्मणायेतरं कालंभक्तमुपहरेदृतसत्यशीलःसोमसुत्सदाजुहुयाद्बहुषुबहूनामनुदेशानंतर्ययोगोद्वेद्वेतुयाज्यानुवाक्ये
अदृष्टादेशेनित्यैअग्न्याधेयंकृत्तिकासुरोहिण्यांमृगशिरसिफल्गुनीषुविशाख्योरुत्तरयोःप्रोष्ठपदयोरेतेषांकास्मिंश्चिद्वसंतं
पर्वणिब्राह्मणआदधीतग्रीष्मवर्षाशरत्सुक्षत्रियवैश्योपक्रुष्टायस्मिन्कास्मिंश्चिदृतावादधीतसोमेनयक्ष्यमृणोनर्तुपृच्छेन्न
नक्षत्रमश्वत्थाच्छमीगर्भादरणीआहरेंदनपेक्षमाणोयोअश्वत्थःशमीगर्भाआरुरोहत्वेसचा । तंत्वाहरामिब्राह्मणायज्ञियैः
केतुभिःसहेतिपूर्णाहुत्यंतमग्न्याधेयंयदित्विष्टयस्तनुर्युःप्रथमायामग्निरग्निःपवमानोऽग्न्यायूंषिपवसेन्नेपवस्वस्वपाःसहव्य
वाळमत्योऽग्निर्होतापुरोहितइतिस्विष्टकृतःसंयाज्येइत्युक्तेसौविष्टकृतीप्रतीयात्सर्वत्रदेवतागमैर्नित्यानामपायोऽयाःस्विष्ट

पूर्वष.
अ. २

॥ ७ ॥

कृतमंतराज्यभागौचतास्तत्स्थानएषसमानजातिधर्मोद्वितीयस्यावृधन्वंतावग्निःपावकोग्निःशुचिःसनःपावकदीदिवोग्रे
पावकरोचिषा । अग्निःशुचिब्रततमउदग्रेशुचयस्तवसाह्वान्विश्वाअभियुजोग्निमीळेपुरोहितमितिसंयोज्येतृतीयस्यांसा
मिधेन्यावावपतेप्रागुपोत्तमायाःपृथुपाजाअमर्त्यइतिद्वेधायेइत्युक्तएतेप्रतीयात्पुष्टिमंतावग्निनारयिमश्रवद्भयस्फानो
अमीवहैत्यग्नीषोमाविन्द्राग्नीविष्णुरितिवैकल्पिकान्यदितिरुतत्वामदितेमहिमहीमूषुमातरंसुव्रतानामृतस्यपत्नीमवसेहु
वेम । तुविक्षत्रामजरंतीमुरूचीसुशर्माणमदितिसुप्रणीति । प्रेद्धोअग्नइमोअग्नइतिसंयोज्येविराजावित्युक्तएतेप्रतीयादि
तितिस्रआद्योत्तमेवैवस्यातामाद्यावातथासतितस्यामेवधाय्येविराजावितिमात्रेविकारेवैराजतंत्रेतिप्रतीयादाधानाद्वा
दशरात्रमजस्राअत्यंतंतुगतश्रियः ॥१॥ उत्सर्गेपराह्णेगार्हपत्यंप्रज्वल्यदक्षिणाग्निमानीयविट्कुलाद्विचवतोवैकयोऽनय
इत्येकैध्रियमाणंवाप्रज्वल्यारणिमंतंत्वामथित्वागार्हपत्यादाहवनीयंज्वलंतमुद्धरेद्देवंत्वादेवेभ्यःश्रियाउद्धरामीत्युद्धरे
दुद्ध्रियमाणउद्धरपाप्मनोमायदविद्वान्यच्चविद्वान्श्चकार । अहायदेनःकृतमस्तिकिंचित्सर्वस्मान्मोद्धृतःपाहितस्मादिति
प्रणयेदमृताहुतिममृतायांजुहोम्यग्निंपृथिव्याममृतस्ययोनौ । तयानंतंकाममहंजयानिंप्रजापतिःप्रथमोयंजिगायांन्ना
वग्निःस्वाहेतिनिदध्यादादित्यमभिमुखंएवंप्रातर्व्युष्टायतमेवाभिमुखोरात्र्यायदेनइतितुप्रणयेदत ऊर्ध्वमाहिताग्निर्व्रत
चार्याहोमादनुदितहोमीचोदयादस्तमितेहोमोनित्यमाचमनमृतसत्याभ्यांत्वापर्युक्षामीतिजपित्वापर्युक्षेत्रिस्त्रिरेकैकंपु

श्रौतसू.
॥ ८ ॥

नः पुनरुदकमादायानंतयेविकल्पोदक्षिणं त्वेवप्रथमं विज्ञायते पितावा एषो ग्रीनां यदक्षिणः पुत्रो गार्हपत्यः पौत्र आहवनीयं
स्तस्मादेवं पर्युक्षेद्गार्हपत्यादविच्छिन्नामुदकधारां हरेत्तुंतन्वन्नजसो भानुमन्विहीत्याहवनीयात्पश्चाद्गार्हपत्यस्योपविश्यो
दगंगारानपो ह्येतसु हुतकृतस्थसु हुतं करिष्यथेति तेष्वग्निहोत्रमधिश्रयेदधिश्रितमध्यधिश्रितमधिश्रितं हि ३ इति । इळाया
स्पदं घृतवच्चराचरं जातवेदो हविरिदं जुषस्व । ये ग्राम्याः पशवो विश्वरूपास्तेषां सप्तानां मयि पुष्टिरस्त्विति वानदध्यधिश्रये
दधिश्रयेदित्येके ॥ २ ॥ पयसानित्यहोमोयवागूरोदनोदधिसर्पिर्ग्रामकामान्नाद्यकामैर्द्रियकामतेजस्कामानामधिश्रितमं
वज्ज्वलयेंदनधिश्रयंदध्यग्निष्टेतेजोमार्हा रिति सुवेण प्रतिषिंच्यान्नवांशांतिरस्यमृतमसीति तयोरव्यतिचारः पुनर्ज्वलता
परिहरेत्रिरंतरितं रक्षोंतरिता अरातय इति समुदंतं कर्षन्निवोदगुद्वासयेद्विवेत्वांतरिक्षायत्वपृथिव्यै त्वेति निदधत्सु हुतकृत
स्थसु हुतमकाष्टैत्यंगारानतिसृज्यस्त्रुक्स्त्रुवं प्रतितपेत्प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टसं रक्षो निष्टसा अरातय इत्युत्तरतः
स्थाल्याः स्त्रुचमासाद्यो मुन्नयानीत्यतिसर्जयीता हिताग्निराचम्यापरेण वेदिमतिव्रज्यदक्षिणत उपविश्यैतच्छ्रुत्वो मुन्नयेत्य
तिसृजेदतिसृष्टो भूरिळा भुवइळा स्वरिळा वृधइळे तिस्रुवपूरमुन्नयेदग्नियमग्नियं पूर्णतमं यो नुज्येष्टमृद्धिमिच्छेत्पुत्राणां यो
स्य पुत्रः प्रियः स्यात्तं प्रति पूर्णमुन्नयेत्स्थालीमभिमृश्य समिधं स्त्रुचंचाध्यधिगार्हपत्यं हृत्वा प्राणसंमितामाहवनीयसमीपे कुशे
षूपसाद्यजान्वाच्यसमिधमादध्याद्रजतां त्वाग्निज्योतिषं रात्रिमिष्टकामुपदधे स्वाहेति समिधमाधाय विद्युदसिविद्यमेपा

पूर्वप.
अ. २

॥ ८ ॥

प्मानमग्नौश्रद्धेत्यपउपस्पृश्यप्रदीप्ताङ्गुलमात्रेभिजुहुयाद्भूर्भुवःस्वरोऽमग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निःस्वाहेतिपूर्वमाहुतिहु
 त्वाकुशेषुसादयित्वागार्हपत्यमवेक्षेतपशून्मेयच्छैत्यथोत्तरांतूष्णींभूयसीमसंसृष्टांप्रागुदगुत्तरतोवाप्रजापतिमनसाध्या
 यांतूष्णींहोमेषुसर्वत्रभूयिष्ठंस्तुचिशिष्टांत्रिरनुप्रकंप्यावमृज्यकुशमूलेषुनिमार्ष्टिपशुभ्यस्त्वेतितेषांदक्षिणतउत्तानाअंगु
 लीःकरोतिप्राचीनावीतींतूष्णींस्वधापितृभ्यइतिवापोवनिनीयंवृष्टिरसिवृश्चपेपाप्मानमप्सुश्रद्धेत्यपउपस्पृश्याहिताग्निर
 नुमंत्रयेताधानमुक्त्वातेनऋषिणातेनब्रह्मणातयादेवतयांगिरस्वध्रुवासीदेतिसमिधंताअस्यसूददोहसइतिपूर्वमाहुति
 मुपोत्थायोत्तरांकांक्षेतेक्षमाणोभूर्भुवःस्वःसुप्रजाःप्रजाभिःस्यांसुवीरोवीरैःसुपोषःपोषैराग्नेयीभिश्चाग्नआयूंषिपवसइति
 तिसृभिः ॥ ३ ॥ संवत्सरेसंवत्सरेयवाग्वापयसावास्वयंपर्वणिजुहुयादृत्विजामेकइतरंकालमंतेवासीवास्पृष्टोदकमुद
 ङ्कावृत्यभक्षयेदपरयोर्वाहुत्वायुषेत्वाप्राश्नामीतिप्रथममन्नाद्यायत्वेत्युत्तरंतूष्णींसमिधमाधायाग्नेयगृहपतयेस्वाहेतिगार्ह
 पत्येनित्योत्तरांतूष्णींसमिधमाधायाग्नेयसंवेशपतयेस्वाहेतिदक्षिणेग्नेयन्नादायान्नपतयेस्वाहेतिवानित्योत्तराभक्षयित्वा
 भ्यात्ममपःस्तुचानिनयतेत्रिःसर्पदेवजनेभ्यःस्वाहेत्यथैनांकुशैःप्रक्षाल्यचतस्रःपूर्णाःप्रागुदीच्योर्निनयेदतुभ्यःस्वाहादि
 ग्भ्यःस्वाहासप्तऋषिभ्यःस्वाहेतरजनेभ्यःस्वाहेतिपंचमीकुशदेशेपृथिव्याममृतंजुहोम्यग्नेयैवैश्वानरायस्वाहेतिषष्ठीपश्चा
 द्गार्हपत्यस्यप्राणममृतेजुहोम्यमृतंप्राणेजुहोमिस्वाहेतिप्रताप्यांतर्वेदिनिदध्यात्परिकर्मिणेवाग्रयच्छेदग्नेणाहवनीयंपरी

श्रौतसू.
॥ ९ ॥

त्यसमिधआदध्यात्तिस्त्रिस्तिस्रउदङ्मुखंस्तिष्ठन्प्रथमासमंत्रांमाहवनीयेदीदिहीतिगार्हपत्येदीदायेतिदक्षिणेदीदिदायेत्यु
क्तंपर्युक्षणंताभ्यांपरिसमूहनेपूर्वेतुपर्युक्षणादेवंप्रातरुपोदयंव्युषितउदितेवासत्यऋताभ्यांत्वेतिपर्युक्षणमोमुंनेष्यामीत्य
तिसर्जनंहरिणीत्वासूर्यज्योतिषमहरिष्टकामुपदधेस्वाहेतिसमिदाधानंभूर्भुवःस्वरो३सूर्योज्योतिर्ज्योतिःसूर्यःस्वाहेति
होमउन्मार्जनंच ॥ ४ ॥ प्रवत्स्यन्नग्नीन्प्रज्वल्याचम्यातिक्रम्योपतिष्ठतआहवनीयंशंस्यपशून्मेपाहीतिगार्हपत्यंनर्यप्रजां
मेपाहीतिदक्षिणमथर्वपितुंमेपाहीतिगार्हपत्याहवनीयावीक्षेतैमान्मेमित्रावरुणौगृहान्गोपायतंयुवं ॥ अविनष्टानविह
तान्पूषैनानभिरक्षत्वस्माकंपुनरायनादितियथेतंप्रत्येत्यप्रदक्षिणंपरियन्नाहवनीयमुपतिष्ठते । ममनामप्रथमंजातवेदः
पितामाताचुदधतुर्यदग्ने ॥ तत्त्वंविभृहिपुनराममैतौस्तवाहंनामविभरण्यग्रइतिप्रव्रजेदनपेक्षमाणोमाप्रगामेतिसूक्तंज
पन्नारादग्निभ्योवाचंसृजेतसदासुगःपितुमांअस्तुपंथाइतिपंथानमवरुह्यानुपस्थिताग्निश्चैत्प्रवासमापद्येतेहैवसंतत्रसं
तंत्वाग्नेहृदावाचामनसावाविभर्मि ॥ तिरोमासंतमाप्रहासींज्योतिषात्वावैश्वानरेणोपतिष्ठतइतिप्रतिदिशमग्नीनुपस्था
यापिपंथामगन्महीतिप्रत्येत्यसमित्पाणिर्वाग्यतोऽग्नीन्ज्वलतःश्रुत्वाभिक्रम्याहवनीयमीक्षेतविश्वदानींमारभेतोनातुरेण
मनसा ॥ अग्नेमातेप्रतिवेशारिषाम ॥ नमस्तेअस्तुमीहुषेनमस्तउपसद्वने ॥ अग्नेशुंभस्वतन्वःसमारय्यासृजेत्यग्निषुस
मिधउपनिधायाहवनीयमुपतिष्ठते । ममनामतवचजातवेदोवाससीइवविवसानौचरावः ॥ तेविभृवोदक्षसेजीवसे

पूर्वप.
अ. २

॥ ९ ॥

चयथायथंनौतन्वौजातवेदइतिततःसमिधोभ्यादध्यादाहवनीये । अगन्मविश्ववेदसमस्मभ्यैवसुवित्तमं । अग्नेसखा
 ळभिद्युन्नमभिसहआयच्छस्वःस्वाहेतिगार्हपत्येयमग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यःप्रजायावसुवित्तमः ॥ अग्नेगृहपतेभिद्युन्नमभि
 सहआयच्छःस्वःस्वाहेतिदक्षिणेयमग्निःपुरीष्योरयिमान्पुष्टिवर्धनः ॥ अग्नेपुरीष्याभिद्युन्नमभिसहआयच्छस्वःस्वा
 हेतिगार्हपत्याहवनीयावीक्षेतेमान्मेमित्रावरुणौगृहानजूगुपतंयुवं ॥ अविनष्टानविहृतान्पूषैनानभ्यराक्षीदास्माकंपुन
 रायनादितियथेतंप्रत्येत्यप्रोष्यभूयोदशरात्राच्चतुर्गृहीतमाज्यंजुहुयान्मनोज्योतिर्जुषतामाज्यंमैविच्छिन्नयज्ञंसमिमंद
 धातु ॥ याइष्टाउषसोयाअनिष्टास्ताःसंतनोमिहविषाघृतेनस्वाहेत्यग्निहोत्राहोमेचप्रतिहोममेकंपरिसमुद्योदग्विहा
 रादुपविश्यभूर्भुवःस्वरितिवाचंविस्वजेतंगृहानीक्षेताप्यनाहिताग्निर्गृहामाविभीतोपवस्वत्येवोस्मासुचप्रजायध्वमाच
 वोगोपतीरिषदितिप्रपद्येतंगृहानहंसुमनसःप्रपद्येवीरघ्नोवीरवतःसुवीरान् ॥ इरांवहंतोघृतमुक्षमाणास्तेष्वहंसुमनाःसंवि
 शानीतिशिवंशमंशंयोःशंयोरितित्रिरनुवीक्षमाणोविदितमप्यलीकंनतदहर्ज्ञापयेयुर्विज्ञायतेभयंवोभयंमेस्त्वित्येवोप
 तिष्ठेतंप्रवसन्प्रत्येत्याहरहर्वेति ॥ ५ ॥ अमावास्यायामपराह्णेपिंडपितृयज्ञोदक्षिणाग्नेरेकोल्मुकंप्राग्दक्षिणाप्रणयेचैरू
 पाणिप्रतिमुंचमानाअसुराःसंतःस्वधयाचरंति ॥ परापुरोनिपुरोयेभरंत्यग्निष्ठाहोकात्प्रणुदात्वस्मादितिसर्वकर्माणितां
 दिशमुपसमाधायोभौपरिस्तीर्यदक्षिणाग्नेःप्राग्दक्षप्रत्यगुदग्वैकैकशःपात्राणिसादयेच्चरुस्थालिशूर्पस्फ्योल्खलमुसलं

श्रौतसू.

॥१०॥

सुवध्रुवकृष्णाजिनसकृदाच्छिन्नेधमेक्षणकमंडलून्दक्षिणतोऽग्निष्ठमारुह्यचरुस्थालीं व्रीहीणां पूर्णानिमृजेंत्परिसन्नां निद
ध्यात्कृष्णाजिनउलूखलंकृत्वेतरान्पह्यवहन्यादविवेचमवहतान्सकृत्प्रक्षाल्यदक्षिणाग्नौ श्रपयेद्वर्गागतिप्रणीतात्स्फ्येन
लेखामुल्लिखेदपहता असुरारक्षांसिवेदिषदइतितामभ्युक्ष्यसकृदाच्छिन्नैरवस्तीर्यासादयेदभिधार्यस्थालीपाकमाज्यंसर्पि
रनुत्पूतैनवनीतंवोत्पूतंध्रुवायामाज्यंकृत्वादक्षिणतआंजनाभ्यंजनकशिपूपवर्हणानिप्राचीनावीतीधममुपसमाधायमेक्ष
णेनादायावदानसंपदाजुहुयात्सोमायपितृमतेस्वधानमोग्रयेकव्यवाहनायस्वधानमइतिस्वाहाकारेणवाग्निपूर्वयज्ञोप
वीतीमेक्षणमनुग्रह्यप्राचीनावीतीलेखां त्रिरुदकेनोपनयेच्छुंधंतांपितरः शुंधंतांपिहामहाः शुंधंतांप्रपितामहाइतितस्यां
पिंडान्निपृणीयात्पराचीनपाणिः पित्रेपितामहायप्रपितामहायैतत्तेसौयेचत्वामत्रान्वितितस्मैतस्मैयेषांप्रेताः स्युरिति
गाणगारिः प्रत्यक्षमितरानर्चयेत्तदर्थत्वात्प्रेतेभ्यएवनिपृणीयादितितौल्वलिः क्रियागुणत्वादपिजीवांतआत्रिभ्यः सर्वे
भ्यएवनिपृणीयादितिगौतमः क्रियाह्यर्थकारितोपायविशेषोजीवमृतानांनपरेभ्योऽनधिकारान्नप्रत्यक्षंजीवेभ्योनिपृ
णीयान्नजीवांतर्हितेभ्योजुहुयाज्जीवेभ्यः सर्वहुतंसर्वजीविनोनामान्यविद्वान्स्ततपितामहप्रपितामहेति॥६॥ निपृताननुमं
त्रयेताऽत्रपितरोमादयध्वंयथाभागमावृषायध्वमिति सव्यावृद्धुदङ्गावृत्ययथाशक्त्यप्राणनासित्वाभिपर्यावृत्यामीमदंत
पितरोयथाभागमावृषायीषतेतिचरोः प्राणभक्षभक्षयेन्नित्यंनिनयनमसावभ्यक्ष्वासावंक्ष्वेतिपिंडेष्वभ्यंजनांजनेवासोद

पूर्वष.
अ. २

॥१०॥

द्यादशमूर्णास्तुकांवापंचाशद्वर्षतायाऊर्ध्वस्वंहोमैतद्वःपितरोवासोमानोतो न्यत्पितरोयुङ्गध्वमित्यथैनानुपतिष्ठेत्तन
 मोवःपितरइषेनमोवःपितरऊर्जेनमोवःपितरःशुष्मार्यनमोवःपितरोघोरायनमोवःपितरोजीवार्यनमोवःपितरोरसाय ।
 स्वधावःपितरोनमोवःपितरोनमएतायुष्माकंपितरइमाअस्माकंजीवावोजीवंतइहसंतःस्याम । मनोन्वाहुवामहइतिच
 तिसृभिरथैनान्प्रवाहयेत्परेतनपितरःसोम्यासौगंभीरेभिःपथिभिःपूर्विणेभिः ॥ दत्त्वायास्मभ्यंद्रविणेहभद्रंरयिंचनः
 सर्ववीरंनियच्छतेत्यग्निप्रत्येयादग्नेतमद्याश्वंनस्तोमैरितिगार्हपत्यंयदंतरिक्षंपृथिवीमुतर्घायन्मातरंपितरंवाजिहिंसिम ।
 अग्निर्मातस्मादेनसोगार्हपत्यःप्रमुंचतुंकरोतुमामनेनसं ॥ वीरंमेदत्तपितरइतिपिंडानांमध्यमंपत्नीप्राशयेदाधत्तपितरो
 गर्भकुमारंपुष्करस्रजं ॥ यथायमरपाअसदित्यप्स्वितरावतिप्रणीतेवायस्यवागंतुरेनकाम्याभावःसप्राश्रीयान्महारोगे
 णवाभितप्तःप्राश्रीयान्न्यतरांगतिंगच्छत्येवमनाहिताग्निर्नित्येश्रपयित्वातिप्रणीयजुहुयाद्विवत्पात्राणामुत्सर्गस्तृणंद्वि
 तीयमुद्रिके ॥७॥ दर्शपूर्णमासावारप्यमानोऽन्वारंभणीयामग्नाविष्णूसरस्वतीसरस्वानग्निर्भगी ॥ अग्नाविष्णूसजो
 षसेमावर्धतुवांगिरः ॥ द्युम्रैर्वाजेभिरागतं । अग्नाविष्णूमहिधामप्रियंवावीथोघृतस्यगुह्याजुषाणा ॥ दमेदमेसुष्टुतिर्वा
 मियानाप्रतिवांजिह्वाघृतमुच्चरण्यत् ॥ पावकानःसरस्वतीपावीरवीकन्याचित्रायुःपीपिवांसंसरस्वतोदिव्यंसुपर्णवाय
 संबृहंतमासवंसवितुर्यथासनोराधांस्याभरेत्याधानाद्यद्यामायवीयदिवाथान्यथेरन्पुनराधेयइष्टिस्तस्यांप्रयाजानुयाजा'

श्रौतसू.
॥११॥

न्विभक्तिभिर्यजैत्समिधःसमिधोग्नेमग्न आज्यस्यव्यंतु । तनूनपादग्निमग्न आज्यस्यवैत्विळोअग्निनामग्न आज्यस्यव्यंतु ।
वर्हिरग्निरग्न आज्यस्यवेत्विर्तिसमिधाग्निदुवस्यतेह्यषुब्रवाणितइत्याग्नेयावाज्यभागौबुद्धिमदिंदुमंतावित्याचक्षतेतथानु
वृत्तिरिज्याचनित्यंपूर्वमनुब्राह्मणिनोग्न आयूंषिपवसइत्युत्तरैर्नित्यस्तूत्तरेहर्विःशब्द आग्नेयंहर्विरधाह्यग्नेक्रतोर्भद्रस्याभि
ष्टेअद्यगीर्भिर्गृणंतएभिर्नोअकैरग्नेतमद्याश्वनस्तोमैरितिसंयाज्येदेवंवर्हिरग्नेर्वसुवनेवसुधेयस्यवेतु ॥ देवोनराशंसोन्नौव
सुवनेवसुधेयस्यवेत्विति ॥ ८ ॥ आग्रयणंत्रीहिश्यामाकयवानांसस्यनाश्रीयादग्निहोत्रमहुत्वायदावर्षस्यतृप्तस्यादधा
ग्रयणेनयजेतापिहिदेवाआहुस्तृप्तोनूनंवर्षस्याग्रयणेनहियजतइत्यग्निहोत्रीवैनानादयित्वातस्याःपयसाजुहुयादपिवा
क्रियायवेष्विष्टिस्तुराज्ञःसर्वेषांचैकैश्यामाकेष्ट्यांसौम्यश्चरुः सोमयास्तेमयोभुवोयातेधामानिदिवियापृथिव्यामित्यवां
तरेळायानित्यंजपमुक्त्वासव्येपाणौकृत्वैतरेणाभिमृशैत्प्रजापतयेत्वाग्रहंगृह्णामिमह्यंश्रियैमह्यंयशसेमह्यमन्नाद्याय ॥
भद्रानःश्रेयःसमनैष्टदेवास्त्वयावसेनसमशीमहित्वा ॥ सनोमयोभूःपितवाविशेहंशंनोभवद्विपदेशंचतुष्पदइतिप्राश्या
चम्यनाभिमालभेतामोसिप्राणतद्वतंब्रवीम्यमासिसर्वानसिप्रविष्टः ॥ समेजरांरोगमपनुद्यशरीरादमामएधिमामृथा
मइंद्रैत्येतेनभक्षिणोभक्षान्सर्वत्रनवभोजनेथत्रीहियवानांधाय्येविराजावर्गीद्राविंद्राग्नीवाविश्वेदेवाःसोमोयदितत्रश्या
माकोद्यावापृथिवी आघायेअग्निमिधतैसुकर्माणःसुरुचोदेवयंतोविश्वेदेवासआगतयेकेचज्मामहिनोअहिमाया

पूर्वप.
अ. २

॥११॥

महीद्यौःपृथिवीचर्नःप्रपूर्वजेपितरानव्यसीभिरिति ॥ ९ ॥ अथकाम्याआयुष्कामेष्ट्याजीवातुमंताबानोअग्नेसु
 चेतुनात्वंसोममहेभगमित्यग्निरायुष्मानिद्रंस्त्रातायुष्टेविश्वतोदधद्वयमग्निर्वरेण्यः ॥ पुनस्तेप्राणआयातुपरायक्ष्मंसु
 वामिते ॥ आयुर्दाअग्नेहविषौजुषाणोघृतप्रतीकोघृतयोनिरेधि ॥ घृतंपीत्वामधुचारुगव्यंपितेवपुत्रमभिरक्षताद्रिमं ॥
 त्रातारमिद्रमवितारमिद्रमातेअस्यांसहसावन्परिष्टौपाहिनोअग्नेपायुभिरजस्रैरग्नेत्वंपारयानव्योअस्मानितिसंयाज्ये
 स्वस्त्ययन्यांरक्षितवंतावग्नेरक्षाणोअंहसस्त्वंनःसोमविश्वतइत्यग्निःस्वस्तिमान्स्वस्तिनोदिवोअग्नेपृथिव्याआरेअस्म
 दमतिमारेअंहइतिपूर्वयोक्तेसंयाज्येपुत्रकामेष्ट्यामग्निःपुत्रीयस्मैत्वंसुकृतेजातवेदोयस्त्वाहदाकीरिणामन्यमानोअग्निस्तु
 विश्रवस्तममितिद्वेसंयाज्येआग्नेय्याउत्तरेनित्येमूर्धन्वतस्तुभ्यंताअंगिरस्तमाश्यामतंकाममग्नेतवोतीतिकामायवैमृध्या
 उत्तरेविनइंद्रमृधोजहि मृगोनभीमःकुचरोगिरिष्ठाःसधुत्तिमिद्रसच्युतिप्रच्युतिजघनच्युति ॥ प्रनाकाफानाभर ॥
 प्रयस्यन्निवसक्थ्यौविनइंद्रमृधोजहि ॥ चनीखुदद्यथासपमभिनःसुष्टुतिनयेतींद्रायदात्रेपुनर्दात्रेवायानिनोधनानि
 कुद्धोजिनासिमन्युना ॥ इंद्रानुविद्धिनस्तान्यनेनहविषापुनः ॥ पुनर्नइंद्रोमघवाददातुधनानिशक्रोधनीःसुराधाः ॥
 अस्मद्वक्त्रकृणुतांयाचितोमनःश्रुष्टीनइंद्रोहविषामृधातीत्याशानामाशापालेभ्योवाशानामाशापालेभ्यश्चतुभ्योअमृते
 भ्यः ॥ इदंभूतस्याध्यक्षेभ्योविधेमहविषावयं ॥ विश्वाआशामधुनासंसृजाम्यनमीवाआपओषधयःसंतुसर्वाः ॥ अ

श्रौतसू.
॥१२॥

यंयजमानोमृधोव्यस्यत्वगृभीताःपशवःसंतुसवईतिलोकेष्टिःपृथिव्यंतरिक्षंद्यौरितिदेवताःपृथिवीमातरंमहीमंतरिक्षमु
पब्रुवे ॥ बृहतीमुतयेदिवं ॥ विश्वंविभर्तिपृथिव्यंतरिक्षंविपप्रथे ॥ दुहेद्यौर्बृहतीपर्यः ॥ वर्ममेपृथिवीमह्यंतरिक्षंस्वस्त
ये ॥ द्यौर्मेशर्ममहिश्रवइतितिस्रस्त्रयाणांप्रथमेप्रथमस्योत्तरेमध्यमस्योत्तमाप्रथमाचोत्तमस्य ॥१०॥ मित्रविंदामहावै
राज्यग्निःसोमोवरुणोमित्रइंद्रोबृहस्पतिःसवितापूषासरस्वतीत्वष्टेत्येकप्रदानाः ॥ अग्निःसोमोवरुणोमित्रइंद्रोबृहस्प
तिःसवितायःसहस्री॥पूषानोगोभिरवसासरस्वतीत्वष्टारूपेणसमनक्तुयज्ञं ॥ प्रतिलोममादिश्ययजेद्येयजामहेत्वष्टा
रंसरस्वतीपूषणंसवितारंबृहस्पतिमिंद्रमित्रंवरुणंसोममग्निं ॥ त्वष्टारूपाणिदधतीसरस्वतीभगंपूषासवितानोददातु ॥
बृहस्पतिर्ददिंद्रःसहस्रमित्रोदातावरुणःसोमोअग्निरित्यष्टौवैराजतंत्रास्तासामाद्याःषळेकहविषःस्तुषाःश्वशुरीययाभि
चरन्यजेतैंद्रःसूरोअतरद्रजांसिस्तुषासपत्नाःश्वशुरोहमस्मि ॥ अहंशत्रून्जयामिजर्हृषाणोऽहंवाजंजयामिवाजसातौ ॥
इंद्रःसूरःप्रथमोविश्वकर्मांमरुत्वाँअस्तुगणवान्सजातैः ॥ ममस्तुषाःश्वशुरस्यप्रशिष्टौसपत्नावाचंमनसउपासतां ॥
जुष्टोदमूनाअग्नेशर्धमहतेसौभगायेतिसंयाज्येविमतानांसंमत्यथैसंज्ञान्यग्निर्वसुमान्सोमोरुद्रवानिंद्रोमरुत्वाँन्वरुणआ
दित्यवानित्येकप्रदानाः ॥ अग्निःप्रथमोवसुभिर्नोअव्यात्सोमोरुद्रैरभिरक्षतुत्मना ॥ इंद्रोमरुद्भिर्ऋतुथाकृणोत्वादित्यै
नोवरुणःशर्मयंसत् ॥ समग्निर्वसुभिर्नोअव्यात्संमोमोरुद्रियाभिस्तनूभिः ॥ समिंद्रोरातहव्योमरुद्भिःसमादित्यैर्वरु

पूर्वष.
अ. २

॥१२॥

णोविश्ववेदाइत्यैद्रामारुतीभेदकामामरुतोयस्यहिक्षयेप्रशर्धायमारुतायस्वभानवइत्यैद्रीमनूच्यमामरुतायिजेन्मामरुतीम
 नूच्यैद्रायजेदिद्रंपूर्वनिगमेषुमरुतोवेद्रंवाप्रदानादूर्ध्वमरुतःप्रकृत्यासंपत्तिकामाःसंज्ञानीचैद्राबार्हस्पत्यांप्रधृष्यमाणा
 आनइंद्राबृहस्पतीअस्मेइंद्राबृहस्पतीइतियद्यपीद्रायचोदयेयुः ॥ ११ ॥ पवित्रैष्ठ्यामपाभिदंन्ययनंसमुद्रस्यनिवे
 शनं ॥ अन्यंतैअस्मत्तपंतुहेतयःपावकोअस्मभ्यंशिवोभव ॥ नमस्तेहरसेशोचिषेनमस्तेअस्त्वर्चिभे ॥ अन्यंतैअस्मत्तपंतु
 हेतयःपावकोअस्मभ्यंशिवोभवेतिपावकवत्यौधाय्येपावकवंतावाज्यभागावग्रीरक्षांसिसेधतियोधारयापावकयेत्यृचौ
 याज्येयत्तेपवित्रमर्चिष्याकलशेषुधावतीतिपवित्रइत्येतेग्निःपवमानःसरस्वतींप्रियाअग्निःपावकःसवितासत्यप्रसवोग्निः
 शुचिर्बायुर्नियुत्वाग्निर्व्रतपतिर्दधिक्रावाग्निर्वैश्वानरोविष्णुःशिपिविष्टऽउतनःप्रियाप्रियास्विमाजुहानायुष्मदानमो
 भिर्बायुरग्रेगायज्ञप्रीर्वायोशुक्रोअयामितेदधिक्राव्णोअकारिषमादधिकाःशवसापंचकृष्टीर्जुष्टोदमूनाऽअग्रेशर्धमहते
 सौभगायेतिसंयाज्येसैषासंवत्सरमतिप्रवसतःशुद्धिकामोवातदेषाभियज्ञगाथागीयते ॥ वैश्वानरींवातपतींपवित्रेष्टित
 थैवच ॥ ऋतावृतौप्रयुंजानःपुनातिदशपौरुषमिति ॥ १२ ॥ वर्षकामेष्टिःकारीरीतस्यांप्रतित्यंचारुमध्वरमीळेअग्निं
 स्ववसनमोभिरितिधाय्येयाःकाश्चवर्षकामेष्ट्योप्सुमंतावप्स्वग्रेसधिष्टवाप्सुमेसोमोऽअब्रवीदित्यग्निधामच्छन्मरुतःसूर्य
 स्तिन्नश्चपिंज्यउत्तराहिरण्यकेशोरजसोविसारइतिद्वेत्वंत्याचिदच्युताधामंतेविश्वंभुवनमधिश्रितमितिवावाश्रेवविद्यु

श्रौतसू.
॥१३॥

न्मिमातिपर्वतश्चिन्महिवृद्धोविभायसृजंतिरश्मिमोजसावहिष्ठेभिर्विहरन्यासितंतुमुदीरयथामरुतःसमुद्रतःप्रवोमरुत
स्तविषाउदन्यवआयनरःसुदानवोददाशुषेविद्युन्महसोनरोअश्मदिद्यवःकृष्णनियानंहरयःसुपर्णानियुत्वंतोग्रामजितो
यथानरोऽग्नेबाधस्वविमृधोविदुर्गहायंत्वादेवापिःशुशुचानोअग्निइतिसंयाज्येऋचोनूच्ययजुर्भिरेकेयजंतिसंस्थितायांस
र्वादिशउपतिष्ठेताच्छावदतवसंगीर्भिराभिरितिचतसृभिःप्रत्यृचंसूक्तेनसूक्तेनवा ॥ १३ ॥ अतऊर्ध्वमिष्टयनानिसांव
त्सरिकाणितेषांफाल्गुन्यांपौर्णमास्यांचैत्र्यावाप्रयोगस्तुरायणमग्निरिंद्रोविश्वेदेवाइतिपृथगिष्टयोऽनुसवनमहरहरेका
वात्रिहविर्दाक्षायणयज्ञेद्वेपौर्णमास्यौद्वेअमावास्यायेजतनित्येपूर्वेयथासनयतोमावास्यायामुत्तरयोरेद्वेपौर्णमास्यांद्विती
यमैत्रावरुणममावास्यायामानोमित्रावरुणायद्वंहिष्टंनातिविधेसुदानूइतिप्राजापत्यइळादधःप्रजापतेनत्वदेतान्यन्यं
स्तवेमेलोकाःप्रदिशोदिशश्चपरावतोनिवतउद्वतश्च ॥ प्रजापतेविश्वसृजीवधन्यइदंनोदेवप्रतिहर्यहव्यमितिद्यावापृथि
व्योरयनैपौर्णमासेनामावास्यादामावास्यानापौर्णमासादसमाम्नातास्वर्थात्तत्रविकारोध्वर्युर्वायथास्मरेद्वैराजंत्वग्निमं
थनेधाय्येत्वेवैकेदेवतलक्षणायज्यानुवाक्यागायत्र्यावतीहूतवत्युपोत्तवतीपुरस्ताल्लक्षणानुवाक्यात्रिष्टुब्बतीवीतवती
जुष्टवत्युपरिष्टाल्लक्षणायज्यापिवान्यस्यछंदसोनतुयाज्याहृसीयसीनोष्णिङ्बृहतीक्षामनष्टहतदग्धवतीस्तुवर्जयेद्व्य
केतुदैवतैतथैवलक्षणमपिवाव्यक्तेनधिगच्छन्सर्वशोनधिगमआग्नेयीभ्यांव्याहृतिभिर्वादेवतामादिश्यप्रणुयाद्यजेच्चन

पूर्वष.
अ. २

॥१३॥

आभ्यांविममाशृणुधीहवयंत्वांगीभिर्हवामहे ॥ एदंबहिर्निषीदनः ॥ स्तीर्णबर्हिरानुषगासदेतदुपेळानाह्नोअधगच्छ ॥
 अहैळतामनसेदंजुषस्ववीहिहव्यंप्रयतमाहुतंमइतिनम्वेआग्नेय्यावनिरुक्ते ॥ १४ ॥ चातुर्मास्यानिप्रयोक्ष्यमाणःपूर्वेद्यु
 वैश्वानरपार्जन्यांवैश्वानरोअजीजनद्भिर्नोनव्यसीमतिं ॥ क्षमयावृधानओजसा ॥ पृष्टोदिविपृष्टोअग्निःपृथिव्यांपर्ज
 न्यायप्रगायतप्रवातावातिपतयंतिविद्युतइत्यग्न्याधेयप्रभृत्यातउपांशुहविषःसौमिक्यःप्रायश्चित्तिक्योन्वायात्यैककपा
 लाःसर्वत्रवारुणवर्जसावित्रश्चातुर्मास्येषुप्रधानहवींषिचैकैपित्र्योपसदःसतंत्राःपौनराधेयिकीचप्रागुत्तमादनयाजादपि
 वासुमंद्रतंत्राआगूःप्रणववषट्काराउच्चैःसर्वत्रतथाग्रयणेग्रियमाहार्यस्तुप्राणसंततःप्रणवःपुरोनुवाक्यायास्तथागूर्वष
 ट्कारौयाज्यायास्तंत्रस्वराण्युपांशोरुच्चानिमंद्राण्युपांशुतंत्राणां ॥ १५ ॥ प्रातर्वैश्वदेव्यांप्रेषितोऽग्निमंधनीयाअन्वाह
 पश्चात्सामिधेनीस्थानस्यपदमात्रेवस्थायाभिहिंकृत्याभित्वादेवसवितर्महीद्यौःपृथिवीचनस्त्वामग्नेपुष्करादधीतितिसृ
 णामर्धर्चशिष्टारमेदासंप्रैषादन्यत्राप्यंतर्गचोवसानेजायमानेत्वेतस्मिन्नेवावसानेग्नेहंसिन्यत्रिणमितिसूक्तमावपेतपुनः
 पुनराजन्मनोजातंश्रुत्वानंतरेणप्रणवेनशिष्टमुपसंतनुयाच्छिष्टेनोत्तरामुतब्रुवंतुजंतवआयंहस्तेनखादिनमित्यर्धर्चआर
 मेत्प्रदेवंदेववीतयइतिद्वैअग्निनाग्निःसमिध्यतेत्वंह्यग्नेअग्निनांतमर्जयंतसुक्रतुंयज्ञेनयज्ञमयजंतदेवाइतिपरिदध्यात्सर्व
 त्रोत्तमांपरिधानीयेतिविद्याद्वाय्येविराजौनवप्रयाजाःप्रागुत्तमाच्चतुरावपेतदुरोअग्नआज्यस्यव्यंतूषासानकाग्नआ

श्रौतसू.
॥१४॥

ज्यस्यवीतां दैव्या होताराग्न आज्यस्यवीतां तिस्रो देवीरग्न आज्यस्यव्यं त्वित्यग्निः सोमः सविता सरस्वती पूषामरुतः स्वतव
सो विश्वे देवाद्यावापृथिवी आविष्व देवं सत्पतिं वाममद्य सवितर्वाममुश्वः पूषंतव व्रते वयं शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यदिहे हवः
स्वतवसः प्रचित्रमर्कगृणते तुरायेति नवानुयाजाः पलूध्वं प्रथमां देवीं द्वारो वसुवने वसुधेयस्य व्यंतु । देवी उषासानकावसु
वने वसुधेयस्य वीतां । देवी जोष्टी वसुवने वसुधेयस्य वीतां ॥ देवी ऊर्जा हुती वसुवने वसुधेयस्य वीतां । देवा दैव्या होताराव
सुवने वसुधेयस्य वीतां । देवी स्तिष्ठस्तिष्ठो देवीर्वसुवने वसुधेयस्य व्यं त्वित्यनुयाजानां सूक्तवाकस्य शंयुवाकस्य वोपरिष्ठां द्वा
जिभ्यो वाजिनमनावाह्यादेशं शनो भवंतु वाजिनो हवेषु वाजे वाजे वत वाजिनो न इत्यूर्ध्वं क्षुरनवानं याज्याग्नेवीहीत्यनुवषट्
कारो वाजिनस्याग्नेवीहीति वायत्रकचैकसंप्रैषे द्वौ वषट्कारौ समस्तावेव तत्र द्विरनुमंत्रयेत न चागूरुत्तरस्मिन् वाजिनभक्षमि
ळामिव प्रतिगृह्योपहवमिच्छेता ध्वर्य उपह्वयस्व ब्रह्मन्नुपह्वयस्व । ऽग्नीदुपह्वयस्वेति यन्मेरेतः प्रसिच्यते यद्वा मे अपि गच्छति
यद्वा जायते पुनः । तेन माशिव माविशते न मावाजिनं कुरु ॥ तस्य ते वाजिपीतस्योपहृतस्योपहृतो भक्षयामीति प्राणभक्षं भ
क्षये देवमध्वर्युर्ब्रह्माग्नीध्रो यजमानः प्रत्यक्षमितरे च दीक्षिताः । पौर्णमासेनेष्टां चानुर्मास्य व्रतान्युपेयात्केशान्निवर्तयतीतश्म
श्रूणि वापयीताधः शयीत मधुमांसलवणरुच्यवलेखनानि वर्जयेत्तौ भार्यामुपेयां द्वापनं सर्वेषु पर्वेष्वद्योत्तमयोर्वा ॥ १६ ॥
पंचम्यां पौर्णमास्यां वरुणप्रघासैः पश्चाद्दशपौर्णमासिकायावेदे रूपं विश्यं प्रेषितोऽग्निं प्रणयनीयाः प्रतिपद्यते प्रदेवं देव्याधिये

पूर्वप.
अ. २

॥१४॥

तितिस्रिळायास्त्वापदेवर्यमग्नेविश्वेभिःस्वनीकदेवैरित्यर्धर्चआरमेदासीनःप्रथमामन्वाहोपांशुसप्रणवातत्रस्थानात्स्थानसंक्रमणेप्रणवेनावसायानुच्छस्योत्तरांप्रतिपद्यतेप्राणसंततंभवतीतिविज्ञायतउत्तरमग्निमनुब्रजन्नुत्तरांइमंमहेविदथ्यायशूषमयमिहप्रथमोधायािधातृभिरितितुराजन्यवैश्ययोराद्येपश्चादुत्तरस्यावेदेरवस्थायोत्तरवेदेस्तुसोमेषुनिहितेग्रांसीदहोतःस्वउलोकेचिकित्वाग्निहोताहोतृषदनेविदानइतिद्वेपरिधायतस्मिन्नेवासनउपविश्यभूर्भुवःस्वरितिवाचंविसृजेतान्यत्रापियत्रानुब्रुवन्ननुब्रजेत्तिष्ठत्संप्रैषेष्टुतथैववाग्विसर्गोऽग्निमंथनादिसमानावैश्वदेव्याहविषांतुस्थानेषष्ठप्रभृतीनामिंद्राग्नीमरुतोवरुणःकः ॥ इंद्राग्नीअवसागतंश्रथंदृत्रमुतसनोतिवाजंमरुतोयस्यहिक्षयेराइवेदचरमाअह्वेममंमेवरुणश्रुधितत्त्वायामिब्रह्मणावंदमानःकयानश्चित्रआभुवद्धिरण्यगर्भःसमवर्तताग्रइतिप्रतिप्रस्थातावाजिनेतृतीयःसंस्थितायामवभृथंजंतित्रावभृथेष्टिःकृताकृतातामुपरिष्टाद्व्याख्यास्यामोद्वयोर्मासयोरैंद्राग्नःपशुः ॥ १७ ॥ तथाततःसाकमेधाःपूर्वेद्युस्तिस्त्रिष्टयोनुसवनंप्रथमायामग्निरनीकवाननीकवंतमूतयेभिर्ग्रीभिर्हवामहे । सनःपर्षदतिद्विषः । सैनानीकेनसुविदत्रोअस्मेइत्युत्तरस्यांवृधन्वंतौमरुतःसांतपनाःसांतपनाइदंहविर्योनोमरुतोअभिदुर्हणायुरितिमरुद्भ्योगृहमेधेभ्यउत्तराज्यभागप्रभृतीळांतागृहमेधासआगतप्रबुध्यावईरतेमहांसीतिपुष्टिमंतौविराजौसंयाज्येअनिगदेअन्यत्राप्यनावाहनआवहनेपिपित्र्यायांपशौचबहुचैतस्यांरात्र्यामन्नप्रसुवीरंस्तस्याविवासेपौर्णदर्वजुहुयुर्कृषभेरवाणेस्तनयिद्वौवाग्नी

श्रौतसू.
॥१५॥

ध्रंहेकेरावयंतिब्रह्मपुत्रं वदंतो यदि होतारं चोदयेयुस्तस्य याज्यानुवाक्ये । पूर्णादविपरापतुसुपूर्णापुनरापत ॥ वस्त्रेव वि
क्रीणावहाइपमूर्जशतक्रतो ॥ देहिमेददामितेनिमैधेहि नितैदधे ॥ अपामिक्यमिव संभरको वा ददते दददिति मरुद्भ्यः क्री
ळिभ्य उत्तरोत्तुवंतु जंतवो यंकलुरगृभीत इति परोक्षवार्त्रघ्नौ क्रीळवः शर्धो मारुतं मत्या सो नये मरुतः स्वं चो जुष्टो दमूना अग्ने
शर्धमहते सौ भगा येति संयाज्ये वाजिन इव भृथवर्जमाहे द्युक्तावरुणप्रघासैर्हविषां तु सप्तमादीनां स्थानं इंद्रो वृत्रहेंद्रो महेंद्रो
वा विश्वकर्मा तू न इंद्रवृत्रहं ननु ते दायिमह इन्द्रियाय विश्वकर्म न्हविषावा वृधानो याते धामानि परमाणियाव मेति ॥१८॥ दं
क्षिणाग्नेरग्निमतिप्रणीय पित्र्यासा शय्वं तालुप्तजपा होतारम वृथा वषट्कारानुमंत्रणाभिहिंकारवर्जितस्यां प्रांचिकर्माणि द
क्षिणे तराणितथान्वयमुशं तस्त्वानिधीमहीत्येतां त्रिरनवानं ताः सामिधेन्यस्तासामुत्तमेन प्रणवेनावह देवान्पितृन्यजमा
नायेति प्रतिपत्तिरग्निहोत्रायावहस्वं महिमानमावहेत्येतस्य स्थाने ग्निकव्यवाहनमावाहयेदुत्तमे चैनं प्रयाजे प्रागाज्यपेभ्यो
निगमयेत्सूक्तवाके चाग्निहोत्रेणेत्येतस्य स्थाने नेह प्रादेशो न बर्हिष्मंतौ प्रयाजानुयाजौ नेळायां भक्षभक्षणं न मार्जनं न सूक्तवा
केनामादेश ईक्षितः सीद होतरिति वोक्त उ पविशे जीवा तु मंतौ सव्योत्तर्युपस्थाः प्राचीना वीतिनो हविर्भिश्चरंति दक्षिण आग्नी
ध्र उत्तरो ध्वर्युर्द्वे द्वे अनुवाक्ये अथ धर्मानवानमोः स्वधेत्याश्रावणमस्तु स्वधेति प्रत्याश्रावणमनुस्वधा स्वधेति संप्रैषो ये स्वधे
त्यागूर्ये स्वधामह इति वा स्वधानम इति वषट्कारो नित्याः पुतर्यः पितरः सोमवतः सोमो वा पितृमान्पितरो बर्हिषदः पितरो

पूर्वप.
अ. २

॥१५॥

अग्निष्वात्तायमउदीरतोमवरउत्परोसस्त्वयाहिनःपितरःसोमपूर्वउपहूताःपितरःसोम्यासस्त्वंसोमप्रचिकितोमनीषासो
 मोधेनुंसोमोअर्वतमाशुत्वंसोमपितृभिःसंविदानोबर्हिषदःपितरऊत्यर्वागाहंपितृन्सुविदत्राँअवित्सीदंपितृभ्योनमोअ
 स्त्वद्याग्निष्वात्ताःपितरएहगच्छतयेचेहपितरोयेचनेहयेअग्निदग्धायेअनग्निदग्धाइमंयमप्रस्तरमाहिसीदेतिद्वेपरेयिवां
 संप्रवतोमहीरनुवैवस्वतायचेन्मध्यमायाज्यायेतातृषुर्देवत्राजेहमानास्त्वदग्नेकाव्यात्वन्मनीषाःसप्रब्रथासहसाजाय
 मानइत्यग्निःस्विष्टकृत्कव्यवाहनःप्रकृत्यातऊर्ध्ववषट्कारक्रियायांचोर्ध्वमाज्यभागाभ्यामन्यन्मंत्रलोपादेकैकाचानु
 वाक्यायोअग्निःकव्यवाहनस्त्वमग्नईळितोजातवेदइतिसंयाज्यैभक्षेप्राणभक्षान्भक्षयित्वाबर्हिष्यनुप्रहरेयुःसंस्थिता
 यांप्राग्वानुयाजाभ्यांदक्षिणावृतोदक्षिणाग्निमुपतिष्ठतैनावृत्यानतिप्रणीतचर्यायामयाविष्ठाजनयत्कर्कराणिसहिधृणिरु
 रुर्वरायगातुः । सप्रत्युदैद्धरुणमध्वोअग्रंस्वांयत्तनूतन्वामैरयतेत्यावृत्यत्वेवेतरावाहवनीयंसुसंहशत्वेतिपंक्त्यागार्हपत्यं
 मग्नितमन्यइत्यथैनमभिसमायंतिमाप्रगामाग्नेत्वंनइतिजपंतःपूर्वेणगार्हपत्यंसूक्तेसमाप्यसव्यावृतस्यंबकान्ब्रजंतितत्रा
 ध्वर्यवःकर्माधीयतेप्रत्येत्यादित्ययाचरंतिपुष्टिमंतौधाय्येविराजौ ॥ १९ ॥ पंचम्यांपौर्णमास्यांशुनासीरीययावर्ग्य
 थोपपत्तिवावाजिनवर्जसमानावैश्वदेव्याहविषानुस्थानेषष्ठप्रभृतीनांवायुर्नियुत्वान्वायुर्वाशुनासीराविंद्रोवाशुनासीर
 इंद्रोवाशुनःसूर्यउत्तमआवायोभूषशुचिपाउर्पनःप्रयाभिर्यासिंदाश्वासमच्छसत्वंनोदेवमनसेशानायप्रहुतियस्तआनद

श्रौतसू.

॥१६॥

शुनासीराविमांवाचैजुषेथांशुननःफालाविकृपंतुभूमिमिद्रैवयंशुनासीरमस्मिन्यज्ञेहवामहे ॥ सवाजेषुप्रनोविषत् ॥
अश्वायंतोगव्यंतोवाजयंतःशुनहुवेममघवानमिद्रमश्वायंतोगव्यंतोवाजयंतस्तरणिर्विश्वदर्शतश्चित्रंदेवानामुदगाद
नीकमितियाज्यानुवाक्याःसमाप्यसोमेनयजेताशक्तौपशुनाचातुर्मास्यानिवापुनश्चातुर्मास्यानिवापुनः ॥ २० ॥ ॥
इत्याश्वलायनश्रौतसूत्रेपूर्वषट्केद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥

हरिःॐ३म् ॥ पशाविष्टिरुभयतोन्यतरतोवाग्नेयीवाग्नावैष्णवीवोभेवान्यत्तरापुरस्तादुक्तमग्निप्रणयनैपश्चात्पाशुबं
धिकायावेदेरुपविश्यप्रेषितोयूपायाज्यमानायांजंतित्वामध्वरेदेवयंतइत्युत्तमेनवचनेनार्धर्चआरमेदुच्छ्रयस्ववनस्पतै
समिद्धस्यश्रयमाणःपुरस्तादूर्ध्वज्जुषणऊतयइतिद्वैजातोजायतेसुदिनत्वेअह्नामित्यर्धर्चआरमेद्युवासुवासाःपरिवीतआ
गादितिपरिदध्याद्यत्रैकतंत्रेबहवःसपशवोत्यंपरिधायसंस्तुयादनभिहिंकृत्ययान्वोनरोदेवयंतोनिमिम्युरितिषड्भिःपंच
भिर्वानभ्यासमेकउक्तमग्निमंधनंतथाधाय्यैकृताकृतावाज्यभागावावाहनेपशुदेवताभ्योवनस्पतिमनंतरंसंमार्गैःसंमृ
ज्यप्रवृताहुतीर्जुहुयाज्जुष्टोवाचेभूयासंजुष्टोवाचस्पतयेदेविवाक् ॥ यद्वाचोमधुमत्तमंतस्मिन्माघाःसरस्वत्यैवाचेस्वा
ह ॥ पुनरादायपंचविग्राहंस्वाहावाचेस्वाहावाचस्पतयेस्वाहासरस्वत्यैस्वाहासरस्वतेमहोभ्यःसंमहोभ्यःस्वाहेतिसो
मएवैकेप्रशास्तारंतीर्थेनप्रपाद्यदंडमस्मैप्रयच्छेद्दक्षिणोत्तराभ्यांपाणिभ्यामित्रावरुणयोस्त्वाबाहुभ्यांप्रशास्त्रोःप्रशिषाम

पूर्वष.
अ. ३

॥१६॥

यच्छामीति तथा युक्ताभ्यामेवेतरोमित्रावरुणयोस्त्वाबाहुभ्यां प्रशास्त्रोः प्रशिषाप्रतिगृह्णाम्यवक्रोविथुरोभूयासमिति प्र
 तिगृह्योत्तरेण होतारमतित्रजे हक्षिणेन दंडं हरेन्न चानेन संस्पृशेदात्मानं वान्यं वा प्रैषवचनादन्यान्यपियज्ञांगान्युपयुक्ता
 निनविहारेण व्यवेया हक्षिणो होतृषदनात्प्रहोवस्थाय वेद्यां दंडमवष्टभ्य ब्रूयात् प्रैषांश्चादेशमनुवाक्यां च सप्रैषे पूर्वा प्रैषात्पर्य
 ग्निस्तोकमनो तो ग्रीयमानसूक्तानि च सोम आसीनोन्यत् ॥ १ ॥ एकादशप्रयाजास्तेषां प्रैषाः प्रथमं प्रैषसूक्तं मुक्तं द्वितीये ध्वर्यु
 प्रेषितो मैत्रावरुणः प्रेष्यति प्रैषैर्होतारं होताय जत्या प्रीभिः प्रैषसलिंगाभिः समिद्धो अग्निरिति शुनकानां जुषस्वनः समिधमि
 तिवसिष्ठानां समिद्धो अद्येतिसर्वेषां यथ ऋषिवा प्राजापत्येतु जामदग्न्यः सर्वेषां दशसूक्तेषु प्रेषितो मैत्रावरुणो ग्निर्होतान इ
 तितृचं पर्यग्नयेन्वाहाधिगवे प्रेष्योप प्रेष्य होतरिति वोक्तो जैदग्निरसनद्वजमिति प्रैषमुक्त्वा तर्वेदिदं दंडं निदध्यादधिगुं होतो
 हं नंगानि दैवतं पशुमिति यथार्थं पुं वन्मिथुने मेधपती मेधायां विकल्पो यथार्थं मूर्ध्वमधिगोरन्यन्मिथुनेभ्यः सर्वेषु यजुर्निग
 देषु प्रकृतौ समर्थनिगमेषु प्राकृतास्त्वेव मंत्राणां शब्दाः प्रतिनिधिष्वपि नाभिं रूपमामेदो हविरित्यनूह्यानि ॥ २ ॥ दैव्याः
 शमितार आरभध्वमुतमनुष्या उपनयत मेध्यादुराशासानामेधपतिभ्यां मेधं ॥ प्रास्मा अग्निं भरतस्तृणीत बर्हि रन्वेनं
 मातामन्यतामनुपितानुभ्राता सगर्भ्यो नुसखासयूथ्यः ॥ उदीचीनां अस्य पदो निधत्तात्सूर्यं च क्षुर्गमयता द्वातं प्राणमन्व
 वसृजता दंत रिक्षमसुं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरं ॥ एकधा स्य त्वचमाच्छयतां तपुरानाभ्या अपि ससो वपामुत्खिदता दंत रेवो

श्रौतसू.
॥१७॥

ष्माणंवारयध्वात् ॥ इयेनमस्यवक्षःकृणुतात्प्रशसावाहूशलादोषणीकश्यपेवांसाच्छिद्रेश्रोणीकवषोरून्नेकपर्णाष्टीवंता
षड्विंशतिरस्यवक्रयस्ता अनुष्ठोच्यावयताद्वात्रंगमस्यानूनं कृणुतात् ॥ ऊवध्यगोहंपार्थिवंखनतात् ॥ अस्त्रारक्षः
संसृजतात् ॥ वनिष्ठुमस्यमाराविष्टोरूकंमन्यमानानिद्वस्तोकेतनयैरवितारवच्छमितारः ॥ अध्रिगोशमीध्वंसुशमिशमी
ध्वंशमीध्वमध्रिगा उअपापास्त्रारक्षःसंसृजताच्छमितारोपापेत्युपांश्वेकधाषड्विंशतिरितिद्विद्विबहूनांपुरांतरितिचैकै
ध्रिग्वादितित्रिरुक्त्वांशमितारोयदत्रसुकृतैकृणवथास्मासुतद्यहुष्कृतमन्यत्रतदितिजपित्वादक्षिणावृदावर्ततेमैत्रावरु
णश्चसव्यावृतौब्रह्मयजमानौसंज्ञप्तेपशावावर्तेरन् ॥ ३ ॥ वपायांश्रप्यमाणायांप्रेषितस्तोकेभ्योन्वाहजुषस्वसप्रथस्तम
मिमंनोयज्ञमित्युक्तमादापनंस्वाहाकृतिभ्योहोतायक्षदग्निंस्वाहाज्यस्यस्वाहामेदसइतिप्रैषउत्तमाप्रीयाज्यावपापुरोळा
शोहविरितिपशोःप्रदानानितानिपृथङ्गनादेवतेषुमनोतांचनमनोतावर्तेतेत्येकैतेषांसलिंगाःप्रैषास्तेष्वग्नीषोमयोःस्थाने
यायापशुदेवताछागस्थानंउस्रोगौमेंषोविकोहयोश्वोन्वादेशैव्यक्तचोदनामेवंवनस्पतिःस्विष्टकृत्सूक्तवाकप्रैषेषुप्राजाप
त्येत्वग्निचित्यासंयुक्तैवायव्यंपशुपुरोळाशमेकैवायव्येप्राजापत्यंतेनपशुदेवतावर्धतइत्याचार्याःपुरोळांशतत्प्रधानत्वा
त्पुरोळाशनिगमेषुपुरोळाशवद्धवीप्याज्यवर्जयेषांतेनसमवत्तहोमोमेधोरभीयानितिपश्वभिधानेआदद्धसकरंजुषताम
घदग्रभीदवीवृधतेतिदेवतानां ॥४॥ हुतायांवपायांसब्रह्मकाश्चात्वालेमार्जयंतेनिधायदंडंमैत्रावरुणइदमापःप्रवहर्तसु

पूर्वष.
अ. ३

॥१७॥

मित्र्यानआपओषधयःसंतुदुर्मित्र्यास्तस्मैसंतुयोस्मान्द्वेष्टियंचवयंद्विष्मइत्येतावन्मार्जनं पशौतीर्थेन निष्क्रम्याऽसीता
 मापुरोळाशश्रपणात्तेनचरित्वास्विष्टकृदाचरेयुर्यदित्वन्वायात्यानि तैरग्रेचरेयुर्न तु तेषां निगमेष्वनुवृत्तिर्नान्येषामूर्ध्वमा
 वाहनादुत्पन्नानामिळामग्रेपुरुदंसंसनिंगौहोतायक्षदग्निपुरोळाशस्यस्वदस्वहव्यासमिषोदिदीहीतिपुरोळाशस्विष्टकृत
 ऊर्ध्वमिळायाः ॥५॥ मनोतायैसंप्रेषितस्त्वंह्यग्रेप्रथमइत्यन्वाहहविषाचरंति तत्रप्रेषेकरतएवाग्नीषोमावेवमित्यैतरेयिणो
 न्यत्रद्विदेवतान्मैत्रावरुणदेवतेचतथादृष्टत्वात्प्रकृत्यागाणगारिरुत्पन्नानांस्मृतआम्नायेनर्थभेदेनिरर्थोविकारोयाज्या
 याअंतरार्धचौवसाहोमआरमैद्वनस्पतिनाचरंतिप्रेषमभितोयाज्यानुवाक्येयत्राग्रेराज्यस्यहविषइत्यत्राज्यभागावयाळ
 ग्निरग्रेराज्यस्यहविषइतिस्विष्टकृतीळामुपहूयानुयाजैश्चरंति तेषांप्रेषास्तृतीयंप्रेषसूक्तमेकादशेप्रागुत्तमाद्वावावपेतदे
 वोवनस्पतिर्वसुवनेवसुधेयस्यवेतु ॥ देवंबर्हिर्वारितीनांवसुवनेवसुधेयस्यवेत्वित्यनवानंप्रेष्यत्यनवानंयजत्युक्तमुत्तमे
 सूक्तवाकप्रेषेपूर्वस्मिन्निगमेगृह्णित्यत्राज्यभागौवभन्नमुष्माअमुंवभन्नमुष्माअमुमितिपशूंश्चदेवताश्चदेवताश्चैवैकपशु
 काःपशूंश्चैवैकदेवतानुत्तरआज्येनेत्याज्यभागावमुष्माअमुनेतिपूर्वेणोक्तसमाप्यप्रेषमग्नौदंडमनुप्रहरेंदनवभृथेवभृथे
 न्यत्रकृताकृतंवेदस्तरणंतीर्थेन निष्क्रम्याग्निपशुकेतनान्यव्यवयंतोहृदयशूलमुपोयमानमनुमंत्रयेरन्ध्रुगसियोस्मान्द्वेष्टि
 यंचवयंद्विष्मस्तमभिशोचेतितस्योपरिष्ठादपउपस्पृशंतिद्वीपेराज्ञोवरुणस्यगृहोमितोहिरण्ययः ॥ सनोधृतव्रतोराजाधा

श्रौतसू.
॥१८॥

न्नो धाम्न इह मुंचतु ॥ धाम्नो धाम्नो राजन्नि तोवरुण नो मुंच ॥ यदापो अह्या इतिवरुणेति शपोमहेततोवरुण नो मुंच ॥ मयि
वापोमोषधीहिंसीरतोविश्वव्यचाभूस्त्वेतोवरुण नो मुंच ॥ सुमित्र्यान आपओषधयःसंत्विचिचास्पृष्टानवेक्षमाणा असंस्पृ
शंतःप्रत्यायंतःसमिधःकुर्वतेतिस्त्रिस्त्रि एकैकोऽग्नेःसमिदसितेजोसितेजोमेदेहीतिप्रथमामेधोस्येधिषीमहीतिद्वितीयांस
मिदसिसमेधिषीमहीतितृतीयांमेत्योपतिष्ठंत आपो अद्यान्वचारिषमिति ततःसमिधोभ्यादधतियथागृहीतमग्नेःसमिदं
सितेजोसितेजोमेदाःस्वाहा ॥ सोमस्यसमिदंसिदुरिष्टेर्मापाहिस्वाहा ॥ पितृणांसमिदसिमृत्योर्मापाहिस्वाहेति ततःसंस्थाज
पइतिपशुतंत्रं ॥ ६ ॥ प्रदानानामुक्ताःप्रैषास्तेषांयाज्यानुवाक्याःसर्वेषामग्नेनुवाक्यास्ततोयाज्यादैवतेनपशुनानात्वमग्ने
नयसुपधारायेअस्मानितिद्वेपाहिनोअग्नेपायुभिरजचैःप्रवःशुक्रायभानवेभरध्वयथाविप्रस्यमनुषोहविर्भिःप्रकारवोमन
नावच्यमानाएकाचेतत्सरस्वतीनदीनामुतस्यानःसरस्वतीजुषाणासरस्वत्यभिनोनेषिवस्यःप्रक्षोदसाधायसासन्नएषा
पावीरवीकन्याचित्रायुर्यस्तेस्तनःशशयोयोमयोभूस्त्वंसोमप्रचिकितोमनीषेतिद्वैत्वंनःसोमविश्वतोवयोधायातेधामा
निदिवियापृथिव्यामषाङ्गयुत्सुपृतनासुपप्रियातेधामानिहविषायजंतियास्तेपृषन्नावोअंतःसमुद्रइतिद्वैपृषेमाआशाअनु
वेदसर्वाःशुक्रंतेअन्यद्यजतंतेअन्यत्प्रपथेपथामजनिष्टपूषापथस्पथःपरिपतिंवचस्याबृहस्पतेयापरमापरावदितिद्वैबृह
स्पतेअतियदर्योअर्हत्तमृत्वियाउपवाचःसचंतैसंयस्तुभोवनयोनयंत्येवापित्रेविश्वदेवायवृष्णोविश्वेअद्यमरुतोविश्वज

पूर्वष.
अ. ३

॥१८॥

त्यानोदेवानामुपवेतुशंसानोविश्वआस्क्रागमंतुदेवाविश्वेदेवाः शृणुतेमंहवंमेयेकेचज्मामहिनोअहिमायाअग्नेयाहिदू
त्यमारिषण्यइंद्रंनरोनेमधिताहवंतइतितिस्रउरुनोलोकमनुनेषिविद्वान्प्रससाहिषेपुरुहूतशत्रून्स्वस्तयेवाजिभिश्चप्रणे
तःशुचीवोहव्यामरुतःशुचीनानूष्टिरंमरुतोवीरवंतमावोहोताजोहवीतिसत्तःप्रचित्रमकंगृणतेतुरायाःराइवेदचरमाअ
हेर्वयावःशर्मशशमानायसंत्यावृत्रहणावृत्रहभिःशुष्मैराभरतंशिक्षतंवज्रबाहुउभावामिंद्राग्नीआहुवध्यैशुचिनुस्तोमनव
जातमद्यगीर्भिर्विप्रःप्रमतिमिच्छमानःप्रचर्षणिभ्यःपृतनाहवैष्वादेवोयातुसवितासुरक्षःसघानोदेवःसवितासहावेतिद्वे
उदीरयकवितमंकवीनांभगंधियंवाजयंतःपुरंधिमितिद्वेअवसिंधुंवरुणोद्यौरिवस्थादयंसुतुभ्यंवरुणस्वधावएवावंदस्व
वरुणंवृहंतैतत्त्वायामिब्रह्मणावंदमानइतिद्वेअस्तभ्राह्मामसुरोविश्ववेदाइत्यैकादशिनाः ॥ ७ ॥ अग्नीषोमाविमंसुमेयु
वमेतानिदिविरोचनानीतितृचावावांमित्रावरुणाहव्यजुष्टिमायातंमित्रावरुणासुशस्त्यानोमित्रावरुणाहव्यजुष्टियुवंव
स्त्राणिपीवसावसार्थेप्रवाहवासिसुतंजीवसेनोयद्वंहिष्ठनातिविधेसुदानूहिरण्यगर्भःसमवर्तताग्रइतिषट्प्राजापत्याश्चित्रं
देवानामुदगादनीकमितिपंचशंनोभवचक्षसाशंनोअह्नावायोभूषशुचिपाउपनःप्रयाभिर्यासिदाश्वांसमच्छानोनियुद्भिः
शतिनीभिरध्वरपीवोअन्नारयिवृधःसुमेधारायेनुयंजज्ञतूरोदसीमेप्रवायुमच्छावृहतीमनीषातववायवृतस्पतैत्वांसिहिसुप्स
रस्तममितिद्वेकुविदंगनमसायेवृधासईशानायप्रहुतियस्तआनद्रप्रवोवायुंरथयुजंकृणुध्वमुतत्वामदितेमहानेहोनउरुव

श्रौतसू.
॥१९॥

जेदितिर्ह्यजनिष्टसुत्रामाणंपृथिवींद्यामनेहसंमहीमूषुमातरंसुव्रतानामदितिद्यौरदितिरंतरिक्षंनतेविष्णोजायमानोनजा
तंस्त्वंविष्णोसुमतिंविश्वजन्यांविचक्रमेपृथिवीमेषएतांत्रिदेवःपृथिवीमेषएतांपरोमात्रयातन्वावृधानेरावतीधेनुमतीहि
भूतंविश्वकर्मन्हविषावावृधानइतिद्वैविश्वकर्माविमनाआद्विहायाःकिंस्विदासीदधिष्ठानंयोनःपिताजनितायोविधाता
यातेधामानिपरमाणियावमायइमेद्यावापृथिवीजनित्रीतन्नस्तुरीपमधपोषयिषुदेवस्त्वष्टासविताविश्वरूपोदेवत्वष्टर्यद्ध
चारुत्वमानदृपिशंगरूपःसुभरोवयोधाःप्रथमभाजयशसंवयोधांसोमापूषणाजननारयीणामितिसूक्तमादित्यानामव
सानूतनेनेमागिरआदित्येभ्योघृतस्त्रुस्तआदित्यासउरवोगभीराइमंस्तोमंसकृतवोमेअद्यतिस्रोभूमीर्धारयंतीरुतद्यन्नद
क्षिणाविचिकितेनसव्यामहीद्यावापृथिवीइहज्येष्ठेऋतंदिवेतदवोचंपृथिव्याइतिद्वैप्रद्यावायज्ञैःपृथिवीनमोभिरितिद्वैप्र
द्यावायज्ञैःपृथिवीऋतावृधांमृळानोरुद्रोतनोमयस्कृधीतिद्वैआतेपितर्मरुतांसुम्नमेतुप्रबभ्रवेवृषभायश्वितीचइतितिस्र
आपश्चातान्नासत्यापुरस्तादागोमतानासत्यारथेनेतिचतस्रोहिरण्यत्वङ्माधुवर्णोघृतस्त्रुर्भिक्रत्वेद्रभूरधज्मस्त्वंमहोइंद्रतु
भ्यंहक्षाःसत्राहणंदाधृषितुस्रमिंद्रैसहदानुंपुरुहूतक्षियंतंस्तुतइंद्रोमघवायद्धवृत्रैवावस्वइंद्रःसत्यःसम्नाड्यद्वाग्वदंत्यवि
चेतनानिपतंगोवाचंमनसाविभर्तिचत्वारिवाक्परिमितापदानियज्ञेनवाचःपदवीयमायन्नितिद्वैदेवीवाचमजनयंतदे
वाजनीयंतोन्वग्रवइतितिस्रोदिव्यंसुपर्णवायसंबृहंतंसवावृधेनर्योयोषणासुयस्यव्रतंपशवोयंतिसर्वेयस्यव्रतमुपतिष्ठंत

पूर्वष.
अ. ३

॥१९॥

आपः ॥ यस्य त्रते पुष्टिपतिर्निर्विष्टस्तं सरस्वतमवसेहुवेमेति पशवः सौम्याश्च निर्मिताश्च निर्मितेन्द्राग्नः षाण्मास्यः सांवत्सरो
 वा प्राजापत्य उपांशुसावित्रसौर्यवैष्णववैश्वकर्माश्चैतेषां तत्रोपांशुयाजविकारान्वक्ष्यामः प्रैषादिरागुरस्थानादद्वस
 त्करदिति चैतानि यथास्थानमुपांशु ॥ ८ ॥ सौत्रामण्यामाश्विनसारस्वतैन्द्राः पशवो बार्हस्पत्यो वाचतुर्थे ऐन्द्रसावित्रवारुणाः
 पशुपुरोळाशामार्जयित्वा युवंसुराममश्विनेति ग्रहाणां पुरोनुवाक्या होतायक्षदश्विना सरस्वतीं मिद्रं सुन्नमाणं सोमानां सु
 राग्णां जुषंतीं व्यंतुः पिबंतु मदंतु सोमान् सुराग्णो होतयं जेति प्रैषः पुत्रमिव पितरावश्विनो भेतियाज्याग्नेवीहीत्यनुवषट्कारः
 सुरासुतस्याग्नेवीहीति वा ॥ नानाहिवां देवहितं सदस्कृतैर्मासं सृक्षाथां परमेव्योमनि ॥ सुरात्वमसि शुष्मिणीति सुरामवेक्ष्या
 धोवाहसोम एष इति सोमैयदत्र रिप्तरसिनः सुतस्य यदिन्द्रोऽपि बच्छचीभिः ॥ इदं तदस्य मनसा शिवेन सोमं राजानमिह भ
 क्षयामीति भक्षजपः प्राणभक्षोत्र ॥ ९ ॥ विध्यपराधे प्रायश्चित्तिः शिष्टाभावे प्रतिनिधिं रन्वाहिताग्नेः प्रयाणोपपत्तौ पृथग
 ग्रीनयेयुस्तु भ्यंता अंगिरस्तमेति वाज्याहुतिं हुत्वा समारोपयेदयं ते योनिर्ऋत्विय इत्यरणीगार्हपत्ये प्रतितपेत्पाणी वा याते अ
 ग्रेयुज्ञियात नूस्तये ह्यारोहात्मात्मानमच्छावसूनि कृण्वन्नर्या पुरूणि ॥ यज्ञो भूत्वा यज्ञमासीदयोनिं जातवेदो भुव आजाय
 मान इत्येवमनन्वाहिताग्निरहुत्वा यदि पाण्योररणी संस्पृश्य मंथयेत्प्रत्यवरोह जातवेदः पुनस्त्वं देवेभ्यो हव्यं वहनः प्रजान
 न् ॥ प्रजां पुष्टिरयि मस्मा सुधेह्यथा भवयजमानाय शंयोरित्याहवनीयमवदीप्यमानमर्वाकं शम्यापरासादिदंत एकं परज

श्रौतसू.
॥२०॥

तएकमितिसंवर्षेद्यदित्वतीयाद्यद्यमावास्यापौर्णमासीवातीयाद्यदिवास्याग्निषुयजेतयदिवास्यान्योग्निषुयजेतयदि
वास्यान्योग्निरग्नीन्व्यवेयाद्यदिवास्याग्निहोत्रउपसंनेहविषिवानिरुमेचक्रीवच्छापुरुषोवाविहारमंतरियाद्यदिवाध्वेप्रमी
येतैष्टिरग्निःपथिकृद्वेत्थाहिवेधोअध्वनआदेवानामपिपंधामगन्मेत्यनङ्गान्दक्षिणाव्यवायेत्वनग्निनाप्रागिष्टेर्गामंतरेणा
तिक्रमयेद्भस्मनाशुनःपदंप्रतिवर्षेदिदंविष्णुर्विचक्रमइतिगार्हपत्याहवनीययोरंतरंभस्मराज्योदकराज्याचसंतनुयात्तुं
तन्वन्नजसोभानुमन्विहीत्यनुगमयित्वाचाहवनीयंपुनःप्रणीयोपतिष्ठेतयदग्नेपूर्वंप्रहितंपदंहितेसूर्यस्यरश्मीनन्वातता
न । तत्ररयिष्ठामनुसंभवैतांसनःसृजसुमत्यावाजवत्या । त्वमग्नेसप्रथाअसीतिचाध्वेप्रमीतस्याभिवान्यवत्सायाःपय
साग्निहोत्रंतूष्णींसर्वहुतंजुहुयुरासमवायाद्यद्याहिताग्निरपरपक्षेस्त्रियेताहुतिभिरेनंपूर्वपक्षंहरयुर्हविषांव्यापत्तावोद्धांसुदे
वतास्वाज्येनेष्टिसमाप्यपुनरिज्याव्यापन्नानिहवीषिकेशनखकीटपतंगैरन्यैर्वाबीभत्सैर्भिन्नसिक्तानिचापोभ्यवहरयुःप्र
जापतेनत्वदेतान्यन्यइतिचवल्मीकवपायांवासान्नाय्यमध्यमेनपलाशपर्णेनजुहुयाद्विष्यंदमानंमहीद्यौःपृथिवीचनइ
त्यंतःपरिधिदेशेनिवपेयुरन्यतरादोषेव्यासिच्यप्रचरेयुःपुरोळाशंवातत्स्थानंउभयदोषेन्द्राग्नंपंचशरावमोदनंतयोःपृथ
क्प्रचर्यैद्रमेवेत्येकैवत्सानांधानेवायवेयवागूमग्निहोत्रमधिश्रितंस्त्रवदभिमंत्रयेतगर्भंस्त्रवंतमगदमकर्माग्निर्होतापृथिव्यं
तरिक्षं । यतश्चुतदग्नावेवतन्नाभिप्राप्नोतिनिर्ऋतिंरस्तादिति ॥ १० ॥ यस्याग्निहोत्र्युपावसृष्टादुह्यमानोपविशेत्ताम

पूर्वष.
अ. ३

॥२०॥

भिमंत्रयेतयस्माद्भीषानिषीदसिततो नो अभयंकृधि । पशून्ःसर्वाङ्गोपार्यनमोरुद्रायमीहुषइत्यथैनामुत्थापयेदुदस्था
 हेव्यदितिरायुर्यज्ञपतावधात् । इन्द्रायकृण्वतीभागैमित्रायवरुणायचैत्यथास्याऊधसिचमुखेचोदपात्रमुपोदृष्ट्वा
 ग्ध्वाब्राह्मणंपाययेद्यस्याभोक्ष्यन्स्याद्यावज्जीवंसंवत्सरंवावाश्यमानायैयवसंप्रयच्छेत्सूयवसाद्भगवतीहिभूयाइतिशोणि
 तंदुग्धंगार्हपत्येसंक्षाय्यान्येन जुहुयाद्भिन्नं सिकंवाभिमंत्रयेतसमुद्रं वःप्रहिणोमिस्वांयोनिमपिगच्छत । अरिष्टाअस्माकं
 वीरामयिगावःसंतुगोपतावितियस्याग्निहोत्र्युपावसृष्ट्वादुह्यमानास्पंदेतसायत्तत्रस्कंदयेत्तदभिमृश्यजपेद्यदद्यदुग्धंपृथि
 वीमसृष्टयदोषधीरत्यसृष्ट्यदापः । पयोगृहेषुपयोअभ्यायापयोवत्सेषुपयोअस्तुतन्मयीतितत्रयत्परिशिष्टंस्यात्तेन जुहुया
 दन्येनवाभ्यानीयैतदोहनाद्याप्राचीनहरणात्प्रजापतेर्विश्वभृतितन्वंहुतमसीतितत्रस्कन्नाभिमर्शनंशेषेण जुहुयात्पुनरु
 न्नीयाशेषंआज्यमशेषएतदाहोमाद्वारुणींजपित्वावारुण्या जुहुयादनशनमान्यस्माद्धोमकालात्पुनर्होमंचगाणगारिरग्नि
 होत्रंशरशरायत्समोषामुमितिद्वेष्टारमुदाहरैद्विष्यंदमानंमहीद्यौःपृथिवीचनइत्याहवनीयस्यभस्मांतेनिनयेत्सान्नाय्यव
 द्धीभत्सेभिवृष्टैमित्रोजनान्यातयतिब्रुवाणइतिसमिदानैयत्रवेत्थवनस्पतइत्युत्तरस्याआहुत्यास्कंदने ॥ ११ ॥ प्रदोषां
 तोहोमकालःसंगवांतःप्रातस्तमतिनीयचतुर्गृहीतमाज्यं जुहुयाद्यदिसायंदोषावस्तर्नमःस्वाहेतिप्रतिप्रातःप्रातर्वस्तर्नमः
 स्वाहेत्यग्निहोत्रमुपसाद्यभूर्भुवःस्वरितिजपित्वावरंदत्त्वा जुहुयादिष्टिश्रवारुणीहुत्वाप्रातर्वरदानंमनुगमयित्वाचाहव

श्रौतसू.
॥२१॥

नीयं पुनः प्रणयेदिहैवक्षेम्यएधिमाप्रहासीरमुंमामुंमामुप्यायणमिति तत इष्टिर्मित्रः सूर्योभियोमहिनादिवं । प्रसमित्रम
तो अस्तु प्रयस्वानितिसंस्थितायां पद्यासहवाग्यतो ग्रीन्ज्वलतो हरनश्चनुपासीत द्वयोर्दुग्धेन वासेग्निहोत्रं जुहुयादधिश्चि
तेन्यस्मिन् द्वितीयमवनयेत्प्रातरिष्टिरग्निर्ब्रतभृत्त्वमग्ने ब्रतभृच्छुचिरग्ने देवाँ इहावह । उपयज्ञं हविश्च नः । ब्रतानि बिभ्रद्
तपा अदब्धो यजानो देवाँ अजरः सुवीरः ॥ दधद्रत्नानि सुमृलीको अग्ने गोपायनो जीवसे जातवेद इत्येषैवात्यां श्रुपातैयद्याह
वनीयमप्रणीतमभ्यस्तमियाद्वहुविद्वाह्मणोऽग्निं प्रणयेद्भैर्हि रण्येग्रतो ह्रियमाणेभ्युदिते चतुर्गृहीतमाज्यं रजतं च हिरण्यव
दग्रतो हरेयुरथैतदाज्यं जुहुयात्पुरस्तात्प्रत्यङ्मुख उपविश्योषाः केतुना जुषतां स्वाहेति कालात्ययेन शेषो न त्विहाग्निरनुग
म्य आहवनीये चेद्विद्यमाणे गार्हपत्यो नुगच्छेत्स्वेभ्य एनमवक्षामेभ्यो मंथेयुरनुगमयेत् त्वितरं क्षामाभावे भस्मनारणी संस्पृ
श्य मंथयेदितो जज्ञे प्रथममेभ्यो योनिभ्यो अधिजातवैदाः । सगायत्र्या त्रिष्टुभाजगत्यानुष्टुभा च देवेभ्यो हव्यं हवनः प्रजा
नन्निति मथित्वा प्रणीयाहवनीयमुपतिष्ठेताग्नेसम्राळिपेरायेरमस्वसहसेद्युम्ना योजेपत्याय । सम्राळसिस्वराळसि
सारस्वतौ त्वोत्सौ प्रावतामन्नादं त्वान्नपत्यायादध इत्यतएवैके प्रणयं त्यन्वाहृत्य दक्षिणं सहभस्मानं वा गार्हपत्यायतने नि
धायाथ प्राञ्चमाहवनीयमुद्धरेत्तत इष्टिरग्निस्तपस्वान्जनद्वान्पावकवानायाहितपसाजनेष्वग्ने पावको अर्चिषा । उपेमां
सुष्टुर्तिमम । आनोयाहितपसाजनेष्वग्ने पावकदीद्यत् । हव्यादेवेषु नोदधदिति प्रणीते नुगते प्राग्घोमादिष्टिरग्निर्ज्योति

पूर्वष.
अ. ३

॥२१॥

ष्मान्वरुणउदगेशुचयस्तवाग्नेवृहन्नृषसामूर्ध्वोअस्थादितिसर्वाश्चेदनुगतानादित्योभ्युदियाद्वाभ्यस्तमियाद्वाग्नाधेयं पु
नराधेयंवासमारुह्येषुचारणीनाशे ॥ १२ ॥ अथाग्नेय्यइष्टयोव्रतातिपत्तौव्रतपतयेसाग्नावग्निप्रणयनेग्नितेक्षामायागा
रदाहेशुचयेसंसर्जनेग्निनान्येनमिथश्चेद्विविचयेगार्हपत्याहवनीययोर्वीतयेग्राम्येणसंवर्गायवैद्युतेनाप्सुमतेवैश्वानराय
विमतानामन्नभोजनैषैवकपालेनष्टेनुद्वासितैभ्याश्रावितेवासुरभयएवंयस्मिन्जीवेमृतशब्दस्त्वमग्नेव्रतपाअसियद्वोव
यंप्रमिनामव्रतान्यग्निनाग्निःसमिध्यतेत्वंह्यग्नेअग्निनाग्नेत्वमस्मद्युयोध्यमीवाअक्रंददग्निस्तनयन्निवद्यौर्वितेविष्वग्वातजू
तासोअग्नेत्वामग्नेमानुषीरीळतेविशोअग्नायाहिवीतयेयोअग्निदेववीतयेकुवित्सुनोगविष्टयेमानोअस्मिन्महाधनेप्स्वग्नेस
धिष्टव्यदग्नेदिविजाअस्यग्निर्होतान्यसीदद्यजीयान्त्साध्वीमकर्देववीतिनोअद्येतियस्यभार्यागौर्वायमौजनयेदिष्टिर्मरु
तःसान्नाय्येपुरस्ताच्चंद्रमसाभ्युदितैग्निर्दातेन्द्रःप्रदाताविष्णुःशिपिविष्टोग्नेदादाशुषेरथिसयंताविप्रएषादीर्घस्तेअस्त्वंकु
शोभद्रातेहस्तासुकृतोतपाणीवषट्तेविष्णवाऽआकृणोमिप्रतत्तेअद्यशिपिविष्टनामैत्यपिवाप्रायश्चित्तेष्टीनांस्थानेतस्यै
तस्यैदेवतायैपूर्णाहुतिंजुहुयादितिविज्ञायतेहविषांस्कन्नमभिमृशेदेवांजनमग्न्यज्ञस्तस्यमाशीरवतुवर्धतां ॥ भूतिर्धृते
नमुंचतुयज्ञोयज्ञपतिमंहसः ॥ भूपतयेस्वाहाभुवनपतयेस्वाहाभूतानांपतयेस्वाहा ॥ यज्ञस्यत्वाप्रमयोन्मयाभिमया
प्रतिमयाद्रप्सश्चस्कंदेत्याहुतिश्चेद्वहिष्परिध्याग्नीध्रएनांजुहुयाद्भुतवतेपूर्णपात्रंदद्यादेवतेअनुवाक्येयाज्येवाविपरिहृत्या

श्रौतसू.
॥२२॥

ज्येअवदानेहविषीवायद्वोदेवाअतिपातयानिवाचाचप्रयुतीदेवहेळनं ॥ अरायोअस्माँअभिदुच्छुनायतेन्यत्रास्मन्मरु
स्तन्निधेतनस्वाहेत्याज्याहुर्तिहुत्वामुख्यंधनंदद्यात्स्थानिनीमनावाह्यदेवतामुपोत्थायावाहयेन्मनसेत्येकंआज्येनास्था
निनीयजेत् ॥१३॥ हविषिदुःशृतेचतुःशरावमोदनैब्राह्मणान्भोजयेत्क्षामेशिष्टेनेष्ट्वापुनर्यजेताशेषेपुनरावृत्तिःप्रागावा
हनाच्चदोषेष्वत्यंतगुणभूतानांप्राक्स्विष्टकृतउक्तंप्रधानभूतानामवदानदोषेपुनरायतनादवदानंद्वेष्ट्वेत्विहदक्षिणांदद्या,
दक्षिणादानउर्वरांदद्यात्कपालंभिन्नमनपवृत्तकर्मगायत्र्यात्वाशताक्षरयांसंदधामीतिसंधायापोभ्यवहरेयुरभिन्नोघुर्मो
जीरदानुर्यतआर्तस्तदग्नपुनः॥ इध्मोवेदिःपरिधयश्चसर्वेयज्ञस्यायुरनुसंतरंतु ॥ त्रयस्त्रिंशत्तंतवोयान्वितन्वतइमंयज्ञंस्व
धयायेयजंते ॥ तेभिस्त्रिंशद्रंप्रतिदध्मोयजत्रंस्वाहायज्ञोअप्येतुदेवानित्येवमवलीढ्वाभिःक्षिप्तेष्वपएवान्यानिमृन्मयानि
भूमिर्भूमिमगान्मातामातरमप्यगात् ॥ भूयास्मपुत्रैःपशुभिर्योनोद्वेष्टिसभिद्यतामितिथदिपुरोळाशःस्फुटेद्वोत्पतेतवाव
हिष्येनंनिधायाभिमंत्रयेत्किमुत्पतसिकिमुत्प्रोष्टाःशांतःशांतेरिहागहि॥अघोरोयज्ञियोभूत्वासीदसदनंस्वमासीदसद
नंस्वमितिमाहिंसीर्देवप्रेरितआज्येनतेजसाज्यस्वमानःकिंचनरीरिषः।योगक्षेमस्यशांत्या।अस्मिन्नासीदबर्हिषीत्यग्निहोत्रा
यकालेग्रावजायमानेप्यन्यमानीयजुहुयुःपूर्वालाभउत्तरोत्तरं ब्राह्मणपाण्यजकर्णैर्दर्मस्तंवाप्सुकाष्ठेषुपृथिव्यांहुत्वात्वपि
मंधनैपाणौचेद्वासेनवरोधःकर्णेचेन्मांसवर्जनैस्तंबेचेन्नाधिशयीताप्सुचेदविवेकएतत्सांवत्सरव्रतैयावज्जीविकंवाग्नावनु

पूर्वष.
अ. ३

॥२२॥

गतेतराहुतीं हिरण्यउत्तरां जुहुयाद्विरण्यउत्तरां जुहुयात् ॥ १४ ॥ इत्याश्वलायनश्रौतसूत्रे पूर्वषट्के तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
 हरिः ॐ ३म् ॥ दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वैष्टिपशुचातुर्मास्यैरथ सोमेनोर्ध्वदर्शपूर्णमासाभ्यां यथोपपत्त्येके प्रागपि सोमेनैकै
 तस्य त्विजश्च त्वारस्त्रिपुरुषास्तस्य तस्योत्तरे त्रयो होता मैत्रावरुणोच्छावाको ग्रावस्तुर्ध्वर्युः प्रतिप्रस्थातानेष्टोत्रेता ब्रह्मा ब्रा
 ह्मणाच्छंस्याग्नीध्रः पोतोद्गाता प्रस्तोता प्रतिहर्ता सुब्रह्मण्य इत्येते हीनैका हर्याजयंत्येत एवाहिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञा गृहपति स
 सदशादीक्षित्वासमोप्याग्नीस्तन्मुखाः सत्राण्यासते तेषां समावापादियथार्थमभिधानमैष्टिकेतत्रेदीक्षणाद्यनग्नीनामग्निमु
 खमिति च याज्यानुवाक्ययोर्दंडप्रदाने प्रैषेषु निवित्सुघृतयाज्यायां कुह्नां चाच्छावाकनिगदोपहवप्रत्युपहवे चार्षेयाणि गृह
 पतेः प्रवरित्वात्मादीनां मुख्यानां मेवं द्वितीयतृतीयचतुर्थानां यावंतो नंतर्हिताः समानगोत्रास्तावतां सकृदावर्तयेद्वाद्रव्या
 न्वयाः संस्काराः साग्निचित्येषु क्रतुषूखासंभरणीयामिष्टिमेकैर्ब्रह्मण्वानग्निः क्षत्रवानग्निः क्षत्रभृदेतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृध
 स्ब्रह्मचते जातवेदो नमश्च पुरुष्यग्ने पुरुधात्वायासचित्रचित्रंचितयंतमस्मै । अग्निरीशे बृहतः क्षत्रियस्यार्चामिते सुमर्ति
 घोष्यर्वागितीदं प्रभृतिकर्मणां शनैस्तरामुत्तरोत्तरमेतत्त्वपि पौर्णमासात् प्रायणीयावत्सोमप्रवहणमूर्ध्वप्रथमाया अग्निप्रण
 यनीयाया औपवसथ्ये नियमो मध्यमादिघर्मे ॥ १ ॥ दीक्षणीयायां धाय्ये विराजावग्नाविष्णू ॥ अग्निमुखं प्रथमो देवता
 नांसंगतानामुत्तमो विष्णुरासीत् ॥ यजमानाय परिगृह्य देवान् दीक्षयेदंहविरागच्छतनः ॥ अग्निश्च विष्णो तपउत्तमं महो

श्रौतसू.
॥२३॥

दीक्षापालायवनतंहिशक्रा ॥ विश्वेदेवैर्यज्ञियैःसंविदानौदीक्षामस्मैयजमानायधत्तमितिसाग्निचित्येत्रीण्यन्यानिवै
श्वानरआदित्याःसरस्वत्यदितिर्वाधारयंतआदित्यासोजगत्स्थाइतिद्वैएतेएवभुवद्भ्योभुवनपतिभ्योवानेदमादिषुमा
र्जनमर्वागुदयनीयायाइदमादीळायांसूक्तवाकेचागूराशीस्थानउपहूतोयंयजमानोस्ययज्ञस्यागुरउट्टचमशीयेतितस्मि
न्नुपहूतआशास्तेयंयजमानोस्ययज्ञस्यागुरउट्टचमशीयेत्याशास्तेनचात्रनामादेशःप्रकृत्यांत्यऊर्ध्वपश्विळायादीक्षितानां
संचरोगार्हपत्याहवनीयावंतराग्नेःप्रणयनाद्दीक्षणादिरात्रिसंख्यानेनदीक्षाअपरिमिताएकाहप्रभृत्यासंवत्सरात्संवत्सरं
त्वेवसत्रतेद्वादशाहतापश्चित्तेषुयथासुत्योपसदःकर्माचारस्त्वेकाहानामेकातिस्रोवादीक्षास्तिन्नउपसदःसुत्यमहरुत्तमंदी
क्षांतेराजक्रयः ॥ २ ॥ तदहःप्रायणीयेष्टिःपथ्यास्वस्तिरग्निःसोमःसवितादितिःस्वस्तिनःपथ्यासुधन्वस्वितिद्वैअग्ने
नयसुपथारायेअस्मानादेवानामपिपंधामगन्मत्वंसोमप्रचिकितोमनीषायातेधामानिदिवियापृथिव्यामाविश्वदेवंसत्य
तियइमाविश्वाजातानिसुत्रामाणंपृथिवींद्यामनेहसंसमीमूषुमातरंसुव्रतानीसेदग्निरग्निरित्यस्त्वन्यानितिद्वैसंयज्येशंय्वं
तेयमनाज्यभागासंस्थितायां ॥ ३ ॥ राजानंक्रीणंतितंप्रवक्ष्यत्सुपश्चादनसस्त्रिपदमात्रेऽतरेणवर्त्मनीअवस्थायप्रे
षितोग्रेभिर्हिकारात्त्वंविप्रस्त्वंकृविस्त्वंविश्वानिधारयन् ॥ अपजन्यंभयंनुदेत्यस्यंदयन्पाष्णींप्रपदेनदक्षिणापांसूंस्त्रि
रुदुप्यानुब्रूयाद्भद्रादभिश्चेयःप्रेहिबृहस्पतिःपुरएतातेअस्तु ॥ अथेमवस्यवरआपृथिव्याआरेशन्नूकृणुहिसर्ववीरइति

पूर्वप.
अ. ४

॥२३॥

तिष्ठन्ननुव्रजन्नुत्तरां अंतरेणैववर्त्मनीं सोमयास्तेमयो भुव इति तिस्रः सर्वे नंदं तियशसागतेनागन्देवऋतुभिर्वर्धनुक्षयमित्य
 धर्चआरमेदवस्थितेन सिंदक्षिणात्पक्षादभिक्रम्यराजानमभिमुखोवतिष्ठतैप्रपाद्यमानेराजन्यग्रेणानोनुसंव्रजेद्यातेधा
 मानिहविषायजंतीमांधियंशिक्षमाणस्यदेवेतिनिहितेपरिदध्याद्राजानमुपस्पृशन्वसनैशुषुवा ॥ ४ ॥ अथातिथ्येळां
 तातस्याअग्निमंधनैंधाय्येअतिथिमंतौसमिधाग्निदुवस्यताप्यायस्वसमेतुतइतिविष्णुरिदंविष्णुर्विचक्रमेतदस्यप्रियम
 भिपाथोअश्याहोतारंचित्ररथमध्वरस्यप्रप्रायमग्निर्भरतस्यशृण्वइतिसंयाज्यैसंस्थितायामाज्यैतानूनप्लंकरिष्यंतोभि
 मृशंत्यनाधृष्टमस्यनाधृष्यैदेवानामोजोअभिश्स्तिपाः ॥ अनभिश्स्त्यंजसासत्यमुपगेषांस्वितेमाधाइतिस्पृष्टोदकंरा
 जानमाप्याययंतीदमादिमदंतीरवर्थउपसत्स्वैशुरंशुष्टेदेवसोमाप्यायतामिंद्रायैकधनिविदंआतुभ्यमिंद्रःप्यायतामात्व
 मिंद्रायप्यायस्वाप्याययास्मान्सखीन् ॥ सन्यामेधयास्वस्तितेदेवसोमसुत्यामुदचमशीयेतिस्पृष्टोदकंनिह्वंतैप्रस्तरे
 पाणीन्निधायोत्तानांदक्षिणान्त्सव्यानीचएष्टारायएष्टावामानिप्रेषेभगाय ॥ ऋतमृतवादिभ्योनमोदिवेनमःपृथिव्या
 इति ॥ ५ ॥ स्पृष्टोदकंप्रवर्ग्येणचरिष्यत्सूतरेणखरंपरिव्रज्यपश्चादस्योपविश्यप्रेषितोभिष्टुयाद्गावानमृचमृचमनवा
 नमुक्त्वाप्रणुत्यावस्यैद्ब्रह्मजज्ञानंप्रथमंपुरस्ताद्विसीमतःसुरुचोवेनआवः ॥ सनुभ्याउपमाअस्यविष्टाःसतश्चयोनिमस
 तश्चविवः ॥ इयंपित्रेराष्ट्रयेत्यग्रेप्रथमायजनुषेभूमनेष्टाः ॥ तस्माएतंसुरुचंहारमह्यंधर्मश्रीणंतिप्रथमस्यधासेः ॥ महा

श्रौतसू.

॥२४॥

न्महीअस्तभायद्विजातौद्यांपितासद्गपाथिवंचरजः ॥ सबुधादाष्टजनुषाभ्युग्रं बृहस्पतिर्देवतातस्यसम्राट् ॥ अभि
त्यंदेवंसवितारमोण्योःकविक्रतुमर्चामिसत्यसवंरत्नधामभिप्रियंमर्तिकर्विं ॥ ऊर्ध्वायस्यामतिर्भाअदिद्युतत्सवीमनि
हिरण्यपाणिरमिमीतसुकृतुःकृपास्वस्तृपास्वरित्तिवासंसीदस्वमहौअसीतिसंसाद्यमानैजंतियंप्रथयंतोनविप्राइत्यज्यमा
नेपतंगमक्तमसुरस्यमाययायोनःसनुत्योअभिदासदग्नेभवानोअग्नेसुमनाउपेतावितिदृचाःकृणुष्वपाजःप्रसितिंनपृथ्वी
मितिपंचपरित्वागिर्वणोगिरीधिद्वयोरदधाउक्थ्यंवचःशुक्रंतेअन्यद्यजतंतेअन्यदपश्यंगोपामनिपद्यमानंस्रक्केद्रप्सस्या
यंवेनश्चोदयत्पृथ्निगर्भाःपवित्रंतेविततंब्रह्मणस्पतइतिद्वैवियन्पवित्रंधिषणाअतन्वतघर्मशोचंतंप्रणवेषुविभ्रतः ॥ समु
द्रेअंतरायवोविचक्षणंत्रिरहोनामसूर्यस्यमन्वत ॥ गणानांत्वाप्रथश्चयस्यापश्यंत्वेत्येतस्याद्ययायजमानमीक्षतेद्वि
तीययापत्नीतृतीययात्मानंकाराधद्धोत्राश्विनावामितिनवांभाल्यग्निर्ग्रावाणेवैलेद्यावापृथिवीइतिप्रागुत्तमायाअरुरुच
दुषसःपृथ्निरग्रियइत्यावपेतोत्तरेणार्धर्चेनपत्नीमीक्षेतोत्तमयापरिहितेसमुत्थाप्यैनानध्वर्यवोवाचयंतीतिनुपूर्वपटलम्
॥ ६ ॥ अथोत्तरमुपविष्टेष्वध्वर्युर्धर्मदुधामाह्वयतिससंप्रैषउत्तरस्यानभिहिंकृत्योपह्वयेसुदुधांधेनुमेतामितिद्वैअभि
त्वादेवसवितःसमीवत्सनमातृभिःसंवत्सइवमातृभिर्यस्तेस्तनःशशयोयोमयोभूगौरमीमेदनुवत्संमिषंतंनमसेदुपसीदत
संजानानाउपसीदन्नभिश्चादशभिर्विवस्वतोदुहंतिससैकांसामद्धोअग्निरश्विनातसोवांघर्मआगतं ॥ दुह्यंतेगावोवृषणेह

पूर्वप.
अ. ४

॥२४॥

धेनवोदस्त्रामदंतिकारवः ॥ समिद्धोअग्निर्वृषणारतिर्दिवस्तसोघर्मोदुह्यतेवामिषेमधु ॥ वयंहिवापुरुतमासोअश्विना
हवामहेसधमादेषुकारवः ॥ तदुप्रयक्षतममस्यकर्मात्मन्वन्नभोदुह्यतेघृतंपयउत्तिष्ठब्रह्मणस्पतइत्येतामुक्त्वावतिष्ठतैदु
ग्धायामधुक्षत्पिप्युषीमिषमित्याह्रियमाणउपद्रवपयसागोधुघोषमाघर्मेसिंचपयउस्त्रियायाः ॥ विनाकमख्यत्सवि
तावरेण्योनुद्यावापृथिवीसुप्रणीतिरित्यासिच्यमानंआनूनमश्विनोर्कृषिरितिगव्यआसुतेसिंचतश्रियमित्याजआसिक्त
यौःसमुत्येमहतीरपइतिमहावीरमादायोत्तिष्ठत्सूदुष्यदेवःसविताहिरण्ययेत्यनुत्तिष्ठेत्प्रैतुब्रह्मणस्पतिरित्यनुब्रजेद्वर्ध
इत्थापदमस्यरक्षतीतिखरमवेक्ष्यतमतिक्रम्यनाकेसुपर्णमुपयत्पतंतमितिसमाप्यप्रणवेनोपविशेदनिरस्यतृणंप्रेषितोयज
तितसोवांघर्मोनक्षतिस्वहोताप्रवामध्वर्युश्चरतिप्रयस्वान् ॥ मधोर्दुग्धस्याश्विनातनायावीतंपातंपयसउस्त्रियायाः ॥
उभापिबतमश्विनेतिचोभाभ्यामनवानमग्नेवीहीत्यनुवषट्कारोघर्मस्याग्नेवीहीतिवाब्रह्मावषट्कृतेजपत्यनुवषट्कृतेचवि
श्वआशादक्षिणसाद्विश्वान्देवानयाळिह ॥ स्वाहाकृतस्यघर्मस्यमध्वःपिबतमश्विनेत्येवमेवापराह्निकेयदुस्त्रियास्वाहु
तंघृतंपयोयंसर्वामश्विनाभागआगतं ॥ माध्वीधर्ताराविदथस्यसत्पतीतसंघर्मपिबतंसोम्यमधु ॥ अस्यपिबतम
श्विनेतिचाप्रेषितोहोतानुवषट्कृतेस्वाहाकृतःशुचिर्देवेषुघर्मोयोअश्विनोश्चमसोदेवपानः ॥ तर्मींविश्वेअमृतासोजुषा
णागंधर्वस्यप्रत्यास्त्रारिहंति ॥ समुद्रादूर्मिमुदियतिवेनोद्रप्सःसमुद्रमभियजिगाति ॥ सखेसखायमभ्याववृत्स्वो

श्रौतसू.
॥२५॥

ध्वजपुणः उतय इति द्वे तं धे मि त्थान म स्वि न इ ति प्रा गा र्थी पूर्वा ह्ये का ण्वी म प रा ह्ये न्य त रा वा त्थं तं का ण्वी त्वे वो त्त मे पा व क शो चे
त व हि क्ष यं प री त्पु क्त्वा भ क्ष मा कां क्षे द्वा जि ने न भ क्षो पा यो हु तं ह वि र्म धु ह वि र्मि र्द्र त मे ग्ना व श्या म ते दे व घ र्म ॥ म धु म तः पि तु म
तो वा ज व तों गिर स्व तों न म स्ते अ स्तु मा मा हिं सी रि ति भ क्ष ज पः क र्मि णो घ र्म भ क्ष ये युः स र्वे तु दी क्षि ताः स र्वे षु दी क्षि ते षु गृ ह प ते स्तु
ती यो त्त मौ भ क्षौ संप्रे षि तः श्ये नो न यो निं स द नं धि या कृ तं मा य सि न्त्स स वा स वा रो हं तु पू र्वा रु हः ॥ ऋ षि र्ह दी र्घ श्रु त्त म ई द्र स्य
घ र्मो अ ति थिः ॥ सू य व सा ऋ ग व ती हि भू या इ ति प रि द ध्या दु त्त मे प्रा गु त्त मा या ह वि र्म वि भ्मो म हि स द्वा दै व्य मि त्या व पे त ॥७॥
अ थो प स त्त स्यां पि त्र्य या ज पाः प्रा दे शो प वे श ने च प्र कृ त्ये हो प स्थ उप स द्या य मी णु ष इ ति ति स्मै ए कै कां त्रि र न वा नं ताः सा मि धे न्य
स्ता सा मु त्त मे न प्र ण वे नां गिं सो मं वि ष्णु मि त्या वा ह्यो प वि शे न्ना वा ह ये दि त्ये कै ना वा ह ने प्ये ता ए व दे व ता अ ग्नि र्बृ त्रा णि जं घ न दं
उ ग्र इ व श र्य ह त्वं सो मा सि स त्प ति र्ग य स्फा नो अ मी व हे दं वि ष्णु विं च क्र मे त्री णि प दा वि च क्र म इ ति स्वि ष्ट कृ दा दि लु प्य ते प्र या
जा आ ज्य भा गौ च नि त्य मा प्या य नं नि ह्व श्रै वै वा प रा ह्ये इ मां मे अ ग्ने स मि धं मि मा मि ति तु सा मि धे न्यो वि प र्या सो या ज्या नु वा
क्या नां पा ण्यो अ नि ह्व इ त्यु प स दः सु पूर्वा ह्ये स्व प रा ह्ये च रा ज क्र या द्य हः सं ख्या ने नै का हा नां ति स्मः ष ड्वा ही ना नां द्वा द श च तु र्विं
श तिः सं व त्स र इ ति स त्रा णां प्र थ म य ज्ञे नै के घ र्म मौ प व स थ्य उ भे पूर्वा ह्ये प्र थ म स्या मु प स दि वृ त्ता यां प्रे षि तः पु री ष्य चि त ये न्वा ह हो
ता दी क्षि त श्रै द्य ज मा नो दी क्षि ते प श्चा त्प द मा त्रे व स्था या भि हिं कृ त्य पु री ष्या सो अ ग्न य इ ति त्रि रु पां शु स प्र ण वा म पि वा सु मं द्रं व्र ज

पूर्वप.
अ. ४

॥२५॥

त्वनुव्रजेत्तिष्ठत्सु विसृष्टवाक्प्रणयतेति ब्रूयादथाग्निं संचितं मनुगीतमनुशंसैत्पश्चादग्निपुच्छस्योपविश्याभिहिंकृत्याग्निर
 स्मिजन्मना जातवेदा इति त्रिर्मध्यमया वाचैतस्मिन्नेवासने वैश्वानरीयस्य यजति त्रयमेतत्साग्निचित्ये ब्रह्माप्रतिरथं जपि
 त्वादक्षिणतो ग्रेर्वहिवेद्यास्तौ दुर्बयाभिहवनादुक्तमग्निप्रणयनं दीक्षितस्तु वसो धारामुपसर्पेत् ॥८॥ हविर्धाने प्रवर्तयन्ति त
 दुक्तं सोमप्रवहणेन दक्षिणस्य तु हविर्धानस्योत्तरस्य च क्रस्यांतरावर्त्मपादयोर्युजेवांब्रह्मपूव्यं नमोभिः प्रेतां यज्ञस्य शंभुवायु
 वां यमेव यतमाने यदैतं मधिद्वयोरदधा उक्थ्यं वच इत्यर्धर्च आरमे दव्यवस्ताचेद्राटी विश्वारूपाणि प्रतिमुंचते कविरिति
 व्यवस्तायां मेथ्योरुपनिहतयोः परित्वा गिर्वणोगिर इति परिदध्यात् ॥९॥ अग्नीषोमौ प्रणेष्यत्सु तीर्थेन प्रपद्योत्तरेणाग्नीध्री
 यायतनं सदश्च पूर्वया द्वारापत्नीशालां प्रपद्योत्तरेण शालामुखीयमतिव्रज्य पश्चादस्योपविश्य प्रेषितो नुब्रूयात्सावीर्हि देवप्र
 थमाय पित्रे वर्ष्माणमस्मै वरिमाणमस्मै ॥ अथास्मभ्यं सवितः सर्वताता दिवेदिव आसुवाभूरि पश्व इत्यासीनो नुव्रजन्नुत्तराः
 प्रैतु ब्रह्मणस्पतिर्होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादुपत्वाग्ने दिवेदिवेदोषावस्तरुपप्रियं पनिम्रतमित्यर्धर्च आरमे दग्नीध्रीये निहिते
 भिहूयमाने ग्रेजुषस्व प्रतिहर्यत द्वच इति समाप्य प्रणवेनोपरमेदुत्तरेणाग्नीध्रीयमतिव्रजत्स्वतिव्रज्य सोमोजिगातिगतु विद्दे
 वानां तमस्य राजा वरुणस्तमश्विनेत्यर्धर्च आरमेत्प्रपाद्यमानं राजानमनुप्रपद्येतां ऽतश्च प्रागादितिर्भवासिश्येनोनयोनिं
 सदनं धियाकृतं मस्तन्नाह्यामसुरो विश्ववेदा इति परिदध्यादुत्तरया वाक्षेमाचारं ब्रह्मैवमेव प्रपद्यापरेण वेदिमतिव्रज्य दक्षि

णतःशालामुखीयस्योपविशेत्सहोतारमनूत्थार्ययथेतमग्रतो ब्रजेद्यदिराजानं प्रणयेदुक्तमग्रणयतः प्राप्य हविर्धाने गृहपतयेराजानं प्रदाय हविर्धाने अग्रेणापरेण वातिब्रज्य दक्षिणत आहवनीयस्योपविशेद्ग्निरुच्छस्य सान्निचित्यायामेतद्ब्रह्मासनं पशौ प्रातश्चावपाहोमाद्यदित्वग्रेण प्रत्येयात्प्रपाद्यमाने ॥ १० ॥ अथाग्नीषोमीयेण चरंत्युत्तरवेद्यामादंडप्रदानादंडप्रदायमैत्रावरुणमग्रतः कृत्वौत्तरेण हविर्धाने अतिब्रज्य पूर्वयाद्वारा सदः प्रपद्यौत्तरेण यथास्वं धिष्ण्यावतिब्रज्य पश्चात्स्वस्य धिष्ण्यस्योपविशति होतावतिष्ठत इतरोयदि देवसूना हवींष्यन्वायातयेयुरग्निर्गृहपतिः सोमो वनस्पतिः सविता सत्यप्रसवो बृहस्पतिर्वाचस्पतिरिन्द्रो ज्येष्ठो मित्रः सत्यो वरुणो धर्मपती रुद्रः पशुमान्पशुपतिर्वा ॥ त्वमग्ने बृहद्वयो हव्यवाळग्निरजरः पितानंस्त्वं च सोमनो वशो ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामा विश्वदेवं सत्पतिं न प्रमिये सवितुर्देव्यस्य तद्बृहस्पते प्रथमं वाचो अंग्रं हंसैरिव सखिभिर्वावदद्भिः प्रससाहिषे पुरुहूतशत्रून् भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणामहाननमीवास इळयामदंतः प्रसमित्रमर्तो अस्तु प्रयस्वौ स्त्वाग्नष्टवान्महिमाय पृच्छते त्वया बद्धो मुमुक्षते ॥ त्वं विश्वस्मान्नुवनात्पासिधर्मणा सुर्यात्पासिधर्मणा ॥ यत्किंचेदं वरुणदैव्ये जन उपतेस्तोमान्पशुपाइवाकरमिति द्वे ॥ ११ ॥ यद्युवै सर्वपृष्ठान्यग्निर्गायत्रस्त्रिवृद्राथं तरो वासंति कइंद्रस्त्रैष्टुभः पंचदशो ब्रह्मतो ग्रैष्मो विश्वे देवा जागताः सप्तदश वैरूपा वार्षिकामित्रावरुणा वानुष्टुभावे कविंशौ वैराजौ शारदौ बृहस्पतिः पांकस्त्रिणवः शाकरो हैमंतिकः सविता तिच्छंदास्त्रयस्त्रिंशोरैवतः शैशिरो दितिर्विष्णुपत्न्यनुमतिः ॥ समिदिशामा

शयानःस्वर्विन्मधुरेतोमाधवःपात्वस्मान् ॥ अग्निर्देवोदुष्टरीतुरदाभ्यइदंक्षत्रंरक्षतुपात्वस्मान् ॥ रथंतरंसामभिःपात्व
 स्मान्नायत्रीछंदसांविश्वरूपा ॥ त्रिवृन्नोविष्टयास्तोमोअह्नांसमुद्रोवातइदमोजःपिपर्तु ॥ उग्रादिशामभिभूतिर्वयो
 धाःशुचिःशुक्रेअहन्योजसीनां ॥ इंद्राधिपतिःपिपृतादतोनोंमहिक्षत्रंविश्वतोधारयेदं ॥ बृहत्सामक्षत्रभृद्बृहद्वृण्यंत्रि
 ष्टुभौजःशुभितमुग्रवीरं ॥ इंद्रस्तोमेनपंचदशेनमध्यमिदंवातेनसगरेणरक्ष ॥ प्राचीदिशांसहयशायस्वतीविश्वेदेवाः
 प्रावृषाह्नांस्वर्वती ॥ इदंक्षत्रंदुष्टरमस्त्वोजोऽनाधृग्यंसहस्यंसहस्वत् ॥ वैरूपेसामंनिहतच्छकेयंजगत्यैनंविश्वावेशयां
 नि ॥ विश्वेदेवाःसप्तदशेनवर्चइदंक्षत्रंसलिलवातमुग्रं ॥ धर्त्रीदिशांक्षत्रमिदंदाधारोपस्थाशानांमित्रवदस्त्वोजः ॥
 मित्रावरुणाशरदाह्नांचिकित्वंमस्मैराष्ट्रायमहिशर्मयच्छतं ॥ वैराजेसामन्नधिमेमनीषानुष्टुभासंभृतवीर्यसहः ॥ इदंक्ष
 त्रंमित्रवदार्द्रदानुंमित्रावरुणारक्षतमाधिपत्ये ॥ सम्राट्दिशांसहसाम्नीसहस्वत्यृतुर्हेमंतोविष्टयानःपिपर्तु ॥ अवस्युवा
 ताबृहतीनुशक्नीमंयज्ञमवतुनोघृताची ॥ स्वर्वतीसुदुधानःपयस्वतीदिशांदेव्यवतुनोघृताची ॥ त्वंगोपाःपुरणतोतप
 श्चाबृहस्पतेयाम्यांयुङ्ग्धिवाचं ॥ ऊर्ध्वादिशारंतिराशौषधीनांसंवत्सरेणसवितानोअह्ना ॥ रैवत्सामातिच्छंदाउच्छंदो
 ऽजातशत्रुःस्योनानोअस्तु ॥ स्तोमत्रयस्त्रिंशेभुवनस्यपत्नीविवस्वद्वातेअभिनोगृणीहि ॥ घृतवतीसवितराधिपत्येपय
 स्वतीरंतिराशानोअस्तु ॥ ध्रुवादिशांविष्णुपद्वयघोरास्येशानासहसोयामनोता ॥ बृहस्पतिर्मातरिश्वोतवायुःसंध्वाना

श्रौतसू.
॥२७॥

वातां अभिनो गृणंतु ॥ विष्टं भो दिवो धरुणः पृथिव्या अस्येशाना जगतो विष्णु पत्नी ॥ व्यचस्वती पयंती सुभूतिः शिवानो
अस्त्वदितेरुपस्थे ॥ अनुनो द्यानुमतिर्यज्ञं देवेषु मन्यतां ॥ अग्निश्च हव्यवाहनो भवतं दाधुषेमयः ॥ अन्विदनुमते त्वं म
न्यासैशं च नस्कृधि ॥ ऋत्वेदक्षायनो हि नु प्रण आयूं पितारि पदिति वैश्वानरीयं नवमं कायं दशमं को अद्य युं क्ते धुरिगा ऋतस्ये
ति द्वे औपयजैरंगारैरनभिपरिहारे प्रयतेरन्नाग्नीध्रीयाच्चेदुत्तरेण होतारं शामित्राच्चेदक्षिणे नमैत्रावरुणमुपोत्थानमग्रे कृत्वा
निष्क्रम्य वेदं गृहीयाच्चेदमादिषु हृदयशूलमर्वागनूवं ध्यायाः संस्थितैव सती वरीः परिहरंति दीक्षिता अभिपरिहारयेरन्
॥१२॥ अथैतस्यारात्रे विवासकाले प्राग्वयसां प्रवादात् प्रातरनुवाकायामंत्रितो वाग्यतस्तीर्थेन प्रपद्याग्नीध्रीये जान्वाच्याहु
तिं जुहुयादा सन्यान्मामंत्रात्पाहि कस्याश्चिदभिशस्त्यै स्वाहेत्याहवनीये वागग्नेगा अग्र एतु सरस्वत्यै वाचे स्वाहा ॥ वाचं दे
वीं मन्नेनेत्रां विराजमुग्रां जैत्रीमुत्तमामेह भक्षां ॥ तस्मादित्यानावमि वारुहेमानुमतां पथिभिः पारयंतीं स्वाहेति द्वितीया
मातः समानं ब्रह्मणश्च प्राप्य हविर्धानैरराटीमभिमृशत्युर्वतरिक्षं वीहीति द्वार्ये स्थूणे देवी द्वारौ मामासंताक्षं लोकं मे लोककृ
तौ कृणुत मिति प्रपद्यांतरेण युगधुरा उपविश्य प्रेषितः प्रातरनुवाकमनुब्रूयान्मंद्रेणापोरेवतीः क्षयथा हि वस्व उपप्रयंत इति सू
क्ते अवानो अग्र इति षष्ठमिमीळे मिंदूतं वसिष्वाहीति सूक्तयोरुत्तमामुद्धरैस्त्वमग्ने व्रतपा इत्युत्तमामुद्धरैस्त्वं नो अग्ने महोभिरि
ति नवेमे विप्रस्येति सूक्ते युक्ष्वाहि प्रेषं वस्त्वमग्ने बृहद्वय इत्यष्टादशा च तस्वेति सूक्ते अग्ने पावक दूतं व इति सूक्ते अग्निर्होतानो अ

पूरुष.
अ. ४

॥२७॥

ध्वरइतितिस्रोभिर्होताग्रइलेतिचतस्रःप्रवोवाजाउपसचार्यत्वमग्नेयज्ञानामितितिस्रउत्तमाउद्धरेदग्नेहंस्यग्निंहिन्वंतुनः
 प्राग्नयेवाचमितिसूक्तइमांमेअग्नेसमिधमिमामितित्रयाणामुत्तमाउद्धरेदितिगायत्रत्वमग्नेवसूंस्त्वंहिक्षैतवदग्रायोहोता
 जनिष्टप्रवोदेवायाग्नेकदातइतिपंचसखायःसंवस्त्वामग्नेहविष्मंतइतिसूक्तैबृहद्वयइतिदशानांचतुर्थनवमेउद्धरेदुत्तमांमु
 त्तमांचादितस्त्रयाणामित्यानुष्टुभमवोध्यग्निःसमिधेतिचत्वारिप्राग्नयेबृहतेप्रबोधसेकवयेत्वंनोअग्नेवरुणस्यविद्वानित्येत
 त्प्रभृतीनिचत्वार्यूर्ध्वऊषुणःससस्ययद्वियुतेतिपंचभद्रंतेअग्रइतिसूक्तैसोमस्यमातवसंप्रत्यग्निरुपसइतित्रीण्याहोतेतिद
 शानांतृतीयाष्टमेउद्धरेदिवस्परीतिसूक्तयोःपूर्वस्योत्तमाउद्धरेत्त्वंह्यग्नेप्रथमइतिपण्णांद्वितीयमुद्धरेत्पुरोवोमंद्रमित्तिच
 त्वारितंसुप्रतीकमितिपडुवेवःसुद्योत्मानंनिहोताहोतृपदनइतिसूक्तैत्रिमूर्धानमितित्रीणिवाहिन्यशसमुपप्रजिन्वन्निति
 त्रीणिकातउपेतिरितिसूक्तैहिरण्यकेशइतितिस्रोपश्यमस्यमहतइतिसूक्तैद्वेविरूपेइतिसूक्तैअग्नेनयाग्नेबृहन्नित्यष्टानामु
 त्तमादुत्तमास्तिस्रउद्धरेत्त्वमग्नेसुहवोरण्वसंदृगितिपंचाभिर्वोदेवमितिदशानांतृतीयचतुर्थेउद्धरेदितित्रैष्टुभमेनावोअ
 ग्निप्रवोयहमग्नेविवस्वत्सखायस्त्रायमग्निरग्नआयाह्यच्छानःशीरशोचिषमितिषळदर्शिगातुवित्तमइतिससेतिवार्हतमग्ने
 वाजस्येतितिस्रःपुरुत्वात्वामग्रईळिष्वाहीत्यौष्णिहजनस्यगोपास्त्वामग्रकृतायवडममूषुवोअतिथिमुपबुधमितिनवत्व
 मग्नेद्युभिरितिसूक्तैत्वमग्नेप्रथमोअंगिरानूचित्सहोजाअमृतोनिनुंदतइतिपंचवेदिपदइतिपण्णांतृतीयमुद्धरेदिमंस्तोमम

श्रीतसू.

॥२८॥

हृतेसंजागृवद्भिश्चित्रइच्छिशोर्वसुंनचित्रमहसमितिजागतमग्निंतमन्यइतिपांकमित्वाग्नेयःऋतुः ॥ १३ ॥ अथोषस्यः
प्रतिप्यासूनरीकस्तउपइतितिस्रइतिगायत्रमुपोभद्रेभिरित्यानुष्टुभमिदंश्रेष्ठंपृथूरथइतिसूक्तंप्रत्यर्चिरित्यष्टौद्युतद्यामान
मुपोवांजेनेदमुत्यदुदुश्रियइतिसूक्तंव्युषाआवोदिविजाइतिषळितित्रैष्टुभंप्रत्युअदर्शिसहवामेनेतिबार्हतमुषस्तच्चित्रमा
भरेतितिस्रऔष्णिहमेताउत्याइतिचतस्रोजागतमहेनोअद्येतिपांकमित्युषस्यःऋतुः ॥ १४ ॥ अथाश्विनष्णोउषाः
प्रातर्युजेतिचतस्रोश्विनायज्वरीरिषआश्विनावश्वावत्यागौमदूषुनासत्येतितृचादूरादिहेवेतितिस्रउत्तमाउद्धरेद्वाहिष्ठो
वांहयानामितिचतस्रउदीराथामामेहबमितिगायत्रयदद्यस्थइतिसूक्तेआनोविश्वाभिस्त्यंचिदत्रिमित्यानुष्टुभमाभात्य
ग्निरितिसूक्तंप्रावाणेवनासत्याभ्यामितित्रीणिधेनुःप्रक्षस्यकउश्रवदितिसूक्तंस्तुपेनरेतिसूक्तंयुवोरजांसीतिपंचानांतृती
यमुद्धरेत्प्रतिवारथमितिसप्तानांद्वितीयमुद्धरेदितित्रैष्टुभमिमाउवामशंवामोत्यमह्णआरथमितिसप्तद्युम्नीवांयत्स्थइति
बार्हतमश्विनावर्तिरस्मदाश्विनावेहगच्छतमितितृचौयुवोरुपूरथंहवइतिपंचदशेत्यौष्णिहमबोध्यग्निर्जमपस्यभानुरा
वारथमभूदिदंयोवांपरिजमेतित्रीणित्रिश्चिन्नोअद्येळेद्यावापृथिवीइतिजागतंप्रतिप्रियतममितिपांकमित्येतेषांच्छंदसां
पृथक्सूक्तानिप्रातरनुवाकःशतप्रभृत्यपरिमितौनान्यैराग्नेयंगायत्रमत्यावपेद्वाह्यणस्यनत्रैष्टुभंराजन्यस्यनजागतंवैश्य
स्याध्यासवदेकपदद्विपदायथास्थानंध्रुवाणिमांगलान्वगन्ममहातारिभेळेद्यावापृथिवीइतिसंजागृवद्भिरितिर्षयःप्रेष्य

पूर्वष.
अ. ४

॥२८॥

नत्स्वर्गकामईळेद्यावीयमावर्तयेदातमसोपघातात्कालउत्तमयोत्सृप्यासनान्मध्यमस्थानेनप्रतिप्रियतममित्युपसंतनुया
 त्पुनरुत्सृप्योत्तमयोत्तमस्थानेनपरिदध्यादंतरेणद्वार्येस्थूणेअनभ्याहतमाश्रावयन्निवाश्रावयन्निव ॥ १५ ॥ इत्याश्व
 लायनश्रौतसूत्रेपूर्वषट्केचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
 हरिःॐम् ॥ ॥ परिहितेपइष्यहोतरित्युक्तौनभिहिंकृत्यापोनप्लीयाअन्वाहेंषच्छनैस्तरांपरिधानीयायास्तासां
 निगदादिशनैस्तरांताभ्यश्चाप्रसर्पणात्परंमंद्रेणप्रातःसवनंचाध्यर्धकारंप्रथमामृगावानमुत्तरावृष्टिकामस्यप्रकृत्यावांप्र
 कृतिभावेपूर्वेष्वसामर्धचेषुलिंगानिकांक्षेत्प्रदेवत्राब्रह्मणेगातुरेत्वितिनवहिनोतानोअध्वरंदेवयज्येतिदशमीमाववृत्तती
 रधनुद्विधाराइत्यावृत्तास्वेकधनासुप्रतियदापोअदृश्रमायतीरितिप्रतिदृश्यमानास्वाधेनवःपयसातूर्प्यर्थाःसमन्यायं
 त्युपयंत्यन्याइतितीर्थदेशेहोतृचमसेपांपूर्यमाणआपोनदेवीरुपयंतिहोत्रियमितिसमाप्यप्रणवेनोपरमैदागतमध्वर्युमवे
 रपोध्वर्या३उइतिपृच्छत्युतेमननमुरितिप्रत्युक्तौनिगदंबुवन्प्रतिनिष्क्रामेत्तास्वध्वर्योइंद्रायसोमंसोतामधुमंतं । वृष्टिवं
 निंतीव्रातंबहुरमध्यंवसुमतेरुद्रवतआदित्यवतऋभुमतेविभुमतेवाजवतेबृहस्पतिवतेविश्वदेव्यावतइत्यंतमनवानमु
 क्तवोदगासांपथोवतिष्ठेतोपातीतास्वन्वावर्तेतयस्येद्रःपीत्वावृत्राणिजघनत्प्रसजन्यानितारिषो३मंवयोयंत्यध्वभिरिति
 तिस्रउत्तमयानुप्रपद्येतेमाअग्मन्नेवतीर्जीवधन्याइतिद्वेसन्नासूत्तरयापरिधायोत्तरांद्वार्यामासाद्यराजानमभिमुखउप

श्रौतसू.
॥२९॥

विशेदनिरस्यतृण ॥ १ ॥ उपाशुं ह्यमानं प्राणं यच्छस्वाहा त्वा सुहवसूर्याया प्राणप्राणं मेयच्छेत्यनुमंत्र्य उः इत्यनुप्राण्यादंत
र्याममपानं यच्छस्वाहा त्वा सुहवसूर्याया पानापानं मेयच्छेत्यनुमंत्र्य ऊँ इति चाभ्यपान्यादुपांशुसवनं ग्रावाणं व्यानायत्वेत्य
भिमृश्यवाचं विसृजेत्तपवमानाय सर्पणे न्वक्छंदोगान्मैत्रावरुणो ब्रह्मा च नित्यौ तावन्तरेणेतरे दीक्षिताश्चैद्रप्सश्चस्कंदेति
द्वाभ्यां विप्रुहो मौहुत्वा ध्वर्युमुखाः समन्वारब्धाः सर्पत्यातीर्थदेशात्तत्स्तोत्रायोपविश्युद्गातारमभिमुखास्तान्होतानुमंत्र
यते त्रैवासीनो यो देवानामिह सोमपीथो यज्ञे वहिषिवेद्यां तस्यापि भक्षयामसि मुखमसि मुखमसि मुखं भूयासमिति दीक्षितश्च
द्वजेत्स्तोत्रोपस्वाराय सर्पे चोत्तरयोः सवनयो ब्रह्मन्स्तोप्यामः प्रशास्तरिति स्तोत्रायातिसर्जितावतिसृजतो भूरिद्रवंतः सवि
तृप्रसूता इति जपित्वोस्तु ध्वमिति ब्रह्मा प्रातः सवनैर्भुव इति माध्यंदिनैस्वरितितृतीयसवनैर्भूर्भुवः स्वरिद्रवंतः सवितृप्रसू
ता इत्यूर्ध्वमाग्निमारुतास्तुतदेवेन सवित्रा प्रसूता कृतं च सत्यं च वदत ॥ आयुष्मत्यक्रुचो मागातं तनूपात्साम्न ओ३मिति
जपित्वा मैत्रावरुणः स्तुध्वमित्युच्चैः ॥ २ ॥ अथ सवनीयेन पशुना चरंतियद्देवतो भवत्याग्नेयो ग्निष्टोमं ऐंद्राग्न उक्थ्ये द्वि
तीयं ऐंद्रो वृष्णिः षोडशिनितृतीयः सारस्वती मेप्यतिरात्रे चतुर्थीति क्रतुपशवः परिव्ययणाद्युक्तं मग्नीषोमीयेणाचात्वाल
मार्जनाहं डप्रदानवर्जमुपविश्याभिहिंकृत्य परिव्ययणीयां त्रिरावह देवान् सुन्वते यजमानायैत्यावाहनादिसुन्वच्छब्दो ग्रे
यजमानशब्दादैष्टिकेषु निगमेषु नां त्याहारियोजनादूर्ध्वं न प्रावित्रं साधुतैयजमानदेवता ओमन्वती ते सिन्यज्ञेयजमाने

पूर्व.
अ. ५

॥२९॥

तिचप्रागाज्यपेभ्यःसवनदेवताआवाहयेदिंद्रं वसुमंतमावहेद्रुद्रवंतमावहेद्रमादित्यवंतमृभुमंतंविभुमंतंवाजवंतंबृह
 स्पतिवंतंविश्वदेव्यावंतमावहेतिताःसूक्तवाकएवानुवर्तयेत्प्रवृताहुतीर्जुह्वतिवषट्कर्तारोन्येच्छावाकांश्चात्वालेमार्जयि
 त्वाध्वर्युपथउपतिष्ठंतआदित्यप्रभृतीन्धिष्ण्यानादित्यमग्नेध्वनामध्वपतेश्रेष्ठःस्वस्त्यस्याध्वनःपारमशीयेतियूपादित्या
 हवनीयनिर्मथ्यानग्रयःसगराःसगराअग्रयःसगरास्थसगरेणनाम्ना ॥ पातमाग्रयःपिपृतमाग्रयोनमोवीअस्तुमामाहिंसि
 ष्टेति सव्यावृतःशामित्रोवध्यगोहं चात्वालोत्करास्तावानेवमेवंदक्षिणावृतआग्नीध्रीयमच्छावाकस्यवादंदक्षिणंमार्जालीयं
 खरमित्युत्तरेणाग्नीध्रीयंपरिव्रज्यप्राप्यसदोभिमृशैत्युर्वतरिक्षंवीहीतिद्वार्येसंमृश्यैवमपरानुपतिष्ठंतउपस्थितांश्चानुपस्थि
 तांश्चाप्यपश्यंतोव्यनीक्षमाणाहोतामैत्रावरुणोब्राह्मणाच्छंसीपोतानेष्टेतिपूर्वयाद्वारासदःप्रसर्पित्युरुनोलोकमनुनेषिवि
 द्वानितिजपंतउत्तरेणसर्वान्धिष्ण्यान्त्संनत्संनानपरेणयथास्वंधिष्ण्यानांपश्चादुपविश्यजपंतियोअद्यसौम्योवधोघायू
 नामुदीरति ॥ विषूकुहमिवधन्व्रनाव्यस्याःपरिपंथिनंसदसस्पतयेनमईत्येवमपरयांब्रह्माप्रसृप्यदक्षिणपुरस्तान्मैत्राव
 रुणस्योपविशेत्तमन्वंचक्रुत्विवजःप्रसर्पकाःपूर्वेणौदुंवरीमपरेणधिष्ण्यान्यथांतरमनूपविशंत्येतयावृताग्नीध्रआग्नीध्रीयम
 प्याकाशंदक्षिणादयोधिष्ण्याउदक्संस्थाःप्रसर्पिणामाद्यौतुविपरीतौतेषांविसंस्थितसंचरायथास्वंधिष्ण्यानुत्तरेणदक्षि
 णमधिष्ण्यानां ॥ ३ ॥ अथैद्वैःपुरोळाशैरनुसवनंचरंतिधानावंतंकरंभिणमितिप्रातःसवनेनुवाक्यामाध्यंदिनस्यसवन

श्रौतसु.

॥३०॥

स्यधाना इति माध्यंदिने तृतीये धानाः सवने पुरुषु तेति तृतीयसवने होतायक्षदिद्रं हरिवांऽइंद्रो धाना अस्त्विति प्रैषो लिंगैरनु
सवनमुद्धृत्यादेशपदं तेन वेज्या होतायक्षदसौ यज्योस्तु स्थानं आगूर्वपट्टकारौ यत्र कच प्रैषेण यजेंदथस्विष्टकृतो मेजुषस्व
नो हविर्माध्यंदिने सवने जातवेदो मेतृतीये सवने हिकानिष इत्यनु सवनमनुवाक्या होतायक्षदग्निपुरोळाशानामिति प्रैषो ह
विरमेवीहीतियाज्यैतास्वनुवाक्या सुपुरोळाशशब्दं बहुवदेके विज्ञायते पूयति वा एतद् चोक्षरं यदेन दूहति तस्मादचनो हेत्
॥ ४ ॥ द्विदेवत्यैश्चरंति वायव इंद्रवायुभ्यां वायवायाहि द्रक्षते तद्रवायू इमे सुता इत्यनुवाक्ये अनवानं पृथक् प्रणवे होतायक्ष
द्वायुमग्नेर्गा होतायक्षदिद्रवायू अहं तेति प्रैषावनवानं मग्रं प्रिवामधूनामिति याज्ये अनवानं मेकागुरे पृथक् पट्टकारे इदमाद्य
नवानं प्रातः सवनं इज्यानुवाक्ये प्रैषो चोत्तरयोर्ग्रहयोर्हुत्वैतद्ग्रहपात्रमाहरत्यध्वर्युस्तद्रहीयादैतुवसुः पुरुवसुरिति प्रतिगृह्य
दक्षिणमूरुमपोच्छाद्य तस्मिन्सादयित्वा काशवतीभिरंगुलीभिरपि दध्यादेव मुत्तरे सव्येन त्वपि धार्यतयोः प्रतिग्रहो भक्ष
णं च मैत्रावरुणस्यायं वा मित्रावरुणा होतायक्षन्मित्रावरुणा गृणाना जमदग्निनेत्यैतुवसुर्विदद्वसुरिति प्रतिगृह्य दक्षिणे नैद्र
वायवं हत्वाभ्यात्मं सादनमाश्विनस्य प्रातर्युजाविबोधय होतायक्षदश्विनानासत्यावावृधानाशुभस्पती इत्यैतुवसुः संयद्व
सुरिति प्रतिगृह्यैवमेव हत्त्वोत्तरेण शिरः परिहृत्याभ्यात्मतरं सादनं मनुवचनप्रैषयाज्यासु नित्यो ध्वर्युतः संप्रैष उन्नीयमाने
भ्योन्वाहात्वा वहं त्वसाविदेव मिहोपयास्तेत्यनु सवनं होतायक्षदिद्रं प्रातः प्रातः सावस्य होतायक्षदिद्रं माध्यंदिनस्य सवनस्य

पूर्वष.
अ. ५

॥३०॥

होतायक्षदिद्रं तृतीयस्य सवनस्येति प्रेषितः प्रेषितो होतानुसवनं प्रस्थितयाज्याभिर्यजति नामादेशमितरे प्रशास्ता ब्राह्मणा
 चंसीपोतानेष्टाग्नीध्रोच्छावाकश्चोत्तरयोः सवनयोः पुराग्नीध्रादिदं ते सोम्यं मधुमित्रं वयं हवामहं इंद्रत्वावृषभं वयं मरुतो य
 स्य हि क्षये ग्रेपक्षीरिहावहोक्षान्नायवशान्नायेति प्रातः सवनिक्यः प्रस्थितयाज्याः पिवासोममभियमुग्रतर्दइतिति स्रौर्वाङ्
 हिसोमकामं त्वाहुस्तवायं सोमस्त्वमेह्यर्वाङ्द्रायसोमाः प्रदिवो विदानः । आपूर्णो अस्य कलशस्वाहेति माध्यंदिम्यं इंद्रः ऋभु
 भिर्वाजवद्भिः समुक्षितमिन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतमिन्द्रश्च सोमं पिवतं बृहस्पत आवो वहतु सप्तयोरघुष्यदो मे वनः सुहवाऽ
 आहिगंतनेन्द्राविष्णू पिवतं मध्वो अस्ये मंस्तोममर्हते जातवेदस इति तार्तीय सवनिक्यः सोमस्याग्नेवीहीत्यनुवपट्कारः प्रस्थि
 तयाज्या सुशस्त्रयाज्या सुमरुत्वतीये हारियो जने महिष्याश्विने च तैरो अन्ह्ये तदेपांभियज्ञगाथागीयते । ऋतुयाजान् द्वि
 देवत्यान्यश्च पानीवतो ग्रहः । आदित्यग्रहसावित्रौ तान् तस्मानुवपट्कृथा इति प्रतिवपट्कारं भक्षणं तूष्णीमुत्तरमेत्यध्व
 र्युरयाळग्नीदिति पृच्छत्ययाळिति प्रत्याहं स भद्रमकरो नः सोमस्य पाययिष्यतीति होता जपति ॥ ५ ॥ ऐन्द्रवायवमुत्तरे धे
 गृहीत्वा ध्वर्यवे प्रणामये देवसुः पुरुवसुं रिहवसुः पुरुवसुं र्भयिवसुः पुरुवसुं वाक्पावाचं मे पाह्युपहृता वाक् सह प्राणेनोपमां
 वाक् सह प्राणेन हयतामुपहृता ऋषयो देव्यासस्तनूपावानस्तन्वस्तपो जा उपमा मृषयो देव्यासो ह्ययं तां तनूपावानस्तन्वस्त
 पो जा इत्यध्वर्य उपहृयस्वेत्युक्त्वा वघ्रायनासिकाभ्यां वाग्देवी सोमस्य तृप्यत्विति भक्षयेत् सर्वत्र प्रतिभक्षितं होतृ च मर्से किं

श्रौतसू.
॥३१॥

चिदवनीयानाचम्योपहानादिपुनःसंभक्षयित्वानसोमेनोच्छिष्टाभवंतीत्युदाहरंतिशेषंहोतृचमसआनीयोत्सृजेदेवमु
त्तरेनत्वेनयोःपुनर्भक्षोनकंचनद्विदेवत्यानामनवनीतमवसृजेन्मैत्रावरुणमेषवसुर्विदद्वसुरिहवसुर्विदद्वसुर्मयिवसुर्विद
द्वसुश्चक्षुष्पाश्चक्षुर्मेपाह्युपहृतंचक्षुःसहमनसोपमांचक्षुःसहमनसाहयतामुपहृताऋषयोदैव्यासस्तनूपावानस्तन्वस्तपोजा
उपमामृषयोदैव्यासोहयतांतनूपावानस्तन्वस्तपोजाइत्यक्षीभ्यांत्विहावेक्षणंदक्षिणेनाग्रेसव्येनपाणिनाहोतृचमसमाद
दीतैतुवसूनांपतिर्विश्वेषांदेवानांसमिदितितस्यारत्निनातस्योरोर्वसनमपोच्छाद्यतस्मिन्त्साद्रयित्वाकाशवतीभिरंगुली
भिरपिदध्यादाश्विनंयथाहृतंपरिहृत्यपुनःसादयित्वाध्वर्यवेप्रणामयेदैषवसुःसंयद्वसुरिहवसुःसंयद्वसुर्मयिवसुःसंयद्व
सुःश्रोत्रपाःश्रोत्रंमेपाह्युपहृतंश्रोत्रंसाहमनोपमांश्रोत्रंसाहमनाहयतामुपहृताऋषयोदैव्यासस्तनूपावानस्तन्वस्तपोजा
उपमामृषयोदैव्यासोहयतांतनूपावानस्तन्वस्तपोजाइतिकर्णाभ्यांत्विहोपोद्यच्छेदक्षिणायाग्रेनिधार्यहोतृचमसंसृष्टोद
कमिळामुपहृत्यतउपोद्यच्छंतिचमसानवांतरेळांप्राश्याचम्यहोतृचमसंभक्षयेदध्वर्युपहृत्यस्वेत्युक्त्वादीक्षितोदीक्षिता
उपहृत्यध्वयजमानाइतिवामुख्यान्वापृथग्घोत्रकाउपहृत्यध्वमितीतरानेवमितरेयथासंभक्षत्वादीक्षितामुख्यचमसादच
मसाद्रोणकलशाद्वोक्तःसोमभक्षजपःसर्वत्रहोतुर्वषट्कारैश्चमसाहृतंउद्गातुर्ब्रह्मणोयजमानस्यतेषांहोताग्रेभक्षयेदिति
गौतमोभक्षस्यवषट्कारान्वयत्वादभक्षणमितरेषामितितौल्वलिःकृतार्थत्वाद्भक्षयेयुरितिगाणगारैरतःसंस्कारत्वात्का

पूर्वप.
अ. ५

॥३१॥

चतस्रमसतास्यान्नचान्यःसंबंधोभक्षयित्वापामसोमममृताअभूमशंनोभवहृदआपीतइंदवितिमुखहृदयेअभिमृशेरन्ना
 प्यायस्वसमेतुतेसंतेपयांसिसमुयंतुवाजाइतिचमसानाद्योपाद्यान्पूर्वयोःसवनयोराद्यांस्तृतीयसवनेसर्वत्रात्मासमन्यत्रै
 कपात्रेभ्यआप्यायितांश्चमसान्सादयंतितेनाराशंसभवन्ति ॥ ६ ॥ एतस्मिन्कालेप्रपद्याच्छावाकउत्तरेणाग्नीधीयं
 परिब्रज्यपूर्वेणसदआत्मनोधिष्यदेशउपविशेत्पुरोळाशदृगळंप्रत्तमिळामिवोद्यम्याच्छावाकवदस्वेत्युक्तोच्छावोअग्नि
 मवसइतितृचमन्वाहान्येनप्रणवेनोपसंतनुयाद्यजमानहोतरध्वर्योग्रीद्वह्नन्पोतनेष्टरुतोपवक्तरिषेपयध्वमूर्जोर्जयध्वनिं
 वोजामयोजिह्वान्यजामयोनिःसंपत्तायामनिवाधितासोजयताभीत्वरीजयताभीत्वर्याःश्रवद्वइंद्रःशृणवद्वोअग्निःप्र
 स्थायेद्राग्निभ्यांसोमंवोचतौपोअस्मान्ब्राह्मणान्ब्राह्मणाह्वयध्वमिति समासेस्मिन्निगदेध्वर्युर्होतयुपहवकांक्षतेप्रत्येतांसु
 न्वन्यजमानःसूक्तावामाग्रभीदुतप्रतिष्ठोतोपवक्तरुतनोगावउपहृताउपहृतइत्युपह्वयतउपहृतःप्रत्यस्माइत्युन्नीयमाना
 यानूच्यप्रातर्यावभिरागतमितियजतिनिधायपुरोळाशदृगळंस्पृष्टोदकंचमसंभक्षयेन्नास्पृष्टोदकाःसोमेनेतराणिहवीं
 प्यालभेरन्नादायैनदादित्यप्रभृतीन्धिष्यनानुपस्थायापरयाद्वारासदःप्रसृप्यपश्चात्स्वस्यधिष्यस्योपविश्यप्राश्नीयादुप
 विष्टेब्रह्माग्नीधीयंप्राप्यहविरुच्छिष्टंसर्वेप्राश्नीयुःप्रागेवेतरेगताभवन्तिप्राश्यप्रतिप्रसृप्य ॥ ७ ॥ ऋतुयाजंश्चरंतिते
 षांप्रैषाःपंचमंप्रैषसक्तंतेनतेनैवप्रेषितःप्रेषितःससयथाप्रैषंयजतिहोताध्वर्युगृहपतिभ्यांहोतरेतद्यजेत्युक्तःस्वयंपष्टेष्ट

श्रौतसू.
॥३३॥

आहनि पश्चादुत्तरवेदे रूपविश्याध्वर्युः पश्चाद्गार्हपत्यस्य गृहपतिरथैतदुपात्रमानं तयैणवषट्कर्तारो भक्षयंति पृथगध्वर्युः
प्रतिभक्षयेत्तस्मिंश्चैवोपहवः ॥ ८ ॥ पराङ्ध्वर्यावावृत्ते सुमत्पद्वरदे पिता मातरिश्वाच्छिद्रापदाधादच्छिद्रोक्थाकवयः
शंसन्त्सोमो विश्ववित्रीथानिनेपद्रुहस्पतिरुक्थामदानि शंसिषद्वसगायुर्विश्वायुर्विश्वमायुः कइदं शंसिष्यति सइदं शंसिष्य
तीतिज पित्वानभिहिंकृत्य शोसावोमित्युच्चैराहूय तूष्णीं शंसं शंसं दुपांशुसप्रणवमसंतन्वन्नेष आहारः प्राप्तः सवने शस्त्रादिषु
पर्यायप्रभृतीनां च सर्वत्र चांतः शस्त्रं तेन चोपसंतानः शस्त्रस्वरः प्रतिगरं ओथामोदैवेति शोसामोदैवेत्याहारवैष्णुतादिः प्रणवं
पुतादि रवसाने प्रणवे प्रणव आहारोत्तरेवसाने च प्रणवांतो वायत्रयत्रचांतः शस्त्रं प्रणवेनावस्यति प्रणवांत एव तत्र प्रतिगरः
शस्त्रांते तु प्रणवो भूरग्निज्योतिज्योतिरग्नौ ३ मूद्रं द्रो ज्योतिर्भुवो ज्योतिरिन्द्रो ३ मंसूर्यो ज्योतिज्योतिः स्वः सूर्यो ३ मिति त्रिपद
स्तूष्णीं शंसो यद्युर्वपदः पूर्वैर्ज्योतिः शब्दैरग्रे वस्ये दुच्चैर्निविदं यथानिशांतं मग्निदेवेद्ध इति नास्या आह्वानं न चोपसंतान उ
त्तमेन पदेन प्रवोदेवायेत्याज्यमुपसंतनुयादेतेन निविद उत्तराः सर्वे च पदसमाम्नाया उपसंतानस्त्वन्यत्राह्वानं च निविदा मा
ज्याद्यां त्रिः शंसं दर्धर्चशोविग्राहं तन्निदर्शयिष्यामः ॥ प्रवेदेवायाग्नये ब्राह्मिष्ठमर्चास्मै ॥ गमहेवेभिरासनोयजिष्ठो बहि
रासदो ३ मित्युगावानं वैवमेवैतेनाद्याः प्रतिपदामनृगावानं मनुब्राह्मणं वानुपूर्य्यमाहूयोत्तमयापरिदधाति सर्वशस्त्रपरि
धानीयास्त्वेवमुक्थं वाचिघोषाय त्वेति शस्त्वाजपेदग्नइंद्रश्च दां शुषोदुरोण इति याज्योक्थपात्रमग्रे भक्षयेत्ततश्च मसाश्च मसि-

पूर्वप.
अ. ५

॥३३॥

नःसर्वशस्त्रयाज्यांतेषुवषट्कतैकपात्राण्यादित्यग्रहसावित्रवर्जं ॥ ९ ॥ स्तोत्रमग्रेष्वस्त्रादेषेतिप्रोक्तंउद्गातुर्हिकारेप्रा
तःसवनआह्वयीरन्प्रतिहारउत्तरयोःसवनयोर्वायुरग्रेगायज्ञप्रीरितिसप्तानांपुरोरुचांतस्यास्तस्याउपरिष्ठात्तृचंतृचंशं
सैद्वायवायाहिदर्शतेतिसप्ततृचाद्वितीयांप्रउगेत्रिःपुरोरुग्भ्यआह्वयीतषष्ठ्यांत्रिरवस्यैर्धर्धर्चैर्धर्चउत्तमानंशंसैच्छंसत्येके
तृचआह्वानमशंसनेमाधुच्छंदसंप्रउगमित्येतदाचक्षतउक्थंवाचिश्लोकायत्वेतिशस्त्राजपेद्विश्वेभिःसौम्यमध्वितिया
ज्याप्रशास्ताब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकइतिशस्त्रिणोहोत्रकांस्तेषांचतुराहावानिशस्त्राणिप्रातःसवनेतृतीयसवनेपर्यायेष्वति
रिक्तेषुचंपंचाहावानिमाध्यंदिनेस्तोत्रियानुरूपेभ्यःप्रतिपदनुचरेभ्यःप्रगाथेभ्योधायाभ्यइतिपृथगाह्वानंहोतुरपितेभ्य
श्चान्यदनंतरमादौनिविद्धानीयानांसूक्तानामनेकंचेत्यथमेष्वाहावंपोदेवतेचतृचैतेषांतृचास्तोत्रियानुरूपाःशस्त्रादि
षुसर्वत्रमाध्यंदिनेप्रगाथास्तृतीयायथाग्रहणमन्यद्याज्यांतानिशस्त्राण्युक्थंवाचीत्येषांशस्त्राजपःप्रातःसवनऊर्ध्वचषो
ळशिनःसर्वेषामुक्थंवाचींद्रायेतिमाध्यंदिनउक्थंवाचींद्रायदेवेभ्यइत्युक्थेषुसषोळशिकैष्वनंतरस्यपूर्वेणस्तोत्रियेणानु
रूपस्यछंदःप्रमाणलिंगदैवतान्यार्षचैकानोमित्रावरुणानोगंतंरिशदसांप्रवोमित्रायप्रमित्रयोर्वरुणयोरिति नवायातं
मित्रावरुणेति याज्यायाहिसुषुमाहितइतिषदस्तोत्रियानुरूपावनंतराःसप्तैद्रत्वावृषभमुद्धेदभीतितिस्रइंद्रक्रतुविदंसुत
मितियाज्यैद्राग्नीआगतंसुतमिंद्राग्नीअपसस्परि । तोशावृत्रहणाहुवइतितिस्रइहेंद्राग्नीउपेयंवामस्यमन्मनइतिनवेंद्रा

श्रीतसु.
॥ ३३ ॥

ग्रीआगतंसुतमितियाज्या ॥ १० ॥ संस्थितेषुसवनेषुपोळशिनिचातिरात्रैप्रशास्तःप्रसुहीत्युक्तःसर्पतेतिप्रशास्ताति
सृजैद्धोतादक्षिणेनौदुंबरीमंजसेतरेपरयाद्वारोत्तरांवेदिःश्रोणीमभिनिःसर्पतिमृगतीर्थमित्येतदाचक्षतेतेननिष्क्रम्यय
थार्थनत्वेवान्यन्मूत्रेभ्यएतेननिष्क्रम्यकृत्वोदकार्थवेद्यांसमस्तानुपस्थायापरयाद्वारानित्ययावृतासदोद्वार्येचाभिमृश्य
तूष्णींप्रतिप्रसर्पत्येपावृत्सर्पतेतिवचनेपूर्वयैवगृहपतिः ॥ ११ ॥ एतस्मिन्कालेग्रावस्तुप्रपद्यतेतस्योक्तमुपस्थानपूर्व
याद्वाराहविधानेप्रपद्यदक्षिणस्यहविधानस्यप्रागुदगुत्तरस्याक्षशिरसस्तृणंनिरस्यराजानमभिमुखोवतिष्ठतेनात्रोपवेश
नोयोअद्यसौम्यइतित्वथास्माअध्वर्युरुष्णीपंप्रयच्छतितदंजलिनाप्रतिगृह्णात्रिःप्रदक्षिणंशिरःसमुखंवेष्टयित्वायदासोमां
शूनभिषवायव्यपोहंत्यथग्राव्णोभिष्टुयान्मध्यमस्वरेणेदंसवनमभित्वादेवसवितर्युंजतेमनउतयुंजतेधिर्यआतूनइंद्रक्षु
मंतंमाचिदन्यद्विशंतंमैतेवदंत्वित्यर्बुदंप्रागुत्तमायांआवक्रंजसेप्रवोग्रावाणइतिसूक्तयोरंतरोपरिष्ठात्पुरस्ताद्वापावमा
नीरोप्ययथार्थमावाग्रहग्रहणाच्छिष्टयापरिधायवेद्यंजमानस्योष्णीषमादाययथार्थमंत्येष्वहःसुप्रतिप्रयच्छेदितरेष्व
थापरमभिरूपंकुर्यादितिगाणगारिराप्यायस्वसमेतुतइतितिस्रोमृजंतित्वादशक्षिपंतमुत्तंशक्षिपंतमृज्यमानःसुह
स्त्यादशभिर्विवस्वतोदुहंतिससैकामधुक्षत्पिप्युषीमिषमाकलशेषुधावतिपवित्रेपरिषिच्यतइत्येकाकलशेषुधावतिइये
नोवर्मविगाहतइतिद्वेएतासामर्बुदस्यचतुर्थीमुद्धृत्यतृचांतेषुतृचानवदध्यादाप्याय्यमानेप्रथममृज्यमानेद्वितीयदुह्यमा

पूर्वष.
अ. ५

॥ ३३ ॥

नेतृतीयमासिच्यमानेचतुर्थबृहच्छब्देबृहच्छब्देचतुर्थीमाचिदन्यद्विशंसतेतिदिग्वाणःसंहादेरन्तस्मानमन्यदर्बुद
 मेवेत्येकैप्रवोग्रावाणइत्येकउक्तसर्पणस्तुतेमाध्यंदिनेपवमानेविहत्यांगारान् ॥ १२ ॥ दधिघर्मेणचरंतिप्रव
 र्गवांश्चेत्तस्योक्तमृगावानैघर्मेणेज्याभक्षिणश्चहोतर्वदस्वेत्युक्तउत्तिष्ठतावपश्यतेत्याहश्रातंहविरित्युक्तःश्रातंहविरित्य
 न्वाहश्रातमन्यऊधनिश्रातमग्रावितियजत्यग्नेवीहीत्यनुवषट्कारोदधिघर्मस्याग्नेवीहीतिवा ॥ मरित्यदिन्द्रियंबृहन्म
 यिद्युन्नमुतक्रतुः ॥ त्रिश्रुद्धर्मोविभातुमआकूत्यामनसासहविराजाज्योतिषासह ॥ तस्यदोहमशीयतेतस्यतइंद्रपी
 तस्यत्रिष्टुपुच्छंदसउपहृतस्योपहृतोभक्षयामीतिभक्षजपोयंधिष्ण्यवतांप्रांचमंगारैरभिविहरेयुःपश्चात्स्वस्यधिष्ण्यस्योपवि
 श्योपहवमिष्ट्वापरित्वाग्नेपुरंवयमितिजपेदनिष्ट्वादीक्षितःसवनीयानांपुरस्तादुपरिष्ठाद्वापशुपुरोळाशेनचरंत्यक्रियामेकै
 न्यत्रतदर्थवादवदनाक्रियामाश्मरथ्योन्विताप्रतिषेधात्पुरोळाशाद्युक्तमानाराशंससादनान्नत्विहद्विदेवत्याएतस्मि
 न्कालेदक्षिणानीयंतेहीनैकाहेषुकृष्णाजिनानिधून्वंतःस्वयमेवदक्षिणापथंयांतेदीक्षिताःसत्रेष्ट्विदमहंमांकल्याण्यैकीत्यै
 तेजसेयशसेमृतत्वायात्मानंदक्षिणान्नयानीतिजपंतउन्नेप्यमाणास्वाग्नीध्रीयआहुतीजुह्वतिददानीत्यग्निर्वदतिवायुराह
 तथेतितत् ॥ हंतेतिचंद्रमाःसत्यमादित्यःसत्यमोमापस्तत्सत्यमाभरन् ॥ दिशोयज्ञस्यदक्षिणादक्षिणानांप्रियोभूया
 संस्वाहा ॥ प्राचिह्येधिप्राचिजुषाणांप्राच्याज्यस्यवेतुस्वाहेतिद्वितीयां ॥ कइदंकस्माअदात्कामःक्रामायादात्कामोदा

श्रीतसु.

॥३४॥

ताकामःप्रतिग्रहीताकामंसमुद्रमाविशकामेनत्वाप्रतिगृह्णामिकांमैतत्तेवृष्टिरसिद्यौस्त्वाददातुंपृथिवीप्रतिगृह्णात्वित्य
तीतास्वनुमंत्रयेत्प्राण्यभिमृशेदप्राणिकन्यांचसर्वत्रचैवंप्रतिगृह्णाग्नीध्रीयंप्राप्यहविरुच्छिष्टंसर्वंप्राश्रीयुःप्राश्यप्रतिप्रसृ
प्य ॥ १३ ॥ मरुत्वतीयेनग्रहेणचरंतींद्रमरुत्वइहपाहिसोमंहोतायक्षदिंद्रमरुत्वंतंसजोषांद्रसगणोमरुद्भिरितिभक्षयि
त्वैतत्पात्रमरुत्वतीयंशस्त्रंशंसैदध्वर्योशोसावोमितिमाध्यंदिनेशस्त्रादिष्वाहावआत्वारथंयथोतयइदंवसोसुतमंधइति
मरुत्वतीयस्यप्रतिपदनुचराविंद्रनेदीयएदिहीतींद्रनिहवःप्रगार्थःप्रनूनंब्रह्मणस्पतिरितिब्राह्मणस्पत्यस्तृचाःप्रतिपदनु
चरादृचाःप्रगार्थाआतोर्ध्वंसर्वस्तोत्रियानुरूपाःप्रतिपदनुचराःप्रगार्थाःसर्वत्रप्राक्चछंदांसित्रैष्टुभात्सर्वाश्चैवाचतुष्प
दाःपंक्तिषुद्विरवस्येद्वयोर्द्वयोःपादयोर्ध्वंशोवाश्विनेपच्छःशस्यगतांतुपच्छःसमासमुत्तमेपदेपच्छोन्यत्पादैरवसायांध
चातैःसंतानोग्निनेतात्वंसोमक्रतुभिःपिन्वंत्यपइतिधाव्याःप्रवइंद्रायबृहतइतिमरुत्वतीयःप्रगार्थोजनिष्ठाउग्रइत्येकभूय
सीःशस्त्वामरुत्वतीयांनिविदंदध्यात्सर्वत्रैवमयुजासुमाध्यंदिनेएकांतुचेर्धायुग्मास्वेकांशिष्ट्वातृतीयसवनेक्षिणीमृजानः
परिदध्याध्यायन्नेनआत्मनोन्यत्राप्येतयापरिदधदेवमुक्थंवाचींद्रायशृण्वतेत्वेतिशस्त्वाजपेद्येत्वाहिहृत्येमघवन्नवर्ध
न्नितियाज्या ॥ १४ ॥ निष्केवल्यस्याभित्वाशूरनोनुमौभित्वापूर्वपीतयइतिप्रगार्थोस्तोत्रियानुरूपौयदिरथंतरंपृष्ठंयद्यु
वैबृहत्त्वामिद्धिहवामहेत्वंह्येहिचेरवइतिप्रगार्थाएतेभवन्तितान्द्वेतिस्कारंशंसैचतुर्थषष्ठौपादौबार्हतेप्रगार्थेपुनरभ्यसि

पूर्वप.
अ. ५

॥३४॥

त्वोत्तरयोरवस्येद्बृहतीकारं चेत्तावेवाद्रिस्तृतीयपंचमौतुकाकुभेषु प्रत्यादानाद्युत्तरैर्वमेतत्पृष्ठे बृहः स्विद्रनिहवब्राह्मणस्य
 त्वान्बृहतीकारमितरेषु पृष्ठेषु बृहद्रथंतरयोश्च तृचस्थयोर्होत्रकाश्च येषां प्रगाथास्तोत्रियानुरूपाः सर्वमन्यद्यथास्तुतं परिमि
 तशस्य एकाहः सयद्युभयसामायत्पवमानैतस्य योनिरनुरूपो योनिस्थान एवैनामन्यत्र शंसैर्दूर्ध्वधा यया योनिस्थानमने
 कानंतये सकृत्पृथग्वाह्वानमेवमूर्ध्वमिंद्रनिहवात्प्रगाथानां यद्वावानेति धाय्यापि बासुतस्य रसिन इति सामप्रगाथ इंद्रस्य नु
 वीर्याणीत्येतस्मिन्नैर्द्रो निविदं दध्यादनु ब्राह्मणं वास्वर उक्थं वाचीं द्रायोपशृण्वते त्वेति शस्त्वाजपेत्पि बासोममिंद्रमंदतुत्वे
 तियाज्या ॥ १५ ॥ होत्रकाणां कयानश्चित्राभुवत्कयात्वं न ऊत्या कस्तमिंद्रत्वावसुंसद्यो हजात एवात्वामिंद्रो शन्नपुणः
 सुमना उपाक इति याज्या तं वोदस्म मृतीष हंत च्वायामिसुवीर्यमिति प्रगाथास्तोत्रियानुरूपा उदुत्ये मधुमत्तमा इंद्रः पूभिंदु
 दुब्रह्माण्यृजीषीव ज्रीवृषभस्तुरापाळितियाज्या तरोभिर्वो विदद्वसुंतरणिरित्सिषासतीति प्रगाथास्तोत्रियानुरूपा उदिन्क
 स्वरिच्यते भूय इदिमामूर्ध्वित्युपोत्तमामुद्धरेत्सर्वत्र पिबावर्धस्व तव घासुता स इति याज्या ॥ १६ ॥ अथ तृतीयसवनं मु
 त्तमस्वरेणादित्यग्रहेण चरं त्यादित्यानामवसानूतनेन होतायक्षदादित्यान्प्रियान्प्रियधाम्न आदित्यासो अदितिर्मादयंता
 मिति नैतं ग्रहमीक्षेत हूयमानंस्तुत आर्भवे पवमाने विहृत्यांगारां न्मनोतादिपश्विळांतं पशुकर्म कृत्वा पुरोळाशायुक्तमाना
 राशंससादनात्सन्नेषु सदिष्ठात्पुरोळाशस्य तिस्रस्त्रिः पिंड्यो दक्षिणतः प्रतिस्वं चमसेभ्यः स्वेभ्यः पितृभ्य उपास्येयुरत्रपित

श्रौतसू.
॥३५॥

रोमादयध्वैयथाभागमावृषायध्वमिति सव्यावृत आग्नीधीयं प्राप्य हविरुच्छिष्टं सर्वे प्राश्नीयुः प्राश्य प्रतिप्रसृप्य ॥ १७ ॥
सावित्रेण ग्रहेण चरैत्यभूद्देवः सविता वंद्यो नूनो होता यक्षदेवं सवितारं दमूना देवः सविता वरेण्यो दधद्रत्नादक्षपितृभ्य आयु
नि ॥ पिबात्सोमं मम दन्नेन मिष्टयः परिज्माचिद्रमते अस्य धर्मणीति वषट्कृते होता वैश्वदेवं शस्त्रं शंसं त्सर्वादिशोभ्यायेच्छं
सिष्यं न्यस्यां द्वेप्योनतामध्वर्यो शोशोसावोमिति तृतीयसवने शस्त्रादिष्वाहावस्तत्सवितुर्वृणीमहे दानो देव सवितरिति वै
श्वदेवस्य प्रतिपदनुचरावभूद्देव एकया च दशभिश्च स्वभूतैर्द्राभ्यामिष्टये विंशत्या च तिसृभिश्च वहसे त्रिंशता च नियुद्भिर्वाय
विहता विमुंचं प्रद्यावेति दैर्घतमसं सु रूपकृत्नुमूतये तक्षत्रथमयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भायेभ्यो मातामधुमत्पिन्वते पर्य एवापित्रे
विश्वदेवाय वृष्णा आनो भद्राः क्रतवो यंतु विश्वत इति नव वैश्वदेव वैश्वदेवाग्निमारुतयोः सूक्तेषु सावित्रादि निविदो दध्यां च
तन्नो वैश्वदेव उत्तरास्तिस्त्र उत्तरे सूक्तानां तद्धिदैवतं दैवतेन सूक्तांतो धाय्याश्चात्रैकपातिनी रदिति चौरदितिरंतरिक्षमिति प
रिदध्यात्सर्वत्र वैश्वदेवे द्विः पच्छोर्धर्चशः सकृद्भूमिमुपस्पृशन्नुक्थं वार्ची द्रायदेवेभ्य आश्रुत्यै त्वेति शस्त्वाजपे द्विश्चेदेवाः
शृणुते मंहवं मइति याज्या ॥ १८ ॥ त्वंसोमपितृभिः संविदान इति सौम्यस्य याज्या तं घृतयाज्याभ्यामुपांशूभयतः प
रियजंति घृताहवनो घृतपृष्ठो अग्निर्घृते श्रितो घृतम्वस्य धाम ॥ घृतप्रुषस्त्वा हरितो वहंतु घृतं पिबन्यजसि देवदेवानिति पुर
स्तादुरुविष्णो विक्रमस्वोरुक्षयाय नस्कृधि ॥ घृतं घृतयोने पिब प्रयज्ञपतिं तिरैत्युपरिष्ठादन्यतरतश्चेदग्नाविष्णूमहि

पूर्वप.
अ. ५

॥३५॥

धामप्रियंवामित्युपांश्वेवाहृतंसौम्यं पूर्वमुद्गातृभ्योगृहीत्वावेक्षेतयत्तेचक्षुर्दिवित्सुपर्णेयेनैकराज्यमजयोहिना ॥ दीर्घं
 यच्चक्षुरदितेरनंतंसोमो नृचक्षामयितद्धात्वित्यपश्यन् हृदिस्पृक्क्रतुस्पृग्वर्चोधावर्चोअस्मासुधेहि ॥ यन्मेमनोयमंगतं
 यद्वामेअपरागतं ॥ राज्ञासोमेनतद्वयमस्मासुधारयामसि ॥ भद्रं कर्णेभिः शृणुयामदेवा इति चांगुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां
 माज्येनाक्षिणीअज्यं छंदोगेभ्यः प्रयच्छेद्विहतेषुशालाकेष्वाग्नीध्रः पात्नीवतस्ययजत्यैभिरग्नेसरथंयाह्यर्वाडित्युपांश्वेवने
 छारं विसंस्थितसंचरेणानुप्रपद्यंतस्योपस्थ उपविश्यभक्षयेत् ॥ १९ ॥ अथयथेतंस्वभ्यग्रमाग्निमारुतं तस्याद्यां पच्छक्रगा
 वानं पच्छः शस्याचेदधर्चश इतरांसंतानं मुत्तमेनवचनेन वैश्वानराय पृथुपाजसेशनः करत्यर्वतैप्रत्वक्षसः प्रतवसोयज्ञायज्ञा
 वोअग्रयेदेवोवोद्रविणोदाइतिप्रगाथैस्तोत्रियानुरूपां प्रतव्यसीं नव्यसीं मापोहिष्ठेति तिस्रो वियतमप उपस्पृशन्नन्वारब्धे
 ष्वपावृतशिरस्क इदमादिप्रतिप्रतीकमाह्वानं मुतनोहिर्बुध्न्यः शृणोतु देवानां पत्नीरुशतीरवंतुन इति द्वैराकामहमिति द्वैपा
 वीरवीकन्याचित्रायुरिमंयमप्रस्तरमाहिसीदमातलीकव्यैर्यमोअंगिरोभिर्रुदीरतामवरउत्परासं आहंपितृन्सुविदत्राँऽ
 अवित्सीदंपितृभ्योनमोअस्त्वद्यस्वादुष्किलायमिति चतस्रो मध्येचाह्वानं मदामोदैवमोदामोदैवोमित्यासांप्रतिगरौययो
 रोजसास्कभितारजांसि वीर्येभिर्वीरतमाशविष्ठा ॥ यापत्येतेअप्रतीतासहोभिर्विष्णू अगन्वरुणापूर्वहूतौ ॥ विष्णोर्नुकंवी
 र्याणिप्रवोचंतंतुतन्वन्नजसोभानुमन्विह्येवानइंद्रोमघवाविरपशीतिपरिदध्याद्भूमिमुपस्पृशन्मुत्तमेनवचनेन ध्रुवावनय

श्रौतसू.

॥३६॥

नंकांक्षेदुक्थंवाचींद्रायदेवेभ्यः आश्रुतायत्वेतिशस्त्वाजपेदग्नेमरुद्भिः शुभयद्भिर्ऋक्भिरितियाज्येत्यंतोऽग्निष्टोमोऽग्निष्टोमः
॥ २० ॥ इत्थाश्वलायनश्रौतसूत्रेपूर्वषट्केपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ ॐम् ॥ उक्थ्येतुहोत्रकाणामेह्येषुब्रवाणितंआग्निरगामिभारतश्चर्षणीधृतमस्तन्नाह्यामसुरइतितृचाविंद्रावरु
णायुवमावांराजानांविंद्रावरुणामधुमत्तमस्येतियाज्यावयमुत्वामपूर्व्ययोनइदमिदंपुरेतिप्रगाथौसर्वाःककुभःप्रमंहि
ष्टायोदप्रुतोच्छामइंद्रं बृहस्पतेयुवमिंद्रश्चवस्वइतियाज्याधाहींद्रगिर्वणइयंतइंद्रगिर्वणऋतुर्जनित्रीनूमर्तोभवामित्रःसंवा
कर्मणोद्राविष्णूमदपतीमदानामितियाज्येत्यंतउक्थ्यः ॥ १ ॥ अथषोळश्यसाविसोमइंद्रतइतित्तोत्रियानुरूपावात्वा
वहंतुहरयइतितिस्रोगायत्र्यउपोषुशृणुहीगिरःसुसंहशंत्वावयंमघवन्नित्येकाद्वेचपंकीयदिंद्रपृतनाज्येऽयंतेअस्तुहर्यत
इत्यौष्णिहवार्हतौतृचावाधूर्ध्वस्माइतिद्विपदाब्रह्मन्वीरब्रह्मकृतिंजुषाणइतित्रिष्टुबेषब्रह्मायऋत्वियइंद्रोनामश्रुतोऽगृणे।
विस्नुतयोयथापथइंद्रत्वद्यंतिरातयः ॥ त्वामिच्छवसस्पतयंतिगिरोनसंयतइतितिस्रोद्विपदाःप्रतेमहेविदथेशंसिषंहरी
इतितिस्रो जगत्यस्त्रिकद्रुकेषुमहिषोयवाशिरं ॥ प्रोष्वस्मैपुरोरथमितितृचावातिच्छंदसौपच्छःपूर्वद्वेधाकारमुत्तरमनुष्टु
ब्जायत्रीकारंप्रचेतनप्रचेतयायाहिपिबमत्स्व ॥ ऋतुश्छंदऋतंबृहत्सुन्नआधेहिनोवसवित्यनुष्टुप्प्रवस्त्रिष्टुभमिषमर्चत
प्रार्चत ॥ योन्यर्तारफाणयदितितृचाआनुष्टुभाउत्तमस्योत्तमांशिष्टौत्तमांनिविदंध्यालिंगैःपदानुपूर्वव्याख्यास्यामो

पूर्वष.
अ. ६

॥३६॥

मत्सदहिंवृत्रमपांजिन्वदुदार्यमुद्यादिविसमुद्रं पर्वतांऽइहोद्यद्भस्यविष्टपमितिपरिधानीयैवाह्येवैवाहींद्रं ॥ एवाहिश
 क्रोवशीहिशक्रइतिजपित्वापाःपूर्वेषांहरिवःसुतानामितियजति ॥२॥ विहृतस्येंद्रजुषस्वप्रवहायाहिशूरहरीइह ॥ पिवा
 सुतस्यमतिर्नमध्वश्चकानश्चारुर्मदाय ॥ इंद्रजठरंनव्यंनपृणस्वमधोर्दिवोन ॥ अस्यसुतस्यस्वर्णोपत्वामदाःसुवाचोअ
 स्थुः ॥ इंद्रस्तुराषाणिमत्रोनजघानवृत्रंयतिर्न ॥ विभेदवलंभृगुर्नससाहेशत्रून्मदेसोमस्य ॥ श्रुधीहर्वनइंद्रोनगिरोजुष
 स्ववज्रीन ॥ इंद्रसयुग्भिर्दिद्युनंमत्स्वामदायमहेरणाय ॥ आत्वाविशंतुकविर्नसुतासइंद्रत्वष्टान ॥ पृणस्वकुक्षीसोमो
 नाविह्वीशूरधियाहियानः ॥ साधुर्नगृध्रुर्भुर्नास्तेवशूरश्चमसोन ॥ यातेवभीमोविष्णुर्नत्वेपःसमत्सुक्रतुर्नेतिस्तोत्रिया
 नुरूपाऊर्ध्वस्तोत्रियानुरूपाभ्यांतदेवशस्यंविहरेंत्पादान्वयवधायार्धर्चशःशंसैत्पूर्वासांपूर्वाणिपदानिगायत्र्यःपंक्तिभिः
 पंक्तीनांतुद्वेद्वेपदेशिष्येतेताभ्यांप्रणयादुष्णिहोबृहतीभिरुष्णिहांतुत्तमान्पादान्द्वौकुर्याच्चतुरक्षरमाद्यंद्विपदाश्चतुर्धाकृ
 त्वाप्रथमांत्रिष्टुभोत्तराजगतीभिरुत्तमांयाश्चतुर्थमक्षरमंत्यंपूर्वस्याद्यमुत्तरस्यानुष्टुभमतिछंदःस्ववदध्याद्वितीयतृतीययो
 स्तृतीययोःपादयोरेवसानतउपदध्यात्प्रचेतनेतिपूर्वस्यांप्रचेतयेत्युत्तरस्यामुत्तरास्वितरान्पादान्पष्ठान्कृत्वामुष्टुप्रकारंशं
 सैदूर्ध्वस्तोत्रियानुरूपाभ्यामातोविहृतस्तत्रप्रतिगरओथामोदैवमदेमदामोदेवोमथेतियाज्यांजपेनोपसृजेदेवाह्येवापाःपू
 र्वेषांहरिवःसुतानामेवाहींद्रं ॥ अथोइंद्रं सर्वंनकेवलंते ॥ एवाहिशक्रोममद्विसोममधुमंतमिंद्रवशीहिशक्रःसत्रावृषंजठ

श्रौतसू.
॥३७॥

रआवृषस्वेति समानमन्यत्स्तोत्रियायनिविदेपरिधानीयायाइत्याहावआहतंषोळशिपात्रंसमुपहावंभक्षयंतिघर्मेचभक्षि
णोमैत्रावरुणस्त्रयश्छंदोगाइंद्रपोळशिन्नोजस्विस्त्वंदेवेष्वस्योजस्वंतंमामायुष्मंतंवर्चस्वंतंमनुष्येषुकुरु ॥ तस्यतइंद्रपीत
स्यानुष्टुप्छंदसउपहृतस्योपहृतोभक्षयामीतिभक्षजपः ॥ ३ ॥ अतिरात्रेपर्यायाणामुक्तःशस्योपायोहोतुरपियथाहोत्रका
णांप्रथमेपर्यायेहोतुराद्यांवर्जयित्वाप्रत्यृचंस्तोत्रियानुरूपेषुप्रथमानिपदानिद्विरुक्त्वावस्यंतिशिष्टेसमसित्वाप्रणुवंतिस
र्वेसर्वासांमध्यमेमध्यमानिप्रत्यादायऋगंतैःप्रणुवंत्युत्तमान्युत्तमैश्चतुरक्षराणित्वच्छावाकश्चतुःशस्त्राःपर्यायाहोतुराद्यं
याज्याभ्यःपूर्वेपर्यासाःपांतमावोअंधसोपादुशिष्ट्यंधसस्त्यमुवःसत्रासाहमितिसूक्तशेषोभित्यंमेषमध्वर्यवोभरतेंद्राय
सोममितियाज्याप्रवइंद्रायमादनैप्रकृतान्यृजीपिणःप्रतिश्रुतायवोधृषदितिपंचदशदिवश्चिदस्येतिपर्यासःसनोनव्यैभि
रितिचास्यमदेपुरुवपांसिविद्वानितियाज्यावयमुत्वातदिदथावयमिंद्रत्वायवोभिवात्रहत्यायेत्युत्तमामुद्धरेंद्रोअंगम
हृदयमभिन्युषुवाचमप्सुधूतस्यहरिवःपिवेहेतियाज्येंद्रायमद्वनेसुतमिंद्रमिद्राथिनोबृहदेंद्रसानसिमेतोन्विद्रंस्तवामे
शानैमानोअस्मिन्मघवन्निद्रपिबतुभ्यंसुतोमदायेतियाज्यायंतइंद्रसोमोयंतेमानुपेजनउद्धेदभीत्युत्तमामुद्धरेंद्रहंभुवम
पाय्यस्यांधसोमदायेतियाज्यातूनइंद्रक्षुमंतमाप्रद्रवपरावतोह्यन्यंवळाकरमित्यष्टावींखयंतीरहंदापातासुतमिंद्रोअ
स्तुसोमंहंतावृत्रमितियाज्याभित्वावृषभासुतैभिप्रगोपतिगिरातूनइंद्रमद्वगितिसूक्तैअश्वावतिप्रोग्रांपीतैवृष्णइयमिंस

पूर्वष.
अ. ६

॥३७॥

त्यामितियाज्येदंवसोसुतमंधंइंद्रेहिमत्स्यंधसःप्रसम्वाजमुपक्रमस्वाभरघृषतातदस्मैनव्यमस्यपिबयस्यजज्ञानइंद्रेतिया
 ज्येदंह्यन्वोजसामहांइंद्रोयओजसासमस्यमन्यवेविशइतिद्विचत्वारिंशद्विष्वजितेतिष्ठाहरीरथआयुज्यमानेतियाज्या
 त्वेतानिषीदतात्वशत्रवागहिर्नकिरिंद्रत्वदुत्तरइत्युत्तमामुद्धरैच्छतेधामीदंत्यत्पात्रमिंद्रपानमितियाज्यायोगेयोगेतव
 स्तरयुंजंतिभ्रमरुषंयदिंद्राहंप्रतेमहंउतीशचीवस्तववीर्येणेतियाज्येद्रःसुतेषुसोमेषुयइंद्रसोमपातमआघायेअग्निमिंधत
 इतिसप्तदशयइंद्रचमसेष्वासोमःप्रवःसतांप्रोद्रोणेहरयःकर्मागमन्नितियाज्येतिपर्यायाःपर्यासवर्जगायत्राः ॥४॥ संस्थि
 तेष्वाश्विनायस्तुवतेशंसिष्यन्विसंस्थितसंचरेणनिष्क्रम्याग्नीधीयेजान्वाच्याहुतीर्जुहुयादग्निरज्वीगायत्रेणच्छंदसातम
 श्यांतमन्वारभेतस्मैमामवतुतस्मैस्वाहा ॥ ऊपाअज्विनीत्रैष्टुभेनच्छंदसातामश्यांतामन्वारभेतस्यैमामवतुतस्यैस्वाहा ॥
 अश्विनावज्विनौजागतेनच्छंदसातावश्यांतावन्वारभेताभ्यामामवतुताभ्यांस्वाहा ॥ वण्महाँऽअसिसूर्येतिद्वाभ्यामि
 द्रंवोविश्वतस्परीतिचप्राश्याज्यशेषमपउपस्पृशेन्नाचामेद्विज्ञायतेदेवरथोवाएषयद्धोतानाक्षमद्भिःकरवाणीतिप्राश्य
 प्रतिप्रसूर्यपश्चात्स्वस्यधिष्ण्यस्योपविशैत्समस्तजंघोरुररन्निभ्यांजानुभ्यांचोपस्थंकृत्वायथाशकुनिरुत्पतिष्यन्नपस्थकृत
 स्त्वेवाश्विनंशंसैदग्निर्होतागृहपतिःसराजेतिप्रतिपदेकपातिनीपच्छेत्तयाग्नेयंगायत्रमुपसंतनुयात्प्रातरनुवाकन्यायेन
 तस्यैवसमाम्नायस्यसहस्रावममोदेतोःशंसैद्वाहतास्त्रयस्तृचाःस्तोत्रियाःप्रगाथावातान्पुरस्तादनुदैवतंस्वस्यच्छंदसोय

श्रौतसु.
॥३८॥

थास्तुतंशंसैद्येषुवान्येषुपच्छोद्विपदाउपसंतनुयादेकपदास्ताभ्यश्चोत्तराविच्छंदसउद्धरेदपिवातन्यायेनशंसनंनतुपच्छो
न्यास्त्रिष्टुब्जगतीभ्यःपांकेनोदितेसौर्याणिप्रतिपद्यतेसूर्योनोदिवउदुत्यंजातवेदसमितिनवचित्रंदेवानानमोमित्रस्यैद्र
क्रतुंनआभराभित्वाशूरनोनुमोवहवःसूरचक्षसइतिप्रगाथांमहीद्यौःपृथिवीचनस्तेहिद्यावापृथिवीविश्वशंभुवाविश्वस्य
देवीमृचयस्यजन्मनोनयारोपातिनग्रभदितिद्विपदाबृहस्पतेअतियदर्योअर्हादितिपरिधानीयाप्रतिपदेपरिधानीयायाइ
त्याहावोबृहत्सामचेत्तस्ययोनिप्रगाथेषुद्वितीयांतृतीयांवांनवाश्विनेनग्रहेणसपुरोळाशेनचरंतीमेसोमासस्तिरोअन्ध्यांस
स्तीव्रास्तिष्ठंतिपीतयेयुवभ्यां ॥ हविष्मतानासत्यारथेनायातमुपभूषतंपिबध्याइत्यनुवाक्याहोतायक्षदश्विनासोमानां
तिरोअन्ध्यानामितिप्रैषःप्रवामंधांसिमद्यान्यस्थुरुभापिवतमश्विनेतियाज्यैअध्यर्धामनवानंयद्येतस्यपुरोळाशस्यस्विष्ट
कृदाचरेयुःपुरोळाअग्नेपचतोमेवृधानआहुतिमितिसंयाज्यै ॥ ५ ॥ यदिपर्यायानभिव्युच्छैत्सर्वेभ्यएकंसंभरेयुःप्रथमा
द्धोताद्वितीयान्मैत्रावरुणोब्राह्मणाच्छंसीचोत्तमादच्छावाकोद्वौचेद्वौप्रथमाद्धाउत्तमादपिवासर्वेस्युःस्तोमनिर्हस्ताऊर्ध्व
स्तोत्रियानुरूपेभ्यःप्रथमोत्तमांस्तृचांछंसेयुर्निर्हासएवैकस्मिन्होतृवर्जमित्येकआश्विनायैकस्तोत्रियोमेविवस्वदुषसइति
तंपुरस्तादनुदैवतंस्वस्यच्छंदसोयथास्तुतंशंसैत्रीणिषष्टिशतान्याश्विनैविमतानांप्रसवसंनिपातेसंसवोनंतर्हितेषुनद्यावा
पर्वतेनवाप्येकैतर्हितेष्वपितथासतिसंवरादेवतावाहनात्कयाशुभेतिचमरुत्वतीयेपुरस्तात्सूक्तस्यशंसैद्योजातएवेतिनि

पूर्वष.
अ. ६

॥३८॥

केवल्ये ममाग्नेवर्च इति वैश्वदेवसूक्तस्यापि वैतेष्वेव निविदो दध्यादुद्धरेदितराणि स्थानं चैन्न विदोति हरेन्मा प्रगामेति पुर
 स्तात्सूक्तं शस्त्वान्यस्मिंस्तद्वैवते दध्यात् ॥ ६ ॥ सोमातिरेकेस्तु तशस्त्रोपजनः प्रातः सवने स्तिसोमो अयं सुतो गौर्धयति म
 रुतामिति स्तोत्रियानुरूपौ महौऽइन्द्रो योजसा तो देवा अवन्तु न इत्यैद्रीभिर्वैष्णवीभिश्च स्तोममतिशस्यैद्याय जैद्वैष्णव्यावै
 द्रावैष्णव्येति गाणगारिर्देवतप्रधानत्वात्संवाकर्मणा समिषा हिनोमीति माध्यंदिने बण्महौऽअसिसूर्यो दुत्यद्दर्शतं वपुरिति
 प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ महौऽइन्द्रो नृवद्विष्णोर्नुकंया विश्वासां जनितारामतीनामिति याज्या तृतीयसवन उत्तरोत्तरां संस्था
 मुपेयुरातिरात्रादतिरात्राच्चैत्प्रतत्ते अद्य शिपिविष्टनामप्रतद्विष्णुस्तव ते वीर्येणेति स्तोत्रियानुरूपौ माध्यंदिने नशेषस्त्वेष
 मित्थासमरणं शिमीव तोरिति वायाज्या ॥ ७ ॥ ऋतेराजनिनष्टे दग्धे वापि दग्धानि सदो हविर्धानान्यना वृता क्रियेरन्ना
 वृतावान्यं राजानमभिषुणुयुरनधिगमे पूतीकान्फाल्गुनान्यन्यावा ओषधयः पूतीकैः सह प्रायश्चित्तं वा हुत्वोत्तरमालभेत
 सुत्यासूक्तमेव मन्येत प्रतिधुक् प्रातः सवने शृतं माध्यंदिने दधितृतीयसवने श्रायंतीयं ब्रह्मसामं यदि फाल्गुनानि वारवंतीर्य
 यज्ञायज्ञीयस्य स्थाने श्रायंतीयमेक एकदक्षिणं यज्ञं संस्थाप्योदवसाय पुनर्यजेत तस्मिन् पूर्वस्य दक्षिणां दद्यात्सोमाधिगमे प्र
 कृत्या ॥ ८ ॥ दीक्षितानामुपतापैरिहिते प्रातरनुवाके नुपाकृते वा पुष्टिपते पुष्टिश्चक्षुषे चक्षुः प्राणाय प्राणं त्मने त्मानं वाचे
 वाचमस्मै पुनर्धेहि स्वाहेति ब्रह्माहुतिं हुत्वा शीतोष्णा अपः समानीयैकविंशतिमा सुयवान्कुशर्पिज्जुलांश्चावधार्य ताभिरद्भि

श्रौतसू.

॥३९॥

रवथं कुर्वीत ताभिरेन माप्लावये जीवानामस्थता ३॥ इमममुं जीवयत जीविकानामस्थता ३॥ इमममुं जीवयत संजीवानाम
स्थता ३॥ इमममुं संजीवयत संजीविकानामस्थता ३॥ इमममुं संजीवयते त्यौषधिसूक्तेन चाप्लाव्यानुमृजेदुपांश्वंतर्यामौते प्रा
णापानौपातामसाउपांशुसवनस्ते व्यानं पात्वसा वैद्रवायवस्ते वाचं पात्वसा मैत्रावरुणस्ते चक्षुषी पात्वसा वाश्विनस्ते श्रोत्रं
पात्वसा वाग्रयणस्ते दक्षकृतूपात्वसा उक्थ्यस्ते गानि पात्वसा ध्रुवस्त आयुः पात्वसा वितियथासनमनुपरिक्रमणं त्रातारमिंद्र
मवितारमिंद्रमिति ताक्ष्यादिर्यद्यप्यन्यदैकाहिका द्वैश्वदेवं स्वस्त्यात्रेये निविदं ध्यात्प्रकृत्यानिगदे ॥९॥ संस्थिते तीर्थेन
निर्हृत्यावभृथे प्रेतालंकारान् कुर्वतिकेशश्मश्रुलोमनखानि वापयंति नलदेनानुलिपंति नलदमालां प्रतिमुंचंति निष्पुरीषमेके
कृत्वा पृषदाज्यं पूरयंत्यहतस्य वाससः पाशतः पादमात्रमवच्छिद्य प्रोर्णुवंति प्रत्यग्दशेनाविः पादमवच्छेदमस्य पुत्रा अमांकु
र्वीरं नृग्रीनस्य समारोप्य दक्षिणतो वहिर्वेदिदहेयुराहार्येणानाहिताग्निं पत्नीं च प्रत्येत्याहः समापयेयुः प्रातरनभ्यासमनभि
हिंकृतानि शस्त्रानुवचनाभिष्टवनसंस्तवनानि पुराग्रहग्रहणात्तीर्थेन निष्क्रम्य त्रिः प्रसव्यमायतनं परीत्य पर्युपविशंति पश्चा
द्धोतोत्तरो ध्वर्युस्तस्य पश्चाच्छंदोगा आयंगौः पृश्निरक्रमीदित्युपांशुस्तुवतेस्तु ते होता प्रसव्यमायतनं परिब्रजन्स्तोत्रियमनु
ब्रजेदप्रणुवन्यामीश्च प्रेहिप्रेहि पथिभिः पूर्व्येभिरिति पंचानां तृतीयमुद्धरेन्मैनमग्नेविदहोमाभिश्चोचइति षट्पूषात्वेतश्च या
वयतु प्रविद्वानिति चतस्र उपसर्पमातरं भूमिमेतामिति चतस्रः सोम एकेभ्य उरुणसावसुतृपा उदुंबलाविति च समाप्य संचि

पूर्वष.
अ. ६

॥३९॥

त्यतीर्थेन प्रपाद्यथासनमासादयेयुर्भक्षेप्राणभक्षान्भक्षयित्वाक्षिणेमार्जालीयेनिनयेयुर्दक्षिणस्यांवावेदिश्रोण्यांसप्त
 दशमहर्भवतित्रिवृतःपवमानारथंतरपृष्ठोभिष्टोमःसंस्थितेऽवभृथमेकेगमयंत्येतस्यैतदहरभिषब्दयंतौनिर्मथ्येनवाद
 ग्ध्वानिखार्यसंवत्सरादेनमभिष्टोमेनयाजयेयुर्नेदिष्ठिनंवादीक्षयेयुरपिवोत्थानंगृहपताउक्तःस्तुतश्चविकारएकाहेषुय
 यजमानासनेशयीतसंस्थितेपायतीप्सवभृथंगमयेयुरित्यालेखनःपूर्वेणसदादहेयुरित्याश्मरथ्यएपएवीवभृथः ॥ १० ॥
 अभिष्टोमोत्यभिष्टोमउक्थ्यःपोळशींवाजपेयोतिरात्रोसोर्यामइतिसंस्थास्तासांयामुपयंतितस्याअंतेयज्ञपुच्छमनुयाजाद्यु
 क्तैषशुनाशंयुवाकादुत्तमस्त्वहसूक्तवाकप्रैषोवीवृधतेतिपुरोळाशदेवतांपशुदेवतामेकैयदिसवनीयस्यपशोःपशुपुरोळा
 शंकुर्युरवीवृधेतांपुरोळाशैरित्येवब्रूयात्सवनीयैरेवेन्द्रोवर्धतेपशुपुरोळाशेनपशुदेवतोर्ध्वशंयुवाकाद्धारियोजनोपाःसोमम
 स्तमिन्द्रप्रयाहिधानासोमानामिन्द्राद्धिचपित्रचंयुनज्मितेब्रह्मणाकेशिनाहरीइतीज्यानुवाक्येअंत्येप्सवहस्सुतिष्ठासुकंमघ
 वन्मापरागाअयंयज्ञोदेवयाअयंमियेधइतीतरेषुपरायाहिमघवन्नाचयाहीतिवानुवाक्योत्तरयत्स्वहःस्वननुवपदकृतेति
 प्रैषमैत्रावरुणआहेहमदएवमघवन्निद्रतेश्वइत्यद्येत्यतिरात्रेद्यसुत्यामितिचतस्यांतंश्रुत्वाग्नीध्रःश्वःसुत्यांप्राहश्वःसुत्यांवा
 एषांब्राह्मणानांतामिन्द्रायेंद्राग्निभ्यांप्रब्रवीमिमित्रावरुणाभ्यांवसुभ्योरुद्रेभ्यआदित्येभ्योविश्वेभ्योदेवेभ्योब्राह्मणेभ्यः
 सौम्येभ्यःसोमपेभ्योब्रह्मन्वाचंयच्छेति ॥ ११ ॥ आहृतमुन्नेत्राद्रोणकलशमिळामिवप्रतिगृह्योपहवमिष्टावेक्षेतहरिव

श्रौतसू.
॥४०॥

तस्तेहारियो जनस्यस्तुतस्तोमस्यशस्त्वोक्थस्येष्टयजुषोयोभक्षोगोसनिरश्वसनिस्तस्यतउपहूतस्योपहूतोभक्षयामीतिप्राण
भक्षंभक्षयित्वाप्रतिप्रदायद्रोणकलशमात्मानमाप्याय्ययथाप्रसृतंविनिःसृज्याग्नीध्रीयेविनिःसृष्टाहुतीजुह्वत्ययंपीतइंदु
रिंद्रंमदेधादयंविप्रोवाचमर्चन्नियच्छन् ॥ अयंकस्यचिद्रुहतादभीकैसोमोराजानसखायंरिषेधात्स्वाहा ॥ इंदराधो
आग्नेनादत्तमागाद्यशोभर्गःसहओजोबलंच ॥ दीर्घायुत्वायशतशारदार्यप्रतिगृभ्णामिमहतेवीर्यायस्वाहेत्याहवनीये
षट्षट्शकलान्यभ्यादधतिदेवकृतस्यैनसोवयजनमसिस्वाहा ॥ पितृकृतस्यैनसोवयजनमसिस्वाहा ॥ मनुष्यकृतस्यै
नसोवयजनमसिस्वाहा ॥ आत्मकृतस्यैनसोवयजनमसिस्वाहा ॥ एनसएनसोवयजनमसिस्वाहा ॥ यद्वोदेवाश्चकृ
मज्जिह्वागुर्वितिचद्रोणकलशाद्धानागृहीत्वावेक्षेरन्नापूर्यास्थामापूरयतंप्रजयाचधनेनचैद्रस्यकामदुधास्थकामान्मेधु
ङ्गध्वंप्रजांचपशूंश्चेत्यवघ्रायांतःपरिधिदेशेनिवपेयुःप्रत्येत्यतीर्थदेशेपांपूर्णश्चमसास्तान्त्सव्यावृतोव्रजंतिहरिततृणानि
विमृज्यप्रतिस्वंचमसेभ्यस्त्रिःप्रसव्यमुदकैरात्मनःपर्युक्षंतैदक्षिणैःपाणिभिरितरैर्वाप्रदक्षिणैस्वधापित्रेस्वधापितामहाय
स्वधाप्रपितामहायेत्युक्तैर्जीवमृतेभ्यःपाणींश्चमसेष्ववधायाम्बुधूतस्यदेवसोमंतेमतिविदो नृभिःसुतस्यस्तुतस्तोमस्यश
स्त्वोक्थस्येष्टयजुषोयोभक्षोगोसनिरश्वसनिस्तस्यतउपहूतस्योपहूतोभक्षयामीतिप्राणभक्षान्भक्षयित्वा माहंप्रजांपरासि
चमित्येतेनाभ्यात्मनिनीयाच्छायंवोमरुतःश्लोकएत्वित्येतयाधिमृशंतिदधिक्राव्णोअकारिषमित्याग्नीध्रीयेदधिद्रप्सा

पूर्वप.
अ. ६

॥ ४० ॥

न्प्राश्यं सख्यानि विसृजंत उभाकवीयुवाजा सत्यादाधर्मणस्पती ॥ परिसत्यस्य धर्मणा विसख्यानि सृजामह इति ॥ १२ ॥
 पक्षी संयाजैश्चरित्वावभृथं ब्रजंति ब्रजंतः सान्मोनि धनमुभयं त्यवभृथेष्ट्यातिष्ठंतश्चरंति प्रयाजाद्यनुयाजांतां नास्यामिळा
 न बर्हिष्मंतौ प्रयाजानुयाजावप्सु मंतौ गायत्रौ वारुणं हविर्ववते हेळोवरुण न मोभिरिति द्वे अग्नीवरुणौ स्विष्टकृदर्थे त्वं नो
 अग्ने वरुणस्य विद्वानिति द्वे संस्थितायां पादानुदकांते वदध्वं नो वरुणायाभिष्ठितो वरुणस्य पाश इति तत आचामंति भक्ष
 स्यावभृथोसि भक्षितस्यावभृथोसि भक्षं कृतस्यावभृथोसीति प्रोथ्य प्रथमेन प्रष्टीवंति प्रगिरंत्युत्तराभ्यां तत आचम्याप्लवंत
 आपो अस्मान्मातरः शुंधयं त्विदमापः प्रवहर्तुमिच्छान आप ओषधयः संत्वित्येतया वृताभ्युक्षेरन्नेवाप्यदीक्षिता उन्नेनैना
 नुन्नयत्युन्नेतरुन्नोन्नयोन्नेतर्वस्वो अभ्युन्नयान इत्युन्नीयमाना जपंत्युद्वयं तमसस्परीत्युदेत्यसमानमत ऊर्ध्वं हृदयशूलेना सं
 स्थाजपात्संस्थाजपेनोपतिष्ठंतैरेयेपवृत्तकर्माणः ॥ १३ ॥ गार्हपत्य उदयनीययाचरंति सा प्रायणीययोक्ता पथ्यास्वस्ति
 रिहोत्तमाज्यहविषां विपरीताश्च याज्यानुवाक्यास्ते चैव कुर्युर्ये प्रायणीयां प्रकृत्या संयाज्ये संस्थितायां मैत्रावरुण्यनूबंध्यां स
 दस्येक उत्तरवेद्यामेकै हुतायां वपायां यद्येकादशिन्यग्रतः कृताग्नीषोमीयेण संचरेण ब्रजित्वा गार्हपत्ये त्वाष्ट्रेण पशुना चरंत्यं
 जनादिपर्यग्निकृत्वोत्सृजंत्यपुनरायनाय यदित्वध्वर्यव आज्येन समाप्नुयुस्तथैव होता कुर्यात्संप्रैषवदादेशान्पशुवन्निपाता
 न्यद्यनूबंध्ये पशुपुरोळाशमनुदेविकाहवींषिनिर्वपेयुर्धातानुमतीराकासिनीवालीकुहूः ॥ धाता ददातु दाशुषे प्राची जीवा

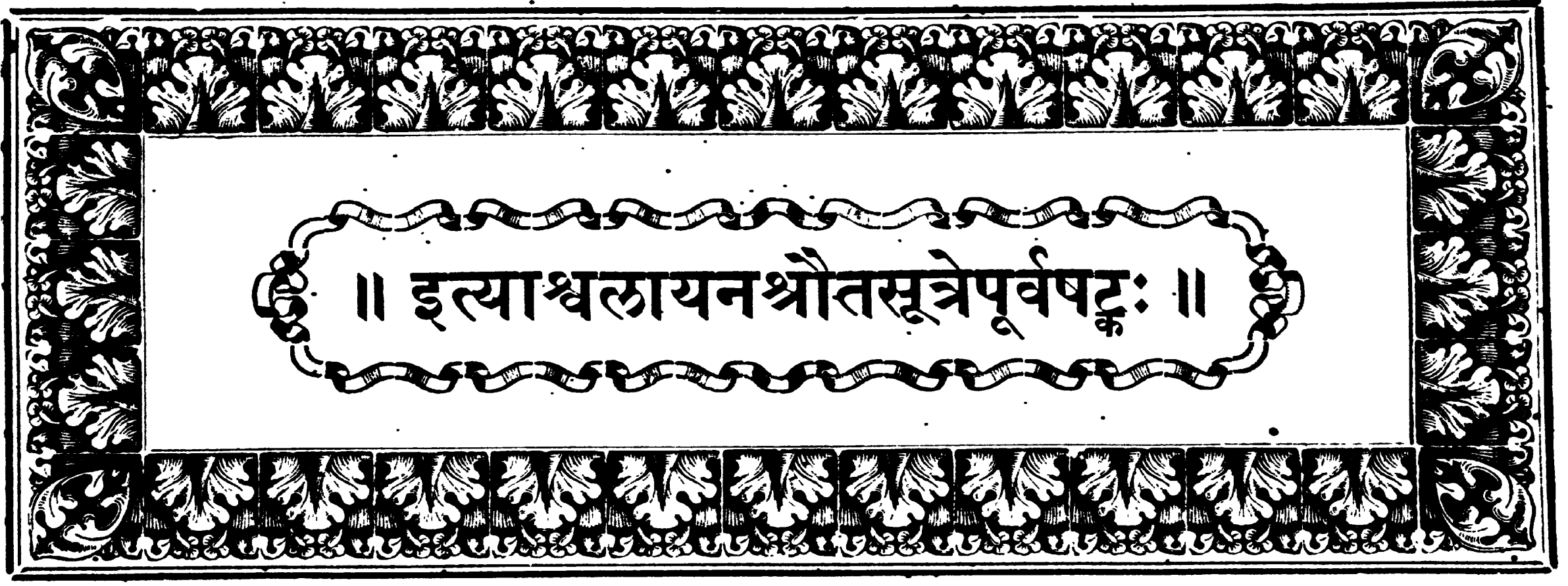
श्रौतसू.
॥४१॥

तुमक्षितां ॥ वयं देवस्य धीमहि सुमतिं वाजिनीवतः ॥ धाता प्रजानामुतराय ईशे धाते दं विश्वं भुवनं जजान ॥ धाता कृ
ष्टीरनिमिषाभिचष्टे धात्र इन्द्र व्यंघ्रतव जुहोतेति देवीनां चेत्सूर्योद्यौरुपागौः पृथिवीस्मत्पुरंधिर्न आगहीति द्वे आद्यांतनोषि
रदिमभिरावहंती पोष्यावार्याणि न ता अर्वारेणुककाटो अश्रुतेन तान शंतिन दभाति तस्करो वळित्थापर्वतानां दृष्ट्वा चिद्याव
नस्पतीन् पश्वलाभे पयस्यां मैत्रावरुण्यनूवं ध्यास्थानं आज्यभागप्रभृति वाजिनां तां कर्मिणो वाजिनं भक्षयेयुः सर्वे तु दीक्षिताः
सर्वे तु दीक्षितोत्थिताः पृथगग्नीन् समारोप्योदग्देवयजनान्मथित्वोदवसानीययायजंतैर्पौनराधेयिक्व विकृता विकृता ॥
॥ १४ ॥ ॥ इत्याश्वलायनश्रौतसूत्रे पूर्वषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

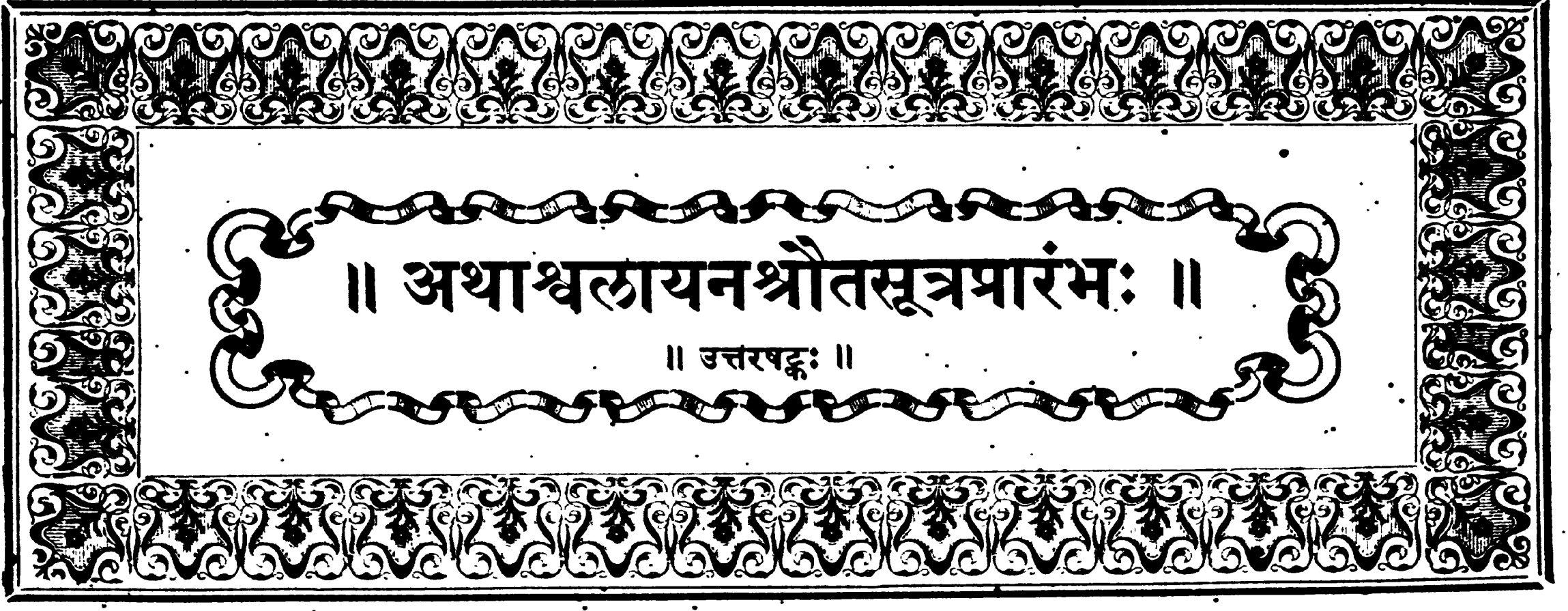
पूर्वष.
अ. ६

॥ इत्याश्वलायनश्रौतसूत्रे पूर्वषष्ठः संपूर्णः ॥

॥ ४१ ॥

॥ इत्याश्वलायनश्रौतसूत्रेपूर्वषट्कः ॥

॥ अथाश्वलायनश्रौतसूत्रप्रारंभः ॥

॥ उत्तरपङ्क्तः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ हरिः ॐ ३म् ॥ सत्राणामुक्तादीक्षोपसर्दएतेनाहासुत्यानिप्रातरनुवाकाद्युदवसानीयांतान्यंतानि
 पक्षीसंयाजांतानीतराणिद्रप्सप्राशनसख्यविसर्जनेत्वंत्यएवध्रुवाःशस्त्राणामातानाःसूक्तान्येवसूक्तस्थानेष्वहीनेषुदैवते
 नव्यवस्थास्तृचाःप्रउगेसर्वाहर्गणेषुतायमानरूपाणांप्रथमादहःप्रवर्ततेअभ्यासातिप्रैषावहउत्तमेशस्त्रेपरिधानीयायाउ
 त्तमेवचनउत्तमंचतुरक्षरद्विरुक्त्वाप्रणुयाद्वितीयादिषुत्यमूषुवाजिनंदेवजुतमितिताक्षर्यमग्रेनिष्केवल्यसूक्तानांजातवेद
 सेसुनवामसोममित्याग्निमारुतेजातवेदस्यानामारंभणीयाःपर्यासान्कद्वतोहरहःशस्यानीतिहोत्रकाद्वितीयादिष्वेवंता
 निसर्वाणिसर्वत्रान्यत्राहउत्तमाद्वैकल्पिकान्यग्निष्टोमेहर्गणमध्यगतेग्निष्टोमायनेषुवान्यान्यभ्यासातिप्रैषाभ्यामितिकौ
 त्सोविकृतौतद्गुणभावाभित्यानिहोतुरितिगौतमःसंघातादावनुप्रवृत्तत्वादच्युतशब्दत्वाच्चहोत्रकाणामपिगाणंगारि
 नित्यत्वात्सत्रधर्मान्वयस्यप्रगाथतृचसूक्तागमैष्वैकाहिकंतावदुद्धरेत् ॥ १ ॥ चतुर्विंशेहोताजनिष्टेत्याज्यमानोमित्राव
 रुणांमित्रंवयंहवामहेमित्रंहुवेपूतदक्षमयंवांमित्रावरुणापुरुुरुणाचिद्धास्तिप्रतिवांसूरउदितंइतिपठहस्तोत्रियामैत्रावरु
 णस्यायाहिसुषुमाहितंइंद्रमिद्राधिनोवृहदिंद्रेणसंहिदक्षसआदहस्वधामन्वित्येकाद्वेचंद्रोदधीचोअस्थभिरुत्तिष्ठन्नोज
 सासहभिधिविश्वाअपद्विषइतिब्राह्मणाच्छंसिनइंद्राग्नीआगतंसुतमिंद्रेअग्नानमोवृहत्ताहुवेययोरिदमियंवामस्यमन्मन
 इंद्राग्नीयुवामिमेयज्ञस्यहिस्थकृत्विजेत्यच्छवाकस्यतेपांयस्मिन्स्तुवीरन्तःस्तोत्रियोयस्मिच्छ्वःसोनुरूपएकःस्तोत्रिये

श्रौतसू.

॥ २ ॥

अहःसुयोन्योनंतरः सोनुरूपौ न चेत्सत्रो हर्गणः पळहो वै काहिकस्तथा सत्यं त्ये चोर्ध्वमनुरूपेभ्यः ऋजुनीतीनोवरुणं इंद्रं वो वि
श्वतस्परियत्सोम आसुते नर इत्यारं भणीयाः शस्त्रां स्वान्त्स्वान्परिशिष्टानावपेरं श्रुतुं विशमहाव्रताभिजिद्विश्वजिद्विशुव
त्सुसर्वं सोमसर्वपृष्ठेषु चोर्ध्वमावापात्प्रतिवांसूर उदिते व्यंतरिक्षमतिरच्छयावाश्वस्यसुन्वत इति तृचाः पर्यासाः सत्वेवमैत्रा
वरुणस्य पळहः स्तोत्रिय उत्तमः सपर्यासस्तद्वैवतमन्यं पूर्वस्य स्थाने कुर्वीतान्यत्रापि सन्निपातेन तृचं सूक्तं वानं तर्हितमेकासने
द्विः शंसैन्महावालभिदं चेच्छंसैर्ध्वमनुरूपेभ्यः आरं भणीयाभ्यो वानाभाकां स्तृचानावपेरं गायत्रीकारं सक्षपः परिषस्वजं
इति मैत्रावरुणोयः ककुभो नि धारय इति वा पूर्वीं इंद्रोपमातय इति ब्राह्मणां च्छंसीता हिमध्यं भराणामित्यच्छावाकः ॥ २ ॥
मरुत्वतीये प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरुत्तिष्ठन्न ह्यणस्पत इति ब्राह्मणस्पत्याचावपतै पूर्वौ नित्यादृहदिंद्राय गायतनकिः सुदासोरथं मि
ति मरुत्वतीया ऊर्ध्वं नित्यात्कया शुभेति च मरुत्वतीये पुरस्तात्सूक्तस्य शंसै देवं स्थितान्प्रगाथान्पृष्ठ्याभिप्लवयोरन्वहं पुनः पु
नरावर्तयेयुरेकैकं ब्राह्मणस्पत्यानां मेवं मरुत्वतीयानां ध्रुव इंद्रनिहवो धाय्यांश्च बृहत्पृष्ठं रथं तं रं वा तयोरक्रियमाणस्य योनिं
शंसैर्द्वै रूपवैराजशक्ररैवतानां च पृष्ठ्यस्तोत्रिया योन्योर्ध्वं चोस्तासां विधानमन्वहं ताभ्य ऊर्ध्वं सामप्रगाथानुक्ते रथं तं रस्यो
भयं शृणवच्चन इति बृहत् इंद्रत्रिधातुशरणं त्वमिंद्रप्रतूतिषु मोषुत्वावाधतश्चनेतिसद्विपद उपसमस्येद्विपदा मिंद्रमिदेवं तात
य इतीतरेषां पृष्ठ्य एवैकैकमन्वहं तदिदासेति च पुरस्तात्सूक्तस्य शंसै दुक्थपात्रं च मसांश्चांतरातिग्राह्यान्भक्षयंति निष्केवल्ये

उत्तरप.
अ. १

॥ २ ॥

नित्योभक्षजपःषोढशिपात्रेणभक्षिणः ॥ ३ ॥ होत्रकाणांकयानश्चित्रआभुवत्कयात्वंनऊत्यामाचिदन्यद्विशंसतय
 च्छिद्वित्वाजनाइमइतिस्तोत्रियानुरूपामैत्रावरुणस्यतंवोदस्ममृतीपहंतत्वायामिसुवीर्यमभिप्रवःसुराधसंप्रसुश्रुतंसुरा
 धसंवयंघत्वासुतावंतःकईवेदसुतेसचाविश्वाःपृतनाअभिभूतरंनरैतमिंद्रंजोहवीमियाइंद्रभुजआभरइत्येकाद्वेचैंद्रोमदा
 यवावृधेमदेमदेहिनोदिदिःसुरूपकृत्नुमूतयेधुष्मितमन्नऊतेश्रायंतइवसूर्यवण्महाँअसिसूर्योदुत्यदर्शतंवपुरुदुत्येमधुमत्त
 मास्त्वमिंद्रप्रतूर्तिपुत्रमिंद्रयशाअसींद्रकतुंनआभरेद्रज्येष्ठनआभरात्वासहस्रमाशतममत्वासूरउदितइतिब्राह्मणाच्छं
 सिनस्तरोभिर्वोविद्वसुंतरणिरित्तिपासतित्वामिदाह्योनरोवयमेनमिदाह्योयोराजाचर्षणीनायःसत्राहाविचर्षणिःस्वा
 दोरित्थाविषूवतइत्थाहिसोमइन्मदउभेयदिंद्रोदसीअवयत्त्वंशतक्रतो नकिष्टंकर्मणानशन्नत्वावृहतोअद्रयउभयंभृण
 वच्चनआवृषस्वपुरुवसोकदाचनस्तरीरसिकदाचनप्रयुच्छसियतइंद्रभयामहेयथागौरोअपाकृतयदिंद्रप्रागपागुदग्यथा
 गौरोअपाकृतमित्यच्छावाकस्यस्तोत्रियानुरूपाणांयद्यनुरूपेस्तुवीरंस्तोत्रियोनुरूपऊर्ध्वस्तोत्रियानुरूपेभ्यःकस्तमिंद्र
 त्वावसुंकंनव्योअतसीनां ॥ कदून्वस्याकृतमितिकद्वंतःप्रगाथाअपप्राचइंद्रविश्वाँअमित्रान्ब्रह्मणातेब्रह्मयुजायुनज्म्यु
 रंनोलोकमनुनेषिविद्वानितिकद्वन्व्यारंभणीयाऊर्ध्वमारंभणीयांभ्यःसद्योहजातइत्यहरहःशस्यमैत्रावरुणोस्माइदुप्रत
 वसेशासद्वहिरितीतरावहीनसूक्तेआसत्योयात्वित्यहीनसूक्तंद्वितीयमैत्रावरुणउदुब्रह्माण्यभितष्टेवेतीतरावहरहःशस्य

श्रौतसू.
॥ ३ ॥

नूनंसातइत्यंतमुत्तममहीनसूक्तानिषळहस्तोत्रियानावपत्सूदुष्यदेवःसविताहिरण्ययेतितिस्रस्तेहिद्यावापृथिवीयज्ञस्य
वोरय्यमितिवैश्वदेवंपृक्षस्यवृष्णोवृष्णेशर्धाययज्ञेनवर्धतेत्याग्निमारुतमग्निष्टोमइदमहरुक्थ्योवा ॥ ४ ॥ अभिप्लवपृष्ठ्या
हानिरथंतरपृष्ठान्ययुजानिबृहत्पृष्ठानीतराणितृतीयादिषुपृष्ठयस्यांन्वहंद्वितीयानिवैरूपवैराजशाकरैवतानितेषांयथा
स्थानेक्रियायांयोनीःशंसैत्सर्वत्रचास्वयोनिभावेन्यत्राश्विनाद्यज्ञायज्ञीयस्यत्वक्रियमाणस्यापिसानुरूपांयोनिंव्याहावं
शंसैदूर्ध्वमितरस्यानुरूपाद्धोत्रकाःपरिशिष्टानावापानुद्धृत्यमित्रं वयंहवामहेमित्रंहुवेपूतदक्षमयंवांमित्रावरुणानोमित्रां
वरुणेति तृचाःप्रवोमित्रायेतिचतुर्णांद्वितीयमुद्धरेत्प्रमित्रयोर्वरुणयोरितिषट्काव्येभिरदाभ्येतितिस्रोमित्रस्यचर्षणीधृ
तइतिचतस्रोमैत्र्योयच्चिद्धितेविशइतिवारुणमेतस्यतृचमावपेतमैत्रावरुणोनित्यादधिकंस्तोमकारणात्पंचसप्तदशेनवै
कविंशैद्वादशचतुर्विंशैपंचदशत्रिणवैकविंशतिंत्रयस्त्रिंशैद्वात्रिंशतंचतुश्चत्वारिंशैषट्त्रिंशतमष्टाचत्वारिंशैकाल्पीय
सीवैकाहेष्वेकभूयसीर्वानारंभणीयानपर्यासांअत्याऐकाहिकास्तृचाःपर्यासस्थानेषुब्राह्मणाच्छंसिनःसुरूपकृत्नुमूतयइ
तिषट्सूक्तान्यावापउक्तोमैत्रावरुणेनेहेंद्राग्नीइंद्राग्नीआगतंताहुवेययोरिदमितिनवेयंवामस्यमन्मनइत्येकादशयज्ञस्यहि
स्यइत्यच्छावाकस्यायात्विद्रोवसइतिमरुत्वतीयमानइंद्रइतिनिष्केवल्यप्रथमस्याभिप्लविकस्यमध्यंदिनइत्युक्तएतेशस्त्रे
प्रतीयादहीनसूक्तस्थानएवात्वामिंद्रयन्नइंद्रःकथामहामिंद्रःपूर्भिद्यएकइद्यस्तिगमशृंगइमामूष्विच्छंतित्वाशासनद्वहि

उत्तरष.
अ. १

॥ ३ ॥

रितिसंपाताएकैकस्यत्रयस्त्रयउक्तामरुत्वतीयैर्युजतेमनइहेहवइतिचतस्रोदेवान्हुवइतिवैश्वदेवं ॥ ५ ॥ द्वितीयस्यच
 तुविंशेनाज्यंवायोयेतेसहस्रिणइतिद्वेतीत्राःसोमासआगहीत्येकोभादेवादिविस्पृशेतिद्वैशुकस्याद्यगवाशिरइत्येकायंवां
 मित्रावरुणेतिपंचतृचागार्त्समदंप्रउगमित्येतदाचक्षतेविश्वानरस्यवस्पतिमिंद्रइत्सोमपाएकइतिमरुत्वतीयस्यप्रतिपदनु
 चराविंद्रसोमंयातऊतिरवमेतिमध्यंदिनोनिष्केवल्यस्योत्तमेविपरीतेभारद्वाजोहोताचेत्प्रकृत्याचातुर्विंशिकंतृतीयसव
 नैविश्वोदेवस्यनेतुरित्येकातत्सवितुर्वरेण्यमितिद्वैआविश्वदेवंसत्पतिमितितुवैश्वदेवस्यप्रतिपदनुचरावाज्यप्रउगेप्रति
 पदनुचराश्चोभयोर्युग्मेष्वेवमभिप्लवे ॥ ६ ॥ तृतीयस्यत्र्ययमांयोजातएवेतिमध्यंदिनस्तदेवस्यघृतेनद्यावापृथिवीइति
 तिस्रोऽनश्वोजातःपरावतोयइतिवैश्वदेवंवैश्वानरायधिषणांधारावरामरुतस्त्वमग्नेप्रथमोऽअंगिराइत्याग्निमारुतंचतुर्थ
 स्योमोजज्ञइतिनिष्केवल्यंह्याम्यग्निमस्यमेद्यावापृथिवीइतितिस्रस्ततमेअपइतिवैश्वदेवंवैश्वानरंमनसेतितिस्रःप्रयेथुं
 भंतेजनस्यगोपाइत्याग्निमारुतंपंचमस्यकयाशुभायस्तिग्मशृंगइतिमध्यंदिनःकयाशुभीयस्यतुनवम्युत्तमान्यत्रापियत्र
 निविद्धानंस्याद्धृतवतीभुवनानामभिश्चियेद्रुभुभिर्वाजवह्निरितितृचांकदुप्रियायेतिवैश्वदेवंपृक्षस्यवृष्णोवृष्णेशर्धाय
 नूचित्सहोजाइत्याग्निमारुतैषष्ठस्यसावित्राभवेतृतीयेनवैश्वानरीयंचकतरापूर्वोपासानक्तेतिवैश्वदेवंप्रयज्यवइमंस्तोम
 मित्याग्निमारुतमित्यभिप्लवःषष्ठस्तस्याग्निष्टोमावभितउक्थ्यामध्यउक्थ्येषुस्तोत्रियानुरूपामैत्रावरुणस्य ॥ ७ ॥ एह्यु

श्रौतसू.

॥ ४ ॥

ब्रवाणितं आग्निरगामिभारतः प्रवोवाजा अभिद्यवोभिप्रयांसिवाहसाप्रमंहिष्ठायगायतंप्रसोअग्नेतवोतिभिरग्निवोवृधंतम
ग्नेयंयज्ञमंध्वरंयजिष्ठंत्वाववृमहेयःसमिधायआहुत्यातेअग्नइधीमह्युभेसुश्रंद्रसर्पिषइतिद्वेएकाचाग्निंतमन्येयोवसुरातेव
त्सोमगोयमदाग्नेस्थूरंरयिंभरंप्रेष्ठंओअतिथिंश्रेष्ठंयविष्ठभारतंभद्रोनोअग्निराहुतोयदीघृतेभिराहुतंआघायेअग्निमिधंत
इमाअभिप्रणोनुमइत्यथब्राह्मणाच्छंसिनोभ्रातृव्योअनात्वंमातेअमाजुरोयथैवाह्यसिवीरयुरेवाह्यस्यसूनृतांतंतेमदंगृ
णीमसितस्वभिप्रगायतंवयमुत्वामपूर्व्य्योनइमिदंपुरेंद्रायसामगायतंसखायऽआशिषामहिंयएकइद्विदयतैयइंद्रसो
मपातमंपंद्रनोगध्येदुमध्वोमदितरमेतोन्विद्रंस्तवामसखायःस्तुहींद्रंव्यश्ववत्त्वंनइंद्राभरवयमुत्वामपूर्व्य्योनइमिदंपु
रायाहीमइंदवइतिसमाहार्योनुरूपोभ्रातृव्योअनात्वंमातेअमाजुरोयथैत्यथाच्छावाकस्येंद्रंविश्वाअवीवृधन्नुक्थमिंद्रा
यशंस्येंश्रुधीहवंतिरश्याआश्रुत्कर्णश्रुधीहवमसाविसोमइंद्रतइमामिंद्रसुतंपिबयदिंद्रचित्रमेहनायस्तेसाधिष्ठोवसेंपुरां
भिंदुर्युवाकविर्वृपाह्यसिराधसेंगायंतित्वागायत्रिणंआत्वागिरोरधीरिवेतिसूक्तानामेकैकंशिष्टावपेरन् ॥ ८ ॥ स्तोमे
वर्धमानंइमाउवांभृमयोमन्यमानाइतितिस्रइंद्राकोवामितिसूक्तैश्रुष्टीवांयज्ञोयुवांनरापुनीषेवामिमानीवांभागधेयानी
त्येतस्ययथार्थमैत्रावरुणोयस्तस्तंभयोअद्रिभिद्यज्ञेदिवइतिसूक्तैअस्तेवसुप्रतरमायात्विंद्रःस्वपतिरिमांधियमितिब्राह्म
णाच्छंसीविष्णोर्नुकमितिसूक्तैपरोमात्रयेत्यच्छावाकः ॥ ९ ॥ पृथ्व्याभिप्लवेनोक्तैअहनीआद्येआद्याभ्यांवृतीय

उत्तरप.
अ. १

॥ ४ ॥

[illegible]

11 4 11

उत्तरण.
अ. १

11 4 11

मितिद्वितीयानेवमेवपंचमेहर्नियच्चिद्विसत्यसोमपाइत्येकैकमेवमेवपष्टेहर्नीद्रायहिद्यौरसुरोअनम्रतेत्येवमेव ॥ ११ ॥
 स्तोमेवर्धमानेकोअद्यनर्योवनेनवायआयाह्यर्वाडित्यष्टर्चान्यावपेरन्नपरिष्ठात्पारुच्छेपीनातैरेप्यनतिशस्तऐद्राणित्रैष्टु
 भान्यमरुच्छब्दान्यावपेरन्नत्वेतान्यनोप्यातिशंसनमेकयाद्वाभ्यांवाप्रातःसवनैपरिमिताभिरुत्तरयोःसवनयोःपंचम
 स्येममूषुवोअतिथिमुषर्बुधमिति नवाज्यमानोयज्ञदिविस्पृशमितिद्वेआनोवायोमहेतनइत्येकारथेनपृथुपाजसावहवःसू
 रचक्षसइमाउवांदिविष्टयःपिबासुतस्यरसिनोदेवंदेवंवोवसेदेवंदेवंबृहदुगायिषेवचइतिवार्हतंप्रउगंप्रगाथानेकेद्वितीयो
 त्तमवर्जयत्पांचजन्ययाविशेंद्रइत्सोमपाएकइतिमरुत्वतीयस्यप्रतिपदनुचराववितासीत्थाहीन्द्रपित्रनुभ्यमितिमरुत्वती
 यंशाकरंचेत्पृष्ठमहानाह्यस्तोत्रियस्ताअध्यर्धकारंनवप्रकृत्यातिस्रोभवंतिताभिःपुरीषपदान्युपसंतनुयात्पंचाक्षरशःपू
 र्वाणिपंचसर्वाणिवायथानिशांतंयोनिस्थानेतुयथानिशांतंसपुरीषपदाउत्तमेनसंतानःस्वादोरित्थाविषूवतऽउपनोहरि
 भिःसुतमिंद्रंविश्वाअवीवृधन्नितित्रयस्तृचाअनुरूपःप्रेदं ब्रह्मद्रोमदायसत्रामदासइतिनिष्केवल्यं पांक्तेपूर्वेसूक्तेमरुत्वती
 यं पांक्तेनिष्केवल्येआद्येतुत्रिष्टुबुत्तमेतयोरवसानेशतक्रतोसमप्सुजिदितिमरुत्वतीयेशचीपतेनेद्येतिनिष्केवल्येनिष्केव
 ल्ये ॥ १२ ॥ ॥ इतिश्रौतसूत्रेउत्तरपट्टेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रौतसू.
॥ ६ ॥

हरिः३३म् ॥ षष्ठस्य प्रातःसवनं प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तादन्याः कृत्वोभाभ्यामनवानंतोयजंति वृषान्निद्रवृषपाणास
इंद्रवः सुषुमायातमद्रिभिर्वनोति हि सुन्वन्क्षयं परीणसो मोषुवो अस्मदभितानि पौंस्योषूणो अग्ने शृणु हित्व मीळितो ग्निहोता
रं मन्ये दास्व तं दध्यङ् हमे जनुषं पूर्वो अंगिरा इत्येव मेव माध्यं दिने ध्यधातुतत्रानवानं पित्रा सोममिन्द्रसुवानमद्रिभिरिन्द्राय
हियौरसुरो अनन्ततेति षलुपरिष्ठाच्च वृचक्रतुयाजानां प्रैषमृते सौयजमृचं चानवानमुक्तं ऋगंतैरसौयजेति प्रेष्ये देवमेव यजं
तितुभ्यं हिन्वानो वसिष्ठगा अप इति द्वादशायं जायतमनुषोधरी मणीत्याज्यमेकेन द्वाभ्यां च विग्रहं स्त्रिभिरवसानं चतुर्भिः
प्रणवो यत्रार्धं च शः पारुच्छेप्यं स्तीर्णं वर्हि रिति तृचौ सुषुमायातमद्रिभिर्युवांस्तोमेभिर्देवयंतो अश्विनो वर्मह इन्द्रवृषान्निद्रास्तु
श्रौषळोषूणोऽग्ने शृणु हित्व मीळितो ये देवासो दिव्येकादशस्थेयमददाद्रभसमृणच्युतमिति प्रउगं द्वेचैकाचपंचम एकपा
तिन्यउपोत्तम उत्तमेन वृचमभ्यासा अष्टाक्षरानवा स पूर्व्यो महानां त्रय इन्द्रस्य सोमा इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ यं त्वं रथ
मिन्द्रस्यो वृषेन्द्रमरुत्व इति तिस्र इति मरुत्वतीयमेकेनाग्नेवसाय द्वाभ्यां प्रणुयाद्वाभ्यामवसाय द्वाभ्यां प्रणुयाद्यत्र पच्छः पारु
च्छेप्यो रैवतं चेत्पृष्ठं रेवतीर्नः सधमादेरेवा इन्द्रेवतः स्तोतेति स्तोत्रियानुरूपं वेद्रया ह्युपनः प्रधान्वस्याभूरेक इति निष्केवल्यम
भित्यं देवं सवितारमोण्योरित्येकां तत्सवितुर्वरेण्यमिति द्वेदोषो आगाद्धृद्वायं द्युमद्वेह्याथर्वण ॥ स्तुहि देवं सवितारं ॥
तमुष्टुह्यंतः सिधुं सूनुं सत्यस्य युवानं ॥ अद्रोघवाचं सुशेवं ॥ सघानो देवः सविता साविषद्वसुपतिः ॥ उभे सुक्षिती सुधा

उत्तरष.
अ. २

॥ ६ ॥

तुरिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरा उद्धृत्य चोत्तमं सूक्तं त्रीणि दमित्यारौद्रमिति प्रागुत्तमायायेयज्ञेनेत्यावपतेतस्यार्धर्च
 शः प्रागुत्तमाया ऊर्ध्वचतुर्थ्याः शिष्टेशस्त्वास्वस्तिनो मिमीतामश्विना भगवति तृचइति वैश्वदेवं ॥ १ ॥ होत्रकाणां द्विप
 दास्विहो कथ्येषु स्तुवते त ऊर्ध्वमनुरूपेभ्यो विकृतानि शिल्पानि शंसेयुर्मेवावरुणस्याग्नेत्वं नो अंतमो ग्रेभवसुषमिधा समिद्धइ
 ति स्तोत्रियानुरूपा वथवालखिल्या विहरेंत दुक्तं पोळशिना सूक्तानां प्रथमद्वितीये पच्छस्तृतीयचतुर्थे अर्धर्चशः ऋक्शः पंचम
 षष्ठ्यतिमर्शवा विहरेंत पूर्वस्य प्रथमामुत्तरस्य द्वितीययो उत्तरस्य प्रथमां पूर्वस्य द्वितीयया तयोर्नानर्चा प्रथमद्वितीयाभ्यां पा
 दाभ्यामवस्येत् प्रथमद्वितीयाभ्यां प्रणुयात् तृतीयोत्तमाभ्यामवस्येत् तृतीयोत्तमाभ्यां प्रणुयादेवं व्यतिमर्शमर्धर्चश उत्तरे एवं
 व्यतिमर्शमृक्श उत्तरे विपरिहरे देवोत्तमे सूक्ते गायत्रे सर्वत्रे मानिवां भागधेयानीति प्रागुत्तमाया आहूय दूरोहणं रोहं दंसः शु
 चिषदिति पच्छोर्धर्चशस्त्रिपद्याचतुर्थमनवानमुक्त्वा प्रणुत्यावस्येत् पुनस्त्रिपद्यार्धर्चशः पच्छएव सप्तममेतदूरोहणं मावां रा
 जानाविति नित्यमैकाहिकमिति नुहौडिना वथमहावालभिदेतान्येव षड्सूक्तानि व्यतिमर्शपच्छो विहरेंद्व्यतिमर्शमर्धर्च
 शो व्यतिमर्शमृक्शः प्रगाथांते पुचानुपसंतानं ऋगावानमेकपदाः शंसेदिन्द्रो विश्वस्य गोपतिरिन्द्रो विश्वस्य भूपतिरिन्द्रो विश्व
 स्य चेतर्दिन्द्रो विश्वस्य राजतीति चतस्र एकां महाव्रतादाहरें त्रयोविंशतिमष्टाक्षरान्पादान् महानाम्नीभ्यः सपुरीषाभ्यः पोळ
 शिनोक्तः प्रतिगरोन्यत्रैकपदाभ्यो वकृष्यैकपदा अविहरंश्चतुर्थं शंसेत्समानमन्यत् ॥ २ ॥ ब्राह्मणाच्छंसिर्न इमानु कं भुवना

श्रीतसू-

॥ ७ ॥

सीपधामेतिपंचायावाजंदेवहितंसनेमेतिस्तोत्रियानुरूपावपप्राचइंद्रेतिसुकीर्तिस्तस्यार्धर्चशश्चतुर्थीमथवृषाकपिशंसैद्य
थाहोताज्याद्यांचतुर्थेपंक्तिशंसंत्विहाप्रणवांतश्चप्रतिगरोद्वितीयेपांक्तावसानेतस्मादूर्ध्वकुंतापंतस्यादितश्चतुर्दशविग्राहं
निनदंशंसैत्तृतीयेषुपादेषूदात्तमनुदात्तपरैयत्प्रथमतंनिनदैत्तदपिनिदर्शनायोदाहरिष्यामः । इदंजनाउपश्रुत । नराशं
सुस्तदिष्यते । षष्टिसहस्रानवतिचकौरमआरुशमेषुदद्महो३मोथामोदैवोमित्यस्यप्रतिगरश्चतुर्दश्यामेकेनद्वाभ्यांचवि
ग्रहःशेषोर्ध्वर्चशएताअश्वाआप्लवंतइतिसप्ततिपदान्यष्टादशवानवाद्यान्यलाबुकैनिखातकमितिसप्तयदीहनत्कथंहनत्
र्याकारपुनःपुनरितिचैतैविततौकिरणौद्वावितिषळनुष्टुभौदुंभुभिमाहननाभ्यांजरितरोथामोदैवकोशबिलेजरितरोथा
मोदैवरजनिग्रंथेर्धानांजरितरोथामोदैवोपानहिपादंजरितरोथामोदैवोत्तरांजनीमांजन्यांजरितरोथामोदैवोत्तराजनी
वर्त्मन्यांजरितरोथामोदैवेतिप्रतिगरावसानेष्विहेत्थप्रागप्रागुदगितिचतस्रोद्वेधाकारंप्रणवेनासंतन्वन्नलाबूनिजरि
तरोथामोदैवो ३ ॥ पृषातकानिजरितरोथामोदैवो ३ ॥ अश्वत्थपलाशंजरितरोथामोदैवो ३ ॥ पिपीलिकावटोजरि
तरोथामोदैवो ३ मितिप्रतिगराःप्रणवेषुभुगित्यभिगतइतित्रीणिपदानिसर्वाणियथानिशांतंश्वाजरितरोथामोदैवपण
शदोजरितरोथामोदैवगोशफोजरितरोथामोदैवेतिप्रतिगरावीमेदेवाऽअक्रंसतेत्यनुष्टुप्पत्नीयीयप्स्यतेजरितरोथामोदै
वहोताविष्टीमेनजरितरोथामोदैवेतिप्रतिगरावादित्याहजरितरंगिरोभ्योदक्षिणामनयन्नितिसप्तदशपदान्योहजरितरो

उत्तरप.
अ. २

॥ ७ ॥

श्रौत सू.

॥ ८ ॥

सप्रगाथानि सर्वपृष्ठेषु पृष्ठानि पृष्ठे संस्था अग्निष्टोमः प्रथमं षोडशी चतुर्थं मुख्या इतर इति पृष्ठः प्रत्यक्षपृष्ठो न्यैः परोक्षपृष्ठेण
तैर्वोपसृष्टैर्वैरूपादीनामभावे पृष्ठः स्तोमः पदमानभावं आपकर्ष्य पृष्ठस्तनूपृष्ठो होतुश्चेच्छयैतनौ धसे ॥ ४ ॥ अभिजि
हृहृत्पृष्ठ उभयसामायद्यपि रथं तरं यज्ञाय जीयस्य स्थाने पिववांस्त्विह सामप्रगाथः पिवासो मंतमुष्टुहीति मध्यं दिनं स्तयोरै
काहिके पुरस्तादन्ये वा शंसेयुरेते एवेति गौतमः सप्तदशत्वात्पृष्ठस्य यावत्यो यावत्यः कुशानां नवतो दशतो वा निष्के वल्ये ताव
तिसूक्ता मध्यं दिनाः स्युरिति महान्यायो मरुत्वतीयस्योत्तमे विपरीते चातुर्विंशिकं तृतीयसवनं मभिष्टुवत्र्यहः पूर्वस्वरसा
मानः स्वराणित्विह पृष्ठानि ते पांस्तोत्रियाय ज्ञायथा अपूर्व्यं मत्स्यपायिते मह एमेनं प्रत्येतनेत्याद्यो वा सर्वेषां वयं घत्वा सुतावं
त इति तिस्रो बृहत्पृष्ठे साधिष्टो वस इति पठनुष्टुभ इत्यनुरूपाः स्तोत्रिये यथा युक्ता बृहती तथा नुरूपे स्थायी न्येतानि यथा बृ
हद्रथं तरे ॥ ५ ॥ विषुवादिवाकीर्त्य उदिते प्रातरनुवाकः पृथुपाजा अमर्त्य इति षड्धा ग्याः सामिधेनीनां सौर्यः सवनीय
स्योपालंभ्यः सोमापौ णो वासमुद्रादूर्भिरित्याज्यं त्यं सुमेपंकया शुभेति च मरुत्वतीयं महादिवाकीर्त्यं पृष्ठं विभ्राड् बृहत्पिब
तु सोम्यं मधु नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इति स्तोत्रियानुरूपौ यदि बृहद्रथं तरे पवमानयोः कुर्युर्यो नी एनयोः शंसेद्रथं तरस्य
पूर्वमाद्ये भवतो न्याभिरपि संनिपात उत्तमस्त्विह सामप्रगाथो नृणामुत्त्वानृतमंगीभिर्हव्यैरिति तिस्रो यस्तिग्मशृंगोभित्यं
मेषभिर्द्रस्यनुवीर्याणीत्येतस्मिन्नैर्द्रीनिविदंशस्त्वांशं से देवोत्तराणि षट् दिवश्चिदस्य सुत इत्त्वं मेषप्रपूर्वी वृषामदः प्रमंहिषाय

उत्तरप.

अ. २

॥ ८ ॥

त्यमृष्वितीहताक्ष्यमंततस्तस्यैकाशस्त्वाह्वयदूरोहणंरोहेदितिनिष्केवल्यं विकर्णचेद्ब्रह्मसामोर्ध्वमनुरूपात्तं वोदस्ममृतीष
 हंमभिप्रवःसुराधसमितिब्राह्मणाच्छंसीश्यैतनौधसयोर्योनीशंसंनौधसस्यपूर्वांश्यैतस्योत्तरांमेतद्धोत्रकाणांयोनिस्थानं
 यच्चप्रगाथआह्वानमेताभ्यस्तत्पंचाहावपरिमितत्वादुत्तमेनाभिप्लविकेनोक्तं तृतीयसवनंमैकाहिकौतुप्रतिपदनुचरौभा
 संचयज्ञायज्ञीयस्यस्थानेपृक्षस्यवृष्णोऽअरुपस्यनूसहइतिस्तोत्रियानुरूपांमूर्धानंदिवोअरतिंपृथिव्यामूर्धादिवोनाभिर
 ग्निःपृथिव्याइतिवान्यासुचेदेवंलिंगास्वतोनुरूपंआवृत्ताःस्वरसामानः ॥ ६ ॥ विश्वजितोग्निंरइत्याज्यंचतुर्विंशेनम
 ध्यंदिनोवैराजंतुपृष्ठंसन्युंखंबृहतश्चयोनिंप्राग्वैरुपयोन्याहोत्रकाणांपृष्ठानिशाकरवैरुपरैवतानितेयोनीःशंसंतिवामदे
 व्यस्यमैत्रावरुणउक्थेब्राह्मणाच्छंसिनःकालेयस्याच्छावाकैकाहिकौस्तोत्रियावेतयोर्योनीताअंतरेणकद्वतश्चैतेषामेव
 पृष्ठानांसामप्रगाथान्सत्रामदासोयोजातएवाभूरेकइतिसामसूक्तानिपुरस्तात्सूक्तानामुक्तं तृतीयसवनंमुत्तमेनपृष्ठयाहै
 काहिकौतुप्रतिपदनुचरौबृहच्चेदग्निष्टोमसामंत्वमग्नेयज्ञानामितिस्तोत्रियानुरूपाविति नवरात्रःसर्वेग्निष्टोमाउक्थ्यानेकै
 स्वरसाम्नोद्वितीयमाभिप्लविकैर्गौरायुरुत्तरंत्र्यहकृषेपूर्वस्मात्र्यहात्सवनशोयथांतरंगौरायुरुत्तरात्पळहकृषेयुग्मेभ्योगौ
 रयुजेभ्यआयुर्दशरात्रेपृष्ठ्यःपळहःपूर्वत्र्यहःपुनश्छंदोमानत्वत्रस्थायिवैरुपंतृतीयंप्रथमस्यछांदोमिकस्यद्विपूक्तोमध्यं
 दिनोवैषुवतेनिविद्धानेपूर्वेचद्वितीयस्यशंसामहामहश्चित्त्वमिंद्रपित्रासोममभितमस्यद्यावापृथिवीमहांइंद्रोनृवदितिम

रुत्वतीयमपूर्व्यापुरुतमानितांसुतेकीर्तित्वमहँद्रयोहदिवश्चिदस्यत्वंमहँद्रतुभ्यमिति निष्केवल्यं तृतीयस्येन्द्रस्वाहा
 गायत्सामतिष्ठाहरीप्रमंदिनइमाउत्वेतिमरुत्वतीयसंचत्वेजग्मुरितिसूक्तेआसत्योयात्वंभुवंतत्तइंद्रियमितिनिष्केव
 ल्यमायाहिवनसेमानुकंभ्रुरेकइतिद्विपदासूक्तानिपुरस्ताद्वैश्वदेवसूक्तानामितिनुसंमूढः ॥ ७ ॥ व्यूहश्चेत्पृष्ठस्यो
 त्तरेत्र्यदेमध्यंदिनेषुगायत्रांस्तृचानुपसंशस्यतेषुनिविदोदध्यादिमंनुमायिनंहुवेत्यमुवःसत्रासाहमरुत्वौइंद्रमीदृस्तमिंद्रं
 वाजयामस्वयंहयेनवाइदमुपनोहरिभिःसुतमितित्रैष्टुभान्येषांतृतीयसवनानिचतुर्थेहन्यादेवोयातुप्रद्यावेतिवासिष्ठं
 ऋभुभ्यःप्रशुकैत्विति वैश्वदेवैश्वानरस्यसुमतौकईव्यक्ताअग्निनरइत्याग्निमारुतमष्टादशोत्तमेविराजोद्विपदाएकादश
 मारुतएकविंशतिवैश्वदेवसूक्तेपंचमस्योदुप्यदेवःसवितादमूनाइतितिस्रोमहीद्यावापृथिवीइहज्येष्ठेइतिचतस्रं ऋभुर्वि
 भ्वास्तुषेजनमिति वैश्वदेवैहविष्पांतवपुर्नुतदग्निर्होतागृहपतिःसराजेतितिस्रइत्याग्निमारुतमुत्तमावैश्वदेवसूक्तेसाध्या
 सोत्तमाजातवेदस्येसर्वत्राध्यासानुपसमस्यप्रणयात्पृष्ठस्योदुप्यदेवइतिगार्त्समदैकिमुश्रेष्ठउपनोवाजाइतित्रयोदशार्भ
 वैचतस्रश्चवैश्वदेवसूक्तेतृचमंत्यमुद्धरेदिति वैश्वदेवमहश्चकृष्णमध्वोवोनामसप्रत्नथेत्याग्निमारुतमितिपृष्ठयः ॥ ८ ॥
 अथछंदोमाःसमुद्रादूर्मिरित्याज्यमावायोभूषथुचिपाउपनःप्रयाभिर्यासिदाश्वासमच्छानोनियुद्भिःशतिनीभिरध्वरैप्र
 सोताजीरोअध्वरेष्वस्थाद्येवायवहंद्रमादनासौयावांशतंनियुतोयःसहस्रमित्येकपातिन्यःप्रयद्वांमित्रावरुणास्पर्धन्ना

गोमतानासत्यारथेनानोदेवशवसायाहिशुष्मिन्प्रवोयज्ञेषुदेवयंतोअर्चन्प्रक्षोदसाधायसासन्नएषेतिप्रउगंमाध्यंदिनेसू
 केविपरिहृत्येतरयोर्निविदोदध्यादेवमुत्तरयोश्चतुर्थपंचमेअभित्वादेवसवितःप्रेतांयज्ञस्यशंभुवायंदेवायजन्मनइतितृ
 चाएभिरग्नेदुवइतिवैश्वदेवैर्नित्यानिद्विपदासूक्तानिर्वैश्वानरोअजीजनदित्येकांसविश्वंप्रतिचाकृपहतूनुत्सृजतेवशी ॥
 यज्ञस्यवयउत्तिरन् ॥ वृषापावकदीदिह्यग्नेवैश्वानरद्युमत् ॥ जमदग्निभिराहुतः ॥ प्रयद्वस्त्रिष्टुभंदूतंवइत्याग्निमा
 रुतं ॥ ९ ॥ द्वितीयस्याग्निवोदेवमित्याज्यंकुविदंगनमसायेवृधासःपीवोअन्नांरयिवृधःसुमेधाउच्छन्नपंसःसुदिनाअरि
 प्राइत्येकपातिन्यउशंतादूतानदभायगोपायावत्तरस्तन्वोयावदोजइत्येकाद्वेचप्रतिवाँसूरऽउदितेसूक्तैर्धेनुःप्रत्नस्यकाम्यं
 दुहानाब्रह्माणइंद्रोपयाहिविद्वानूध्वोऽअग्निःसुमतिंवस्वोअश्रैदुतस्यानःसरस्वतीजुपाणेतिप्रउगंहिरण्यपाणिमृतयइति
 चतस्रोमहीद्यौःपृथिवीचनोयुवानापितरापुनरितितृचौदेवानामिदवइतिवैश्वदेवमृतावानंवैश्वानरमृतस्यज्योतिषस्पृ
 त्तिं ॥ अजस्रंघर्ममीमहे ॥ दिविपृष्टोअरोचताग्निर्वैश्वानरोमहान् ॥ ज्योतिषावाधतेतमः ॥ अग्निःप्रत्नेषुधामसुकामो
 भूतस्यभव्यस्य ॥ सत्राळेकोविराजति ॥ क्रीळंवःशर्धोग्नेमृळेत्याग्निमारुतं ॥ १० ॥ तृतीयस्यागन्ममहेत्याज्यंप्रवी
 रयाशुचयोदद्रिरेतेतेसत्येनमनसगदीध्यानादिविक्षयंतारजसःपृथिव्यामाविश्ववाराश्विनागतनोयंसोमइंद्रतुभ्यंसुन्व
 आनुप्रब्रह्माणोअंगिरसोनक्षंतसरस्वतीदेवयंतोहवंतआनोदिवोबृहतःपर्वतादासरस्वत्यंभिनोनेषिवस्यइतिप्रउगमेक

पातिन्यउत्तमोदोपोआगात्प्रवांमहिद्यवीअभीतितृचाविंद्रइपेददातुनस्तेनोरत्नानिधत्तनेत्येकाद्वेचयेत्रिंशतीतिवैश्वदेवै
 वैश्वानरोनऊतयआप्रयातुपरावतः ॥ अग्निर्नःसुष्टुतीरुप ॥ वैश्वानरोनआगमदिमंयज्ञंसजरूप ॥ अग्निरुक्थेनवा
 हसा ॥ वैश्वानरोअंगिरोभ्यःस्तोमउक्थंचचाकनत् ॥ ऐषुद्युमंस्वर्यमत् ॥ मरुतोयस्यहिप्राग्नयेवाचमित्याग्निमारुतं
 ॥ ११ ॥ दशमेहन्यनुष्टुभांस्थानेग्निरुदीधितिभिररण्योरितितृचमाग्नेयेकताउपाअपस्वसुस्तमइतिपच्छोद्विपदांत्रि
 रुपस्यआशुभ्रायातमश्विनास्वश्वेतिनृचमाश्विनेकतास्तोकसूक्तस्यद्वितीयतृतीययोःस्थानेग्रेघृतस्यधीतिभिरुभेसुश्रंद्र
 सर्पिपइत्येतैइदमापःप्रवहतेत्येतस्याःस्थानआपोअस्मान्मातरःशुंधयंत्वित्यच्छावोअग्निमवसेप्रत्यस्माइतितृचयोःस्थाने
 च्छानःशीरशोचिपंप्रतिश्रुतायवोधृषदितितृचावच्छावाकःपरित्वाग्नेपुरंवयमित्येतस्याःस्थानेग्रेहंसिन्यत्रिणमित्युत्तिष्ठ
 तावपश्यतेत्येतस्याःस्थानउत्तिष्ठन्नोजसासहेत्युरुविष्णोविक्रमस्वेतिघृतयाज्यास्थानेभवामित्रोनशेव्योघृतासुतिरित्य
 हरहश्चाहर्गणेषुयत्रैतदहःस्यात्सिनीवाल्याअभ्यस्येदित्येकेनास्मिन्नहनिकेनचित्कस्यचिद्विवाच्यमविवाक्यमित्येतदा
 चक्षतेसंशयेब्रह्मिर्वेदिस्वाध्यायप्रयोगोतर्वेदीत्येकेनव्यंजनेनोपहितेनवार्थःप्रत्यसित्वाप्रायश्चित्तंजुहुयुरग्नेतमद्याश्वंन
 स्तोमैरित्याज्यंपंचाक्षरेणविग्रहोदशाक्षरेणवात्वारथंयथोतयइत्येतस्याःस्थानेत्रिकद्रुकेषुमहिषोयवाशिरमितिसखाय
 आशिषामहीतितिस्रउष्णिहोमरुत्वाँइंद्रेतिमंरुत्वतीयंकयानश्चित्रआभुवदित्येतासुरथंतरंपृष्ठंतस्ययोनिंशंसैदृहतश्चगा

णगारिंदंशरात्रेयुग्मान्वयत्वात्ताक्ष्येणैकपदा उपसंशस्य कृगावानमेकपदाः शंसोदिंद्रोविश्वस्यगोपतिरितिचतस्रऽउत्तम
 योपसंतानोयइंद्रसोमपातमइतिषलुष्णिहोयुधमस्यतइतिनिष्केवल्यंतत्सवितुर्वृणीमहइत्येतस्याःस्थानेभित्यंदेवंसवि
 तारमोण्योरित्यृभुक्षणइत्यार्भवपश्वानतायुमितिद्वैपदंसमिद्धमग्निंसमिधागिरागृणइतितृचश्चद्विप्रतीकंजातवेदस्यचतु
 र्धनव्यूहस्येतराणिसूक्तानि वामदेव्यमग्निष्टोमसामाग्निंरोदीधितिभिररण्योरितिस्तोत्रियानुरूपावग्निष्टोमइदमहरू
 ध्वंपक्षीसंयाजेभ्यः ॥ १२ ॥ गार्हपत्येजुह्वतीहरमेहरमध्वमिहधृतिरिहस्वधृतिरग्नेवाद्स्वाहावाळित्याग्नीध्रीयउप
 सृजंधरुणमातरंधरुणोधयन् । रायस्योषमिषमूर्जमस्मासुदीधरत्स्वाहेतिसदःप्रसृप्यमानसेनस्तुवतैयहिंस्तुतंमन्येता
 ध्वर्यवित्याह्वयीतहोहोतरितीतरआयंगौःपृश्निरकमीदित्युपांशुतिष्ठःपराचीःशस्वाव्याख्यास्वरेणचनुहोतृन्व्याचक्षी
 तदेवावाअध्वर्योप्रजापतिगृहपतयःसत्रमासतोहोतस्तथाहोतरित्यध्वर्युःप्रतिगृणात्यवसितेवसितेदशसुपदेयुतेपांचि
 त्तिःस्रुगासी३त् । चित्तमाज्यमासी३त् । वाग्वेदिरासी३त् । आधीतंवहिरासी३त् ॥ केतोअग्निरासी३त् । विज्ञा
 तमग्नीदासी३त् । प्राणोहविरासी३त् । सामाध्वर्युरासी३त् । वाचस्पतिर्होतासी३त् । मनउपवक्तासी३त् ।
 तेवाएतंग्रहमगृह्यत । वाचस्पतेविधेनामन् । विधेमतेनाम । विधेस्त्वमस्माकंनान्नाद्यांगच्छ । यांदेवाःप्रजा
 पतिगृहपतयःकृद्धिमराभुवंस्तमृद्धिरात्स्यामइत्यपत्रजत्यध्वर्युरथप्रजापतेस्तनूरितरउपांश्वनुद्रवतिब्रह्मोद्यंचान्नादाचा

श्रौतसू.
॥११॥

अपह्नीचभद्राचकल्याणीचानिलयाचापभयाचानासाचानाप्याचानाधृष्याचाप्रतिधृष्याचापूर्वाचाभ्रातृव्याचेतित
न्वोभिर्गृहपतिरितिहैकआहुःसोस्यलोकस्यगृहपतिर्वायुर्गृहपतिरितिहैकआहुःसोतरिक्षलोकस्यगृहपतिरसौवैगृहपति
र्योसौतपत्येषपतिर्कृतवोगृहाः ॥ येषांवैगृहपतिर्देवविद्वान्गृहपतिर्भवतिराध्नोतिसगृहपतीराध्नवंतितेयजमानाः ॥
येषांवाअपहतपाप्मानंदेवविद्वान्गृहपतिर्भवत्यपसगृहपतिःपाप्मानंहतेपतेयजमानाः पाप्मानंघ्नतेध्वर्योअरात्स्मेत्युच्चै
रेषांयाज्यैपवपट्टकारो नानुवपट्टरोत्युक्तं वपट्टारानुमंत्रणमरात्स्महोतरित्यध्वर्युःप्रत्याहमनसाध्वर्युर्ग्रहं गृहीत्वामनसा
भक्षमाहरतिमानसेषुभक्षेभुमनसोपह्वानभक्षणेमनसात्मानमाप्याय्यौदुंवरींसमन्वारभ्यवाचंयच्छंत्यानक्षत्रदर्शनात्त
त्रानधरान्पाणींश्चिकीर्षेरन्द्श्यमानेष्वध्वर्युमुखाःसमन्वारब्धाःसर्पत्यातीर्थदेशाद्युवंतमिद्रापर्वतापुरोयुधेतिजपंतौ
ध्वर्युपथेनेत्येकेदक्षिणस्यहविर्धानस्याधोक्षेणेत्येकेप्राप्यवरान्वृत्वावाचंसृजंतैयदिहोनमकर्मयदित्यरीरिचाम । प्रजा
पतितत्पितरमप्येतित्यथवाचंनिह्वंतंवागैतुवागुपैतुवागुपमैतुवागित्युत्करदेशेसुब्रह्मण्यांत्रिराह्वयवाचंसृजंतै नित्य
स्त्विहवाग्विसर्गएतावत्सात्रंहोतृकर्मान्यत्रमहाव्रतात्तदेपाभियज्ञगाधागीयते ॥ अतिरात्रश्चतुर्विंशंषष्ठहावभिजित्स्व
राः ॥ विषुवान्विश्वजिच्चैवच्छंदोमादशमव्रतं ॥ प्रायणीयश्चतुर्विंशंषष्ठ्योभिप्लवएवच ॥ अभिजित्स्वरसामानोविषु
वान्विश्वजित्तथा ॥ छंदोमादशमंचाहउत्तमंतुमहाव्रतं ॥ अहीनैकाहःसत्राणांप्रकृतिःसमुदाह्रियते ॥ यद्यन्यधीयतेपू

उत्तरपं.
अ. २

॥११॥

वधीयतेतंप्रतिग्रामंत्यहानिपंचविंशतिर्येवंसंवत्सरोमितः ॥ एतेषामेवप्रभवस्त्रीणिषष्टिशतानियदितितद्येकेचनछांदो
 ग्येवाध्वर्यवेवाहोत्रामर्शाःसमाम्नातानतान्कुर्यादकृत्स्नत्वाद्धौत्रस्यलंदोगप्रत्ययंस्तोमःस्तोत्रियःपृष्ठसंस्थेत्यध्वर्युप्रत्ययं
 तुव्याख्यानंकामकालदेशदक्षिणानांदीक्षोपसंप्रसवसंस्थोत्थानानामेतावत्त्वंहविषामुच्चैरुपांशुतायांहविषांचानुपूर्व्यं
 मेतेभ्यएवाहोभ्योहीनैकाहान्पश्चात्तरान्व्याख्यास्यामः ॥ १३ ॥ एतद्विदंब्रह्मचारिणमनिराकृतिनैसंवत्सरावमंचा
 रयित्वाव्रतमनुयुज्यानुकोशिनेप्रव्रूयादुत्तरमहर्महानाम्नीरग्रउदगयनेपूर्वपक्षेऽश्रोष्यन्वहिर्गामात्स्थालीपाकंतिलमिश्रं
 श्रपयित्वाचार्यायवेदयीतंविदितेव्रतसंशयान्पृष्ट्वालघुमात्राच्चेदापत्कारितास्युरन्वारब्धेजुहुयादग्नावग्निश्चरतिप्रविष्टं
 ऋषीणांपुत्रोअधिराजएषः ॥ तस्मैजुहोमिहविषाघृतेनमादेवानांमोमुहद्भागधेयंमोअस्माकंमोमुहद्भागधेयंस्वाहा ॥
 यातिरश्चीनिपद्यतेहंविधरणीइति ॥ तांत्वाघृतस्यधारयायजेसम्वाधनीसहंस्वाहा ॥ यस्मैत्वाकामकामायवयंसम्वाह्यज
 महे ॥ तमस्मभ्यंकामंदत्त्वाधेदंत्वंघृतंपिवस्वाहा ॥ अयंनोअग्निर्वरिवःकृणोत्वयंमृधःपुरएतुंप्रभिदन् ॥ अयंशत्रुन्जयतु
 जहृषाणोयंवाजंजयतुवाजसातौस्वाहा ॥ असूर्यंत्यैचानुमत्यैचस्वाहा ॥ प्रदात्रेस्वाहा ॥ व्याहृतिभिश्चपृथग्घृत्वाहितंस्था
 लीपाकंसर्वमशानेतिभुक्तवंतमपामंजलिपूर्णमादित्यमुपस्थपयेत्त्वंव्रतानांव्रतपतिरसिं व्रतंचरिष्यामितच्छक्रेयंतेनशके
 यंतेनराध्यासमितिंसमाप्यसंमील्यवाचंयच्छेत्कालमभिसमीक्षमाणोयदासमयिष्यादाचार्येणैकरात्रमध्यायोपपादना

श्रौतसू.

॥१२॥

त्रिरात्रं वानित्याध्यायेन तमेव कालमभिसमीक्षमाण आचार्यो हतेन वाससा त्रिः प्रदक्षिणं शिरःसमुखं वेष्टयित्वा हतं कालमे
वंभूतोऽस्वपन् भवेति तं कालमस्वपन्नासीतां नुवक्ष्यमाणं पराजितायां दिश्यग्निं प्रतिष्ठाप्या सिमुदकमंडलुं मश्मानमित्युत्तर
तोऽग्नेः कृत्वा वत्सतरीं प्रत्यगुदगं श्रवणे वध्वा पश्चादग्नेराचार्यस्तृणेषूपविशेत् पराजितां दिशमभिसमीक्षमाणो ब्रह्मचारी
लेपान्परिमृज्य प्रदक्षिणमग्निमाचार्यं च कृत्वोपसंगृह्य पश्चादाचार्यस्योपविशेत् तृणेष्वेव प्रत्यगदक्षिणाभिसमीक्षमाणः पृष्ठेन
पृष्ठं संधाय ब्रूयान् मनसामहानाग्नीर्भो ३ अनुब्रूहीति पुनः पृष्ठानुकोशिनैः समील्यैवानुब्रूयात्सपुंरीषपदास्त्रिरनूच्योन्मुच्यो-
ष्णीषमादित्यमीक्षयेन्मित्रस्य त्वाचक्षुषा प्रतीक्षेन्मित्रस्य त्वाचक्षुषा समीक्षेन्मित्रस्य वश्चक्षुषानुवीक्षेत् इति दिशः संभाराः पुन
रादित्यं मित्रस्य त्वाचक्षुषा प्रतिपश्यामि योऽस्मान्द्वेष्टियं च वयं द्विष्मस्तं चक्षुषोर्हेतुर्कच्छत्विति भूमिमुपस्पृशेद्गृह्णातम
इच्छानमक्रुषिभ्यो मंत्रं कृद्भ्यो मंत्रपतिभ्यो नमो वो अस्तु देवेभ्यः शिवानः शंतमा भव सुमृळीकासरस्वति माते व्योम संदृशि ॥
भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः शनं इंद्राग्नी भवताम वोभिः स्तुपे ज नं सुव्रतं न व्यसीभिः कयानश्चित्रा भुवदिति तिस्रः स्योना पृ
थिवि भवेति स माप्यसमानं संभारवर्जं मे षड्वयोः स्वाध्यायधर्म आचार्यवदेकः फाल्गुनाद्याः श्रवणाया अनधीतपूर्वाणाम
ध्यायस्तैष्याद्यधीतपूर्वाणामधीतपूर्वाणां ॥ १४ ॥ इत्याश्वलायनश्रौतसूत्रे उत्तरषट्के द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥
हरिः ॐ ॥ उक्तप्रकृतयोहीनैकाहाः सिद्धैरहोभिरहामतिदेशो नतिदेशे त्वेकाहो ज्योतिष्टोमो द्वादशशतदक्षिणस्ते

उत्तरष.
अ. ३

॥१२॥

नशस्यमेकाहानां गोआयुषीविपरीतेद्व्यहानां त्र्यहानां पृष्ठ्यत्र्यहः पूर्वोभिस्तु वत्र्यहो वैवंप्रायाश्चदक्षिणा अर्वागतिरात्रेभ्यः
 साहस्रास्त्वतिरात्राद्व्यहारुयहाश्चयेभूयांसख्यहादहीनाः सहस्रं तेषां त्र्यहप्रसंख्यायान्वहंततः सहस्राणि समावत्वेवदक्षि
 णानयेयुरतिरिक्तास्तूत्तमेधिका अतिदिष्टानां स्तोमपृष्ठसंस्थान्यत्वादनन्यभावो नित्यानैमित्तिकाविकारामाध्यंदिनेतुहो
 तुर्निष्केवल्येस्तोमकारितं शस्यं तत्रोपजनस्ताक्षर्यवर्जमग्रे सूक्तानां हानौ तत एवोद्धारोयेर्वाक्लवृतस्तोमाः स्युस्तृचा एवत
 त्रसूक्तस्थानेषु यथानित्यानि विदोभ्युदियात् ॥ १ ॥ उक्तानि चातुर्मास्यानि सोमान्वक्ष्यामः पर्वणां स्थानेषूपकानेकेषु
 रिधौ पशुनि युजंति वैश्वदेव्याः स्थाने प्रथमं पृष्ठ्याहर्जनिष्ठा उग्र उग्रो जज्ञ इति मध्यं दिनं एकाहिका होत्राः सर्वत्र प्रथमसांपाति
 केष्वहः स्वेकाही भवत्सु वैश्वानरपार्जन्ये हविषी अग्नीषोमीयस्य पशोः पशुपुरोळाशे न्वायातयेयुः प्रातः सवनिकेषु पुरोळांशेषु
 वैश्वदेव्याहर्वीप्यन्वायातयेयुः वैश्वदेवः पशुर्वाहस्पत्यानूवंध्यावरुणप्रघासस्थाने द्व्यह उत्तरस्याहः प्रातः सवनिकेषु पुरोळा
 शेषु वरुणप्रघासहर्वीप्यन्वायातयेयुः मारुतवारुणौ पशून्मंत्रावरुण्यनूवंध्याग्निष्टोम एं द्राग्नस्थाने साकमेधस्थाने त्र्यहोतिरां
 त्रांतौ द्वितीयस्याहो नु सवनं पुरोळाशेषु पूर्वेषु हर्वीपितृतीये हन्युपांश्वंतर्यामाहुत्वा पाण्डर्वप्रातः सवनिकेषु कृत्स्नं माध्यं
 दिनेषु माहेंद्राण्यंतरेण घृतयाज्ये दक्षिणे मार्जालीये पित्र्या तत्रोपस्थानं यथानतिप्रणीय चरतामनूवंध्यायाः पशुपुरोळाशं
 आदित्यमन्वायातयेयुराग्नेर्यै द्राग्नैकादशिनाः पशवः सौर्या नूवंध्याग्निष्टोमः शुनासीरीयायाः स्थाने प्रातः सवनिकेषु पुरो

श्रौतसू.
॥१३॥

ळाशेषुशुनासीरीयायाहवींय्यन्वायातयेयुर्वायव्यःपशुराश्विन्यनूवंध्यान्वहंपंचाशच्छोदक्षिणाः ॥ २ ॥ अथराजसू
याःपुरस्तात्फाल्गुन्याःपौर्णमास्याःपवित्रेणाग्निष्टोमेनाभ्यारोहणीयेनयजेतपौर्णमास्यांचातुर्मास्यानिप्रयुंक्तैनित्यानिप
र्वाणिचक्राभ्यांतुपर्वांतरेषुचरंत्यहर्विपर्ययंपक्षविपर्ययंवासंवत्सरांतेसमानपक्षेभिषेचनीयदशपेयाउक्थ्योबृहत्पृष्ठउभय
सामाभिषेचनीयःसंस्थितेमरुत्वतीयेदक्षिणतआहवनीयस्यहिरण्यकशिपावासीनोभिषिक्तार्यपुत्रामात्यपरिवृतायराज्ञै
शौनःशेषमाचक्षीतहिरण्यकशिपावासीनऽआचष्टेहिरण्यकशिपावासीनःप्रतिगृणातियशोवैहिरण्ययशसैवैनंतत्समर्ध
यत्योमित्युचःप्रतिगरेण्वंतथेतिगाथायाओमितिवैदैवंतथेतिमानुषदैवेनचैवैनंतन्मानुषेणचपापादेनसःप्रमुंचतितस्मा
द्योराजाविजितीस्यादप्ययजमानआख्यापयेतैवैतच्छौनःशेषमाख्यानंनहास्मिन्नल्पचनैनःपरिशिष्यतेसहस्रमाख्यात्रे
दद्याच्छतंप्रतिगरित्रैयथास्वमासनेंसंस्पृष्टिभिश्चरित्वादशपेयेनयजेततत्रदशदशैकैकंचमसंभक्षयेयुर्नित्यान्प्रसंख्यायेत
राननुप्रसर्पयेयुर्मेमातृतःपितृतश्चदशपुरुषंसमनुष्ठिताविद्यातपोभ्यांपुण्यैश्चकर्मभिर्येषामुभयतोनाब्राह्मण्यंनिनयेयुःपि
तृतइत्येकेनवग्वासःसुतसोमासइंद्रं सखाहयत्रसखिभिर्नवग्वैरितिनिविद्धानयोराद्येसूक्तमुखीयेइत्युक्तएतेप्रतीयादुत्तर
आपूर्यमाणपक्षेकेशवपनीयोबृहत्पृष्ठोतिरात्रौद्वयोर्मासयोर्व्युष्टिद्वयोर्मासोतिरात्रोत्तरमुत्तरआपू
र्यमाणपक्षेक्षत्रस्यधृतिरग्निष्टोमः ॥ २ ॥ इतिराजसूयान्यायहृसाश्चदक्षिणाअन्यत्राभिषेचनीयदशपेयाभ्यामभि

उत्तरष.
अ. ३

॥१३॥

षेचनीयेतुद्वात्रिंशतंद्वात्रिंशतंसहस्राणिपृथङ्मुख्येभ्यःपोलशपोलशद्वितीयेभ्योष्टावष्टौतृतीयेभ्यश्चत्वारिचत्वारिपा
 दिभ्यःसंसृपेष्टीनांहिरण्यमाग्नेय्यांवत्सतरीसारस्वत्यामवध्वस्तःसावित्र्यांश्यामःपौष्ण्यांशितिष्ठोवार्हस्पत्यायामृषभ
 ऐंद्यांमहानिरष्टोवारुण्यांसाहस्रोदशपेयइमाश्चादिष्टदक्षिणाःसौवर्णीस्रगुह्यातुरश्वःप्रस्तोतुर्धेनुःप्रतिहर्तुरजःसुब्रह्मण्या
 यैहिरण्यप्राकाशावध्वयोराजतौप्रतिप्रस्थातुर्द्वादशपृष्ठाह्योगर्भिणोब्रह्मणोवशामैत्रावरुणस्यरुक्मोहोतुर्ऋषभोब्राह्मणा
 च्छंसिनःकांर्पासंवासःपोतुःक्षौमीवरासीनेष्टुरेकयुक्तंयवाचितमच्छावाकस्यानड्डानाग्नीध्रस्यवत्सतर्युन्नेतुस्त्रिवर्षःसांडो
 प्रावस्तुतः ॥४॥ उशनसःस्तोमेनगरंमीर्णमिवात्मानंमन्यमानोयजेतोशनायत्सहस्यैरयातं ॥ त्वमपोयदवेतुर्वशायेति
 सूक्तमुखीयैंगोस्तोमभूमिस्तोमवनस्पतिसवानानताअवारेणुककाटोअश्रुतेनतानशंतिनदभातितस्करोवळित्थापर्वता
 नांद्वाचिद्यावनस्पतीन्देवेभ्योवनस्पतेहवीर्पिंवनस्पतेरशनयानियूयेतिसूक्तमुखीयांआधिपत्यकामोब्रह्मवर्चसकामो
 वाबृहस्पतिसवेनयजेततस्यतृचाःसूक्तस्थानैष्वग्निर्देवेपुराजतीत्याज्यैयस्तस्तंभधुनेतयइतिसूक्तमुखीयैर्द्रमरुत्वइहनृ
 णामुत्वेतिमध्यंदिनंउदुप्यदेवःसविताहिरण्ययाघृतवतीभुवनानामभिश्चिरेद्रक्नुभिर्वाजवद्भिःसमुक्षितंस्वस्तिनोमि
 मीतामश्विनाभगइतिवैश्वदेवैर्वैश्वानरंमनसाग्निनिचाय्यप्रयंतुवाजास्तविषीभिरग्नयःसमिद्धमाग्निंसमिधागिरागृणइ
 त्याग्निमारुतंहोत्रकाऊर्ध्वस्तोत्रिंशत्पेभ्यःप्रथमोत्तमांस्तृचान्छंसेयुःप्रगाथेभ्यस्तुमाध्यंदिनेनुसवनमेकादशेकादशद

क्षिणाएकादशैकादशवासहस्राणिशतानिवाश्वोमाध्यंदिनेधिकोभुवाभ्रानृव्यवानधिवुभूषुर्यजेतसद्यस्क्रियानुक्रियापरि
क्रियावास्वर्गकामएकत्रिकेणत्र्येकेनवाज्ञाद्यकामोगोतमस्तोमेनयच्छेदानकामामेप्रजास्यादित्येतेपांसप्तानांशस्यमु
क्तं बृहस्पतिसवेनत्वंभुवःप्रतिमानंपृथिव्याभुवस्त्वमिंद्रब्रह्मणामहान्तसद्योहजातोवृषभःकनीनस्त्वंसद्योअपिवोजातइं
द्रानुत्ताहिघ्नेअधदेवदेवाअनुतेदायिमहइंद्रियार्यकथोनुतेपरिचराणिविद्वानितिद्वैएकस्यचिन्मेविश्वस्वोजएकंनुत्वा
सत्पतिपांचजन्यंय्यर्यमामनुपोदेवताताप्रधान्वस्यमहतोमहानीत्थाहिसोमइन्मदइंद्रोमदायवावृधइतिसूक्तमुखीयाः •
॥ ५ ॥ गोतमस्तोममंतरुक्थ्यंकुर्वतिग्रहांतरुक्थ्यश्चैदग्नेमरुद्धिर्ऋकाभिःपाइंद्रावरुणाभ्यामत्स्वेंद्राबृहस्पतिभ्यामिंद्रा
विष्णुभ्यांसजूरित्याग्निमारुतेपुरस्तात्परिधानीयायाआवपेतोभय्योराह्वानमन्यतरस्यामेकंउक्थ्यःस्तोत्रियेषुचैद्यज्ञाय
ज्ञीयेनस्वैर्वासकृदाह्यस्तोत्रियांस्तथानुरूपानन्यत्राप्येवंस्तोत्रियानुरूपसंनिपातेयद्युवैयज्ञायज्ञीयोनौसर्वैरेवोक्थ्य
सामभिःप्रकृत्यास्यात्तथासति ॥ ६ ॥ इयेनाजिराभ्यामभिचरन्यजेताहंमनुर्गर्भेनुसंस्त्वयामन्योयस्तेमन्यवितिमध्यं
दिनौशेषोबृहस्पतिसवेनसन्नद्धालोहितोष्णीपांनिस्त्रिंशिनोयाजयेयुःशरमयंवर्हिमौसलाःपरिधयोवैभीतकइध्मोवाघा
तकोवापगूर्याश्रावयेत्प्रत्याश्रावयेच्चच्छिदन्निववषट्कुर्याद्रुषन्निवजुहुयात्साद्यस्केपूर्वरावेदिःखलउत्तरवेदिःखलेवाली
यूपःस्फ्यग्रोयूपोचषालःकलापीचषालइत्यागंतुकाविकाराअन्यांश्चाध्वर्यवोविदुःसिद्धेतुशस्येहोतासंप्रैषान्वयस्यात्ता

व्याकीर्त्यापिहितो महारोगेण वा यो वालं प्रजननः प्रजानं विदेत् सो गृध्रताय जेतति ष्ठाहरी यो जात एवेति मध्यं दिनः सर्वाग्ने
 यश्चेत्स्तोत्रियानुरूपा आग्नेयाः स्युर्विचारिवा पिवा सर्वेषु देवताशब्देष्वग्निमेवाभिसंनमेत् तथा सत्यन्वक्षमिन्द्रस्तुताय जेतैन्द्र
 सोममिन्द्रं स्तवेति मध्यं दिनो भूतिकामो वाग्रामकामो वा प्रजाकामो वोपहव्येन यजेत माउत्वाय एक इदिति मध्यं दिन इन्द्रा
 न्योः कुलायेन प्रजातिकामं स्तिष्ठाहरी तमुष्टुहीति मध्यं दिनं ऋषभेण विजिगीषमाणो मरुत्वाँ इन्द्रयुध्मस्य तं इति मध्यं दिनं स्ती
 व्रसो मेनान्नाद्यकामः कस्य वीरस्तीव्रस्याभिवयस इति मध्यं दिनो विघनेनाभिचरं स्तस्य शस्यमजिरेणेंद्राविष्णोरुत्क्रांतिना
 स्वर्गकामं इमाउत्वाद्यौर्नय इद्रेति मध्यं दिनो यः कामयेत नैष्णिह्यं पाप्मन इयामिति स ऋतपेयेन यजेत ऋतस्य हिशुरुधः संति
 पूर्वीरिति सूक्तमुखी ये सत्येन च मसान्भक्षयंति सत्यमियं पृथिवी सत्यमयमग्निः सत्यमयं वायुः सत्यमसावादित्य इति सोमच
 मसोदक्षिणा ॥ ७ ॥ अतिमूर्तिनायक्ष्यमाणो मासं सौर्याचंद्रमसीभ्यामिष्टीभ्यां यजेत शुक्लं चांद्रमस्या सौर्ययेतरं मन्त्रा
 हगोरमन्वत नवो नवो भवति जायमानं स्तरणिर्विश्वदर्शतश्चित्रं देवाना मुदगादनीकमिति याज्यानुवाक्याः स ईमहीधुनिमे
 तोररम्णा त्स्वप्नेनाभ्युप्याचुमुरिंधुनिंचेति सूक्तमुखी ये सूर्यस्तुताय शस्कार्मः पित्रा सोममभीन्द्रं स्तवेति मध्यं दिनो व्योम्नान्ना
 द्यकामो विश्वदेवस्तुताय शस्कार्मः पंचशारदीयेन पशुकाम एते पात्रयाणां कयाशुभा तदिदासेति मध्यं दिन उभयसामानौ
 पूर्वाउक्थ्यः पंचशारदीयो विशो विशो वो अतिथिमित्याज्यं कण्वरथं तरं पृष्ठं गोसवविवधौ पशुकाम इन्द्रसोममेतायामेति म

श्रौतसू.

॥ १५ ॥

ध्यंदिनोदशसहस्राणिदक्षिणाः षोडशैकाहा आयुर्गौरिति व्यत्यासमुद्भिद्वलभिदौ स्वर्गकाम इन्द्रसोममिन्द्रः पूर्भेदिति मध्यंदिनो विनुत्यभिभूत्योरिषु वज्रयोश्च मन्युसूक्ते अभिचरन्त्यजेत त्विष्यपचित्योः सन्नाट् स्वराजोराद्विराजोः शदस्य चैकाहिके उदशस्य राशि मराययोश्च कया शुभीयतदिदासीये भूतिका मराज्यकामान्नाद्यकामेन्द्रियकामतेजस्कामानामेतेका माद्वयोर्द्वयोर्ऋषिस्तोमा ब्रात्यस्तोमाश्च पृथ्याहानिना कसदऋतुस्तोमादिक्स्तोमाश्चाभिप्लवाहानि ॥ ८ ॥ वाजपेयेनाधिपत्यकामः सप्तदशदीक्षाः सप्तदशापवर्गो वा हिरण्यस्रजऋत्विजो याजयेयुर्वज्रकिंजल्काशतपुष्कराहोतुर्विश्वजिदाज्यैकया शुभातदिदासेति मध्यंदिनः संस्थिते मरुत्वतीये बार्हस्पत्येष्टिराज्यभागप्रभृतीळांता बृहस्पतिः प्रथमं जायमानो बृहस्पतिः समजयद्वसूनि त्वामीळते अजिरंदूत्यायां भिसुदीतिसुहृशंगृणंत इति संयाज्येयदित्वध्वर्यव आजिं जापयेयु रथब्रह्मातीर्थदेशे मयूखे चक्रं प्रतिमुक्तं तदारुह्य प्रदक्षिणमावर्त्यमाने वाजिनां सामगायादा विर्मर्या आवाजं वाजिनो अगमन् ॥ देवस्य सवितुः सवे ॥ स्वर्गां अर्वतो जयतः स्वर्गां अर्वतो जयतीति वांयदिसामनाधीयां त्रिरेतामृचं जपेत्तृतीयेनाभिप्लविकेनोक्तं तृतीयसवनं चित्रवतीषु चेत्सु वीरं स्त्वं नश्चित्र उत्त्याग्ने विवस्वदुषस इत्यग्निष्टोमसाम्नः स्तोत्रियानुरूपौ षोडशी त्विह तस्मादूर्ध्वमतिरिक्तो कथं प्रतप्ते अद्य शिपिविष्टनामं प्रतद्विष्णुस्तव ते वीर्येणेति स्तोत्रियानुरूपौ ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्यत्तेदित्सु प्रार्थ्यत्वामिच्छवसस्पते तं प्रत्नथेति त्रयोदशानामेकांशि द्वाह्यदूरो हणंरो हेंद्रुहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्व इति परिधानीयां वि

उत्तरप.
अ. ३

॥ १५ ॥

भ्रातृबृहत्पिबतुसोम्यमध्वितियाज्यातस्यगवांशतानामश्वरथानामश्वानांसाद्यानांवह्यानामहानसानांदासीनांनिष्क
 कंठीनांहस्तिनांहिरण्यकक्ष्याणांसप्तदशसप्तदशानिदक्षिणादशान्येदक्षिणागणाधनानांशतावमापराध्यानांपूर्वान्वाग
 णशोभ्यस्यैत्सप्तदशसप्तदशसंपादयेदितिवाजपेयस्तेनेष्ट्वाराजाराजसूयेनयजेतब्राह्मणोबृहस्पतिसवेन ॥ ९ ॥ अनिरुक्त
 स्यचतुर्विंशेनप्रातःसवनंचतृतीयसवनंचतंप्रत्नथेतितुत्रयोदशवैश्वदेवैकयाशुभातदिदासेतिमध्यंदिनीहोत्रकाऊर्ध्वस्तो
 त्रियानुरूपेभ्यःप्रथमान्तसंपातान्छंसेयुरहीनसूक्तानिवैवंपूर्वसवनेबृहत्पृष्ठेवसमाम्नातेषुप्रतिकामंविश्वजिच्छिल्पस्तस्य
 समानंविश्वजिताप्रगाथेभ्योबृहस्पतिसवेनाज्यंनिष्केवल्यमरुत्वतीयौचतृचौताभ्यांतुपूर्वेएकाहिकेहोत्रकाऊर्ध्वप्रगाथे
 भ्यःशिल्पान्यविकृतानिशंसेयुःसामसूक्तानिचाद्यांस्तृचानहीनसूक्तानामंत्यानामैकाहिकानामुत्तमान्तसमानंतृतीयसव
 नेबृहस्पतिसवेननाभानेदिष्टस्तिवहपूर्वोवैश्वदेवात्तृचादेवयामरुच्चाग्निमारुतेमारुतात्तयोरुक्तःशस्योपायः ॥ १० ॥
 यस्यपशवोनोपधरेर्ब्रह्मन्यान्वाभिजनान्निनीत्सेतसोसोर्यामेणयजेतमाध्यंदिनेशिल्पयोनिवर्जमुक्तोविश्वजितैकाहेनगर्भ
 कारंचेत्स्तुवीरैस्तथैवस्तोत्रियानुरूपान्नथंतरेणाग्नेततोवैराजेनंततोरथंतरेणबृहद्वैराजाभ्यांवैवमेववामदेव्यशाकरेमैत्रा
 वरुणस्यनौधसवैरूपेब्राह्मणाच्छंसिनःश्यैतवैरूपेवाकालेयैवतेअच्छावाकस्यसामानंतरेणद्वौद्वौप्रगाथावगर्भकारम
 तिरात्रस्तिवहाद्वैपदोक्थ्यश्चेद्वैषुवतंतृतीयसवनमूर्ध्वमाश्विनादतिरिक्तोक्थानिजराबोधतद्विविद्धिजरमाणःसमिध्यसे

श्रीलक्ष्.
॥१६॥

ग्निनेद्रेणाभात्यग्निःक्षेत्रस्यपतिनावयमितिपरिधानीयायुवंदेवाक्रतुनापूव्येणेति याज्यायदद्यकच्चवृत्रहंनुद्धेदभिश्चुताम
धमानोविश्वाभिःप्रातर्यावाणाक्षेत्रस्यपतेमधुमंतमूर्मिमितिपरिधानीयायुवांदेवास्त्रयएकादशासइति याज्यातमिंद्रंवाज
यामसिमहौंद्रोयोजसानूनमश्विनातंत्रारथंमधुमतीरोषधीर्द्याव आपइतिपरिधानीयापनाय्यंतदश्विनाकृतंवामिति
याज्यातोदेवाअवंतुनइतिस्तोत्रियानुरूपाउतनोधियोगोअग्राइतिवानुरूपस्योत्तमेलेद्यावापृथिवीउभाउनूनंदैव्याहो
ताराप्रथमापुरोहितेतिपरिधानीयायंवांभागोनिहितोयजत्रेति याज्यायदिनाधीयात्पुराणमोकःसख्यंशिवंवामितिचत
स्रोयाज्यास्तद्वोगायसुतेसचास्तोत्रमिंद्रायगायतंत्यमुवःसत्रासाहंसत्रातेअनुकृष्टयइतिवास्तोत्रियानुरूपाअपरिमिताः
परःसहस्रादक्षिणाश्वेतश्चाश्वतरीरथोहोतुर्होतुः ॥ ११ ॥ इत्याश्वलायनश्रौतसूत्रेउत्तरषट्केतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥
ॐम् ॥ ज्योतिर्ऋद्धिकामस्यनवसप्तदशप्रजातिकामस्यविषुवत्स्तोमोभ्रातृव्यवतौगौरभिजिच्चगौरुभयसामासर्वस्तो
मोबुभूषतआयुर्दीर्घव्याधेःपशुकामस्यविश्वजिद्धहवर्चसकामवीर्यकामप्रजाकामप्रतिष्ठाकामानांपृष्ठ्याहान्यादितःपृथ
क्कामैरित्यतिरात्रांस्तेषामाद्यास्त्रयंएकाहिकशस्याइत्येकाहाअथाहीनाद्वहप्रभृतयोद्वादशरात्रपरार्ध्याअग्निष्टोमादयो
तिरात्रांतामासापवर्गाअपरिमाणदीक्षाएकाहांश्चैतरेयिणःसाहस्रशश्चदक्षिणाअतिरात्रांश्चसर्वशस्तत्राह्नांसंख्याःसंख्या
ताःषळहांताअभिप्लवादतिरात्रस्त्वंत्यःसंख्यापूरणेगृहीतानांहानौवैश्वानरोधिकः ॥ १ ॥ आंगिरसंस्वर्गकामोयोवा

उत्तरष.
अ. ४

॥१६॥

पुण्योहीनोनुप्रेप्सुः स्याच्चैत्ररथमन्नाद्यकामः कापिवनंस्वर्गकाम इति द्व्यहाः प्रथमस्य तूत्तरस्याहं स्तार्तीयं तृतीयसवनं त्वंहि
 क्षैतवदिति चाज्यं गर्गत्रिरात्रं स्वर्गकामं स्तस्य मध्यमस्याहो वामदेव्यं पृष्ठं विशो विशीयमग्निष्टोमसामं वारवंतीयमुत्तमे त्वम
 ग्रेवसूरिति चाज्यं बैदत्रिरात्रं राज्यकामः सर्वे त्रिवृतो तिरात्रांश्छंदोमपवमानांतर्वसूपशुकामः पराकच्छंदोमपराकौस्वर्ग
 काम इति त्र्यहा गर्गत्रिरात्रशस्या अत्रेश्वतुर्वीरं वीरकामं स्तस्य वीरवंत्याज्या नियमग्रेवाजसातमेति द्वितीयेहन्याज्यमग्रायो
 मर्त्य इति तृतीये शिनर इति चतुर्थे षोडशिमच्चतुर्थं तस्याभित्वा वृषभासुत इति गायत्री पुरथं तरं पृष्ठमनुष्टुब्हतीषुबृहच्चतुर्थं
 त्वं वलस्य गोमतोयजायथा अपूर्व्येति वाजामदग्रं पुष्टिकामं स्तस्य पुरोळाशिन्य उपसदो वैश्वामित्रं भ्रातृव्यवान्प्रजाकामो
 वसिष्ठं संसर्पमिति चतुरहाः सार्वसेनं पशुकामो देवं भ्रातृव्यवान्पंचशारदीयं पशुकामो ब्रतवंतमायुष्कामो वावरं वाक्प्रवदि
 पुरिति पंचपंचरात्राः पंचशारदीयस्य तु सप्तदशोक्षाण एंद्रामारुतामारुतीभिः सह वत्सतरीभिः सप्तदशभिः सप्तदशभिः पं
 चवर्षपर्यग्निकृताः सवनीयांस्तेषां त्रींस्त्रींश्चतुर्ध्वहः स्वालभेरं नपरिशिष्टान्पंचपंचमेव तव तस्तु तृतीयस्याहस्थाने महाव्रतं पृ
 ष्यपंचाहुत्तमः ॥ २ ॥ ऋतूनां षळहं प्रतिष्ठाकामः पृष्ठ्यः समूढो व्यूढो वा पृष्ठ्यावलं वं पशुकामः पृष्ठ्यपंचाहोभ्यासक्तो
 विश्वजिच्च संभार्यमायुष्कामः पृष्ठ्यत्र्यहः पूर्वाभिप्लवत्र्यहश्च ऋषिसप्तरात्रमृद्धिकामः प्राजापत्यं प्रजाकामंश्छंदोमपवमान
 व्रतं पशुकामो जामदग्नमन्नाद्यकाम एते च त्वारः पृष्ठ्यो महाव्रतं च व्रतं तु स्वस्तोमं प्रथमे सप्तदशं द्वितीये छंदोमपवमानं तृतीये च

श्रौतसू.
॥१७॥

तुर्विशोबहिष्पवमानःसप्तदशःशेषश्चतुर्थःऽएँद्रमत्यन्याःप्रजाबुभूषंस्त्रिकद्रुकाऽअभिजिद्विश्वजिन्महाव्रतंसर्वस्तोमोज
नकसप्तरात्रमृद्धिकामोभिप्लवचतुरहोविश्वजिन्महाव्रतंज्योतिष्टोमःपृष्ठयःस्तोमोविश्वजिच्चपशुकामस्यसप्तमोदेवत्व
मीप्सतोऽष्टरात्रःपृष्ठ्योमहाव्रतंज्योतिष्टोमोनवरात्रमायुष्कामःपृष्ठ्यस्त्रिकद्रुकाश्चत्रिकद्रुकाःपृष्ठ्यावलंबइतिपशुकामस्ये
तिनवरात्रौत्रिककुबध्यर्धःपृष्ठ्योमहात्रिककुब्यूहोनवरात्रःसमूहस्त्रिककुप्समूहश्चतुष्टोमस्त्रिककुबध्यर्धोऽभिप्लवऽए
तैश्चतुर्भिःस्वानांश्रैष्ठ्यकामोयजेतकुसुरुविंदुमृद्धिकामस्त्रयाणांपृष्ठ्याहमेकैकंत्रिच्छंदोमवंतंपशुकामःपृष्ठ्यावलंबस्यप्र
ग्विश्वजितश्छंदोमादशमंचाहःपुराभिचरंज्योतिर्गामभितोगौरभजितंविश्वजिदायुषंशललीपिशंगंश्रीकामोऽभिप्लव
त्र्यहःपूर्वस्त्रिरितिदशरात्राः ॥ ३ ॥ पौंडरीकमृद्धिकामःपृष्ठयस्तोमश्छंदोमांगोतमस्तोमोविश्वजिद्व्यूहोनवरात्रो
महाव्रतंवैश्वानरऽइतिवाऽथसंभार्यावतिरात्रश्चतुर्विंशमध्यर्धोऽभिप्लवःपृष्ठ्योर्वेद्रवज्रंभ्रातृव्यवान्पृष्ठ्यस्याद्येऽअहनी
व्यत्यासमानवरात्रान्महाव्रतम् ॥ ४ ॥ अथद्वादशाहाभवेयुःसत्राणिभवेयुरहीनावोक्तोदशरात्रःसमूहोव्यूहोवातम
भितोतिरात्रौसंभार्ययोर्वावैश्वानरमुपदध्यात्संवत्सरप्रवहंश्रीकामोतिरात्रश्चतुर्विंशविषुवद्वर्जोनवरात्रोमहाव्रतमथभ
रतद्वादशाहइममेवैकाहंपृथक्संस्थाभिरुपेयुरतिरात्रमग्रेथाग्निष्टोममथाष्टाउक्थ्यानथाग्निष्टोममथातिरात्रमितिद्वाद
शाहास्तैरात्मनाबुभूषंतःप्रजयापशुभिःप्रजनयिष्यमाणाःस्वर्गलोकमेव्यंतःस्वानांश्रैष्ठ्यमैच्छंतऽउपेयुर्वायजेतवेतिपृथ

उत्तरप.
अ. ४

॥१७॥

कर्त्तव्यमथ सामान्यमपरिमितत्वाद्धर्मस्य प्रदेशान्वक्ष्यामो यथा हि परिमितावर्णा अपरिमिता वाचो गतिमाप्नुवन्त्येवमेव परि
 मितानामहामपरिमिताः संघाताः सिद्धानित्वहानि तेषां यः कश्च समाहारः सिद्धमेव शस्यमहान्तु स शयं स्तोमपृष्ठसंस्थाभिरे
 के व्यवस्थां तदकृत्स्नं दृष्ट्वा व्यतिक्रमस्य छंदो गैरेव कृत्वा समयमहोवाहतराथंतरताया मेकाहेन शस्यं राथंतराणां द्वितीये
 नाभिप्लविकेन वाहृतानां मपि वाक्याशुभीयतदिदासीये एव निविद्धानीये स्यातां मैकाहिकमितरत् ॥ ५ ॥ सर्वान्का
 मानाप्स्यन्त्सर्वा विजितीर्विजिगीषमाणः सर्वाव्युष्टीर्व्यसिष्यन्न्नाश्वमेधेन यजेतांश्च मुत्सक्ष्यन्निष्टीभ्यां यजेतांश्चिर्मूर्धन्वा
 न्विराजौ संयाज्ये पौष्णी द्वितीया त्वमग्ने स प्रथा अस्मि सोमयास्ते मयो भुव इति स द्वं तौ त्वां चित्रश्रवस्तमं यद्वा हिष्ठं तदग्नय इति
 संयाज्ये अश्वमुत्सृज्य रक्षिणो विधाय सावित्र्यस्ति स्रष्टृयो हर हवैरा जतंत्राः सविता सत्यः प्रसवः प्रसविता सविता य इमा वि
 श्वाजातान्या देवो यानु सविता सुरक्षः सघानो देवः सविता महावेति द्वे समाप्ता सुसमाप्ता सुदक्षिणत आहवनीयस्य हिरण्यक
 शिपावासीनो भिषिक्ताय पुत्रा मात्य परिवृता यराज्ञे पारिप्लवमाचक्षीत हिरण्यमेकूचं ऽध्वर्युरासीनः प्रतिगृणात्याख्यास्यन्न
 ध्वर्यवित्याह्वयीत हो होतरितीतरः ॥ ६ ॥ प्रथमे हनिमनुर्वैवस्वतस्तस्य मनुष्या विशस्त इमं आसत इति गृहमेधिन उपस
 मानीताः स्युस्तानुपदिशत्युचो वेदः सोयमिति मूक्तं निगदं द्वितीये हनियमो वैवस्वतस्तस्य पितरो विशस्त इमं आसत इति स्थ
 विरा उपसमानीताः स्युस्तानुपदिशति यजुर्वेदो वेदः सोयमित्यनुवाकं निगदं तृतीये हनि वरुण आदित्यस्तस्य गंधर्वा विशस्त

औतसू.

॥१८॥

इमआसतइतियुवानःशोभनाउपसमानीताःस्युस्तानुपदिशत्यथर्वाणोवेदःसोयमितियद्देशजंनिशांतंस्यात्तन्निगदैच्चतुर्थे
हनिसोमोवैष्णवंस्तस्याप्सरसोविशंस्ताइमाआसतइतियुवतयःशोभनाउपसमानीताःस्युस्ताउपदिशत्यांगिरसोवेदःसो
यमितियद्दोरंनिशांतंस्यात्तन्निगदैत्पंचमेहन्यवुदःकाद्रवेयंस्तस्यसर्पाविशंस्तइमआसतइतिसर्पाःसर्पविदइत्युपसमानी
ताःस्युस्तानुपदिशतिविषविद्यावेदःसोयमितिविषविद्यानिगदैत्पष्ठेहनिकुबेरोवैश्रवणस्तस्यरक्षांसिविशंस्तानीमान्यास
तइतिसेलगाःपापकृतइत्युपसमानीताःस्युस्तानुपदिशतिपिशाचविद्यावेदःसोयमितियत्किंचित्पिशाचसंयुक्तंनिशांतं
स्यात्तन्निगदैत्सप्तमेहन्यसितोधान्वंस्तस्यासुराविशंस्तइमआसतइतिकुसीदिनउपसमानीताःस्युस्तानुपदिशत्यसुरविद्या
वेदःसोयमितिमायांकांचित्कुर्यादष्टमेहनिमत्स्यःसांमदस्तस्योदकेचराविशंस्तइमआसतइतिमत्स्याःपुंजिष्ठाइत्युपसमा
नीताःस्युस्तानुपदिशतिपुराणविद्यावेदःसोयमितिपुराणमाचक्षीतनवमेहनिताक्ष्योवैपश्चितस्तस्यवयांसिविशंस्तानीमा
न्यासतइतिवयांसिब्रह्मचारिणइत्युपसमानीताःस्युस्तानुपदिशतीतिहासोवेदःसोयमितीतिहासमाचक्षीतदशमेहनिध
र्मइंद्रस्तस्यदेवाविशंस्तइमआसतइतियुवानःश्रोत्रियाअप्रतिग्राहकाइत्युपसमानीताःस्युस्तानुपदिशतिसामवेदोवेदः
सोयमितिसामगायादेवमेतत्पर्यायशःसंवत्सरमाचक्षीतदशमीन्दशमीन्त्समापयत्संवत्सरांतेदीक्षेत ॥ ७ ॥ त्रीणिसु
त्यानिभवंतिगोतमस्तोमःप्रथमंद्वितीयस्याहःपशोरुपाकरणकालेश्वमानीयबहिर्वेद्यास्तावेवास्थापयेयुःसचेदवघ्रायादु

उत्तरप.
अ. ४

॥१८॥

पवर्तेतवायज्ञसमृद्धिं विद्यां चैत्सुगव्यं नोवाजीस्वश्वमिति यजमानं वाचयेत्तमवस्थितमुपाकरणार्चयदकंदइत्येकादश
 भिःस्तौत्यप्रणुवन्ननुस्वाध्यायमित्येकैघ्रिगोशमीध्वमिति शिष्टापाङ्गिंशतिरस्य वंक्रयइतिवामानो मित्रइत्यावपेतोपप्रागा
 च्छसनं वाज्यवेति च द्वै संज्ञसमश्वं पश्यो धून्वंति दक्षिणान्केशपक्षानुद्ध्र्येतरान्प्रचृत्य सव्यानूरूनाघ्नानां अथास्मै महिषी
 मुपनिपातयंति तां होताभिमेथति माता च ते पिता च ते ग्रेवृक्षस्य क्रीळतः ॥ प्रतिष्ठानीति ते पिता गभे मुष्टिमंतसयदिति सा
 होतारं प्रत्यभिमेथत्यनुचर्यश्च शतराजपुत्र्यो माता च ते पिता च ते ग्रेवृक्षस्य क्रीळतः ॥ यीयप्यत इव ते मुखं होतर्मा त्वंवदो
 बह्विति वा वातां ब्रह्मोर्ध्वमेनामुच्छ्रयतां गिरौ भारं हरन्निव ॥ अथास्मै मध्यमे जतुं शीते वा ते पुनर्निवेति सा ब्रह्माणं प्रत्यभि
 मेथत्यनुचर्यश्च शतराजपुत्र्य ऊर्ध्वमेनामुच्छ्रयत गिरौ भारं हरन्निव ॥ अथास्मै मध्यमे जतुं शीते वा ते पुनर्निवेति सदः प्रसृ
 प्य स्वाहा कृतिभिश्चरित्वा ॥ ८ ॥ ब्रह्मोद्यं वदंतिकः स्वदेकाकी चरति कउस्वि जायते पुनः ॥ किंस्विद्धिमस्य भेषजं किं
 स्विदावपनं महदिति होता ध्वर्यु पृच्छति सूर्य एकाकी चरति चंद्रमा जायते पुनः ॥ अग्निर्हिमस्य भेषजं भूमिरावपनं महदि
 ति प्रत्याह किंस्वित्सूर्यसमं ज्योतिः किंसमुद्रसमं सरः ॥ कः स्वित्पृथिव्यै वर्षीयां न्कस्य मात्रान विद्यत इत्यध्वर्युर्होतारं पृ
 च्छति सत्यं सूर्यसमं ज्योतिर्द्यौः समुद्रसमं सरः ॥ इंद्रः पृथिव्यै वर्षीयां न्गोस्तु मात्रान विद्यत इति प्रत्याह पृच्छामित्वा चि
 तये देवसंख्यदित्वमत्र मनसा जगंथ ॥ केषु विष्णुस्त्रिषु पदेष्वस्थः केषु विश्वं भुवनमाविवेशेति ब्रह्मोद्गातारं पृच्छत्यपि तेषु

श्रौतसू.
॥१९॥

त्रिषुपदेष्वास्मिन्नेषुविश्वंभुवनमाविवेश ॥ सद्यःपर्येमिपृथिवीमुतद्यामेकेनांगेनदिवोअस्यपृष्ठमितिप्रत्याहकेष्वंतःपुरुष
आविवेशकान्यंतःपुरुषआर्पितानि ॥ एतद्ब्रह्मन्नुपवहामसित्वाकिंस्विन्नःप्रतिवोचास्यत्रेत्युद्गाताब्रह्माणंपृच्छतिपंचस्वं
तःपुरुषआविवेशतान्यंतःपुरुषआर्पितानि ॥ एतत्त्वात्रप्रतिवन्वानोअस्मिन्माययाभवस्युत्तरोमदितिप्रत्याहप्रांचमु
पनिष्क्रम्यैकैकशोयजमानंपृच्छंति पृच्छामित्वापरमंतंपृथिव्याइतीयंवेदिःपरोअंतःपृथिव्याइतिप्रत्याहमहिम्नापुरस्ता
दुपरिष्ठाच्चवपानांचरंति सुभूःस्वयंभूःप्रथममंतर्महत्यर्णवे ॥ दधेहगर्भमृत्विष्यंयतोजातःप्रजापतिः ॥ होतायक्ष
त्प्रजापतिमहिम्नोजुपतांवेतुपिवतुसोमंहोतर्यजेतिप्रैषस्तवेमेलोकाःप्रदिशोदिशश्चेतियाज्याश्वोजस्तूपरोगोमृगइतिप्रा
जापत्यावैश्वदेवीकृत्तिरितरेषांपशूनांप्रचरंतिपंचमेनपृच्छाहाशस्यंव्यूहस्य ॥ ९ ॥ तस्यविशेषान्वक्ष्यामोऽग्नितमन्य
इत्याज्यैतस्यैकाहिकमुपरिष्ठात्प्रउगत्चेष्ट्वैकाहिकास्तृचास्त्रिकद्रुकेषुमहिषोयवाशिरमितिमरुत्वतीयस्यप्रतिपदेकातृच
स्थानैकाहिकोनुचरःसूक्तेषुचांत्यमुद्धृत्यैकाहिकमुपसंशस्यंतस्मिन्निविदंदध्यादेवंनिष्केवल्येभित्यंदेवसवितारमोण्यो
रिति वैश्वदेवस्यप्रतिपदेकातृचस्थानैकाहिकोनुचरःसूक्तेषुचैकाहिकान्युपसंशस्यंतेषुनिविदोदध्यादेवमेवाग्निमारुतेच
तुर्थपृष्ठयाहरुत्तमंज्योतिर्गौरायुरभिजिद्विश्वजिन्महाव्रतंसर्वस्तोमोऽग्निर्यामोवाभूमिपुरुषवर्जमब्राह्मणानांवित्तानिप्र

उत्तरप.
अ. ४

॥१९॥

तिदिशमृत्विग्भ्योदक्षिणाददातिप्राचीदिग्घोतुर्दक्षिणाब्रह्मणःप्रतीच्यध्वर्योरुदीच्युद्गातुरेताएवहोत्रकाअन्वायत्ताअ
 न्वायत्ताः ॥ १० ॥ ॥ इत्याश्वलायनश्रौतसूत्रेउत्तरपट्टकेचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥
 हरिःॐम् ॥ अथैतेषामहोयोगविशेषान्वक्ष्यामोयथायुक्तानियस्मैयस्मैकामायभवत्ययमेवैकाहोतिरात्रादौप्राय
 णीयणोऽप्युदयनीयोव्यक्तोमध्येहीनेषुवैश्वानरएषएवतावन्तरेणव्यूहोदशरात्रेपाप्रकृतिःसत्राणांतीत्रावापस्थानम्
 ध्वंशरात्रादेकाहार्थेमहाव्रतंप्राग्दशरात्रादितरेषामहोद्वयार्थेगोआयुषीत्यहार्थेत्रिकद्रुकाभिप्लवज्यहंपूर्वत्रिकद्रुका
 इत्याचक्षतेचतुरहार्थेत्रिकद्रुकामहाव्रतंचपंचाहार्थेभिप्लवपंचाहउत्तमस्यतुषष्ठात्तृतीयसवनंपळहार्थेभिप्लवःपळहएवं
 न्यायाआवापाःपळहांताःपुनःपुनःपूर्णःपूर्णश्चपळहस्तंत्रतामेवगच्छति ॥ १ ॥ द्वौत्रयोदशरात्रावृद्धिकामानांप्रथमं
 ष्यंछंदोमांश्चांतरासर्वस्तोमोतिरात्रोन्यायकृतसंव्रतंवतंप्रतिष्ठाकामाद्वितीयंत्रीणिचतुर्दशरात्राणिसार्वकामिकंप्रथमंद्वौ
 पृष्ठ्यावावृत्तउत्तरस्तल्पेवोदकेवाविवाहेवामीमांस्यमानाद्वितीयंपृष्ठ्यमभितस्त्रिकद्रुकान्यायकृतसंव्रतंहोपजनंप्रतिष्ठाका
 मास्तृतीयंचत्वारिपंचदशरात्राणिदेवत्वमीप्सतांप्रथमंप्रथमस्यचतुर्दशरात्रस्यपृष्ठ्यमध्येमहाव्रतंब्रह्मवर्चसकामाद्विती
 यंद्वितीयस्यचतुर्दशरात्रस्याग्निष्टुत्प्रायणीयादनंतरःमात्राहीनिकाउभौलोकावाप्स्यतांतृतीयंतृतीयस्यचतुर्दशरात्रस्या
 ग्निष्टुत्प्रायणीयस्थानैन्यायकृतसंव्रतंहोपजनःशेषोन्यायकृतसंव्रतंहोपजनंप्रतिष्ठाकामाश्चतुर्थीपळशरात्रंचतूरात्रोपजन

श्रौतसू.

॥२०॥

मन्नाद्यकामाः सप्तदशरात्रं पंचरात्रोपजनं पशुकामाः अष्टादशरात्रमायुष्कामाः षष्ठहश्चात्र पूर्यते सतंत्रस्योपजनं वक्ष्याम ए
कान्नविंशतिरात्रं मेकरात्रोपजनं ग्राम्या नारण्यान्पशून्वरुरुत्स्यमानां विंशतिरात्रं प्रतिष्ठाकामाः अभिजिद्विध्वजितावभि
प्लवादूर्ध्वं ॥ २ ॥ द्वावेकविंशतिरात्रौ प्रतिष्ठाकामानां प्रथमं त्रयाणामभिप्लवानां प्रथमावंतरातिरात्रो ब्रह्मवर्चसकामाद्वि
तीयं नवरात्रस्याभिजिद्विध्वजितोः स्थाने द्वौ पृथ्यावावृत्त उत्तरः सवत्सरसंमिता इत्याचक्षते द्वाविंशतिरात्रं चतूरात्रोपज
नमन्नाद्यकामाः स्रयोविंशतिरात्रं पंचरात्रोपजनं पशुकामाः द्वौ चतुर्विंशतिरात्रौ प्रजातिकामाः पशुकामावा प्रथमं षष्ठहश्चा
त्र पूर्यते सतंत्रस्योपजनं वक्ष्यामः स्वर्गलोके सत्स्यंतो ब्रह्मस्य विष्टपरोक्ष्यंतो द्वितीयं पृथ्यस्तोमस्त्रयस्त्रिंशो निरुक्तो विशालः
पृथ्यस्तोमा एकविंशत्रिणवस्त्रयस्त्रिंशः प्रतिलोमाः पूर्वस्मिं रुयहे नुलोमा उत्तरस्मिन्त्सविशालोपिवोत्तर एव त्र्यहः प्रतिलो
मो नुलोमश्चानिरुक्तमहरावृत्तः पृथ्यस्तोमस्त्रिवृदनिरुक्तो ज्योतिरुभयसामांसं स दामयनमित्येतदाचक्षते पंचविंशतिरात्र
मेकरात्रोपजनमन्नाद्यकामाः षड्विंशतिरात्रं द्विरात्रोपजनं प्रतिष्ठाकामाः सप्तविंशतिरात्रं त्रिरात्रोपजनमृद्धिकामाः अष्टाविं
शतिरात्रं चतूरात्रोपजनं ब्रह्मवर्चसकामाः एकान्नत्रिंशद्रात्रं पंचरात्रोपजनं परमां विजितिं विजिगीषमाणां त्रिंशद्रात्रमन्ना
द्यकामाः षष्ठहश्चात्र पूर्यते सतंत्रस्योपजनं वक्ष्याम एकत्रिंशद्रात्रमेकरात्रोपजनमन्नाद्यकामाः द्वात्रिंशद्रात्रं द्विरात्रोपजनं प्र
तिष्ठाकामाः ॥ ३ ॥ त्रीणि त्रयस्त्रिंशद्रात्राणि प्रतिष्ठाकामानां प्रथमं त्रयाणामभिप्लवानां मुपरिष्ठादुपरिष्ठादतिरात्रो ब्रह्म

उत्तरप.

अ. ५

॥२०॥

वर्चसकामाद्वितीयंचतुर्णांपंचरात्राणामावृत्तउत्तमउत्तमौचांतरासर्वस्तोमोतिरात्रउभौलोकावाप्स्यतांतृतीयंषण्णांपंच
 रात्राणामध्येविश्वजिदतिरात्रआवृत्तास्तूत्तरेत्रयश्चतुस्त्रिंशद्रात्रंचतूरात्रोपजनमन्नाद्यकामाःपशुकामानामुत्तराणिच
 त्वारिंपंचत्रिंशद्रात्रःपंचरात्रोपजनःषड्विंशद्रात्रेषळहउपजायतेसतंत्रस्योपजनंवक्ष्यामःसप्तत्रिंशद्रात्रएकरात्रोपजनोऽ
 षात्रिंशद्रात्रोद्विरात्रोपजनएकान्नचत्वारिंशद्रात्रंत्रिरात्रोपजनमनंतांश्रियमिच्छंतश्चत्वारिंशद्रात्रंचतूरात्रोपजनपरमा
 यांविराजिप्रतितिष्ठंतएकचत्वारिंशद्रात्रप्रभृतीन्युत्तराणिन्यायेनाष्टाचत्वारिंशद्रात्रात्पंचाशद्रात्रप्रभृतीनिचाषष्टिरा
 त्राद्विषष्टिरात्रप्रभृतीनिचैकोनशतरात्रात्तत्रैकरात्रचतूरात्रोपजनानिब्रतवन्ति ॥ ४ ॥ सप्तैकान्नपंचाशद्रात्राणित्रिपा
 प्मनावत्स्यंतःप्रथममतिरात्रस्त्रीणित्रिवृत्यहान्यतिरात्रोदशपंचदशान्यतिरात्रोद्वादशसप्तदशान्यतिरात्रःपृष्ठ्योतिरा
 त्रोद्वादशैकविंशान्यतिरात्रस्त्रिवृतांप्रथमोग्निष्टोमःषोळश्रुत्तमःपंचदशानामुक्थ्याइतरेविधृतयइत्याचक्षतेयमातिरा.
 त्रयमांद्विगुणामिवश्रियमिच्छंतोद्वावभिप्लवंगोआयुषीअतिरात्रौद्वावभिप्लवावभिजिद्विश्वजितावतिरात्रावेकोभिप्ल
 वःसर्वस्तोमनवसप्तदशावतिरात्रौमहाव्रतंस्वानांश्रैष्ठ्यकामास्तृतीयंचतुर्णांपृष्ठ्याहामेकैकंनवकृत्वोनववर्गाणांप्रथमषष्ठ
 सप्तमोत्तमान्यहान्यग्निष्टोमाउक्थ्याइतरेमहाव्रतंसवितुःककुभइत्याचक्षते ॥ ५ ॥ त्रयाणामुत्तरेषांन्यायकृत्साअभि
 प्लवाःप्रथमस्यतूर्ध्वंचतुर्थीत्सर्वस्तोमोतिरात्रउपसत्सुगार्हपत्येगुग्गुलुसुगंधितेजनपैतुदारुभिःपृथक्सर्पाषिविपच्यानुस

श्रौतसू.
॥२१॥

वज्रं संनेषु नाराशंसेष्वां जीरन्नभ्यंजीरंश्चयेवर्चसानभायुर्येवात्मानं नैव जानीरंस्तएता उपेयुरांजनाभ्यंजनीया इत्याचक्षत
एता एव प्रतिष्ठाकामानां मांजनाभ्यंजनवर्जमेतासामेव सर्वस्तोमस्थाने महाव्रतं मैद्रमत्यन्याः प्रजाबुभूषंत एतासामेव सर्व
स्तोममुद्धृत्य यथास्थानं महाव्रतं संवत्सरकामानाप्स्यंत उत्तममतिरात्रंश्चतुर्विंशंत्रयोभिप्लवानवरात्रोभिप्लवौ गोआयुषीद
शरात्रोव्रतमतिरात्रः संवत्सरसंमिता इत्याचक्षत एकषष्टिरात्रं प्रतिष्ठाकामा एतासामेव पृष्ट्यावभितोनवरात्रं तयोरावृत्त उ
त्तरः शतरात्रमायुष्कामाश्चतुर्दशाभिप्लवाश्चतुरहोपजना इति रात्रिसत्राणि ॥ ६ ॥ अथ गवामयनं सर्वकामाः प्रायणीथ
चतुर्विंशेऽउपेत्य चतुरभिप्लवान्पृष्ठ्यपंचमान्पंचमासानुपयंत्यथ षष्ठं संभरंति त्रीनभिप्लवान्पृष्ठ्यमभिजितं स्वरसाम्न इत्या
द्याभ्यां पूर्यते होभ्यामिति नुपूर्वपक्षोऽथ विषुवानेकविंशौ न पूर्वस्य पक्षसो नोत्तरस्यावृत्ताः स्वरसामानः षळहाश्चोत्तरस्य पक्ष
सः स्वरसाम्नो विश्वजितं पृष्ठ्य त्रीनभिप्लवानिति सप्तमैद्विरात्रो न कृत्वाथ पृष्ठ्यमुखांश्चतुरभिप्लवांश्चतुरो मासानुपयंत्यथोत्त
मं संभरंति त्रीनभिप्लवान्गोआयुषीदशरात्रं व्रतोदयनीयाभ्यां सप्तमः पूर्यत इति न्वेकसंभार्यमुत्तरं पक्षोऽथ द्विसंभार्यं व्रतोदय
नीये एवोत्तमस्य गोआयुषी सप्तमस्य गोआयुषी वा विहरेयुर्गां विश्वजितो नंतरं मायुषं पूर्वदशरात्रादपि वोर्ध्वं विश्वजितः सप्त
मं सवनमासं कृत्वोद्धरेयुर्गोआयुषीदशरात्रं चापि वोत्तरस्य पक्षसो हान्येवावर्तेरन्नलोमाः षळहाः स्युः षळहावावर्तेरन्ननु
लोमान्यहानीति गवामयनं सर्वेषां षळहां अभिप्लवाः स्युरभिप्लवाः स्युः ॥ ७ ॥ इति श्रौतसूत्रे उत्तरषट्के पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

उत्तरषः
अ. ५

॥२१॥

हरिः३०म् ॥ गवामयनेनादित्यानामयनं व्याख्यातं सर्वेत्वभिप्लवास्त्रिवृत्पंचदशमासाश्च पृष्ठमध्यमानवषष्ठसप्त
मोत्तमान्वर्जयित्वा बृहस्पतिसर्वेद्रस्तुतौ चाभिजिद्विष्वजितोः स्थाने सप्तमस्य च मासस्योत्तमयोरभिप्लवयोः स्थाने त्रिवृद्भू
होदशरात्रं उद्भिद्वलभिदौ चोत्तमस्य च मासस्यादौ येभिप्लवास्त्रयऽउद्धृत्य तेषां मध्यममथस्युः पृष्ठमध्यमाः समूहोदशरा
त्रः ॥ १ ॥ आदित्यानामयनेनागिरसामयनं व्याख्यातं त्रिवृत्तस्त्वभिप्लवाः सर्वे पृष्ठयादयश्चाद्यामासाः पंचपूर्वस्य पक्षसश्च
त्वारस्तूत्तरस्य पृष्ठ्यांता अष्टमादय उत्तमस्य च मासस्यादौ ये षष्ठहास्त्रयः पृष्ठ्यांता एव तेपि स्युः पूर्वास्यातांमभिप्लवौ ॥ २ ॥
वृतिवातवतोरयनं प्रायणीयोतिरात्रं त्रिवृतामासं पंचदशेन मासं सप्तदशेन मासमेकविंशेन मासं त्रिणवेन मासं त्रयस्त्रिंशेन
मासं ब्रतं विषुवत्स्थान एतैरेव मासैः प्रतिलोमैः पक्ष उत्तरमुदयनीयोऽतिरात्र एतेषामेवाह्वामतिरात्रावित्यपरं मन्यत्राप्यादि
ष्टैः कालपूरणेन चेत्संस्थानियमः ॥ ३ ॥ कुंडपायिनामयनं मासं दीक्षिता भवन्ति ते मासिसोमं क्रीणंति तैषां द्वादशोपसदो
भवन्ति सोममुपनह्यप्रवर्ग्य पात्राण्युत्साद्योपनह्यवा मासमग्निहोत्रं जुहति मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजंते मासं वैश्वदेवेन मा
सं वरुणप्रघासैर्मासं साकमेधैर्मासं शुनासीरीयेण यदहर्मासः पूर्यते तदहरिष्टिं समाप्याग्निप्रणयनादि घर्मोत्सादनादिवौपव
सथिकं कर्म कृत्वा श्वोभूते प्रसुनुयुस्तद्धैक उपसद्ध्य एवानंतरं कुर्वन्ति तथा दृष्टत्वात्सौत्यान्मासान् अग्निहोत्रादीन्वदंतस्तदनुप
पन्नैपश्वर्थह्यग्निप्रणयनं तस्य च श्वः सुत्यानिमित्तं मतिप्रणीतचर्यायां च वैगुण्यं दर्शपूर्णमासयोस्तथाग्निहोत्रस्य सदोहविर्धा

श्रौतसु.
॥२२॥

नान्याग्नीध्रीयाग्नीषोमप्रणयनैवसतीवरीग्रहणानिपश्वर्थानिभवंतिसुत्यार्थान्येकैतत्कालाश्चैवतद्गुणाःसिद्धस्वभावाना
नव्यवधानादन्यत्वेयथापृष्ठयाभिप्लवयोःसगुणानांह्येवकर्मणामुद्धारउपजनोवासुब्रह्मण्यात्वंत्यंतमनवधृतेहकालसंश
यत्वादुत्सर्गमेकैसुत्योपसद्गुणत्वात्क्रियात्वेवप्रवृत्तेह्यंतमगत्वावस्थानेदोषस्त्रिवृतामासंपंचदशेनमासंसप्तदशेनमासमे
कविंशेनमासैत्रिणवेनमासमष्टादशत्रयस्त्रिंशानिद्वादशाहस्यदशाहानिमहाव्रतंचातिरात्रश्चसर्वेणयज्ञेमयजंतेयएतदुप
यंति ॥ ४ ॥ सर्पाणामयनंगोआयुषीदशीस्तोमैःअनुलोमेषणमासान्प्रतिलोमेषदृज्योतिर्द्वादशीस्तोमोविषुवत्स्थानैःप्र
काशकामाउपेयुस्त्रैवर्षिकंप्रजाकामागवामयनंप्रथमःसंवत्सरोऽथादित्यानामथांगिरसांचत्वारितापश्चितानिक्षुल्लकताप
श्चितंप्रथमंसंवत्सरंसदीक्षोपसत्कैतस्यचत्वारःसौत्यामासागवामयनस्यप्रथमषष्ठसप्तमोत्तमास्त्रैवर्षिकंतापश्चितंतस्यसौ
त्यःसंवत्सरउक्तोगवामयनेनज्योतिर्गौरायुरभिजिद्विष्वजिन्महाव्रतंचतुर्विंशानांवैकैकैद्वादशवर्षिकंतापश्चितंतस्यच
त्वारःसौत्याःसंवत्सरागवामयनशस्याःपूर्वेणैवन्यायेनापिवोत्तरस्यपक्षसौद्वाविंशतिःसवनमासाभवेयुस्त्रयोविंशतिःपू
र्वस्यषट्त्रिंशद्वर्षिकमहातापश्चितंतस्यद्वादशसौत्याःसंवत्सरागवामयनशस्याःपूर्वेणैवन्यायेनंप्रजापतेर्द्वादशसंवत्सरत्रय
स्त्रिवृतःसंवत्सरास्त्रयःपंचदशास्त्रयःसप्तदशास्त्रयएकविंशाएतैरेवस्तोमैःशाक्त्यानांषट्त्रिंशद्वर्षिकमेकैकेनवनववर्षा
ण्येतैरेवस्तोमैःसाध्यानांशतसंवत्सरमेकैकेनपंचविंशतिःपंचविंशतिर्वर्षाण्येतैरेवस्तोमैर्विश्वसृजांसहस्रसंवत्सरमेकैके

उत्तरष.
अ. ६

॥ २२

नार्धतृतीयान्यर्धतृतीयानि वर्षशतान्यग्रेरग्निष्टोमसहस्रं सहस्रसान्वमित्येतदाचक्षते ॥ ५ ॥ अथसारस्वतानिसर
 स्वत्याः पश्चिमउदकांते दीक्षेरंस्ते तत्रैव दीक्षोपसदः कृत्वा प्रायणीयं च सरस्वतीं दक्षिणेन तीरेण शम्याप्रासे शम्बाप्रासे हरहर्य
 जमाना अनुव्रजेयुः संहार्य उलूखं लबुधो यूपश्च क्रीवं तिसदो हविर्धानान्याग्नीध्रीयं पत्नीशालं च दक्षिणपुरस्तादा हवनीयस्या
 वस्थार्य ब्रह्माशम्यां प्रहरंत्सायत्र निपतेत्तद्गार्हपत्यस्यायतनं ततो धिविहारो विषमे चेन्निपतेदुद्धृत्य समे विहरेयुरप्सु चेद्धारु
 णं पुरोळाशं निर्वपेयुरपान्नप्ले चरुमपान्नपादा ह्यस्यादुपस्थं समन्यायं त्युपयंत्यन्या इत्या तस्मान्न सवेषां मित्रावरुणयोरय
 नैकुंडपायिनामयनस्याद्यान् षणमासानावर्तयंतो ब्रजेयुर्मासिमासि च गोआयुषी उपेयुरायुरयुग्मे षु गौर्युग्मे प्विति नुप्रथमः
 कल्पोथ द्वितीयो यथामावास्यायामतिरात्रः स्यात्तथा दीक्षेरंस्ते मावास्यायामतिरात्रं संस्थाप्य तदहरेवामावास्यस्य सान्ना
 य्यवत्सानपाकुर्युस्तं पक्षमामावास्येन ब्रजित्वा पौर्णमास्यां गामुपेयुः पौर्णमासेनोत्तरं ब्रजित्वा मावास्यायामायुषमुपेयुरेव
 वमावर्तयंतो ब्रजेयुरिन्द्राग्नयोरयनं गोआयुषीभ्यामयम्योयनं त्रिकद्रुकैः सरस्वतीपरिसर्पणस्य शस्यमुक्तं गत्रामयनेनैकपा
 तीनित्वहान्यतिरात्राः पृष्ठ्याहश्चतुर्थमिति नुगतयोथोत्थानानि प्लाक्षं प्रस्रवणं प्राप्योत्थानं तेयमुनायां कारपचवैव भृथम
 भ्युपेयुरुदेत्याग्नये कामायेष्टिर्वैराजतं त्रास्तस्यामश्वांच पुरुषींच धेनुके दद्युरेतद्वोत्थानं मृषभैकशतानां वा गवांसहस्रभावे
 सर्वस्वज्यान्यां गृहपतिमरणे वा ज्यान्यां तूत्तिष्ठंतो विश्वजितातिरात्रेणोत्तिष्ठेयुर्गृहपतिमरणं आयुषा गवां गवांसहस्रभाव

श्रौतसू.

॥२३॥

इतिशस्यं ॥ ६ ॥ अथसवनीयाःऋतुपशवोवात्यंतमाग्नेयोवैद्राग्नोवाग्नेयंवारथंतरपृष्ठेवैद्रं बृहत्पृष्ठेवैकादशिनान्वाप्रा
यणीयोदयनीययोरतिरात्रयोःसमस्तानालभेरन्नैद्राग्नमंतर्धौवान्वहंवैकैकशऐकादशिनान्तवेवैकादशिनीन्यूनामालभे
रन्नेतेनचेत्पश्वयनेनेयुस्तृतीयेहनिदशरात्रस्यद्वात्रिंशतमेकादशिन्यःसंतिष्ठंतैतएतस्मिन्नवरात्रैतिरिक्तपशूनालभेरन्वै
ष्णवंवामनमेकविंशैद्राग्नंत्रिणवेवैश्वदेवंत्रयस्त्रिंशैद्यावापृथिवीयांधेनुंचतुर्विंशैतस्याएववत्संवायव्यंचतुश्चत्वारिंशआ
दित्यांषशामष्टाचत्वारिंशैमैत्रावरुणीमविवाक्येवैश्वकर्मणमृषभंमहाव्रतंआग्नेयमुदयनीयेतिरात्रैपिवैकादशिनीमेवत्र
यस्त्रिंशींपूरयेयुरभिजिद्विश्वजिद्विषुवंतिद्विपशूनिस्त्युः ॥ ७ ॥ अथसत्रिधर्मादीक्षणादिपित्र्याणांदैवानांचधर्माणां
प्राकृतानानिवृत्तिःसर्वशश्ववर्जयेयुर्ग्रामचर्यांसरणंविवृतस्मयनंरुह्यभिहासमनार्याभिभाषणमनृतंक्रोधमपांप्रगाहणम
भिवर्षणमारोहणंचवृक्षस्यनावोवारथस्यवादीक्षिताभिवादनंदीक्षितस्त्वौपसदमुभौसुन्वंतौसमसिद्धांताःपूर्वारंभिर्णम
भितस्तत्रंवासर्वसाम्येयथावयोनृत्यगीतवादिदान्यन्यांश्चाब्रत्योपाचारांनचैनान्वहिर्वेदिषदोभ्याश्रावयेयुर्नोदक्या
न्नोएवाभ्युदियान्नाभ्यस्तमियात्तेषांचेत्किंचिदापदोपनमेत्त्वमग्नेव्रतपाअसीतिजपेदप्रव्यायवेतरेषूपहवल्लीप्सेतावकी
र्णिनैतैरेवंदीक्षितद्रव्यैरंपर्युप्यपुनर्दीक्षयेयुराग्रयणकालेनवानांसवनीयांनिर्वपेयुर्दीक्षोपसत्सुव्रतदुघआदयेयुस्तेषांव्रत्या
निपयोदीक्षासुव्यतिनीयकालमुपसदांचतुर्थमेकस्यादुग्धेनतावदेवत्रिभिःस्तनैस्तावद्वाभ्यामेकेनतावदेवसुत्यासुहविरु

उत्तरप.
अ. ६

॥२३॥

छिष्टभक्षाएवस्युर्धनाःकरंभःपरिवापःपुरोळाशःपयस्येतितेषांयद्यत्कामयीरंस्तत्तदुपविगुल्फयेयुराशिरदुधोदध्यर्थं
 सौम्यंवाविगुल्फंनिर्वपेयुरितिशौनकोयावच्छरावंमन्येरन्वैश्वदेवमेकैवार्हस्पत्यमेकैसर्वान्वानुसवनमपिवान्यत्रसिद्धं
 गार्हपत्येपुनरधिश्रित्योपव्रतयेरन्नान्वापथ्यान्भक्षानामूलफलेभ्यएतेनवर्तयेयुःपशुनाच ॥ ८ ॥ तस्यविभागंव
 क्ष्यामोहनूतजिह्वेप्रस्तोतुःश्येनंवक्षउद्गातुःकंठःकाकुद्रःप्रतिहर्तुर्दक्षिणाश्रोणिर्होतुःसव्याब्रह्मणोर्दक्षिणंसक्थिमैत्राव
 रुणस्यसव्यंब्राह्मणाच्छंसिनोर्दक्षिणंपार्श्वसांसमध्वर्योःसव्यमुपगातृणोसव्योसःप्रतिप्रस्थातुर्दक्षिणंदोर्नेष्टुःसव्यंपोतुर्द
 क्षिणऊरुरच्छावाकस्यसव्यआग्नीध्रस्यदक्षिणोवाहुरात्रेयस्यसव्यःसदस्यस्यसदंचानूकंचगृहपतेर्दक्षिणौपादौगृहपतेर्ब्र
 तप्रदस्यसव्यौपादौगृहपतेर्भार्यायैव्रतप्रदस्यौष्टएनयोःसाधारणोभव्रतितंतगृहपतिरेवप्रशिष्याज्जाघनीपत्नीभ्योहरंतितां
 ब्राह्मणांषदद्युःस्कंध्याश्चमणिकास्तिस्रश्चकीकसाप्रावस्तुतस्तिस्रश्चैवकीकसाअर्धंचवैकंतस्योन्नेतुर्धंचैववैकर्तस्यक्लोमा
 चशमितुस्तद्ब्राह्मणायदद्याद्यद्यब्राह्मणःस्याच्छिरःसुब्रह्मण्यायैयःश्वःसुत्यांप्राहतस्याजिनमिळासर्वेषांहेतुर्वातावाए
 ताःषट्त्रिंशतमेकपदायज्ञंवहंतिषट्त्रिंशदक्षरायैवृहतीवार्हताःस्वर्गालोकास्तत्प्राणेषुचस्वर्गेषुचलोकेषुप्रतितिष्ठंतोयंतिस
 एषःस्वर्ग्यःपशुर्यएनमेवंविभजंत्यथयेतो न्यथातद्यथासेलगावापापकृतोवापशुंविमधीरंस्तादृक्कृत्तांवाएतांपशोर्विभक्तिं
 श्रौतऋषिर्देवभागोविदांचकारतामुहाप्रोच्यैवास्मालोकादुच्चक्रामत्तामुहगिरिजायवाभ्रव्यायामनुष्यःप्रोवाचततोहै

श्रौतसू.
॥२४॥

नामेतदवाङ्मनुष्याअधीयते ॥ ९ ॥ सर्वेसमानगोत्राःस्युरितिगाणगारिःकथं ह्याप्रीसूक्तानिभवेयुःकथंप्रयाजाइत्यपि
नानागोत्राःस्युरितिशौनकेस्तंत्राणांव्यापित्वाद्रुहंपतिगोत्रान्वयाविशेषास्तस्यराद्धिमनुराद्धिःसर्वेषांप्रवरास्त्वावर्तेर
न्नावापधर्मित्वाज्जामदइयावत्सास्तेषांपंचार्षेयोभार्गवच्यावनाप्रवानौर्वजामदइयेत्यथहजामदइयानांभार्गवच्यावनाप्र
वानेत्याष्टिषेणानांभार्गवच्यावनाप्रवानाष्टिषेणानूपेतिविदानांभार्गवच्यावनाप्रवामौववैदेतियस्कवाधौलमौनमौक
शार्कराक्षिसाष्टिसावणिशालंकायनजैमिनिदैवंत्यायनानांभार्गववैतहव्यसावेतसेतिदयैतानांभार्गववैन्यपार्थेतिमित्रयु
वांवाध्यश्वेतित्रिप्रवरंवाभार्गवदैवोदासवाध्यश्वेतिशुनकानांगृत्समदेतित्रिप्रवरंवाभार्गवशौनहोत्रगात्समदेति ॥१०॥
गोतमानामांगिरसायास्यगौतमेत्युचथ्यानामांगिरसौचथ्यगौतमेतिरहूगणानामांगिरसराहूगण्यगौतमेतिसोमराज
कीनामांगिरससोमराज्यगौतमेतिवामदेवानामांगिरसवामदेव्यगौतमेतिबृहदुक्थानामांगिरसबार्हदुक्थ्यगौतमेतिपृ
षदश्वानामांगिरसपार्षदश्ववैरूपेत्यष्टादंष्ट्रहैकेब्रुवतेतीत्यांगिरसमष्टादंष्ट्रपार्षदश्ववैरूपेत्युक्षाणामांगिरसबार्हस्पत्यभार
द्वाजवांदनमातवचसेतिकक्षीवतामांगिरसौचथ्यगौतमौशिजकाक्षीवतेतिदीर्घतमसामांगिरसौचथ्यदैर्घतमसेतिभर
द्वाजामिवेश्यानामांगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेति ॥ ११ ॥ मुद्गलानामांगिरसभाम्याश्वमौद्गल्येतिताक्ष्यहैके
ब्रुवतेतीत्यांगिरसताक्ष्यभाम्याश्वमौद्गल्येतिविष्णुवृद्धानामांगिरसपौरुकुत्स्यत्रासदस्यवेतिगर्गाणामांगिरसबार्हस्पत्य

उत्तरप.
अ. ६

॥२४॥

भारद्वाजगार्ग्यशैन्येत्यांगिरसशैन्यगार्ग्येतिवाहरितकुत्सपिंगशंखदर्भभैमगवानामांगिरसांबरीषयौवनाश्वेतिमंधाता
 रंहैकेब्रुवतेतीत्यांगिरसमंधात्रांबरीषयौवनाश्वेतिस्कृतिपूतिमाषतंडिशंबुशैवगवानामांगिरसगौस्वीतसांकृत्येतिशा
 त्तयोवामूलैशात्तयगौरिवीतसांकृत्येति ॥ १२ ॥ कण्वानामांगिरसाजमीढकाण्वेतिघोरमुहैकेब्रुवतेवकृष्याजमीढ
 मांगिरसघौरकाण्वेतिकपीनामांगिरसामहीयवोरुक्षयसेत्यथयएतेद्विप्रवाचनायथैतच्छौंगशैशिरयोभरद्वाजाहशुंगाः
 कताःशैशिरयस्तेषामुभयतःप्रवृणीतैकमितरतोद्वावितरतोद्वावेतरतस्त्रीनितरतोन्हिचतुर्णांप्रवरोस्तिनपंचानामति
 प्रवरणमांगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजकात्यात्कीलेति ॥ १३ ॥ अत्रीणामात्रेयार्चनानसद्यावाश्वेतिगविष्टिराणाम्मा
 त्रेयगाविष्टिरपौर्वातिथेतिचिकित्तालवकालववमनुतंतुकुशिकानांवैश्वामित्रदेवरातौदलेतिश्रौमतकामकायनानांवै
 श्वामित्रदेवश्रवसदेवतरसेतिधनंजयानांवैश्वामित्रमाधुच्छंदसधानंजय्येत्यजानांवैश्वामित्रमाधुच्छंदसाज्येतिरोहि
 णानांवैश्वामित्रमाधुच्छंदसरौहिणेत्यष्टकानांवैश्वामित्रमाधुच्छंदसाष्टकेतिपूरणवारिधापयंतानांवैश्वामित्रदेवरातपौ
 रणेतिक्तानांवैश्वामित्रकात्यात्कीलेत्यधमर्षणानांवैश्वामित्राधमर्षणकौशिकेतिरेणूनांवैश्वामित्रगाधिनरेणवेतिवेणू
 नांवैश्वामित्रगाधिनवैणवेतिशालंकायनशालाक्षलोहिताक्षलोहितजङ्घनांवैश्वामित्रशालंकायनकौशिकेतिकश्यपानां
 काश्यपावत्सारासितेतिनिध्रुवाणांकाश्यपावत्सारनैध्रुवेतिरेभाणांकाश्यपावत्साररैभ्येतिशंडिलानांशांडिलासितदैव

श्रौतसू.

॥२५॥

लेतिकाश्यपासितदैवलेतिवा ॥ १४ ॥ वांसिष्ठेतिवसिष्ठानांयेन्यउपमन्युपराशरकुंडिनेभ्यउपमन्यूनांवासिष्ठाभर
 द्वस्विद्रप्रमदेतिपराशराणांवासिष्ठशाक्त्यपाराशर्येतिकुंडिनानांवासिष्ठमैत्रावरुणकौंडिन्येत्यगस्तीनामागस्त्यदार्ढ्यु
 तेध्मवाहेतिसोमवाहोवोत्तमंआगस्त्यदार्ढ्युतसोमवाहेतिपुरोहितप्रवरोराज्ञामथयदिसार्ष्टप्रवृणीरन्मानवैलपौरुरव
 सेतीतिसत्राणितान्यदक्षिणानितेषामंतेज्योतिष्टोमःपृष्ठ्यशमनीयःसंहस्रदक्षिणोन्योवाप्रज्ञातदक्षिणोदक्षिणावतापृष्ठ्या
 निशमयेरन्निति विज्ञायतेसएवहेतुःप्रकृतिभावेप्रकृतिभावेनमोब्रह्मणेनमोब्रह्मणेनमआचार्येभ्योनमआचार्येभ्योनमः
 शौनकायनमःशौनकाय ॥ १५ ॥ अथपरिशिष्टखंडं ॥ भृगूणांविवाहोस्तिचतुर्णामादितोमिथः ॥ इयै
 तादयस्त्रयस्तेषांविवाहोमिथइष्यते ॥ षण्णांवैगोतमादीनांविवाहोनेष्यतेमिथः ॥ दीर्घतमाऔचथ्यःकक्षीवांश्चैक
 गोत्रजाः ॥ भरद्वाजान्निवेश्युक्षाःशुंगःशैशिरयःकताः ॥ एतेसमानगोत्राःस्युर्गर्गानेकेवदंतिवै ॥ पृषदश्चामुद्गला
 विष्णुवृद्धाःकण्वोगस्त्योहरितःसंकृतिःकपिः ॥ यस्कश्चैषामिथइष्टोविवाहःसर्वैरन्यैर्जामदश्यादिभिश्च ॥ यावत्स
 मानगोत्राःस्युर्विश्वामित्रोनुवर्तते ॥ तावद्वसिष्ठश्चात्रिश्चकश्यपश्चपृथक्पृथक् ॥ द्यार्षेयाणांत्र्यार्षेयसन्निपातेअवि
 वाहः ॥ त्र्यार्षेयाणांपंचार्षेयसन्निपातेअविवाहः ॥ विश्वामित्रोजमदग्निर्भरद्वाजोथगौतमः ॥ अत्रिर्वसिष्ठःकश्यपइ
 त्येतेसप्तऋषयः ॥ सप्तानामृषीणामगस्त्याष्टमानांयदपत्यंतद्गोत्रमित्याचक्षते ॥ एकएवऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्तते ॥

उत्तरप.
अ. ६

॥२५॥

तावत्समानगोत्रत्वमन्यत्रभृग्वेगिरसांगणादित्यसमानप्रवरैर्विवाहः ॥ १६ ॥ इतिपरिशिष्टखंडं ॥ इत्याश्वलायन
श्रौतसूत्रेउत्तरपट्टेषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

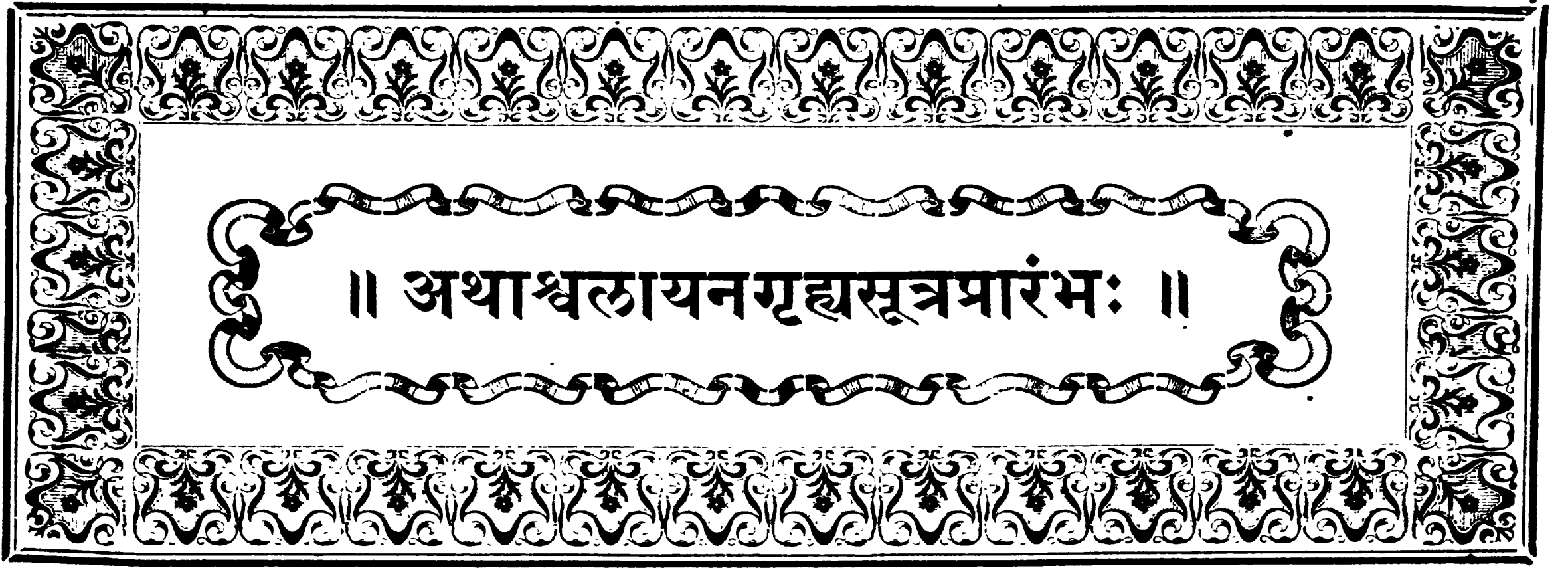
इत्याश्वलायनश्रौतसूत्रेउत्तरपट्टःसंपूर्णः ॥

इदं पुस्तकं पणशीकरोपाहलक्ष्मणशर्मतनुजनुषा वासुदेवशर्मणा गोरेइत्युपनामक-
कृष्णभट्टसाहाय्येन संस्कृतं तच्च मुंबय्यां तुकाराम जावजी इत्येतैः
स्वीये निर्णयसागराख्येऽकनयंत्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शकः १८३७ सन १९१५.

॥ इत्याश्वलायनश्रौतसूत्रसमाप्तं ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ हरिः ॐ ३म् ॥ उक्तानि वैतानिकानि गृह्याणि वक्ष्यामस्त्रयः पाकयज्ञाहुताग्नीहूयमाना अनग्नीप्र
हुता ब्राह्मणभोजने ब्रह्मणि हुता अथाप्युच उदाहरंति यः समिधाय आहुती यो वेदेनेति समिधमेवापिश्रद्धधानं आदधन्मन्ये
तयज इदमिति नमस्तस्मै य आहुत्या यो वेदेनेति विद्ययैवाप्यस्ति प्रीतिस्तदेतत्पश्यन्नृपिरुवाच ॥ अगोरुधाय गविवेद्युक्षाय
दस्म्यं वचः ॥ घृतात्स्वादीयो मधुनश्च वोचतेति वच एवमइदं घृताच्च मधुनश्च स्वादीयोस्ति प्रीतिः स्वादीयोस्ति वत्येव तदा
ह ॥ आते अग्नक्रुचाहविर्हृदा तष्टं भरामसि ॥ तत्ते भवंतूक्षणं ऋषभा सो वशा उतैत्येत एवमउक्षाणश्च ऋषभाश्च वशाश्च भवं
तिय इमं स्वाध्यायमधीयत इतियोनमसास्वध्वर इति नमस्कारेण वैखल्यपिन वैदेवानमस्कारमति यज्ञो वै नम इति हि ब्राह्म
णं भवति ॥ १ ॥ अथ सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयादग्निहोत्रदेवताभ्यः सोमाय वनस्पतये ग्रीषोमाभ्या मिन्द्राग्नि
भ्यां द्यावापृथिवीभ्यां धन्वंतरय इन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे स्वाहेत्यथ बलिहरणं मेताभ्यश्चैव देवताभ्योऽन्य ओषधिवन
स्पतिभ्यो गृहाय गृहदेवताभ्यो वास्तुदेवताभ्य इन्द्रायेंद्रपुरुषेभ्यो यमाय यमपुरुषेभ्यो वरुणाय वरुणपुरुषेभ्यः सोमाय सो
मपुरुषेभ्य इति प्रतिदिशं ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्य इति मध्ये विश्वेभ्यो देवेभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो दिवाचारिभ्य इति दिवानक्तं च ॥

१ सौत्रमंत्राणां त्रैस्वर्ये न संप्रदायस्येमा बहुलं विपर्यासोपलंभान् । अतस्त एकश्रुत्यैव पठितुं युक्ताः । अथापि त्रिस्वरीरसिका यथात्रानु कुर्व-
न्ति तथा दर्शितम् ।

गृह्य
॥ २ ॥

रिभ्यइतिनक्तैरक्षोभ्यइत्युत्तरतः स्वधापितृभ्यइतिप्राचीनावीतीशेषंदक्षिणानिनयेत् ॥ २ ॥ [अथगृहबलिदेवता
नांकीर्तयिष्यामोयत्रयत्रवसंतिते ॥ द्वारेपितामहंविद्यात्प्रक्रीलेचउमापतिं ॥ आग्नेय्यांवलभद्रंचयमंविष्णुंचदक्षिणे ॥
नैर्ऋत्यांस्कंदवरुणंचसोमंसूर्यंचपश्चिमे ॥ वायव्यामश्विनौवसवंसोमोरुद्रउत्तरस्यांदिशि ॥ ईशान्यांनक्षत्राणींद्रगृहाः
पूर्वस्यांदिशि ॥ गृहमध्येब्रह्माणंप्रतिष्ठाप्यऋद्धिर्वृद्धिःश्रियाकीर्तिरिति ॥ (प्रदक्षिणंनिष्क्रम्यगृहनिवेशनांतस्यप्रा
गुदङ्प्रोक्ष्यवलंनिवेदयेत् ॥) ततःस्मार्तवलित्रयंगृहांगणेदेयंविहितं ॥ येभूताःप्रचरंतिदिवानक्तंवलिमिच्छंतोविभुं
दस्यप्रेष्ठाः ॥ तेभ्योवलंपुष्टिकामोददामिमयिपुष्टिंपुष्टिपतिर्ददातुस्वाहा ॥ ऐंद्रवारुणवायव्यांयाम्यांनैर्ऋतिकाश्च
ये ॥ तेकाकाःप्रतिगृहंतुभूम्यांपिंडमयार्पितं ॥ वैवस्वतकुलेजातौद्वौश्यामशवलौशुनौ ॥ ताभ्यांपिंडोमयादत्तैरक्षे
तांपथिमांसदा ॥ श्वचांडालभूतपतितवायसेभ्योन्नभूमौनिक्षिपेत् ॥ यमोसियमदूतोसिवायसोसिनमोस्तुते ॥ सप्त
जन्मकृतंपापंवलंभक्षंतुवायसाः ॥ गोदोहनमात्रंतत्रस्थित्वाऽतिथिमाकांक्षेत् ॥ हस्तौपादौप्रक्षाल्याचम्यगृहंप्रविशे
त् ॥ शान्तापृथिवीशिवमंतरिक्षंद्यौर्नोदेव्यभयंनोऽस्तु ॥ शिवादिशःप्रदिशऽउद्दिशोर्नोऽआपोविद्युतःपरिपांतुसर्व
तःशान्तिःशान्तिःशान्तिः ॥ इतिपरिशिष्टं ॥] अथखलुयत्रकचहोष्यन्त्स्यादिषुमात्रावरंसर्वतःस्थंडिलमुपलिप्योल्लि

१ इदंपरिशिष्टंनप्राचीनकोशेषूपलभ्यते भिन्नभिन्नपाठांतरयुक्तंचयथालब्धंनिवेशितमितिज्ञेयम् । २ विदुरस्यप्रेष्ठाः ।

सूत्रं.
अ. १

॥ २ ॥

ख्यषड्देखा उदगायतां पश्चात्प्रागायतेनानांतयोस्तिन्नो मध्येतदभ्युक्ष्याग्निप्रतिष्ठाप्यान्वाधायपरिस्तीर्यपुरस्तादक्षिणतः
 पश्चादुत्तरत इत्युदक्संस्थं तूष्णीं पर्युक्षणं पवित्राभ्यामाज्यस्योत्पवनं मप्रच्छिन्नाग्रावनं तर्गभौ प्रादेशमात्रौ कुशौ नानांतयो
 र्गृहीत्वा गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां पाणिभ्यां सवितुष्ट्वा प्रसवउत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरिति
 प्रागुत्पुनातिसकृन्मंत्रेण द्विस्तूष्णीं कृताकृतमाज्यहोमेषु परिस्तरणं तथाज्यभागौ पाकयज्ञेषु ब्रह्माचधन्वंतरियज्ञशूलगव
 वर्जममुष्मैस्वाहेति जुहुयादग्निरिन्द्रः प्रजापतिर्विश्वे देवा ब्रह्मेत्यनादेश एकवर्हिर्निधमाज्यस्विष्टकृतः स्युस्तुल्यकालास्तदे
 षाभियज्ञगाथागीयते ॥ पाकयज्ञान्तसमासाद्यैकाज्यानेकवर्हिषः ॥ एकःस्विष्टकृतः कुर्यान्नानापिसतिदैवत इति ॥ ३ ॥
 उदगयन आपूर्यमाणपक्षे कल्याणेन क्षत्रे चौलकर्मोपनयनगोदानविवाहाः सार्वकालमेके विवाहैतेषां पुरस्ताच्चतस्रं आज्या
 हुतीर्जुहुयादग्न आयूंषि पवस इति तिसृभिः प्रजापतेन त्वदेतान्यन्य इति च व्याहृतिभिर्वासमुच्चयमेकेनैकेकांचनत्वमर्थ
 माभवसियत्कनीनामिति विवाहे चतुर्थी ॥ ४ ॥ कुलमग्रे परीक्षेत ये मातृतः पितृतश्चेति यथोक्तं पुरस्ताद्धुद्धिमते कन्यां प्र
 यच्छेद्धुद्धिरूपशीललक्षणसंपन्नामरोगामुपयच्छेत्तदुर्विज्ञेयानिलक्षणान्यष्टौ पिंडान्कृत्वाऽऽकृतमग्रे प्रथमं जज्ञऽऽकृते सत्यं
 प्रतिष्ठितं ॥ यदियं कुमार्यभिजाता तदियमिह प्रतिपद्यतां यत्सत्यं तदृश्यतामिति पिंडानभिमंत्र्य कुमारीं ब्रूयादेषामेकं गृहा
 णेति क्षेत्राच्चेदुभयतः सस्यादृहीयादन्नवत्यस्याः प्रजाभविष्यतीति विद्याद्गोष्ठात्पशुमतीं वेदिपुरीषा ब्रह्मवर्चस्विन्यविदा

गृह्य
॥ ३ ॥

सिनोहृदात्सर्वसंपन्नादेवनात्कितवीचतुष्पथाद्विप्रब्राजिनीरिणादधन्याश्मशानात्पतिघ्नी ॥ ५ ॥ अलंकृत्यकन्यामु
दकपूर्वांदद्यादेशब्राह्मोविवाहस्तस्यांजातोद्वादशावरान्द्वादशपरान्पुनात्युभयतः ऋत्विजेविततेकर्मणिदद्यादलंकृत्यसदै
वोदशावरान्दशपरान्पुनात्युभयतः सहधर्मचरतइतिप्राजापत्योऽष्टावरानष्टपरान्पुनात्युभयतोगोमिथुनंदत्त्वोपयच्छे
तसआर्षःसप्तावरान्सप्तपरान्पुनात्युभयतोमिथःसमयंकृत्वोपयच्छेतसगांधर्वोऽधनेनोपतोप्योपयच्छेतसआसुरःसुसा
नांप्रमत्तानांवापहरेत्सपैशाचोहत्वाभित्त्वाचशीर्षाणिरुदतीरुदद्भ्योहरेत्सराक्षसः ॥ ६ ॥ अथखलूच्चावचाजनपदध
र्माग्रामधर्माश्चतान्विवाहेप्रतीयाद्यत्तुसमानंतद्वक्ष्यामःपश्चादग्नेर्द्वदमश्मानंप्रतिष्ठाप्योत्तरपुरस्तादुदकुंभंसमन्वार
ब्धायांहुत्वातिष्ठन्प्रत्यङ्मुखःप्राङ्मुख्याआसीनायागृभ्णामितेसौभगत्वायहस्तमित्यंगुष्ठमेवगृहीयाद्यदिकामयीतपुमां
सएवमेपुत्राजायेरन्नित्यंगुलीरेवस्त्रीकामोरोमांतेहस्तंसंगुष्ठमुभयकामःप्रदक्षिणमग्निमुदकुंभंचत्रिःपरिणयन्जपत्यमो
हमस्मिन्सात्वंसात्वमस्यमोहंघौरहंपृथिवीत्वंसामाहमृक्त्वंतावेहविवहावहै ॥ प्रजांप्रजनयावहैसंप्रियौरोचिष्णुसुमन
स्यमानौजीवेवशरदःशतमितिपरिणीयपरिणीयाश्मानमारोहयतीममश्मानमारोहाश्मेवत्वंस्थिराभव ॥ सहस्वपृतना
यतोभितिष्ठतन्यतइतिवध्वंजलावुपस्तीर्यभ्राताभ्रातृस्थानोवाद्विर्लाजानावपतित्रिर्जामदद्यानांप्रत्यभिघार्यहविर
वत्तंचैषोवदानधर्मोऽर्यमणंनुदेवंकन्याअग्निमयक्षत ॥ सइमांदेवोअर्यमांप्रेतोमुंचातुनामुतस्वाहा ॥ वरुणंनुदेवंकन्या

सूत्रं.
अ. १

॥ ३ ॥

अग्निमयक्षत ॥ सइमादेवोवरुणःप्रेतोमुंचातुनामुतस्वाहा ॥ पूषणंनुदेवैकन्याऽअग्निमयक्षत ॥ सइमादेवःपूषाप्रेतो
 मुंचातुनामुतस्वाहेत्यविच्छिद्यंजलिं सुचेव जुहुयादपरिणीयशूर्पपुटेनाभ्यात्मतूष्णींचतुर्थमोप्योप्यहैकैलाजान्परिण
 यन्त्यथोत्तमेआहुतीनसंनिपततोथास्यैशिखेविमुंचतिर्यदि कृतेभवत ऊर्णास्तुकेकेशपक्षयोर्वद्धेभवतःप्रत्वामुंचामिवरु
 णस्यपाशादित्युत्तरामुत्तरयाथैनामपराजितायांदिशि सप्तपदान्यभ्युत्क्रामयतीषएकपद्यूर्जेद्विपदीरांयस्योषायत्रिपदी
 मायोभव्यायचतुष्पदीप्रजाभ्यःपंचपद्युतुभ्यःषट्पदीसखासप्तपदीभवसामामनुव्रताभव ॥ पुत्रान्विंदावहैवहंस्तेसंतु
 जरदष्टयइत्युभयोःसन्निधायशिरसीउदकुंभेनावसिच्यब्राह्मण्याश्चवृद्धायाजीवपत्याजीवप्रजायाअगारएतांरात्रीन्ने
 द्रुवमरुंधतींसप्तऋषीनितिदृष्ट्वावाचंविस्मृजेतजीवपत्नीप्रजांविंदेयेति ॥ ७ ॥ प्रयाणउपपद्यमानेपूषात्वेतोन्नयतुहस्तगृह्ये
 तियानमारोहयेदश्मन्वतीरीयतेसंभध्वमित्यर्धचैननावमारोहयेदुत्तरेणोत्क्रमयेजीवरुदंतीतिरुदत्याविवाहाग्निमग्र
 तोजस्ननयंतिकल्याणेषुदेशवृक्षचतुष्पथेषुमाविदन्परिपंथिनइतिजपेद्वासेवासेसुमंगलीरियंवधूरितीक्षकानीक्षेतैहप्रियं
 प्रजयातेसमृद्धयतामितिगृहंप्रवेशयेद्विवाहाग्निमुपसमाधायपश्चादस्यानहुहंचमास्तीर्यप्राग्ग्रीवमुत्तरलोमं तस्मिन्नुपवि
 ष्ठायांसमन्वारब्धायमानःप्रजांजनयतुप्रजापतिरितिचतसृभिःप्रत्यृचंहुत्वासमंजंतुविश्वेदेवाऽइतिदधःप्राश्यप्रतिप्र
 यच्छेदाज्यशेषेणवानक्तिहृदयेत ऊर्ध्वमक्षारालवणाशिनांब्रह्मचारिणावलंकुर्वाणावधःशायिनौस्यातांत्रिरात्रंद्वादशरा

गृह्य
॥ ४ ॥

त्रंसंवत्सरं वै कृष्णिर्जायत इति चरितव्रतः सूर्याग्निदेवधूवस्त्रंदद्यादन्नं ब्राह्मणेभ्योऽथ स्वस्त्ययनं वाचयति ॥८॥ पाणिग्रह
णादिगृह्यं परिचरेत्स्वयंपत्न्यपि वा पुत्रः कुमार्यं ते वासीवानित्यानुगृहीतः स्याद्यदितूपशाम्येत्पत्न्यपवसेदित्येकैतस्याग्निहो
त्रेण प्रादुष्करणहोमकालौ व्याख्यातौ हौम्यं च मांमवर्जकामंतु व्रीहियवति लैरग्नये स्वाहेतिसायं जुहुयात्सूर्याय स्वाहेति प्रा
तस्तूष्णीं द्वितीये उभयत्र ॥९॥ अथ पार्वणस्थालीपाकस्तस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामुपवासं इध्मावर्हिषोश्च संनहनं देवताश्चोपां
शुयाजेंद्रमाहेंद्रवर्जकाम्या इतरास्तस्यैतस्यै देवतायै चतुरश्वतुरोमुष्टीन्निर्वपति पवित्रे अंतर्धायां मुष्मैत्वा जुष्टं निर्वपामीत्यथै
नान्प्रोक्षति यथानिरुसममुष्मैत्वा जुष्टं प्रोक्षामीत्यवहतां स्त्रिः फलीकृतान्नानाश्रपयेत्समोप्यवायदि नानाश्रपयेद्विभज्यतं
डुलानभि मृशैदिदममुष्मा इदममुष्मा इति यद्युवैसमोप्यव्युद्धारं जुहुयाच्छृतानि हवींष्यभिघार्योदगुद्वास्य बर्हिष्यासां च
प्रत्यभिघार्येधममिघार्ययंत इध्म आत्मा जातवेदस्तेनेध्यस्ववर्धस्वचेद्धवर्धय चास्मान्प्रजयापशुभिर्ब्रह्मवर्चसेनां न्नाद्येन
समेधय स्वाहेति तूष्णीमाधारावाधार्योज्य भागौ जुहुयादग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेत्युत्तरमाग्नेयं दक्षिणं सौम्यं विज्ञायते चक्षु
षीवा एतै यज्ञस्य यदाज्यभागौ तस्मात्पुरुषस्य प्रत्यङ्मुखस्यासीनस्य दक्षिणमक्ष्युत्तरं भवत्युत्तरं दक्षिणं मध्ये हवींषि प्रत्यक्तरं
वा प्राक्संस्थान्युदक्संस्थानि वा उत्तरपुरस्तात्सौविष्टकृतं मध्यात्पूर्वार्धाच्च हविषो वद्यति मध्यात्पूर्वार्धात्पश्चार्धादिति पंचाव
त्तिनामुत्तरार्धात्सौविष्टकृतं नात्र हवींषि प्रत्यभिघारयति स्विष्टकृतं द्विरभिघारयति यदस्य कर्मणो त्यरीरिचं यद्वा न्यूनमि

सूत्रं.
अ. १

॥ ४ ॥

हाकारं ॥ अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान्त्सर्वस्विष्टंसुहुतंकरोतुमे ॥ अग्नयेस्विष्टकृतेसुहुतहुतैसर्वप्रायश्चित्ताहुतीनांकामानांसम
 र्धयित्रैसर्वान्नःकामान्समर्धयस्वाहेतिवर्हिषिपूर्णपात्रंनिनयेदेषोवभृथःपाकयज्ञानामेतत्तत्रंहविरुच्छिष्टंदक्षिणा ॥१०॥
 अथपशुकल्पउत्तरतोम्रेःशामित्रस्यायतनंकृत्वापाययित्वापशुमाप्लाव्यपुरस्तात्प्रत्यङ्मुखमवस्थाप्याग्निदूतमितिद्वाभ्यां
 हुत्वासपलाशयार्द्रशाखयापश्चादुपस्पृशेदमुष्मैत्वाजुष्टमुपाकरोमीतित्रीहियवमतीभिरद्भिःपुरस्तात्प्रोक्षत्यमुष्मैत्वाजुष्टं
 प्रोक्षामीतितासांपाययित्वादक्षिणमनुवाहुंशेषंनिनयेदावृतैवपर्यग्निकृत्वोदंचनयंतितस्यपुरस्तादुल्मुकंहरंतिशामित्रए
 षभवतिवपाश्रपणीभ्यांकर्तापशुमन्वारभतेकर्तारंयजमानःपश्चाच्छामित्रस्यप्राक्किशरसंप्रत्यकिशरसंवौदकपादंसंज्ञप्य
 पुरानाभेस्तृणमंतर्धार्यवपामुत्खिद्यवपामवदायवपाश्रपणीभ्यांपरिगृह्याद्भिरभिपिच्यशामित्रेप्रताप्याग्नेनमग्निहत्वा
 दक्षिणतआसीनःश्रपयित्वापरीत्यजुहुयादेतस्मिन्नेवाग्नौस्थालीपाकंश्रपयत्येकादशपशोरवदानानिसवांगेभ्योवदायश
 मित्रेश्रपयित्वाहृदयंशूलेप्रताप्यस्थालीपाकस्याग्रतोजुहुयादवदानैर्वासहैकस्यावदानस्यद्विर्द्विरवद्यत्यावृतैवहृदयशू
 लेनचरंति ॥ ११ ॥ चैत्ययज्ञेप्राक्स्विष्टकृतंश्चैत्यायवलिंहरेद्यद्युवैविदेशस्थंपलाशदूतेनयत्रवेत्थवनस्पतइत्येतयर्चाद्वौ
 पिंडौकृत्वावीवधेभ्याधायदूतायप्रयच्छेदिमंतस्मैवलिंहरेतिचैनंब्रूयादयंतुभ्यमितियोदूतायप्रतिभयंचेदंतराशस्त्रमपि
 किंचिन्नाव्याचेन्नद्यंतराप्लवरूपमपिकिंचिदनेनतरितव्यमितिधन्वंतरियज्ञेब्रह्माणमग्निंचांतरापुरोहितायाग्नेवलिंहरेत्

गृह्य
॥ ५ ॥

॥ १२ ॥ उपनिषदिगर्भलंभनं पुंसवनमनवलोभनं च यदिनाधीयात्तृतीये गर्भमासे तिष्येणोपोषितायाः सरूपवत्सायागो
र्द्धनिर्द्वौ द्वौ तु माषौ यवंच दधिप्रसृतेन प्राशयेत्किंपिवसि किंपिवसीति पृष्ट्वा पुंसवनं पुंसवनमिति त्रिः प्रतिजानीया देवत्री
न्प्रसृतानथास्यैमंडलांगारच्छायायां दक्षिणस्यां नासिकायां मजीतामोषधीं नस्तः करोति प्रजावज्जीवपुत्राभ्यां हैके ॥ आ
तेगर्भो योनिमैतु पुमान्वाण इवेषुधिं ॥ आवीरो जायतां पुत्रस्ते दशमास्यः ॥ अग्निरेतु प्रथमो देवतानां सौस्यै प्रजां मुंचतु मृ
त्युपाशात् ॥ तदयं राजा वरुणो नु मन्यतां यथेयं स्त्रीपौत्रमघं नरोदादिति प्राजापत्यस्य स्थालीपाकस्य हुत्वा हृदयदेशमस्या
आलभेत यत्ते सुशीमे हृदये हितमंतः प्रजापतौ ॥ मन्येहं मांतद्विद्वांसं माहं पौत्रमघं नियामिति ॥ १३ ॥ चतुर्थे गर्भमासे
सीमन्तोन्नयनं मा पूर्यमाणपक्षे यदा पुंसानक्षत्रेण चंद्रमा युक्तः स्यादथाग्निमुपसमाधाय पश्चादस्यानडुहं चर्मास्तीर्य प्राग्ग्री
वमुत्तरलोमं तस्मिन्नुपविष्टायां समन्वारब्धायां धाताददातु दाशुष इति द्वाभ्यां राकामहमिति द्वाभ्यां नेजमेष प्रजापते नैव
देतान्यन्य इति चाथास्यै युग्मेन शलाटुगलप्सेन त्र्येण्याच शलल्या त्रिभिश्च कुशपिंजूलै रूर्ध्वं सीमंतं व्यूहति भूर्भुवः स्वरो ३
मिति त्रिश्चतुर्वावीणागाथिनौ संशास्ति सोमं राजानं संगायेतामिति सोमो नो राजा वतुमानुषीः प्रजां निविष्ट चक्रासाविति
यां नदीमुपवसिता भवति ब्राह्मण्यश्च वृद्धा जीवपत्यो जीवप्रजायद्यदुपदिशेयुस्तत्तत्कुर्युर्कृद्भोदक्षिणा ॥ १४ ॥ कुमारं
जातं पुरान्यै रालंभां स्पर्षिर्मधुनी हिरण्यनिकाषं हिरण्येन प्राशयेत्प्रतैददामि मधुनो घृतस्य वेदं सवित्रा प्रसूतं मधोनां ॥ आ

सूत्रं.
अ. १

॥ ५

युष्मान्गुप्तोदेवताभिः शतं जीवशरदो लोके अस्मिन्निति कर्णयोरुपनिधाय मेधाजननं जपति मेधांते देवः स विता मेधां देवी
 सरस्वती ॥ मेधांतेऽअश्विनौ देवा वा धत्तां पुष्करं स्रजं विंशत्यंसावभिमृशत्यश्माभवपरशुर्भवहिरण्यमस्तृतं भवे ॥ वेदो
 वैपुत्रनामासि स जीवशरदः शतमिति (दक्षिणं स्तनं प्रक्षाल्य हिरण्योदके नेमां कुमारो जरां धयतु दीर्घमायुः प्रजीवसे ॥ अस्यै
 स्तनौ प्रयुंजाना आयुर्वचो यशो बलमिति दक्षिणं स्तनं प्रदायें) द्रश्रेष्ठानि द्रविणानि धैह्यस्मे प्रयं धिमघवन्नृजीषिन्निति च नाम
 चास्मै दद्युर्धो षवदाद्यंतरंतस्थं मभिनिष्ठानां तं द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा द्व्यक्षरं प्रतिष्ठाकामं चतुरक्षरं ब्रह्मवर्चसकामो युग्मानित्वेव
 पुंसामयुग्मानि स्त्रीणामभिवादनीयं च समीक्षेत तन्मातापितरौ विद्यातामोपनयनात् प्रवासादेत्यपुत्रस्य शिरःपरिगृह्य जपं
 त्यंगादंगात्संभवसिंहदयादधिजायसे ॥ आत्मा वैपुत्रनामासि स जीवशरदः शतमिति मूर्धनि त्रिरवप्राया वृतैव कुमार्यै
 ॥ १५ ॥ षष्ठे मास्यन्नप्राशनं माजमन्नाद्यकामस्तैस्त्रिरं ब्रह्मवर्चसकामो घृतौदनं तेजस्कामो (दध्योदनमिन्द्रियकामः क्षीरो
 दनं पशुकामो) दधिमधुघृतमिश्रमन्नं प्राशयेदन्नपतेन्नस्य नो देह्यं न मीवस्य शुष्मिणः ॥ प्रप्रदातारं तामिषंऽऊर्जनो धेहि
 द्विपदे चतुष्पद इत्यावृतैव कुमार्यै ॥ १६ ॥ तृतीये वर्षे चौलं यथा कुलधर्मवोत्तरतो ग्रेव्रीहियवमापतिलानां पृथक् पूर्णश
 रावाणि निदधाति पश्चात्कारयिष्यमाणो मातुरुपस्थानं दुहं गोमयं नवेशरावेशमीपर्णानि चोपनिहितानि भवन्ति मातुः पि

१ धनुश्चिह्नगतो भागः कचिन्नास्ति ।

गृह्य
॥ ६ ॥

तादक्षिणतएकविंशतिकुशपिंजूलान्यःदायब्रह्मावैतानिधारयेत्पश्चात्कारयिष्यमाणस्यावस्थायशीतोष्णाअपःसमानी
योष्णेनवायुदकेनेहीतितासांगृहीत्वानवनीतंदधिद्रप्सान्वाप्रदक्षिणंशिरस्त्रिरुंदत्यदितिःकेशान्वपत्वापउंदंतुवर्चसइ
तिदक्षिणेकेशपक्षेत्रीणित्रीणिकुशपिंजूलान्यभ्यात्माग्राणिनिदधात्योषधेत्रायस्वैनंस्वधितेमैनंहिंसीरितिनिष्पीड्यलौहे
नक्षुरेणप्रच्छिनत्तियेनावपत्सविताक्षुरेणसोमस्यराज्ञोवरुणस्यविद्वान् ॥ तेनब्रह्माणोवपतैदमस्यायुष्मान्जरदष्टिर्यथा
सदितिप्रच्छिद्यप्रच्छिद्यप्रागग्रान्छमीपणैःसहमात्रेप्रयच्छतितानानडुहेगोमयेनिदधाति ॥ येनधाताबृहस्पतैरग्नेरिंद्रस्यं
चायुषेवपत् ॥ तेनतआयुषेवपामिसुश्लोक्यायस्वस्तयऽइतिद्वितीययेनभूयश्चरात्र्याज्योक्कययातिसूर्यं ॥ तेनतऽआ
युषेवपामिसुश्लोक्यायस्वस्तयइतितृतीयसर्वैर्मन्त्रैश्चतुर्थमेवमुत्तरतस्त्रिःक्षुरतेजोनिमृजैद्यत्क्षुरेणमर्चयतासुपेशसांवसाव
पसिकेशान् ॥ शुंधिशिरोमास्यायुःप्रमोषीरितिनापितंशिष्याच्छीतोष्णाभिरद्भिरवथंकुर्वाणोक्षण्वन्कुशलीकुर्वितिय
थाकुलधर्मकेशवेशान्कारयेदावृतैवकुमार्यै ॥ १७ ॥ एतेनगोदानंषोडशेवर्षेकेशशब्देतुश्मश्रुशब्दान्कारयेच्छमश्रूणीहो
दतिशुंधिशिरोमुखमास्यायुःप्रमोषीरितिकेशश्मश्रुलोमनखान्युदकसंस्थानिकुर्वितिसंप्रेष्यत्याहुत्यवाग्यतःस्थित्वाहः
शेषमाचार्यसकाशेवाचंसृजेतवरंददामीतिगोमिथुनंदक्षिणासंवत्सरमादिशेत् ॥ १८ ॥ अष्टमेवर्षेब्राह्मणमुपनये

१ प्राशयेदित्युत्तरं 'सार्वकामोभवतीतिविज्ञायते' इतिक्वचिदधिकम् ।

सूत्रं.
अ. १

॥ ६ ॥

द्रुभाष्टमेवैकादशेक्षत्रियंद्वादशेवैश्यमाषोडशाद्राहणस्यानतीतःकालंआद्वाविंशात्क्षत्रियस्याचतुर्विंशाद्वैश्यस्यातज
 ध्वंपतितसावित्रीकाभवंतिनैनानुपनयेन्नाध्यापयेन्नयाजयेन्नैभिर्व्यवहरेयुरलंकृतंकुमारंकुशलीकृतशिरसमहतेनवास
 सासंवीतमैणेयेनवाजिनेनब्राह्मणैरौरवेणक्षत्रियमाजेनवैश्यंयदिवासांसिवसीरन्नक्तानिवसीरन्काषायंब्राह्मणोमांजिष्ठं
 क्षत्रियोहारिद्रंवैश्यस्तेषामेखलामौजीब्राह्मणस्यधनुर्ज्याक्षत्रियस्यावीवैश्यस्यतेषांदंडाःपालाशोब्राह्मणस्यौदुंबरःक्षत्रिय
 स्यबैल्वोवैश्यस्यकेशसंमितोब्राह्मणस्यललाटसंमितःक्षत्रियस्यप्राणसंमितोवैश्यस्य ॥ १९ ॥ सर्वेवासर्वेषांसमन्वा
 रब्धेहुत्वोत्तरतोम्रेःप्राङ्मुखआचार्योपतिष्ठतेपुरस्तात्प्रत्यङ्मुखइतरोपामंजलीपूरयित्वातत्सवितुर्वृणीमहइतिपूर्णेनास्य
 पूर्णमवक्षारयत्यासिच्यदेवस्यत्वासवितुःप्रसर्वेश्विनोर्बाहुभ्यांपृष्णोहस्ताभ्यांहस्तगृह्णाम्यसावितितस्यपाणिनापाणिंसां
 गुष्ठगृह्णीयात्सवितातेहस्तमग्रभीदसावितिद्वितीयमग्निराचार्यस्तवासावितितृतीयमादित्यमीक्षयेद्देवसवितरेषतेब्रह्म
 चारीतंगोपायंसमामृतेत्याचार्यःकस्यब्रह्मचार्यसिप्राणस्यब्रह्मचार्यसिकस्त्वाकमुपनयतेकायत्वापरिदंामीतियुवासु
 वासाःपरिवीतऽआगादित्यर्धर्चनैनंप्रदक्षिणमावर्तयेत्तस्याध्यंसौपाणीकृत्वाहृदयदेशमालभेतोत्तरेणाग्निंपरिसमुह्यब्रह्म
 चारीतूष्णींसमिधमादध्यात्तूष्णीवैप्राजापत्यंप्राजापत्योब्रह्मचारीभवतीतिविज्ञायते ॥ २० ॥ मंत्रेणहैकेग्रयेसमिध

गृह्यं
॥ ७ ॥

माहर्षिबृहतेजातवेदसे ॥ तयात्वमग्नेवर्धस्वसमिधाब्रह्मणावयंस्वाहेतिसमिधमांधायांभिमुपस्पृश्यमुखंनिमार्ष्टिन्नि
स्तेजसामासमनज्मीतितैजसाह्येवात्मानंसमनक्तीतिविज्ञायते ॥ मयिमेधांमयिप्रजांमय्यग्निस्तेजोदधातु ॥ मयिमे
धांमयिप्रजांमयींद्रिद्रियंदधातु ॥ मयिमेधांमयिप्रजांमयिसूर्योभ्राजोदधातु ॥ यत्तेअग्नेतेजस्तेनाहंतेजस्वीभूयासं ॥
यत्तेअग्नेवर्चस्तेनाहंवर्चस्वीभूयासं ॥ यत्तेअग्नेहरस्तेनाहंहरस्वीभूयासमित्युपस्थायजान्वाच्योपसंगृह्यन्नूयादधीहिभोः
सावित्रींभो३अनुब्रूहीतितस्यवाससापाणिभ्यांचपाणीसंगृह्यसावित्रीमन्वाहपच्छोर्ध्वर्चशःसर्वीयथाशक्तिंवाचयीतहृद
यदेशेस्योर्ध्वांगुलिंपाणिमुपदधातिममव्रतेहृदयंतेदधामिममचित्तमनुचित्तंतेअस्तु ॥ ममवाचमेकव्रतो जुषस्वबृहस्पति
द्वानियुनक्तुमह्यमिति ॥ २१ ॥ अथपरिशिष्टं ॥ इयंदुरुक्तात्परिबाधमानांशर्मवरूथंपुनतीनआगात् ॥ प्राणापाना
भ्यांबलमाभरंतींप्रियादेवानांसुभगामेखलेयं ॥ ऋतस्यंगोह्नीतपसःपसरपींघ्नीतीरक्षःसहमानाअरातीः ॥ सानःसमंत
मनुपरेहिभद्रयाभर्तारस्तेमेखलेमारिषाम ॥ मेखलामावध्यदंडंप्रदायद्वह्यचर्यमादिशेद्वह्यचार्यस्यपोशानकर्मकुरु
दिवामास्वाप्सीराचार्याधीनोवेदमधीष्वेतिद्वादशवर्षाणिवेदब्रह्मचर्यग्रहणांतंवासायंप्रातर्भिक्षेतसायंप्रातःसमिधमाद
ध्यादप्रत्याख्यायिनमग्नेभिक्षेतांप्रत्याख्यायिनींवाभवान्भिक्षांददात्वित्यनुप्रवचनीयमितिवातदाचार्यायवेदयीततिष्ठे

१ ससमिधमित्यत्रत्यःसकारोवैदिकपाठेयद्यपिलुप्रप्रायोदृश्यतेतथापिवृत्तिकारादृतोस्ति ।

सूत्रं.
अ. १

॥ ७ ॥

दहःशेषमस्तमितेब्रह्मौदनमनुप्रवचनीयंश्रपयित्वाचार्यायवेदयीताचार्यःसमन्वारब्धेजुहुयात्सदसस्पतिमद्भुतमिति
 सावित्र्याद्वितीययद्यत्किंचातऊर्ध्वमनूक्तंस्याद्विभ्यस्तृतीयसौविष्टकृतंचतुर्थब्राह्मणान्भोजयित्वावेदसमाप्तिंवाचयी
 तातऊर्ध्वमक्षारालवणाशीब्रह्मचार्यधःशायीत्रिरात्रंद्वादशरात्रंसंवत्सरंवाचरितव्रतायमेधाजननंकरोत्यानिदितायांदि
 श्येकमूलंपलाशंकुशस्तंबवापलाशापचारैप्रदक्षिणमुदकुंभेनत्रिःपरिषिंचंतवाचयति सुश्रवःसुश्रवाअस्येयथात्वंसुश्रवः
 सुश्रवाअस्येवंमांसुश्रवःसौश्रवसंकुरु ॥ यथात्वंदेवानांयज्ञस्यनिधिपोस्येवमहंमनुध्याणांवेदस्यनिधिपोभूयासमित्येते
 नवापनादिपरिदानांतंव्रतादेशनंव्याख्यातमित्यनुपेतपूर्वस्याथोपेतपूर्वस्यकृताकृतंकेशवपनंमेधाजननंचानिरुक्तंपरि
 दानंकालश्चतत्सवितुर्वृणीमहइतिसावित्री ॥ २२ ॥ ऋत्विजोवृणीतेन्यूनानतिरिक्तांगान्येमातृतःपितृतश्चेतिथोक्तं
 पुरस्ताद्यूनऋत्विजोवृणीतइत्येकंब्रह्माणमेवप्रथमंवृणीतेथहोतारमथाध्वर्युमथोद्गातारंसर्वान्वायेहीनैकाहैर्याजयंतिसद
 स्यंसप्तदशंकौषीतकिनःसमामनंतिसकर्मणामुपद्रष्टाभवंतीतितदुक्तमृग्भ्यांयमृत्विजोवहुधाकल्पयंतइतिहोतारमेवप्र
 थमंवृणीतेन्निमेंहोतासमेहोताहोतारंत्वामुंवृणइतिहोतारंचंद्रमामेब्रह्मासमेब्रह्माब्रह्माणंत्वामुंवृणइतिब्रह्माणमादित्यो
 मेध्वर्युरित्यध्वर्युपर्जन्योमउद्गातेत्युद्गातारमापोमेहोत्रांसिन्यइतिहोत्रकांशमयोमेचमसाध्वर्यवइतिचमसाध्वर्यूना
 काशोमेसदस्यइतिसदस्यंसवृतोजपेन्महन्मेवोचोभर्गोमेवोचोभर्गोमेवोचोयशोमेवोचस्तोममेवोचःऋषिमेवोचोभुक्तिं

गृह्य
॥ ८ ॥

मेवोचस्तुसिमेवोचःसर्वमेवोचइतिजपित्वाग्निष्टेहोतासतेहोताहोताहंतेमानुषइतिहोताप्रतिजानीतेचंद्रमास्तेब्रह्मासते
ब्रह्माब्रह्मैवमितरेयथादेशैतन्मामवतुतन्माविशतुतन्माजिन्वतुतेनभुक्षिषीयेतिचयाजयिष्यन्नयस्तमात्विज्यमकार्यमही
नस्यनीचदक्षिणस्यव्याधितस्यातुरस्ययक्ष्मगृहीतस्यानुदेश्यभिशस्तस्यक्षिप्तयोनेरितिचैतेषांसोमःप्रवाकंपरिपृच्छेत्कोय
ज्ञःकऋत्विजःकादक्षिणेतिक्ल्याणैःसहसंप्रयोगोनमांसमश्रीयुर्नस्त्रियमुपेयुराकृतोरपवर्गादेतेनाग्नेब्रह्मणावावृधस्वेति
दक्षिणाग्नावाज्याहुतिंहुत्वायथार्थप्रब्रजेदेवमनाहिताग्निर्गृह्यइमामग्नेशरणिमीमृषोनइत्येतयर्चा ॥२३॥ऋत्विजोवृत्वाम
धुपर्कमाहरेत्स्नातकायोपस्थितायराज्ञेचाचार्यश्वशुरपितृव्यमातुलानांचदधनिमध्वानीयसर्पिर्वामध्वलाभेविष्टरःपाद्य
मर्घ्यमाचमनीयमधुपर्कोगौरित्येतेषांत्रिस्त्रिरेकैकंवेदयंतं ॥ अहंवर्ष्मसजातानांविद्युतामिवसूर्यः ॥ इदंतमधितिष्ठामि
योमाकश्चाभिदासतीत्युदगग्नेविष्टरउपविशेदाक्रम्यवापादौप्रक्षालापयीतदक्षिणमग्नेब्रह्मणायप्रयच्छेत्सव्यंशूद्रायप्रक्षा
लितपादौर्घ्यमंजलिनाप्रतिगृह्याथाचमनीयेनाचामत्यमृतोपस्तरणमसीतिमधुपर्कमाह्रियमाणमीक्षतेमित्रस्यत्वाचक्षुषा
प्रतीक्षइतिदेवस्यत्वासवितुःप्रसवैश्विनोर्बाहुभ्यांपूष्णोहस्ताभ्यांप्रतिगृह्यामीतितदंजलिनाप्रतिगृह्यसंव्येपाणौकृत्वाम
धुवाताऋतायतइतितृचेनावेक्ष्यानामिकयाचांगुष्ठेनचत्रिःप्रदक्षिणमालोड्यवसवस्त्वागायत्रेणच्छंदसाभक्षयंत्वितिपु
रस्ताग्निमार्ष्टिरुद्रास्त्वात्रैष्टुभेनछंदसाभक्षयंत्वितिदक्षिणतआदित्यास्त्वाजागतेनच्छंदसाभक्षयंत्वितिपश्चाद्विश्वेत्वादे

सूत्रं.
अ. १.

॥ ८ ॥

वाऽआनुष्टुभेनच्छंदसाभक्षयंवित्युत्तरतोभूतेभ्यस्त्वेतिमध्यात्रिरुद्धविराजोदोहोसीतिप्रथमंप्राश्रीयाद्विराजोदोहम
शीयेतिद्वितीयंमयिदोहःपद्यायैविराजइतितृतीयंनसर्वंनतृप्तिगच्छेद्वाह्मणायोदङ्कुच्छिष्टंप्रयच्छेदलाभेप्सुसर्वंवाथाचम
नीयेनान्वाचामत्यमृतापिधानमसीतिसत्यंयशःश्रीर्मयिश्रीःश्रयतामितिद्वितीयमाचांतोदकायगांवेदयंतैहतोमेपाप्मा
पाप्मामेहतइतिजपित्वोंकुरुतेतिकारयिष्यन्मातारुद्राणांदुहितावसूनामितिजपित्वोंमुत्सृजतेत्युत्सक्ष्यन्नामांसोमधुप
कोभवतिभवति ॥ २४ ॥ ॥ इत्याश्वलायनेगृह्यसूत्रेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥
हरिः ॐ ३म् ॥ श्रावण्यांपौर्णमास्यांश्रवणाकर्माक्षतसक्तूनांनवंकलशंपूरयित्वादर्वौचबलिहरणींनवेशिक्येनिदधात्यक्ष
तधानाःकृत्वासर्पिषांधानकृत्यस्तमितेस्थालीपाकंश्रपयित्वैककपालंचपुरोळाशमग्नेनयसुपथारायेअस्मानितिचतसृ
भिःप्रत्यृचंहुत्वापाणिनैककपालमच्युतायभौमायस्वाहेत्यविष्टुतःस्यादाविःपृष्ठोवामानोअग्नेवसृजोअघायेत्येनमाशयेना
भिजुहोतिशनोभवंतुवाजिनोहवेष्वित्यक्ताधानाअंजलिनामात्येभ्यइतरादद्यात्कलशात्सक्तूनांदर्वौपूरयित्वाप्रागुपनि
ष्क्रम्यशुचौदेशेपोवनिनीयसर्पदेवजनेभ्यःस्वाहेतिहुत्वानमस्करोतियेसर्पाःपार्थिवायआंतरिक्ष्यायेदिव्यायेदिश्यास्ते
भ्यइमंबलिमाहर्षितेभ्यइमंबलिमुपाकरोमीतिप्रदक्षिणंपरीत्यपश्चाद्वलेरुपविश्यसर्पोसिसर्पतांसर्पाणामधिपतिरस्यन्नेन

१ अविष्टुतइतिपाठः प्रचुरप्रचारोप्यबद्धोद्देश्य एव ।

गृह्य
॥ ९ ॥

मनुष्यांस्त्रायसेपूषेनसर्पान्यज्ञेनदेवांस्त्वयिमासंतंत्वयिसंतःसर्पामाहिंसिषुर्ध्रुवांतेपरिददामीतिध्रुवामुंतेध्रुवामुंतइत्यमा
त्याननुपूर्वध्रुवमांतेपरिददामीत्यात्मानमंततोनैनमंतराव्यवेयुरापरिदानात्सर्पदेवजनेभ्यःस्वाहेतिसायंप्रातर्वलिंहरेदा
प्रत्यवरोहणात्प्रसंख्यायहैकैतावतोवलींस्तदहरेवोपहरंति ॥ १ ॥ आश्वयुज्यामाश्वयुजीकर्मनिवेशनमलंकृत्यस्नाताः
शुचिवाससःपशुपतयेस्थालीपाकंनिरुप्यजुहुयुःपशुपतयेशिवायशंकरायपृषातकायस्वाहेतिपृषातकमंजलिनाजुहुयादू
नमेपूर्यतांपूर्णमेमोपसदत्पृषातकायस्वाहेतिसजूर्कृतुभिःसजूर्विधाभिःसजूर्दिद्राग्निभ्यांस्वाहा ॥ सजूर्कृतुभिःसजूर्वि
धाभिःसजूर्विश्वेभ्योदेवेभ्यःस्वाहा ॥ सजूर्कृतुभिःसजूर्विधाभिःसजूर्द्यावापृथिवीभ्यांस्वाहेत्याहिताग्नेराग्रयणस्थाली
पाकोनाहिताग्नेरपिशालाग्नौ ॥ २ ॥ मार्गशीर्ष्यांप्रत्यवरोहणंचतुर्दश्यांपौर्णमास्यांवानिवेशनंपुनर्नवीकृत्यलेपनास्तर
णोपस्तरणैरस्तमितेपायसस्यजुहुयुरपश्वेतपदाजहिपूर्वेणचापरेणच ॥ सप्तचवारुणीरिमाःसर्वाश्चराजवांधवीःस्वाहा ॥
नवैश्वेतश्चाभ्यागारेर्हिर्जघानकिंचन ॥ श्वेतायवैदार्यायनमःस्वाहेतिनात्रसौविष्टकृदभयनःप्राजापत्येभ्योभूयादित्य
ग्निमीक्षमाणोजपतिशिवोनःसुमनाभवेतिहेमंतंमनसाध्यायात्पश्चादग्नेःस्वस्तरःस्वास्तीर्णस्तस्मिन्नुपविश्यस्योनापृथिवि
भवेतिजपित्वासंविशेत्सामात्यःप्राक्शिराउदङ्मुखोयथावकाशमितरैर्ज्यायान्ज्यायान्वानंतरोमंत्रविदोमंत्रान्जपेयुः
संहायातोदेवाअवंतुनइतित्रिरेतांदक्षिणामुखाःप्रत्यङ्मुखाउदङ्मुखाश्चतुर्थसंहायसौर्याणिस्वस्त्ययनानिचजपित्वान्नंसं

सूत्रं.
अ. २

॥ ९ ॥

स्कृत्य ब्राह्मणान्भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयित ॥ ३ ॥ हेमंतशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टकाऽएक
स्यांवापूर्वेद्युः पितृभ्यो दद्यादोदनं कृसरं पायसं चतुःशरावस्य वा पूर्णानुदीरतामवर उत्परास इत्यष्टाभिर्हुत्वा यावतीभिर्वा
कामयीतांथश्वोभूतेष्टकाः पशुनास्थालीपाकेन चाप्यनडुहोयवसमाहरेदग्निना वा कक्षमुपोषेदे पामेष्टकेति न त्वेवानष्टकः
स्यात्तां हैके वैश्वदेवीं ब्रुवत आग्नेयीमेके सौर्यामेके प्राजापत्यामेके रात्रिदेवतामेके नक्षत्रदेवतामेके ऋतुदेवतामेके पितृदेवता
मेके पशुदेवतामेके पशुकल्पेन पशुं संज्ञप्य प्रोक्षणोपाकरणत्रयं वपामुत्खिद्य जुहुयाद्ब्रह्मपांजातवेदः पितृभ्यो यत्रैनान्वेत्थ
निहितान्पराकेमेदसः कुल्या उपै नान्स्त्रवंतु सत्याऽएता आशिषः संतु सर्वाः स्वाहेत्यथावदानानां स्थालीपाकस्य चाग्नेन बसुप
थाराये अस्मानिति द्वैग्रीष्मो हेमंतऽऋतवः शिवानो वर्षाः शिवा अभयाः शरन्नः ॥ संवत्सरोधिपतिः प्राणदो नो होरात्रे कृणु
तां दीर्घमायुः स्वाहा ॥ शांता पृथिवी शिवमंतरिक्षं द्यौ नो देव्यभयं नो अस्तु ॥ शिवादिशः प्रदिश उद्दिशो न आपो विद्युतः प
रिपांतु सर्वतः स्वाहा ॥ आपो मरीचीः प्रवहंतु नो धियो धाता समुद्रो वहंतु पापं ॥ भूतं भविष्यदभयं विश्वमस्तु मे ब्रह्माधिगुप्तः
स्वाराक्षराणि स्वाहा ॥ विश्व आदित्यावसवश्च देवैरुद्रा गोप्तारो मरुतः सदंतु ॥ ऊर्जं प्रजाममृतं पिन्वमानः प्रजापतिर्मयि प
रमेष्ठी दधातु स्वाहा ॥ प्रजापतेन त्वदेतान्यन्यः सौ विष्टकृत्यष्टमी ब्राह्मणान्भोजयेदित्युक्तं ॥ ४ ॥ अपरेद्युरन्वष्टक्यंतस्यै
व मांसस्य प्रकल्प्य दक्षिणाप्रवणेऽग्निमुपसमाधाय परिश्रित्योत्तरतः परिश्रितस्य द्वारं कृत्वा समूलं वह्निं स्त्रिरपसलैरविधून्व

नपरिस्तीर्य हवीं व्यासादयेदोदनं कृसरं पायसं दधिमं धान्मधुमं धाश्च पिंडपितृयज्ञकल्पेन हुत्वा मधुमं धवर्जपितृभ्यो दद्यात्
 तस्त्रीभ्यश्च तुराचाचामित्यधिकं कर्षूष्वेके द्वयोः पद्सुवापूर्वासु पितृभ्यो दद्यात् परासु स्त्रीभ्य एतेन माघ्या वर्षे प्रोष्ठपद्या अ
 परपक्षे मासि मासि च वै पितृभ्यो युधु प्रतिष्ठापयेन्न वावरान् भोजयेद्युजो वायुगमान् वृद्धिपूर्तेष्वयुगमानि तरेषु प्रदक्षिणमुपचा
 रोय वै स्तिलार्थः ॥ ५ ॥ रथमारोक्ष्य नानापाणिभ्यां चक्रे अभिमृशेदहंते पूर्वपादावारभे बृहद्रथं तरेते चक्रे वामदेव्यमक्ष
 इत्यक्षाधिष्ठाने दक्षिणपूर्वाभ्यामारोहे द्वायोष्ठावीर्येणारोहामीन्द्रस्यौजसाधिपत्येनेति रश्मीन् संमृशेदरश्मिकान्वा दंडेन
 ब्रह्मणो वस्ते जसा संगृह्णामि सत्येन वः संगृह्णामीत्यभिप्रवर्तमानेषु जपेत्सहस्रसंनिवाजमभिवर्तस्वरथदेवप्रवह्वनस्पते वी
 ङ्गो हि भूया इत्येतयान्यान्यपि वानस्पत्यानि स्थिरौगावौ भवतां वीळुरक्षऽइति रथांगमभिमृशेत्सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेह
 समितिनावं नवरथेन यशस्विनं वृक्षं हृदं वा विदासि न प्रदक्षिणं कृत्वा फलवतीः शाखा आहरेद न्यद्वा कौटुंबं संसदमुपयायाद
 स्माकमुत्तमं कृधीत्यादित्यमीक्षमाणोजपित्वा वरोहे दृषभं मासमानानामित्यभिक्रामन्वयमद्येद्रस्य प्रेष्ठा इत्यस्तं यात्यादि
 त्येतद्बोदिवो दुहितरो विभातीरिति व्युष्टायां ॥ ६ ॥ अथातो वास्तुपरीक्षानूखरमविवदिष्णुं भूमौ षधि वनस्पतिवद्यस्मि
 न्कुशवीरिणं प्रभूतं कंटकिक्षीरिणस्तु समूलान्परिखायोद्वासयेदपामार्गः शाकः स्तिल्वकः परिव्याध इति चैतानि यत्र सर्वत
 आपो मध्यं समेत्य प्रदक्षिणं शयनीयं परीत्य प्राच्यः स्यंदेरन्नं प्रवदत्यस्तत्सर्वं समृद्धं समवस्रवे भक्तशरणं कारयेद्बृहन्नं भव

तिदक्षिणाप्रवणेसभांमापयेत्साद्यूताहभवर्तियुवानस्तस्याकितवाःकलहिनःप्रमायुकाभवंतियत्रसर्वतआपःप्रस्यंदेर
 न्त्सास्वस्त्ययन्यद्यूताच ॥ ७ ॥ अथैतैर्वास्तुपरीक्षेतजानुमात्रंगतंखात्वातैरेवपांसुभिःप्रतिपूरयेदधिकेप्रशस्तंसमेवा
 तन्यूनेगर्हितमस्तमितेपांपूर्णपरिवासयेत्सोदकेप्रशस्तमार्द्रेवार्तिशुष्केगर्हितंश्वेतंमधुरास्वादंसिकतोत्तरंब्राह्मणस्यलोहितं
 क्षत्रियस्यपीतंवैश्यस्यतत्सहस्रसीतंकृत्वायथादिवसमचतुरस्रमापयेदायतचतुरस्रंवातच्छमीशाखयोदुंबरशाखयावाशं
 तातीयेनत्रिःप्रदक्षिणंपरिव्रजन्प्रोक्षत्यविच्छिन्नयाचोदकधारयापोहिष्ठामयोभुवइतितृचेनवंशांतरेषुशरणानिकारयेद्ग
 तेष्ववकांशीपालमित्यवधापयेन्नास्यदाहुकोभवतीतिविज्ञायतेमध्यमस्थूणायागतेवधायप्रागग्रोदगग्रान्कुशानास्तीर्थ
 ब्रीहियवमतीरपआसेचयेदच्युतायभौमायस्वाहेत्यथैनामुच्छ्रीयमाणामनुमंत्रयेतेहैवतिष्ठनिमितातिस्विलास्तामिराव
 तीमध्येपोषस्यतिष्ठती॥आत्वाप्रापन्नघायवआत्वाकुमारस्तरुणंआवत्सोजायतांसह॥ आत्वापरिश्रितःकुंभआदध्नःकल
 शैरयन्निति ॥८॥ वंशमाधीयमानमृतेनस्थूणामधिरोहवंशद्राधीयआयुःप्रतरंदधानाऽइतिसदूर्वासुचतसृषुशिलासुम
 णिकंप्रतिष्ठापयेत्पृथिव्याअधिसंभवेत्यरंगरोवावदीतित्रेधावद्धोवरत्रया ॥ इरामुहप्रशंसंत्यनिरामपबाधतामितिवा
 थास्मिन्नपआसेचयेदैतुराजावरुणोरेवतीभिरस्मिंस्थानेतिष्ठतुमोदमानः ॥ इरांवहंतोघृतमुक्षमाणामित्रेणसाकंसहसंवि
 शंतित्वित्यथैनच्छमयतिब्रीहियवमतीभिराग्निर्हिरण्यमवधायशंतातीयेनत्रिःप्रदक्षिणंपरिव्रजन्प्रोक्षत्यविच्छिन्नयाचोदक

गृह्य

॥११॥

धारयापोहिष्ठामयोभुवइतितृचेनमध्येगारस्यस्थालीपाकंश्रपयित्वावास्तोष्पतेप्रतिजानीह्यस्मानितिचतसृभिःप्रत्यृचंहु
त्वान्नसंस्कृत्यब्राह्मणान्भोजयित्वाशिवंवास्तुशिवंवास्त्वितिवाचयीत ॥ ९ ॥ उक्तंगृहप्रपदनंवीजवतोगृहान्प्रपद्येतक्षे
त्रंप्रकर्षयेदुत्तरैःप्रोष्ठपदैःफल्गुनीभीरोहिण्यावाक्षेत्रस्यानुवातंक्षेत्रस्यपतिनावयमितिप्रत्यृचंजुहुयाज्जपेद्वागाःप्रतिष्ठमा
नाअनुमंत्रयेत्तमयोभूर्वातोऽअभिवातून्नाइतिद्वाभ्यामायतीर्यासामूधश्चतुर्विंशैर्मधोःपूर्णघृतस्यच ॥ तानःसंतुपयस्व
तीर्वह्नीर्गोष्ठेघृताच्यः ॥ उपमैतुमयोभुवर्जजौजश्चविभ्रतीः ॥ दुहानाअक्षितंपयोमयिगोष्ठेनिविशध्वंयथाभवाम्यु
त्तमोयादेवेषुतन्वमैरयंतेतिचसूक्तशेषमागावीयमेकैगणानासामुपतिष्ठेतागुरुगवीनांभूतास्यप्रशस्तास्थशोभनाःप्रियाः
प्रियोवोभूयासंसंमयिजानीध्वंसंमयिजानीध्वं ॥ १० ॥ ॥ इतिगृह्यसूत्रेद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

हरिः ॥ ॐ ३म् ॥ अथातःपंचयज्ञादेवयज्ञोभूतयज्ञःपितृयज्ञोब्रह्मयज्ञोमनुष्ययज्ञइतितद्यदग्नौजुहोतिसदेवयज्ञो
यद्वलिकरोतिसभूतयज्ञोयत्पितृभ्योददातिसपितृयज्ञोयत्स्वाध्यायमधीतेसब्रह्मयज्ञोयन्मनुष्येभ्योददातिसमनुष्ययज्ञ
इतितानेतान्यज्ञानहरहःकुर्वीत ॥ १ ॥ अथस्वाध्यायविधिःप्राग्वोदग्वाग्रामान्निष्क्रम्यापआप्तुत्यंशुचौदेशेयज्ञोप
वीत्याचम्याह्निन्नवासादर्भाणामहदुपस्तीर्यप्राक्कूलानांतेषुप्राङ्मुख उपविश्योपस्थंकृत्वादक्षिणोत्तरौपाणीसंधायपवित्रवं
तौविज्ञायतेपांवाएषऽओषधीनांसोयद्दर्भाःसरसमेवतद्ब्रह्मकरोतिद्यावापृथिव्योःसंधिमीक्षमाणःसंमील्यवायथावा

सूत्रं.
अ. ३

॥११॥

युक्तमात्मानं मन्येत तथा युक्तो धीयीत स्वाध्यायं मौ पूर्वा व्याहृतयः सावित्री मन्वाह पच्छोर्ध्वं च शः सर्वा मिति तृतीयं ॥ २ ॥ अथ
 स्वाध्याय मधीयीत ऋचो यजूंषि सामान्यं धर्वा गिरसो ब्राह्मणानि कल्पाङ्गानां नाराशंसी रिति हासपुराणानीति यद्वचो धी
 तेपय आहुतिभिरेव तद्देवता स्तर्पयति यद्यजुंषि घृताहुतिभिर्यसामानि मध्वाहुतिभिर्यदधर्वा गिरसः सोमाहुतिभिर्यद्ब्राह्म
 णानि कल्पाङ्गानां नाराशंसी रिति हासपुराणानीत्यमृताहुतिभिर्यद्वचो धी तेपय सः कुल्या अस्य पितृन्त्वंधा उपक्षरंति यद्य
 जूषि घृतस्य कुल्यायत्सामानि मध्वः कुल्याय दधर्वा गिरसः सोमस्य कुल्याय ब्राह्मणानि कल्पाङ्गानां नाराशंसी रिति हासपु
 राणानीत्यमृतस्य कुल्याः सयावन्मन्येत तावदधीत्येतया परिदधाति नमो ब्रह्मणे नमो अस्त्वग्नये नमः पृथिव्यै नमो ओषधी
 भ्यः ॥ नमो वाचे नमो वाचस्पतये नमो विष्णवे महते करोमीति ॥ ३ ॥ देवता स्तर्पयति प्रजापतिं ब्रह्मा वेदा देवा ऋषयः सर्वाणि
 च्छंदोऽस्योकारो वषट्कारो व्याहृतयः सावित्री यज्ञाद्यावापृथिवीऽअंतरिक्षमहोरात्राणि सांख्याः सिद्धाः समुद्रानद्योगिरयः
 क्षेत्रौषधिवनस्पतिगंधर्वाप्सरसो नागा वयांसि गावः साध्या विप्रा यक्षारक्षांसि भूतान्येव मंतान्यथ ऽऋषयः शतर्चिनो म
 ध्यमां गृत्समदो विश्वामित्रो वामदेवो त्रिभरद्वाजो वसिष्ठः प्रगाथाः पावमान्यः क्षुद्रसूक्तमहासूक्ता इति प्राचीना वीती सुमं
 तुजैमिनि वैशंपायन पैल सूत्रभाष्यभारत महाभारत धर्माचार्यो जानंति ब्राह्मविगार्ग्यगौतम शाकल्यवाश्रव्यमांडव्यमांडू
 केयागर्गी वाचस्पती वडवा प्रातीथेयी सुलभामैत्रेयी कहोळं कौपीतकं महाकौपीतकं पैंग्यं महापैंग्यं सुयज्ञं सांख्यायनं मैतरेयं

गृह्य
॥१२॥

महैतरेयंशकलंवाष्कलंसुजातवक्रमौदवाहिंमहौदवाहिंसौजामिशौनकमाश्वलायनैयेचान्येऽआचार्यास्तेसर्वेतृप्यन्ति
तिप्रतिपुरुषंपितृंस्तर्पयित्वागृहानेत्ययद्दातिसादक्षिणाथापिविज्ञायतेसयदितिष्ठन्ब्रजन्नासीनःशयानोवायंयंक्रतुमधी
तेतेनतेनहास्यंक्रतुनेष्टंभवतीतिविज्ञायतेतस्यद्वावनध्यायौयदात्माशुचिर्यद्देशः ॥४॥ अथातोध्यायोपाकरणंमोषधीनां
प्रादुर्भावैश्रवणेनश्रावणस्यपंचम्यांहस्तेनवाज्यभागौहुत्वाज्याहुतीर्जुहुयात्सावित्र्यैब्रह्मणेश्रद्धायैमेधायैप्रज्ञायैधारणायै
सदसस्पतयेनुमतयेछंदोभ्यऽऋषिभ्यश्चैत्यथदधिसक्तूजुहोत्यग्निमीळेपुरोहितमित्येकाकुषुंभकस्तदब्रवीदावदंस्त्वंशकुने
भद्रमावदंगृणानाजमदग्निनाधामंतेविश्वंभुवनमधिश्रितंगंतानोयज्ञंयज्ञियाःसुशर्मियोनस्वोऽअरणःप्रतिचक्ष्वविच
क्ष्वग्नेयाहिमरुत्सखायत्तेराजन्तुहविरितिदृचाःसमानीवऽआकूतिरित्येकातच्छंयोरावृणीमहइत्येकाध्येष्यमाणोभ्या
प्यैरन्वारब्धेताभ्योदेवताभ्योहुत्वासौविष्टकृतंहुत्वादधिसक्तून्प्राश्यंततोमार्जनंमपरेणाग्निंप्राक्कूलेषुदभेषूपविश्यौद
पात्रेदभान्कृत्वाब्रह्मांजलिंकृतोजपेदोपूर्वाव्याहृतयःसावित्रीचत्रिरभ्यस्यवेदादिमारभेत्तथोत्सर्गेषणमासानधीयीतस
मावृत्तोब्रह्मचारिकल्पेनयथान्यायमितरेजायोपेयेत्येकेप्राजापत्यंतद्वार्षिकमित्येतदाचक्षतेमध्यमाष्टकायामेताभ्योदे
वताभ्योऽग्नेनहुत्वापोभ्यवयंत्येताएवतदेवतास्तर्पयंत्याचार्यान्पृषीन्पितृंश्चैतदुत्सर्जनं॥५॥अथकाम्यानांस्थानेकाम्याश्चर
वस्तानेवकामानामोत्यथव्याधितस्यातुरस्ययक्ष्मगृहीतस्यवाषळाहुतिश्चरुमुचामित्वाहविषाजीवनायकर्मित्येतेनस्वप्नम

सूत्रं.
अ. ३

॥१२॥

मनोज्ञं दृष्ट्वा दधानो देवसवितरिति द्वाभ्यां यच्च गोषु दुःस्वप्नमिति पंचभिरादित्यमुपतिष्ठेत्तयो मेराजन्युज्योवासखावेति वा
 क्षुत्वा जंभित्वा मनोज्ञं दृष्ट्वा पापकं गंधमाघ्रायाक्षिस्पंदने कर्णध्वने च सुचक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासं सुवर्चा मुखेन सुश्रुत्कर्णा
 भ्यां मयि दक्षक्रतू इति जपेदगमनीयां गत्वा याज्यं याजयित्वा भोज्यं भुक्त्वा प्रतिग्राह्यं प्रतिगृह्यं चैत्यं यूपं वोपहत्य पुनर्मा मे
 त्विन्द्रियं पुनरायुः पुनर्भगः ॥ पुनर्द्रविणमैतु मां पुनर्ब्राह्मणमैतु मां स्वाहा ॥ इमे ये धिष्ण्या सो अग्नयो यथास्थानमिह कल्पतां ॥
 वैश्वानरो वा वृधानो न्तर्यच्छतुमे मनो हृद्यं तरममृतस्य केतुः स्वाहेत्याज्याहुतीर्जुहुयात्समिधौ वा जपेद्वा ॥ ६ ॥ अन्याधितं
 चेत्स्वपंतं मादित्योभ्यस्तमियाद्वा ग्यतो नुपविशन्नात्रिशेषं भूत्वा येन सूर्यज्योतिषा वा धसेतम इति पंचभिरादित्यमुपतिष्ठेत्ता
 भ्युदियाच्चेदकर्मश्रांतमनभिरूपेण कर्मणा वा ग्यत इति समानमुत्तराभिश्च तसृभिरुपस्थानं यज्ञोपवीती नित्योदकः संध्यामु
 पासीत वा ग्यतः सायमुत्तरापराभिमुखो न्वष्टमदेशं सावित्रीं जपेदधास्तमिते मंडले आनक्षत्रदर्शनादेवं प्रातः प्राङ्मुखस्तिष्ठ
 न्नामंडलदर्शनात्कपोतश्चेदगारमुपहन्यादनुपतेद्वा देवाः कपोत इति प्रत्यूचं जुहुयाज्जपेद्वा वयमुत्वापथस्पत इत्यर्थं च यांच
 रिष्यन्संपूषन्विदुष इति नष्टमधिजिगमिषन्मूढो वा संपूषन्नध्वन इति महान्तमध्वानमेप्यन्प्रतिभयं वा ॥ ७ ॥ अथैतान्युप
 कल्पयीत समावर्तमानो मणिकुंडले वस्त्रयुगं छत्रं मुपानद्युगदंडं स्रजमुन्मर्दनमनुलेपनं मां जनमुष्णीषमित्यात्मने चाचार्या
 यचं यद्युभयोर्न विदेताचार्या यैव समिधं त्वाहरेदपराजितायां दिशि यज्ञियस्य वृक्षस्याद्रामन्नाद्यकामः पुष्टिकामस्तेजस्कामो

गृह्य
॥ १३ ॥

वाब्रह्मवर्चसकाम उपवातामुभयीमुभयकाम उपरिसमिधं कृत्वा गामन्नं च ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय गौदानिकं कर्म कुर्वीतात्मनि
मंत्रान्सन्नमयेदेकह्नीतकेन शीतोष्णाभिरद्भिः स्नात्वा युवं वस्त्राणि पीवसावसाथे इत्यहतेन वाससी आच्छाद्याश्मनस्तेजो
सिचक्षुर्मेपाहीति च क्षुपी आंजयीताश्मनस्तेजोसि श्रोत्रं मेपाहीति कुंडले आवधीतानुलेपनेन पाणी प्रलिप्य मुखं मग्ने ब्राह्मणो
नुलिपेद्वाहूराजन्य उदरं वैश्य उपस्थं रुयूरुसरण जीविनो नार्तास्य नातो हं भूयासमिति स्रजमपि बधीत नमालोक्तं मालेति चे
दब्रूयुः स्रगित्यभिधापयीत देवानां प्रतिष्ठेस्थः सर्वतो मापातमित्युपानहावास्थार्य दिवश्छद्मासीति छत्रमादत्ते वेणुरसि वान
स्पत्योसि सर्वतो मापाहीति वैणवं दंडं मायुष्यमिति सूक्तेन मणिकंठे प्रतिमुच्योष्णीषं कृत्वा तिष्ठन्त्समिधमादध्यात् ॥ ८ ॥
स्मृतं निर्दाच विद्याचं श्रद्धाप्रज्ञाचं पंचमी ॥ इष्टं दत्तमधीतं च कृतं सत्यं श्रुतं व्रतं ॥ यदग्नेर्सेद्रस्य सप्रजापतिकस्य सऋषिक
स्य सऋषिराजन्यस्य सपितृकस्य सपितृराजन्यस्य समनुष्यस्य समनुष्यराजन्यस्य साकाशस्य सातीकाशस्य सानूकाशस्य स
प्रतीकाशस्य सदेवमनुष्यस्य संगंधर्वाप्सरस्कस्य सहारण्यैश्च पशुभिर्ग्राम्यैश्च यन्म आत्मन आत्मनि व्रतं तन्मे सर्वव्रतमिदम
हमग्ने सर्वव्रतो भवामि स्वाहेति ममाग्ने वर्च इति प्रत्युचंसमिधोभ्यादध्याद्यत्रैनं पूजयिष्यं तो भवंति तत्रैतां रात्रीं वसेद्विद्यां त
गुरुमर्थेन निमंत्र्य कृतानुज्ञातस्य वास्नानं तस्यैतानि व्रतानि भवंति ननक्तं स्नायान्न नग्नः स्नायान्न नग्नः शयीत ननग्नं स्त्रियमी
क्षेतान्यत्र मैथुनाद्वर्षति न धावेन्न वृक्षमारोहेन्न कूपमवरोहेन्न बाहुभ्यां न दीं तरेन्न संशयमभ्यापद्येत् महद्वैभूतं स्नातको भवती

सूत्रं.
अ. ३

॥ १३ ॥

तिविज्ञायते ॥ ९ ॥ गुरवेप्रसन्नक्षयमाणोनामप्रब्रवीतेदंवत्स्यामोभो ३ इत्युच्चैरूर्ध्वनाम्नःप्राणापानयोरुपांश्वामंद्रैरिंद्रहृदि
 भिरितिचातोवृद्धोजपतिप्राणापानयोरुव्यचास्तयाप्रपद्येदेवायसवित्रेपरिदामीत्युचंचसमाप्योप्राक्स्वस्तीतिजपि
 त्वामहित्रीणामित्यनुमंत्र्यैवमसिष्टस्यनकुतश्चिद्रयंभवतीतिविज्ञायतेवयसाममनोज्ञावाचःश्रुत्वाकनिक्रदज्जनुषंप्रब्रु
 वाणइतिसूक्तेजपेदेवीवाचमजनयंतदेवाइतिचस्तुहिश्रुतंगर्तसदंयुवानमितिमृगस्ययस्यादिशोबिभीयाद्यस्माद्धातांदि
 शमुल्मुकमुभयतःप्रदीप्तप्रत्यस्येन्मथंवाप्रसव्यमालोक्ष्याभयंमित्रावरुणामह्यमस्त्वर्चिपाशत्रून्दहतंप्रतीत्यमाज्ञातारं
 माप्रतिष्ठांविदंतुमिथोभिंदानाउभयंतुमृत्युमितिंसंस्पृधनमुभयंसमाकृतमितिमथंन्यंचंकरोति ॥ १० ॥ सर्वतोभया
 दनाज्ञातादष्टावाज्याहुतीर्जुहुयात्पृथिवीवृतासाग्निनावृतातयावृतयावर्च्यायस्माद्भयाद्विभेमितद्वारयेस्वाहा ॥ अंत
 रिक्षंवृतंतद्वायुनावृतंतेनवृतेनवर्त्रेणयस्माद्भयाद्विभेमितद्वारयेस्वाहा ॥ द्यौर्वृतासादित्येनवृतातयावृतयावर्च्यायस्मा
 द्भयाद्विभेमितद्वारयेस्वाहा ॥ दिशोवृतास्ताश्चंद्रमसावृतास्ताभिवृताभिर्वर्त्रीभिर्यस्माद्भयाद्विभेमितद्वारयेस्वाहा ॥
 आपोवृतास्तावरुणेनवृतास्ताभिवृताभिर्वर्त्रीभिर्यस्माद्भयाद्विभेमितद्वारयेस्वाहा ॥ प्रजावृतास्ताःप्राणेनवृतास्ताभि
 र्वृताभिर्वर्त्रीभिर्यस्माद्भयाद्विभेमितद्वारयेस्वाहा ॥ वेदावृतास्तेछंदोभिवृतास्तेवृतेवर्त्रेभिर्यस्माद्भयाद्विभेमितद्वारयेस्वा
 हा ॥ सर्ववृतंतद्ब्रह्मणावृतंतेनवृतेनवर्त्रेणयस्माद्भयाद्विभेमितद्वारयेस्वाहेत्यथापराजितायांदिश्यवस्थायस्वस्त्यात्रेयं

गृह्य

॥१४॥

जपति यत इन्द्रभयामह इति सूक्तशेषं ॥ ११ ॥ संग्रामे समुपोद्धे राजानं संनाहयेदात्वा हार्षमंतरेधीति पश्चाद्रथस्य त्वस्थाय
जीमूतस्येव भवति प्रतीकमिति कवचं प्रयच्छेदुत्तरयाधनुरुत्तरां वाचयेत्स्वयं चतुर्थी जपेत्पंचम्येषु धिं प्रयच्छेदभिप्रवर्तमा
नेषु षष्ठीं सप्तम्याश्चानष्टमीं मिषूनवेक्षमाणं वाचयेत्त्यहिरिव भोगैः पर्येति बाहुमिति तलं न ह्यमानं मथेनं सारयमाणमुपारुह्या
भीवर्तवाचयति प्रयोवां मित्रावरुणेति च द्वे अथैनवो मन्वीक्षेतां प्रतिरथशाससौ पर्णैः प्रधारयंतु मधुनो घृतस्यैत्येतत्सौ पर्णस
र्वादिशोनुपर्यायां दादित्यमौशनसं वा वस्थाय प्रबोधयेदुपश्वासय पृथिवीमुत द्यामिति तृचेन दुंदुभिमभि मृशेदवसृष्टा पर
पतेतीषून् विसर्जयेद्यत्र बाणाः संपतंतीति च युध्यमानेषु जपेत्संशिष्याद्वा संशिष्याद्वा ॥ १२ ॥ ॥ इति गृ. तृ. ॥ ३ ॥
अथ चतुर्थः पादः ॥ हरिः ॐ ३म् ॥ ॥ आहिताग्निश्चेदुपतपेत्प्राच्यामुदीच्यां मपराजितायां वादिशुदवस्येद्वा
मकामा अग्रय इत्युदाहरं त्याशंसंत एनं ग्राममाजिगमिषंतौ ऽगदं कुर्युरिति हविज्ञायते ऽगदः सोमेन पशुनेष्ट्येष्ट्वावस्येदनिष्ट्वा
वा संस्थिते भूमिभागे खानयेद्दक्षिणपूर्वस्यां दिशि दक्षिणापरस्यां वा दक्षिणाप्रवणं प्राग्दक्षिणाप्रवणं वा प्रत्यग्दक्षिणाप्रवण
मित्येके यावानूर्ध्वबाहुकः पुरुषस्तावदायामं व्याममात्रंतिर्यग्वितस्त्यर्वांगभित आकाशं शमशानं बहुलौषधिकं कंटकिक्षी
रिणस्त्विदित्यथोक्तं पुरस्ताद्यत्र सर्वत आपः प्रस्यं देरं जेतदादहनस्य लक्षणं शमशानस्य केशश्मश्रुलोमनखानीत्युक्तं पुरस्ता
द्विगुल्फं बर्हिं राज्यं च दधन्यत्र सर्पिरानयं त्येतत्पित्र्यं पृषदाज्यम् ॥ १ ॥ अथैतां दिशमग्नीज्ञयंति यज्ञपात्राणि चा

सूत्रं.
अ. ४

॥१४॥

न्वंचं प्रेतमयुजो मिथुनाप्रवयसः पीठचक्रेण गोयुक्तेनेत्येके नुस्तरणीगामजां वै कवणां कृष्णामेके सव्यवाहू बध्वानुसंकलयं
 त्यन्वंचोमात्या अधोनिवीताः प्रवृत्तशिखा ज्येष्ठप्रथमाः कनिष्ठजघन्याः प्राप्यैवं भूमिभागं गतो दकेन शमीशाखया त्रिः प्रस
 व्यमायतनं परिब्रजन् प्रोक्षत्यपेतवीतविचसर्पतात इति दक्षिणपूर्व उद्धृतांत आहवनीयं निदधात्युत्तरपश्चिमैर्गार्हपत्यं दक्षि
 णपश्चिमैर्दक्षिणमथैनमंतर्वेदी ध्मचित्तिंचिनोतियोजानाति तस्मिन् बहिरास्तीर्य कृष्णाजिनं चोत्तरलोमं तस्मिन् प्रेतं संवेश
 यंत्युत्तरेण गार्हपत्यं हत्वा हवनीयमभिशिरसमुत्तरतः पर्त्वा धनुश्चक्षत्रियायंतामुत्थापयेद्देवरः पतिस्थानो यो तं वासीजरहा
 सो वो दीर्घनार्यभिजीवलोकमिति कर्ता वृषले जपेद्धनुर्हस्तादाददानो मृतस्येति धनुर् रुक्मं वृषलेऽधिज्यं कृत्वा संचितिं सचि
 त्वांसं शीर्यानुप्रहरेत् ॥ २ ॥ अथ तानि पात्राण्यो जयेद्दक्षिणे हस्ते जुह्वं सव्येऽपभृतं दक्षिणे पाश्वर्ष्यं सव्येऽग्नि
 होत्रहवणीमुरसि ध्रुवां शिरसि कपालानि दत्सु ग्राव्णानासिकयोः स्रुवां भित्त्वा चैकैर्कर्णयोः प्राशित्रहरणे भित्त्वा चैकमुदरे
 पात्रीं समवत्तधानं च चमसं मुपस्थे शम्यामरणी ऊर्वीं रुद्रखलमुसले जंघयोः पादयोः शूर्पे छित्त्वा चैकमासे च नवंति पृषदाज्यं
 पूरयंत्यमापुत्रोदृषदुपले कुर्वीत लौहाय संचकौ लालं मनुस्तरण्यावपामुत्खिद्यं शिरोमुखं प्रच्छादयेद्ग्रेवर्मं परिगोभिर्व्य
 यस्वेति वृक्षा उद्धृत्य पाण्योरादध्यादतिद्रवसारमेयां श्वाना विंति दक्षिणे दक्षिणं सव्ये सव्यं हृदये हृदयं पिंड्यां चैकै वृक्षापचा
 रइत्येके सर्वा यथांगं विनिक्षिप्य चर्मणा प्रच्छाद्ये मम ग्रेवर्मं समाविजिह्वर इति प्रणीता प्रणयनमनुमंत्रयते सव्यं जान्वान्यद

क्षिणाग्नावाज्याहुतीर्जुहुयादग्नये स्वाहा कामाय स्वाहा लोकाय स्वाहानुमतये स्वाहेति पंचमी मुरसि प्रेतस्यास्माद्वै त्वमजाय
था अयं त्वदधि जायतां मसौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति ॥ ३ ॥ प्रेष्यति युगपदग्नीन् प्रज्वालयतेत्याहवनीयश्चेत्पूर्वप्राप्त्या
त्स्वर्गलोक एनं प्रापदिति विद्याद्रात्स्यत्यसावमुत्रैव मयमस्मिन्निति पुत्रो गार्हपत्यश्चेत्पूर्वप्राप्त्या दंतरिक्षलोक एनं प्रापदिति
विद्याद्रात्स्यत्यसावमुत्रैव मयमस्मिन्निति पुत्रो दक्षिणाग्निश्चेत्पूर्वप्राप्त्या न्मनुष्यलोक एनं प्रापदिति विद्याद्रात्स्यत्यसावमु
त्रैव मयमस्मिन्निति पुत्रो युगपत्प्राप्तौ परामृद्धिं वदंति तदह्यमानमनुमंत्रयते प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्येभिरिति समानैः स एव -
विदादह्यमानः सहैव धूमेन स्वर्गलोकमेतीति विज्ञायत उत्तरपुरस्तादाहवनीयस्य जानुमात्रं गतं खात्वा वकांशीपालमित्यव
धापयेत्ततो हवा एष निष्क्रम्य सहैव धूमेन स्वर्गलोकमेतीति विज्ञायत इमे जीवा विमृतैराववृत्रन्नितिसव्यावृतो ब्रजंत्यनवेक्ष
माणाय त्रोटकमवहन् वतितत्प्राप्य सकृदुन्मृज्यैकांजलिमुत्सृज्य तस्य गोत्रं नाम च गृहीत्वोत्तीर्या न्यानि वासांसि परिधाय
सकृदेनान्पीड्योदग्दशानि विसृज्या स त आनक्षत्रदर्शनादादित्यस्य वादर्शने प्रविशेयुः कनिष्ठप्रथमाज्येष्ठजघन्याः प्राप्या
गारमश्मानमग्निं गोमयमक्षतां स्तैलमपउपस्पृशंति नैतस्यां रात्र्या मन्त्रं पचरेन्क्रीतोत्पन्नेन वावर्तेरन्त्रिरात्रमक्षारालवणा
शिनः स्युर्द्वादशरात्रं वामहागुरुषु दानाध्ययने वर्जयेरन्दशहंसपिंडेषु गुरौ चासपिंडे प्रत्तासु च स्त्रीषु रात्रमितरेष्वचाचार्येषु
ज्ञातौ चासपिंडे प्रत्तासु च स्त्रीष्वदंतजाते परिजाते चैकाहं स ब्रह्मचारिणिसमानग्रामीये च श्रोत्रिये ॥ ४ ॥ संचयनमूर्ध्वद

शम्याः कृष्णपक्षस्यायुजास्वेकनक्षत्रैलक्षणेकुम्भेषुमांसमलक्षणायांस्त्रियमयुजोमिथुनाः प्रवयसः क्षीरोदकेनशमीशाखया
 त्रिः प्रसव्यमायतनं परिब्रजन्प्रोक्षति शीतिकेशीतिकावतीत्यंगुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामेकैकमस्थ्यसंहादयंतोवदध्युः पादौपू
 र्वशिरउत्तरैसुसंचितंसंचित्यपवनेनसंपूर्ययत्रसर्वत आपोनाभिस्पंदेरन्नन्यावर्षाभ्यस्तत्रगतेवदध्युरुपसर्पमातरंभूमिमे
 तामित्युत्तरयापांसूनवकिरेदवकीर्योत्तरामुत्तेस्तभ्रामीतिकपालेनापिधायाधानवेक्षन्प्रत्याव्रज्यापउपस्पृश्यश्राद्धमस्मै
 दद्युः ॥ ५ ॥ गुरुणाभिमृताअन्यतोवापक्षीयमाणाअमावास्यायांशांतिकर्मकुर्वीरन्पुरोदयादग्निमहभस्मानंसहायतनं
 दक्षिणाहरेयुः क्रव्यादमग्निप्रहिणोमिदूरमित्यर्धर्चनंतंचतुष्पथेन्युप्ययत्रवात्रिः प्रसव्यंपरियंतिसव्यैः पाणिभिः सव्यानू
 रूनाघ्नानाअधानवेक्षन्प्रत्याव्रज्यापउपस्पृश्यकेशश्मश्रूलोमनखानिवापयित्वोपकल्पयीरन्नवान्मणिकान्कुम्भानाचम
 नीयांश्चशमीसुमनोमलिनः शमीमयमिध्मंशमीमय्यावरणीपरिधींश्चानडुहंगोमयंचर्मचनवनीतमश्मानंयावत्योयुवत्य
 स्तावंतिकुशपिंजूलान्यग्निवेलायामग्निंजनयेदिहैवायमितरोजातवेदाऽइत्यर्धर्चनंतंदीपयमानाआमत्तआशांतरात्रादा
 युष्मतांकथाः कीर्तयंतोमांगल्यानीतिहासपुराणानीत्याख्यापयमानाउपरतेषुशब्देषुसंप्रविष्टेषुवागृहंनिवेशनंवादक्षि
 णाद्वारपक्षात्प्रक्रम्याविच्छिन्नामुदकधारांहरेंत्तुंतन्वत्रजसोभानुमन्विहीत्योत्तरस्मादथाग्निमुपसमाधायपश्चादस्यान
 डुहंचर्मास्तीर्यप्राग्ग्रीवमुत्तरलोमं तस्मिन्नमात्यानारोहयेदारोहतायुर्जरसंवृणानाऽइतीमंजीवेभ्यः परिधिंदधामीतिपरि

गृह्य
॥१६॥

धिंपरिदध्यादंतर्मृत्युंदधतापर्वतेनेत्यइमानमुत्तरतोमेःकृत्वापरंमृत्योअनुपरेहिपंधामितिचतसृभिःप्रत्यृचंहुत्वायथाहा
न्यनुपूर्वंभवंतीत्यमात्यानीक्षेतयुवतयःपृथक्पाणिभ्यांदर्भतरुणकैर्नवनीतेनचांगुष्ठोपकनिष्ठाभ्यामक्षिणीऽआंज्यपरां
च्योविसृजेयुरिमानारीरविधवाःसुपत्नीरित्यंजनाईक्षेताइमन्वतीरीयतेसंरभध्वमित्यइमानंकर्ताप्रथमोभिर्मृशेदथापरा
जितायांदिश्यवस्थायाग्निनानडुहेनगोमयेनचाविच्छिन्नयाचोदकधारयापोहिष्ठामयोभुवइतितृचेनपरीमेगामनेषतेति
परिक्रामत्सुजपेत्पिंगलोदङ्गान्परिणेयःस्यादित्युदाहरंत्यथोपविशंत्यत्राभिरंस्यमानाभवंत्यहतेनवाससाप्रच्छाद्यासतेस्व
पंतओदयादुदितआदित्येसौर्याणिस्वस्त्ययनानिचजपित्वान्नसंस्कृत्यापनःशोशुचदधमितिप्रत्यृचंहुत्वाब्राह्मणान्भोज
यित्वास्वस्त्ययनंवाचयीतर्गाःकंसोहतंवासश्चदक्षिणा ॥६॥ अथातःपार्वणेश्राद्धेकाम्यआभ्युदयिकएकोद्दिष्टेवाब्राह्म
णान्छुतशीलवृत्तसंपन्नानेकेनवाकालेज्ञापितान्स्नातान्कृतपच्छौचानाचांतानुदङ्मुखान्पितृवदुपवेश्यैकैकमेकैकस्य
द्वौद्वौत्रींस्त्रीन्वावृद्धौफलभूयस्त्वनत्वेवैकंसर्वेषांकाममनाद्येपिदेव्याख्यातमपःप्रदायदर्भान्द्विगुणभुग्नानासनंप्रदाया
पःप्रदायतैजसादममयमृन्मयेषुत्रिषुपात्रेष्वेकद्रव्येषुवादर्भान्हितेष्वपआसिच्यशंनोदेवीरभिष्टयइत्यनुमंत्रितासुतिला
नावपतितिलोसिसोमदेवत्योगोसवेदेवनिर्मितः ॥ प्रक्षवद्भिःप्रतःस्वधयापिदृनिमाल्लोकान्प्रीणयाहिनःस्वधानमऽइ
तिप्रसव्येनेतरपाण्यंगुष्ठांतरेणोपवीतित्वादक्षिणेनवासव्योपगृहीतेनपितरिदंतेअर्घ्यपितामहेदंतेअर्घ्यप्रपितामहेदंते

सूत्रं.
अ. ४

॥१६॥

अर्घ्यमित्यपूर्वताःप्रतिग्राहयिष्यन्त्सकृत्सकृत्स्वधाअर्घ्याइतिप्रसृष्टाअनुमंत्रयेत् यादिव्याआपःपृथिविसंबभूवुर्या
 अंतरिक्ष्याउतपार्थिवीर्याः ॥ हिरण्यवर्णायज्ञियास्तानआपःशंस्योनाभवंत्वितिसंस्त्रवान्समवनीर्यताभिरद्भिःपुत्रका
 मोमुखमनक्ति ॥ नोद्धरेत्प्रथमंपात्रंपितृणामर्घ्यपातितं ॥ आवृतास्तत्रतिष्ठंतंपितरःशौनकोब्रवीत् ॥ उद्धरेद्यदि
 चेत्पात्रंविवृतंवायदाभवेत् ॥ तदासुरंभवेच्छाङ्गंक्रुद्धंःपितृगणैर्गर्तैरिति ॥ ७ ॥ एतस्मिन्कालेर्गधमाल्यधूपदीपा
 च्छादनानांप्रदानमुद्धृत्यघृताक्तमन्नमनुज्ञापयत्यग्नौकरिष्येकरवैकरवाणीतिवाप्रत्यभ्यनुज्ञाक्रियतांकुरुष्वकुर्वित्यथा
 ग्नौजुहोर्तियथोक्तंपुरस्तादभ्यनुज्ञायांपाणिष्वेववाग्निमुखावैदेवाःपाणिमुखाःपितरइतिहिब्राह्मणंयदिपाणिप्राचांतैष्व
 न्यदन्नमनुदिशत्यन्नमन्नेसृष्टंदत्तमृधुकमितितृप्तान्ज्ञात्वामधुमतीःश्रावयेदक्षन्मीमदंतेतिचसंपन्नमितिपृष्ट्वायद्यदन्नमु
 पभुक्तंतत्तत्स्थालीपाकेनसहपिंडार्थमुद्धृत्यशेषंनिवेदयेदभिमतेनुमतेवाभुक्तवत्स्वनाचांतैषुपिंडान्निदध्यादाचांतैष्वेकं
 प्रकीर्यान्नमुपवीर्योस्वधोच्यतामिति विसृजेदस्तुस्वधेतिवा ॥ ८ ॥ अथशूलगवःशरदिवसंतेवार्द्रयाश्रेष्ठंस्वस्ययूथस्या
 कुष्ठिपृषत्कल्माषमित्येकैकामंकृष्णमालोहवांश्चैर्द्रीहियवमतीभिरद्भिरभिषिच्यशिरस्तऽआभसतोरुद्रायमहादेवायजु
 ष्टोवर्धस्वेतितंवर्धयेत्संपन्नदंतमृषभंवायज्ञियायांदिश्यसंदर्शनेग्रामादूर्ध्वमर्धरात्रादुदितइत्येकैवैद्यंचरित्रवंतंब्राह्मणमु
 पवेदयसपलाशामार्द्रशाखांयूपंनिखायव्रतत्यौकुशरज्ज्वाशनेअन्यतरयायूपंपरिवीयान्यतरयार्धशिरसिपशुवध्वायूपे

गृह्य
॥१७॥

रशनायांवानियुनक्तिंयस्मैनमस्तस्मैत्वाजुष्टंनियुनज्मीतिप्रोक्षणादिसमानं पशुनाविशेषान्वक्ष्यामः पात्र्यापलाशेनवाव
पांजुहुयादितिहविज्ञायतेहरायमृडायशर्वायशिवायभवायमहादेवायौग्रायभीमायपशुपतयेरुद्रायशंकरायेशानाय
स्वाहेतिपङ्क्तिर्वोत्तरैरुद्रायस्वाहेतिवाचतसृषुचतसृषुकुशसूनासुचतसृषुदिक्षुत्रलिंहरैद्यास्तेरुद्रपूर्वस्यादिशिसेनास्ताभ्य
एनैनमस्तेअस्तुमामाहिंसीरित्येवंप्रतिदिशंत्वादेशनंचतुर्भिःसूक्तैश्चतस्रोदिशउपतिष्ठेत्कद्रुद्रायेमारुद्रांयातेपितरिमारु
द्रायस्थिरधन्वनइतिसर्वरुद्रयज्ञेषुदिशामुपस्थानंतुषान्फलीकरणांश्चपुच्छंचर्मशिरःपादानित्यग्नावनुप्रहरेद्भोगंचर्मणा
कुर्वीतेतिशांवत्युत्तरतोऽग्नेर्दभवीतासुकुशसूनासुवाशोणितंनिनयेच्छ्वासिनीघोषिणीर्विचिन्वतीःसमश्रुतीःसर्पायपूत
द्वोनेनवःप्रीणात्यथोदङ्गावृत्यश्वासिनीघोषिणीर्विचिन्वतीःसमश्रुतीःसर्पायद्धोत्रतद्धरध्वमितिसर्पेभ्योयत्तत्रासृगूवध्यं
वावस्रुतंभवंतितद्धरंतिसर्पाःसर्वाणिहवाअस्यनामधेयानिसर्वाःसेनाःसर्वाण्युच्छ्रयणानीत्येवंविद्यजमानंप्रीणातिना
स्यब्रुवाणंचनहिनस्तीतिविज्ञायतेनास्यप्राश्नीयांन्नास्यग्राममाहरेयुरभिमारुकोहैषदेवःप्रजाभवतीत्यमात्यानंततःप्रति
षेधयेन्नियोगात्तुप्राश्नीयात्स्वस्त्ययनइतिसएषशूलगवोधन्योलोक्यःपुण्यःपुत्र्यःपशव्यआयुष्योयशस्यइष्टान्यमुत्सृजे
न्नानुत्सृष्टस्यान्महापशुर्भवतीतिविज्ञायतेशंतातीयंजपन्गृहानियात्पशूनामुपतापएतमेवदेवंमध्येगोष्ठस्ययजेतस्थाली

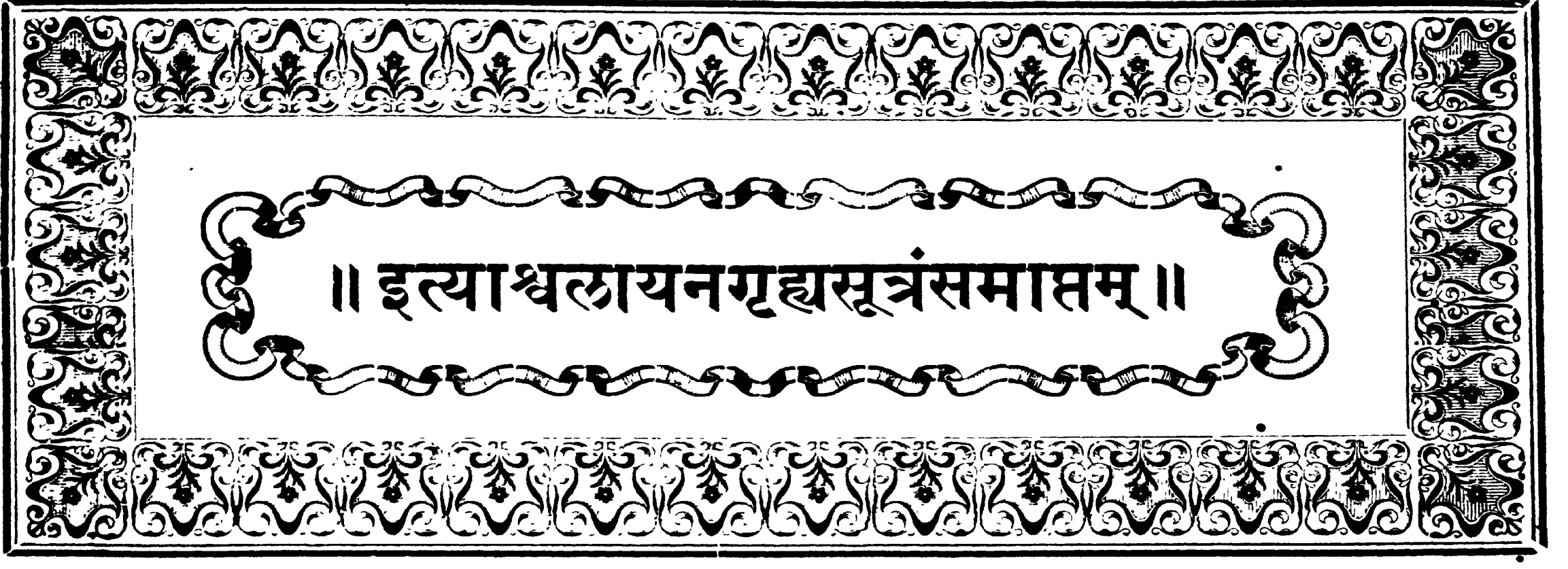
सूत्रं.
अ. ४

॥१७॥

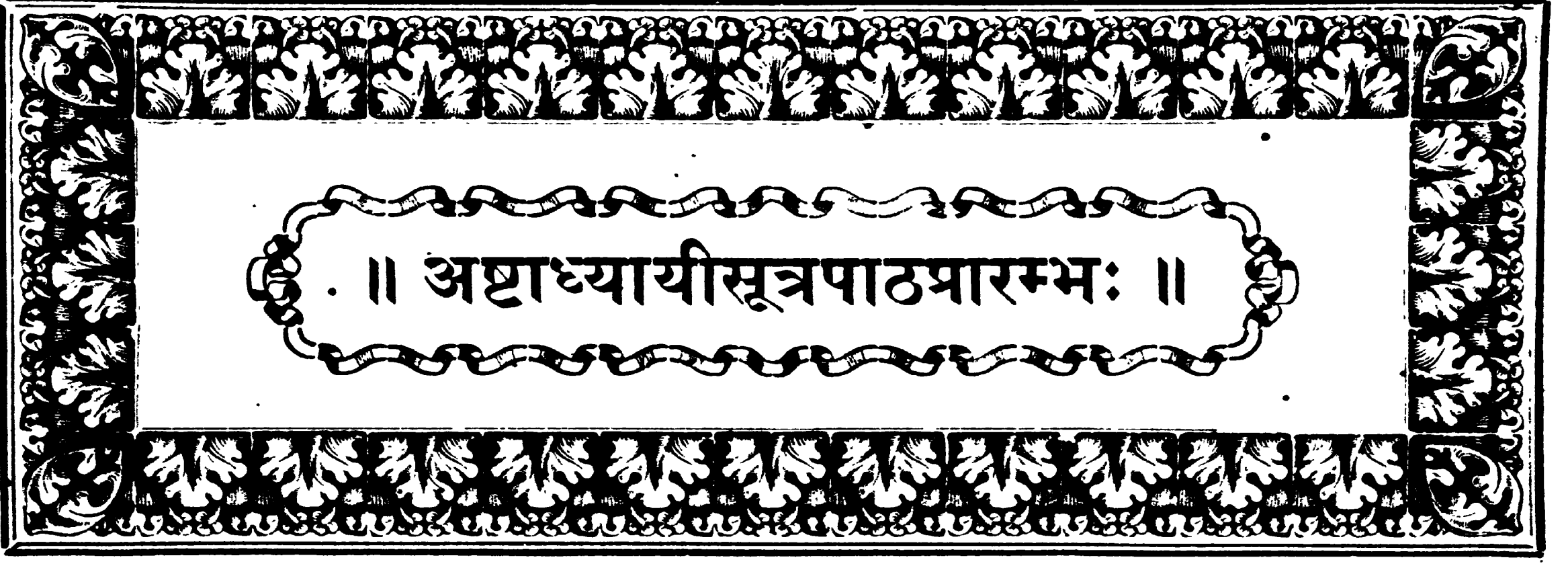
पाकं सर्वहुतैर्वहिराज्यंचानुप्रहृत्य धूमतो गाआनयेच्छंतातीयं जपन्पशूनां मध्यमियान्मध्यमियान्नमः शौनकाय नमः सीम
कार्यं ॥ ९ ॥ ॥ इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥ इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रं समाप्तम् ॥

इदं पुस्तकं पणशीकरोपाहलक्ष्मणशर्मतनुजनुषा वामुदेवशर्मणा गोरेइत्युपनामक-
कृष्णभट्टसाहाय्येन संस्कृतं तच्च मुंबय्यां तुकाराम जावजी इत्येतैः
स्वीये निर्णयसागराख्येऽकनयंत्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शकः १८३७ सन १९१५.

॥ इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रंसमाप्तम् ॥

॥ अष्टाध्यायीसूत्रपाठप्रारम्भः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ हरिःॐ ॥ येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्यमहेश्वरात् । कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनेयेनमः ॥ १ ॥ येन धौतागिरः पुंसाविमलैः शब्दवारिभिः । तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनेयेनमः ॥ २ ॥ वाक्यकारंवरु
 चिंभाष्यकारं पतंजलिम् । पाणिनिं सूत्रकारं च प्रणतोऽस्मि मुनित्रयम् ॥ ३ ॥ अइउण् । ऋलृक् । एओङ् । ऐऔच् ।
 ह्यवरट् । लण् । जमङणनम् । झभजू । घडधष् । जवगडदट् । खफछठथचटतव् । कपय् । शषसर् । हल् ।
 इति प्रत्याहारसूत्राणि ॥ वृद्धिरादैच् । अदेङ्गुणः । इको गुणवृद्धी । नधातुलोपार्धधातुके । कृतिच । दीधीवेवीटा
 म् । हलोऽनन्तराः संयोगः । मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः । तुल्यास्यप्रयत्नसंवर्णम् । नाज्झलौ । ईदूदेद्विवचनं
 प्रगृह्यम् । अदसोमात् । शे । निपातएकाजनाङ् । ओत् । संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्ये । उजः । ऊँ । ईदूतौ च स
 सम्यर्थे । दाधाध्वदाप् ॥ १॥ आद्यन्तवदेकस्मिन् । तरसमपौघः । बहुगणवतुडतिसंख्या । षणान्तापट् । डतिच ।
 क्तवतूनिष्ठा । सर्वादीनि सर्वनामानि । विभाषादिक्समासे बहुव्रीहौ । नवबुव्रीहौ । तृतीयासम्प्रसे । द्वन्द्वे च ।
 विभाषाजसि । प्रथमचरमतयात्पार्धकतिपयनेमाश्च । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ।
 स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः । स्वरादिनिपातमव्ययम् । तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । कृन्मे
 जन्तः । क्त्वातोऽसुन्कसुनः ॥ २ ॥ अव्ययीभावश्च । शिसर्वनामस्थानम् । सुडनपुंसकस्य । नवेति विभाषा ।

अष्टा.

॥ २ ॥

इग्यणःसंप्रसारणम् । आद्यन्तौटकितौ । मिदचोऽन्त्यात्परः । एचइग्रस्वादेशे । षष्ठीस्थानेयोगा । स्थानेऽन्तर
तमः । उरण्परः । अलोऽन्त्यस्य । डिच्च । आदेःपरस्य । अनेकांशित्सर्वस्य । स्थानिवदादेशोऽनन्विधौ । अचःप
रस्मिन्पूर्वविधौ । नपदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु । द्विर्वचनेऽचि । अदर्शनलोपः
॥ ३ ॥ प्रत्ययस्यलुक्लुपः । प्रत्ययलोपेप्रत्ययलक्षणम् । नलुमताङ्गस्य । अचोऽन्त्यादिटि । अलोऽन्त्यात्पूर्वउप
धा । तस्मिन्नितिनिर्दिष्टेपूर्वस्य । तस्मादित्युत्तरस्य । स्वरूपंशब्दस्याशब्दसंज्ञा । अणुदित्सवर्णस्यचाप्रत्ययः । तपर
स्तत्कालस्य । आदिरन्त्येनसहेता । येनविधिस्तदन्तस्य । वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । त्यदादीनिच । एङ्प्रा
चादेशे ॥ ४ ॥ वृद्धिराद्यन्तवदव्ययीभावःप्रत्ययस्यलुक्पञ्चदश ॥ इतिप्रथमाध्यायेप्रथमःपादः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥
गाङ्गुटादिभ्योऽञ्जिन्डित् । विजइट् । विभाषोर्णोः । सार्वधातुकमपित् । असंयोगालिङ्गित् । इन्धिभवतिभ्यां
च । मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसःक्त्वा । रुदविदमुपग्रहिस्वपिप्रच्छःसंश्च । इकोऽङ्गल् । हलन्ताच्च । लिङ्सिचावा
त्मनेपदेषु । उश्च । वागमः । हनःसिच् । यमोगन्धने । विभाषोपयमने । स्थाघ्वोरिच्च । नक्त्वासेट् । निष्ठाशी
ङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिघृषः । मृषस्तितिक्षायाम् ॥ १ ॥ उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् । पूङ्क्त्वाच । नोप
धात्थफान्ताद्वा । वंचिलुंच्युतश्च । तृषिमृषिकृषेःकाश्यपस्य । रलोव्युपधाद्भलादेःसंश्च । ऊकालोऽङ्गस्वदीर्घ

सूत्रपा.
१ । २

॥ २ ॥

पुतः । अचश्च । उच्चैरुदात्तः । नीचैरनुदात्तः । समाहारःस्वरितः । तस्यादितउदात्तमर्धह्रस्वम् । एकश्रुतिदूरा
 त्संबुद्धौ । यज्ञकर्मण्यजपन्युंखसामसु । उच्चैस्तरांवावपङ्कारः । विभाषाछन्दसि । नसुब्रह्मण्यायांस्वरितस्यतूदात्तः ।
 देवब्रह्मणोरनुदात्तः । स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् । उदात्तस्वरितपरस्यसन्नतरः ॥ २ ॥ अपृक्तएकाल्प्रत्ययः ।
 तत्पुरुषःसमानाधिकरणःकर्मधारयः । प्रथमानिर्दिष्टंसमासउपसर्जनम् । एकविभक्तिंचापूर्वनिपाते । अर्थवदधातु
 रप्रत्ययःप्रातिपदिकम् । कृत्तद्धितसमासाश्च । ह्रस्वोनपुंसकेप्रातिपदिकस्य । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । लुक्तद्धितलु
 कि । इङ्गोण्याः । लुपियुक्तवद्भक्तिवचने । विशेषणानां चाजातेः । तदशिष्यसंज्ञाप्रमाणत्वात् । लुब्धोगाप्रख्याना
 त् । योगप्रमाणेचतदभावेऽदर्शनं स्यात् । प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् । कालोपसर्जनेचतुल्यम् ।
 जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् । अस्मदोद्वयोश्च । फल्गुनीप्रोष्ठपदानांचनक्षत्रे ॥ ३ ॥ छन्दसिपुन
 र्वस्वोरेकवचनम् । विशाखयोश्च । सिप्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वेबहुवचनस्यद्विवचनंनित्यम् । सरूपाणामेकशेषएकवि
 भक्तौ । वृद्धोयूनातलक्षणश्चेदेवविशेषः । स्त्रीपुंवच्च । पुमान्स्त्रिया । भ्रातृपुत्रौस्वसृदुहितृभ्याम् । नपुंसकमनपुंस
 केनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् । पितामात्रा । श्वशुरःश्वश्रवा । त्यदादीनिसर्वैर्नित्यम् । ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषुस्त्री
 ॥ ४ ॥ गाङ्गुटाद्युदुपधादपृक्तश्छन्दसिपुनर्वस्वोस्त्रयोदश ॥ इतिप्रथमाध्यायेद्वितीयःपादः ॥ १ ॥ ७ ॥ भूवादयो

अष्टा.
॥ ३ ॥

घातवः । उपदेशेऽजनुनासिक इत् । हलन्त्यम् । नविभक्तौ तुस्माः । आदिर्जिडुडवः । षःप्रत्ययस्य । चुटू ।
लशक्तद्धिते । तस्यलोपः । यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । स्वरितेनाधिकारः । अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । भा
वकर्मणोः । कर्तरि कर्मव्यतिहारे । नगतिर्हिंसार्थेभ्यः । इतरेतरान्योन्योपपदाच्च । नेर्विशः । परिव्यवेभ्यः क्रियः ।
विपराभ्यां जेः । आङोदोऽनास्यविहरणे ॥ १ ॥ क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च । समवप्रविभ्यः स्थः । प्रकृशनस्थेयाख्ययो
श्च । उदोऽनूर्ध्वकर्मणि । उपान्मन्त्रकरणे । अकर्मकाच्च । उद्विभ्यांतपः । आङोयमहनः । संमोगम्यृच्छिप्रच्छि
स्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्यः । निसमुपविभ्योहः । स्पर्धायामाङः । गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयो
गेषुकृजः । अधेःप्रसहने । वेःशब्दकर्मणः । अकर्मकाच्च । संमाननोत्संजनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नि
यः । कर्तृस्थेचाशरीरेकर्मणि । वृत्तिसर्गतायनेषुक्रमः । उपपराभ्याम् । आङउद्गमने ॥ २ ॥ वेःपादविहरणे । प्रो
पाभ्यांसमर्थाभ्याम् । अनुपसर्गाद्वा । अपह्ववेज्ञः । अकर्मकाच्च । संप्रतिभ्यामनाध्याने । भासनोपसंभाषाज्ञानय
त्नविमत्युपमन्त्रणेषुवन्दः । व्यक्तवाचांसमुच्चारणे । अनोरकर्मकात् । विभाषाविप्रलापे । अवाङ् । समःप्रतिज्ञा
ने । उदश्चरः सकर्मकात् । समस्तृतीयायुक्तात् । दाणश्चसाचेच्चतुर्थ्यर्थे । उपाद्यमःस्वकरणे । ज्ञाश्रुस्मृदृशांसनः ।
नानोर्ज्ञः । प्रत्याङ्भ्यांश्रुवः । शदेःशितः ॥ ३ ॥ धिन्यतेर्लुङ्लिङोश्च । पूर्ववत्सनः । आम्प्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगस्य ।

सूत्रपा.
१ । ३

॥ ३ ॥

प्रोपाभ्यांयुजेरयज्ञपात्रेषु । समःक्षणवः । भुजोऽनवने । णेरणौयत्कर्मणौचेत्सकर्तानाध्याने । भीस्म्योर्हेतुभये ।
 गृधिवंच्योःप्रलम्भने । लियःसंमाननशालीनीकरणयोश्च । मिथ्योपपदात्कृजोऽभ्यासे । स्वरितञितःकर्त्रभिप्राये
 क्रियाफले । अपाद्वदः । णिचश्च । समुदाङ्भ्योयमोऽग्रन्थे । अनुपसर्गाञ्ज्ञः । विभाषोपपदेनप्रतीयमाने । शेषा
 त्कर्तरिपरस्मैपदम् । अनुपराभ्यांकृजः । अभिप्रत्यतिभ्यःक्षिपः ॥ ४ ॥ प्राद्वहः । परेर्मृषः । व्याङ्परिभ्योरमः ।
 उपाच्च । विभाषाकर्मकात् । बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुसुभ्योणेः । निगरणचलनार्थेभ्यश्च । अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृ
 कात् । नपादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिन्तितिवदवसः । वाक्यपः । द्युज्योलुङि । वृज्यःस्यसतोः । लुटिचक्षुपः
 ॥ ५ ॥ भूवादयःक्रीडोऽनुवेःपादच्यतेःप्राद्वहस्त्रयोदश ॥ इतिप्रथमाध्यायेतृतीयःपादः ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ आकडा
 रादेकासंज्ञा । विप्रतिषेधेपरंकार्यम् । यूरुयाख्यौनदी । नेयडुवङ्स्थानावस्त्री । वामि । ङितिह्रस्वश्च । शेषोध्य
 सखि । पतिःसमासएव । षष्ठीयुक्तश्छन्दसिवा । ह्रस्वलघु । संयोगेगुरु । दीर्घच । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्य
 येऽङ्गम् । सुप्तिङन्तंपदम् । नःक्ये । सितिच । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । यचिभम् । तसौमत्वर्थे । अयस्मयादी
 निच्छन्दसि ॥ १ ॥ बहुषुबहुवचनम् । व्येकयोर्द्विवचनैकवचने । कारके । ध्रुवमपायेऽपादानम् । भीत्रार्थानांभय
 हेतुः । पराजेरसोढः । वारणार्थानामीप्सितः । अन्तर्धौयेनादर्शनमिच्छति । आख्यातोपयोगे । जनिकर्तुःप्रकृ

अष्टा.

॥ ४ ॥

तिः । भुवःप्रभवः । कर्मणांयमभिप्रैतिससंप्रदानम् । रुच्यर्थानांप्रीयमाणः । श्लाघहुङ्स्थाशपांज्ञीप्स्यमानः । धारे
रुत्तमर्णः । स्पृहेरीप्सितः । क्रुधद्गुहेष्यासूयार्थानांयंप्रतिकोपः । क्रुधद्गुहोरुपसृष्टयोःकर्म । राधीक्ष्योर्यस्यविप्रश्नः ।
प्रत्याङ्भ्यांश्रुवःपूर्वस्यकर्ता ॥ २ ॥ अनुप्रतिगृणश्च । साधकतमंकरणम् । दिवःकर्मच । परिक्रयणेसंप्रदानमन्य
तरस्याम् । आधारोऽधिकरणम् । अधिशीङ्स्थासांकर्म । अभिनिविशश्च । उपान्वध्याङ्वसः । कर्तुरीप्सिततमंकर्म ।
तथायुक्तंचानीप्सितम् । अकथितंच । गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणिकर्तासणौ । हृक्कोरन्यतरस्म
म् । स्वतन्त्रःकर्ता । तत्प्रयोजकोहेतुश्च । प्राग्ग्रीश्वरान्निपाताः । चादयोऽसत्त्वे । प्रादयः । उपसर्गाःक्रियायोगे ।
गतिश्च ॥ ३ ॥ ऊर्यादिच्चिडाचश्च । अनुकरणंचानितिपरम् । आदरानादरयोःसदसती । भूषणेऽलम् । अन्तर
परिग्रहे । कणेमनसीश्रद्धाप्रतीघाते । पुरोऽव्ययम् । अस्तंच । अच्छगत्यर्थवदेषु । अदोऽनुपदेशे । तिरोऽन्तर्धौ ।
विभाषाकृजि । उपाजेऽन्वाजे । साक्षात्प्रभृतीनिच । अनत्याधानउरसिमनसी । मध्येपदेनिवचनेच । नित्यंहस्ते
पाणावुपयमने । प्राध्वंबन्धने । जीविकोपनिषदावौपम्ये । तेप्राग्धातोः ॥ ४ ॥ छन्दसिपरेऽपि । व्यवहिताश्च ।
कर्मप्रवचनीयाः । अनुलक्षणे । तृतीयार्थे । हीने । उपोऽधिकेच । अपपरीवर्जने । आङ्गार्यादावचने । लक्षणेत्थंभू
ताख्यानभागवीप्सासुप्रतिपर्यनवः । अभिरभागे । प्रतिःप्रतिनिधिप्रतिदानयोः । अधिपरीअनर्थकौ । सुःपूजायाम् ।

सूत्रपा.
१ । ४

॥ ४ ॥

अतिरतिक्रमणेच । अपिःपदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु । अधिरीश्वरे । विभाषाकृजि । लःपरस्मैपदम् । तङनावात्मनेपदम् ॥ ५ ॥ तिङन्त्रीणित्रीणिप्रथममध्यमोत्तमाः । तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः । सुपः । विभक्तिश्च । युष्मद्युपपदेसमानाधिकरणेस्थानिन्यपिमध्यमः । प्रहासेचमन्योपपदेमन्यतेरुत्तमएकवच्च । अस्मद्युत्तमः । शेषेप्रथमः । परःसंनिकर्षःसंहिता । विरामोऽवसानम् ॥ ६ ॥ आकडाराद्वहुष्वनुप्रतिगृणऊर्यादिच्छन्दसि तिङोदश ॥ इतिप्रथमाध्यायेचतुर्थःपादः ॥ ४ ॥ ॥ इतिसूत्रपाठेप्रथमोऽध्यायः ॥ १-॥ ॥ ॥

ॐ ॥ समर्थःपदविधिः । सुवामन्त्रितेपराङ्गवत्स्वरे । प्राक्डारात्समासः । सहसुपा । अव्ययीभावः । अव्ययंविभक्तिसमीपसमृद्धिव्युद्ध्यर्थाभावात्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । यथासादृश्ये । यावदवधारणे । सुप्रतिनामात्रार्थे । अक्षशलाकासंख्याःपरिणा । विभाषा । अपपरिबहिर्गचवःपंचम्या । आङ्मर्यादाभिविध्योः । लक्षणेनाभिप्रतीतिआभिमुख्ये । अनुर्यत्समया । यस्यचायामः । तिष्ठद्गुप्रभृतीनिच । पारेमध्येषष्ठ्यावा । संख्यावंश्येन । नदीभिश्च ॥ १ ॥ अन्यपदार्थेचसंज्ञायाम् । तत्पुरुषः । द्विगुश्च । द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः । स्वयंक्तेन । खटाक्षेपे । सामि । कालाः । अत्यन्तसंयोगेच । तृतीयातत्कृतार्थेनगुणवचनेन । पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रच्छङ्कैः । कर्तृकरणेकृताबहुलम् । कृत्यैरधिकार्थवचने ।

अष्टा.

॥ ५ ॥

अन्नेनव्यंजनम् । भक्ष्येणमिश्रीकरणम् । चतुर्थीतदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः । पंचमीभयेन । अपेतापोढमुंक्तप
तितापत्रस्तैरल्पशः । स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणिकेन । सप्तमीशौण्डैः ॥ २ ॥ सिद्धशुष्कपक्कबन्धैश्च । ध्वाङ्गेण
क्षेपे । कृत्यैर्ऋणे । संज्ञायाम् । केनाहोरात्रावयवाः । तत्र । क्षेपे । पात्रेसमितादयश्च । पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराण
नवकेवलाःसमानाधिकरणेन । दिक्संख्येसंज्ञायाम् । तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारेच । संख्यापूर्वोद्धिगुः । कुत्सिता
निकुत्सनैः । पापाणकेकुत्सितैः । उपमानानिसामान्यवचनैः । उपमितंव्याघ्रादिभिःसामान्याप्रयोगे । विशेषणंदि
शेष्येणबहुलम् । पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च । श्रेण्यादयःकृतादिभिः । केननञ्विशिष्टेनान
ञ् ॥ ३ ॥ सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाःपूज्यमानैः । वृन्दारकनागकुंजरैःपूज्यमानम् । कतरकतमौजातिपरिप्रश्ने । किं
क्षेपे । पोटायुवंतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्व्ययणीप्रवृत्तंश्रोत्रियाध्यापकधूतैर्जातिः । प्रशंसावचनैश्च । युवा
खलतिपलितवलिनजरतीभिः । कृत्यतुल्याख्याअजात्या । वर्णोवर्णेन । कुमारःश्रमणादिभिः । चतुष्पादोगर्भिण्या ।
मयूरव्यंसकादयश्च ॥४॥ समर्थोऽन्यपदार्थेसिद्धशुष्कसन्महद्वादश ॥ इतिद्वितीयाध्यायेप्रथमःपादः ॥ १ ॥ ॥४॥
पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे । अर्धनपुंसकम् । द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् । प्राप्तापन्नेचद्वि
तीयया । कालाःपरिमाणिना । नञ् । ईषदकृता । षष्ठी । याजकादिभिश्च । ननिर्धारणे । पूरणगुणसुहितार्थसदव्यय

सूत्रपा.

२ । २

॥ ५ ॥

तव्यसमानाधिकरणेन । केनचपूजायाम् । अधिकरणवाचिनाच । कर्मणिच । तृजकाभ्यांकर्तरि । कर्तरिच । नित्यं
 क्रीडाजीविकयोः । कुगतिप्रादयः । उपपदमतिङ् । अमैवाव्ययेन ॥ १ ॥ तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् । क्त्वाच ।
 शेषोबहुव्रीहिः । अनेकमन्यपदार्थे । संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याःसंख्येये । दिङ्गामान्यन्तराले । तत्रतेनेद
 मितिसरूपे । तेनसहेतितुल्ययोगे । चार्थेद्वन्द्वः । उपसर्जनपूर्वम् । राजदन्तादिषुपरम् । द्वन्द्वेधि । अजाद्यदन्तम् ।
 अल्पात्तरम् । सप्तमीविशेषणेबहुव्रीहौ । निष्ठा । बाहिताभ्यादिषु । कडाराःकर्मधारये ॥ २ ॥ पूर्वापराधरोत्तरंतृ
 तीयाप्रभृतीन्यष्टादश ॥ इतिद्वितीयाध्यायेद्वितीयःपादः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ अनभिहितैः । कर्मणिद्वितीया । तृतीया
 चहोश्छन्दसि । अन्तरान्तरेणयुक्ते । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे । अपवर्गेतृतीया । सप्तमीपंचम्यौकारकमध्ये । कर्म
 प्रवचनीययुक्तेद्वितीया । यस्मादधिकंयस्यचेश्वरवचनंतत्रसप्तमी । पंचम्यपाङ्गुरिभिः । प्रतिनिधिप्रतिदानेचयस्मा
 त् । गत्यर्थकर्मणिद्वितीयाचतुर्थ्यौचेष्टायामनध्वनि । चतुर्थीसंप्रदाने । क्रियार्थोपपदस्यचकर्मणिस्थानिनः । तुम
 र्थाच्चभाववचनात् । नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंबषड्योगाच्च । मन्यकर्मण्यनादरेविभाषाप्राणिषु । कर्तृकरणयोस्तृती
 या । सहयुक्तेऽप्रधाने । येनाङ्गविकारः ॥ १ ॥ इत्थंभूतलक्षणे । संज्ञोऽन्यतरस्यांकर्मणि । हेतौ । अकर्तर्युणेपंचमी ।
 विभाषागुणेऽस्त्रियाम् । षष्ठीहेतुप्रयोगे । सर्वनाम्नस्तृतीयाच । अपादानेपंचमी । अन्यारादितरर्तेदिक्छब्दांचूत्तरप

अष्टा.

॥ ६ ॥

दाजाहियुक्ते । षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन । एनपाद्वितीया । पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् । करणेचस्तोकात्पकृच्छ्र
कतिपयस्यासत्त्ववचनस्य । दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् । दूरान्तिकार्थेभ्योद्वितीयाच । सप्तम्यधिकरणेच ।
यस्यचभावेनभावलक्षणम् । षष्ठीचानादरे । स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च । आयुक्तकुशलाभ्यां
चासेवायाम् ॥२॥ यतश्चनिर्धारणम् । पंचमीविभक्ते । साधुनिपुणाभ्यामर्चायांसप्तम्यप्रतेः । प्रसितोत्सुकाभ्यांतृ
तीयाच । नक्षत्रेचलुपि । प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रेप्रथमा । संबोधनेच । सामन्त्रितम् । एकवचनं
बुद्धिः । षष्ठीशेषे । ज्ञोऽविदर्थस्यकरणे । अधीगर्थदयेशांकर्मणि । कृजःप्रतियत्ने । रुजार्थानांभाववचनानामज्वरेः ।
आशिषिनाथः । जासिनिग्रहणनाटकाथपिषांहिंसायाम् । व्यवहृणोःसमर्थयोः । दिवस्तदर्थस्य । विभाषोपसर्गे ।
द्वितीयाब्राह्मणे । प्रेष्यब्रुवोर्हविषोदेवतासंप्रदाने ॥३॥ चतुर्थ्यर्थेबहुलंछन्दसि । यजेश्चकरणे । कृत्वोर्थप्रयोगेकालेऽ
धिकरणे । कर्तृकर्मणोःकृति । उभयप्राप्तौकर्मणि । क्तस्यचवर्तमाने । अधिकरणवाचिनश्च । नलोकाव्ययनिष्ठास्व
लर्थतृनाम् । अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः । कृत्यानांकर्तरिवा । तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यांतृतीयान्यतरस्याम् । चतुर्थी
चांशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः ॥ ४ ॥ अनभिहितइत्थंभूतयतश्चप्रेष्यब्रुवोस्त्रयोदश ॥ इतिद्वितीयाध्या
येतृतीयःपादः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ द्विगुरेकवचनम् । द्वन्द्वश्चप्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् । अनुवादेचरणानाम् । अन्वय्युक्त

सूत्रपा.
२ । ४

॥ ६ ॥

तुरनपुंसकम् । अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् । जातिरप्राणिनाम् । विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः । क्षुद्रजन्त
 वः । येषांचविरोधः शाश्वतिकः । शूद्राणामनिरवसितानाम् । गवाश्वप्रभृतीनिच । विभाषावृक्षमृगतृणधान्यव्यं
 जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् । विप्रतिषिद्धंचानधिकरणवाचि । नदधिपयआदीनि । अधिकरणै
 तावत्त्वेच । विभाषासमीपे । सनपुंसकम् । अव्ययीभावश्च । तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः । संज्ञायांकन्थोशीनरेषु
 ॥ १ ॥ उपज्ञोपक्रमंतदाद्याचिख्यासायाम् । छायाबाहुल्ये । सभाराजामनुष्यपूर्वा । अशालाच । विभाषासेनासु
 राच्छायाशालानिशानाम् । परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । पूर्ववदश्वंवडवौ । हेमन्तशिशिरावहोरात्रेचच्छन्दसि ।
 रात्राह्वाहाः पुंसि । अपथंनपुंसकम् । अर्धर्चाः पुंसिच । इदमोऽन्वादेशोऽशनुदात्तस्तृतीयादौ । एतदस्वतसोस्वतसौ
 चानुदात्तौ । द्वितीयादौस्वेनः । आर्धधातुके । अदोजग्धित्यसिकिति । लुङ्सनोर्धस् । घञपोश्च । बहुलं छन्दसि ।
 लिट्यन्यतरस्याम् ॥ २ ॥ वेजोवयिः । हनोवधलिङि । लुङिच । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । इणोगालुङि । णौ
 गमिरबोधने । सनिच । इडश्च । गाङ्गिति । विभाषालुङ्ङोः । णौचसंश्चङोः । अस्तेर्भूः । ब्रुवोवचिः । चक्षिङः
 ख्याञ् । बालिति । अजेर्व्यघञपोः । वायौ । ण्यक्षत्रियार्पजितोयूनि लुगणिजोः । पैलादिभ्यश्च । इजः प्राचाम्
 ॥ ३ ॥ नतौत्वलिभ्यः । तद्राजस्यबहुपुतेनैवास्त्रियाम् । यस्कादिभ्योगोत्रे । यजजोश्च । अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोत्रे

अष्टा.
॥ ७ ॥

माङ्गिरोभ्यश्च । वहचइजःप्राच्यभरतेषु । नगोपवनादिभ्यः । तिककितवादिभ्योद्वन्द्वे । उपकादिभ्योऽन्तरस्या
मद्वन्द्वे । आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् । सुपोधातुप्रातिपदिकयोः । अदिप्रभृतिभ्यःशपः । बहुलंछन्दसि ।
यङोऽचिच । जुहोत्यादिभ्यःश्लुः । बहुलंछन्दसि । गातिस्थाघुपाभूभ्यःसिचःपरस्मैपदेषु । विभाषाघ्राधेद्रशाच्छासः ।
तनादिभ्यस्तथासोः । मन्त्रेघसह्रणशवृहदहादृचकृगमिजनिभ्योलेः ॥ ४ ॥ आमः । अव्ययादाप्सुफः । नाव्ययीभा
वादतोऽम्बपंचम्याः । तृतीयासप्तम्योर्वहुलम् । लुटःप्रथमस्यडारौरसः ॥ ५ ॥ द्विगुरुपज्ञोपक्रमंवेजोवजिर्नतौल्व
लिभ्यआमःपञ्च ॥ इतिद्वितीयाध्यायेचतुर्थःपादः ॥ ४ ॥ इतिद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥
ॐ ॥ प्रत्ययः । परश्च । आयुदात्तश्च । अनुदात्तौसुप्पितौ । गुप्तिज्जिह्वःसन् । मान्वधदान्शान्भ्योदीर्घश्चाभ्या
सस्य । धातोःकर्मणःसमानकर्तृकादिच्छायांवा । सुपआत्मनःक्यच् । काम्यच्च । उपमानादाचारे । कर्तुःक्यङ्सलो
पश्च । भृशादिभ्योभुव्यच्चेर्लोपश्चहलः । लोहितादिडाज्भ्यःक्यप् । कष्टायक्रमणे । कर्मणोरोमन्थतपोभ्यांवर्तिच
रोः । वाष्पोष्मभ्यामुद्वमने । शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यःकरणे । सुखादिभ्यःकर्तृवेदनायाम् । नमोवरिवश्चित्रङः
क्यच् । पुच्छभाण्डचीवराणिङ् ॥ १ ॥ मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्योणिच् । धातोरेकाचो
हलादेःक्रियासमभिहारेयङ् । नित्यंकौटिल्येगतौ । लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्योभावगर्हायाम् । सत्यपपाशरूप

सूत्रपा.
३ । १

॥ ७ ॥

वीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्योणिच् । हेतुमतिच् । कण्ड्वादिभ्योयक् । गुपूधूपविच्छिपणिपनि
भ्यआयः । ऋतेरीयङ् । कमेणिङ् । आयादयार्धधातुकेवा । सनाद्यन्ताधातवः । स्यतासील्लुटोः । सिब्वहुलं
लेटि । कास्प्रत्ययादाममन्त्रेलिटि । इजादेश्चगुरुमतोऽनृच्छः । दयायासश्च । उपविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् ।
भीहीभृहुवांश्चुवच्च । कृश्चानुप्रयुज्यतेलिटि ॥ २ ॥ विदांकुर्वन्वित्यन्यतरस्याम् । अभ्युत्सादयांप्रजनयांचिकयांर
मयामकःपावयांक्रियाद्विदामक्रन्नितिच्छन्दसि । चिल्लुङि । च्लेःसिच् । शलङ्गुपधादनिटःकसः । श्लिषआलिङ्ग
ने । नहशः । णिश्रिद्रुभ्यःकर्तरिचङ् । विभाषाधेदृभ्योः । गुपेइछन्दसि । नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ।
अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् । लिपिसिचिह्वश्च । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । पुषादिद्युताद्युदितःपरस्मैपदेषु । स
र्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च । इरितोवा । जृस्तम्भुसुचुम्लुचुमुचुगुलुचुगुलुचुम्बिभ्यश्च । कृमृदरुहिभ्यश्छन्दसि । चिण्तेपदः
॥ ३ ॥ दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् । अचःकर्मकर्तरि । दुहश्च । नरुधः । तपोऽनुतापेच । चि
णभावकर्मणोः । सार्वधातुकेयक् । कर्तरिशप् । दिवादिभ्यःश्यन् । वाभ्राशभ्लाशभ्रमुक्कमुक्कमुत्रसित्रुटिलपः ।
यसोऽनुपसर्गात् । संयसश्च । स्वादिभ्यःश्रुः । श्रुवःशृच् । अक्षोऽन्यतरस्याम् । तनूकरणेतक्षः । तुदादिभ्यःशः ।
रुधादिभ्यःश्रम् । तनादिकृञ्भ्यउः । धिन्विकृण्व्योरच ॥ ४ ॥ ऋयादिभ्यःश्वा । स्तंभुस्तुंभुस्कंभुस्कंभुस्कु

अष्टा.

॥ ८ ॥

ज्भ्यःश्रुश्च । हलःश्रःशानज्ज्ञौ । छन्दसिशायजपि । व्यत्ययोबहुलम् । लिङ्याशिष्यङ् । कर्मवत्कर्मणानुल्यक्रि
यः । तपस्तपःकर्मकस्यैव । नदुहस्तुनमांयकिचणौ । कुषिरजोःप्राचांश्यन्परस्मैपदंच । धातोः । तत्रोपपदंसप्तमी
स्थम् । कृदतिङ् । वासरूपोस्त्रियाम् । कृत्याःप्राङ्ण्वुलः । तव्यत्तव्यानीयरः । अचोयत् । पोरदुपधात् । शकि
सहोश्च । गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ॥ ५ ॥ अवद्यपण्यवर्यागर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु । वह्यंकरणम् । अर्यःस्वामिवै
श्ययोः । उपसर्गाकाल्याप्रजने । अजर्यसंगतम् । वदःसुपिक्यप्च । भुवोभावे । हनस्तच । एतिस्तुशास्वृदृजुषःक्य
प् । ऋदुपधाच्चाकृपिचृतेः । ईचखनः । भृजोऽसंज्ञायाम् । मृजेर्विभाषा । राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्या
व्यथ्याः । भिद्योद्यौनदे । पुष्यसिद्यौनक्षत्रे । विपूयविनीयजित्यामुंजकल्कहलिषु । प्रत्यपिभ्यांग्रहेश्छन्दसि ।
पदास्वैरिवाह्यापक्ष्येषुच । विभाषाकृवृषोः ॥ ६ ॥ युग्यंचपत्रे । अमावस्यदन्यतरस्याम् । छन्दसिनिष्टक्यदेवहूयप्र
णीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्थाध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि । ऋह
लोर्ण्यत् । ओरावश्यके । आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च । आनाय्योऽनित्ये । प्रणाय्योऽसंमती । पाय्यसांनाय्य
निकाय्यधाय्यामानहविर्निवाससामिधेनीषु । क्रतौकुण्डपाय्यसंचाय्यौ । अग्नौपरिचाय्योपचाय्यसमूह्याः । चित्या
ग्निचित्येच । ण्वुल्लृचौ । नन्दिग्रहिपचादिभ्योल्युणिन्यचः । इगुपधज्ञाग्रीकिरःकः । आतश्चोपसर्गे । पाघ्राध्माधेङ्

सूत्रपा.

३ । १

॥ ८ ॥

दृशःशः । अनुपसर्गालिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च । ददातिदधात्योर्विभाषा । ज्वलितिकसन्ते
 भ्योणः ॥ ७ ॥ श्याद्वधासुसंस्वतीणवसावहलिहश्लिषश्वसश्च । दुन्योरनुपसर्गे । विभाषाग्रहः । गेहेकः । शिल्पि
 निष्बुन् । गस्थकन् । ण्युद्ध । हश्चत्रीहिकालयोः । प्रुसृत्वःसमभिहारेबुन् । आशिषिच । प्रत्ययोमुण्डविदांदीपज
 नत्रयादिभ्योऽव्ययुग्यंचदयाद्वधादश ॥ इतितृतीयाध्यायेप्रथमःपादः ॥ १ ॥ ७ ॥ कर्मण्यण् । ह्वावामश्च । आ
 तोऽनुपसर्गेकः । सुपिस्थः । तुन्दशोकयोःपरिमृजापनुदोः । प्रेदाज्ञः । समिख्यः । गापोष्टक् । हरतेरनुद्यमनेऽच् ।
 वयसिच । आङिन्ताच्छील्ये । अर्हः । स्तम्बकर्णयोरमिजपोः । शमिधातोःसंज्ञायाम् । अधिकरणेशेतेः । चरेष्टः ।
 भिक्षासेनादायेषुच । पुरोऽग्रतोऽग्रेषुसर्तेः । पूर्वकर्तरि । कृजोहेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ॥ १ ॥ दिवाविभानिशाप्र
 भाभास्कारान्तानन्तादिवहुनान्दीकिंलिपिलिबिलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्गावाहहर्षत्तद्धनुररुःषु । कर्मणिमृ
 तौ । नशब्दश्लोककलहगाथावैरचाडुसूत्रमन्त्रपदेषु । स्तम्बशकृतोरिन् । हरतेर्दतिनाथयोःपशौ । फलेग्रहिरात्मंभ
 रिश्च । छन्दसिवनसनरक्षिमथाम् । एजेःखश् । नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः । नाडीमुष्ट्योश्च । उदिकूलेरुजिवहोः ।
 वहाभ्रेलिहः । परिमाणेपचः । मितनखेच । विध्वरुपोस्तुदः । असूर्यललाटटोर्दृशितपोः । उग्रंपश्येरंमदपाणिंध
 माश्च । प्रियवशेवदःखच् । द्विपत्परयोस्तापेः । वाचियमोव्रते ॥ २ ॥ पूःसर्वयोर्दारिसहोः । सर्वकूलाभ्रकरीषेषुक

अष्टा.
॥ ९ ॥

पः । मेघार्तिभयेषुकृजः । क्षेमप्रियमद्रेऽण्च । आशितेभुवःकरणभावयोः । संज्ञायांभृवृजिधारिसहितपिदमः ।
गमश्च । अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषुडः । आशिपिहनः । अपेक्षेशतमसोः । कुमारशीर्षयोर्णिनिः । लक्षणेजा
यापत्योष्टक् । अमनुष्यकर्तृकेच । शक्तौहस्तिकपाटयोः । पाणिघताडघौशिल्पिनि । आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्ना
न्धप्रियेषुच्यर्थेष्वचौकृजःकरणेख्युन् । कर्तरिभुवःखिण्णुच्युक्जौ । स्पृशोऽनुदकेकिन् । ऋत्विग्दधृक्स्त्रग्दिगु
ष्णिगंचुयुजिकृञ्चाञ्च । त्यदादिषुदृशोनालोचनेकञ्च ॥३॥ सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि
क्विप् । भजोणिवः । छन्दसिसहः । वहश्च । कव्यपुरीषपुरीष्येषुज्युद् । हव्येऽनन्तःपादम् । जनसनखनक्रमगमोवि
ट् । अदोऽनन्ते । ऋव्येच । दुहःकव्यश्च । मन्त्रेश्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशोणिवन् । अवेयजः । विजुपेच्छन्दसि । आ
तोमनिन्कनिव्वनिपश्च । अन्येभ्योऽपिदृश्यन्ते । क्विप्च । स्थःकच । सुप्यजातौणिनिस्ताच्छील्ये । कर्तर्युपमाने ।
व्रते ॥ ४ ॥ बहुलमाभीक्ष्ये । मनः । आत्ममानेखश्च । भूते । करणेयजः । कर्मणिहनः । ब्रह्मभूणवृत्रेषुक्विप् ।
बहुलंछन्दसि । सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषुकृजः । सोमेसुजः । अग्नौचेः । कर्मण्यद्याख्यायाम् । कर्मणीनिविक्रियः ।
दृशेःकनिप् । राजनियुधिकृजः । सहेच । सप्तम्यांजनेर्ङः । पंचम्यामजातौ । उपसर्गेचसंज्ञायाम् । अनौकर्मणि
॥ ५ ॥ अन्येष्वपिदृश्यते । निष्ठा । सुयजोर्ङ्निप् । जीर्यतेरट् । छन्दसिलिट् । लिटःकानज्वा । कसुश्च । भाषा

सूत्रपा.
३ । २

॥ ९ ॥

यांसदवसश्रुवः । उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च । लुङ् । अनद्यतनेलङ् । अभिज्ञावचनेलृट् । नयदि । विभाषा
 साकाङ्क्षे । परोक्षेलिट् । हशश्वतोर्लङ् । प्रश्नेचासन्नकाले । लट्स्मे । अपरोक्षेच । ननौपृष्टप्रतिवचने ॥ ६ ॥ नन्वो
 विभाषा । पुरिलुङ्गास्मे । वर्तमानेलङ् । लटःशतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे । संबोधनेच । लक्षणहेत्वोः
 क्रियायाः । तौसत् । पूङ्ग्यजोःशानन् । ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषुचानश् । इङ्धार्योःशत्रुकृच्छिणि । द्विषोऽमि
 त्रे । सुजोयज्ञसंयोगे । अर्हःप्रशंसायाम् । आक्रेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु । तृन् । अलंकृञ्जिराकृञ्प्रजनोत्पचो
 त्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचरइष्णुच् । णेच्छन्दसि । भुवश्च । ग्लजिस्थश्चग्लुः । त्रसिगृधिधृपिक्षिपेःकृः ॥७॥
 शमित्यष्टाभ्योधिनुण् । संपृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुह
 दुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च । वौकपलसकत्थस्त्रम्भः । अपेचलपः ।
 प्रेलपसृद्रुमथवदवसः । निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूजोबुज् । द्रेविकुशोश्चोपस
 र्गै । चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् । अनुदात्तेतश्चहलादेः । जुचङ्गम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलपतपदः । कुधम
 ण्डार्थेभ्यश्च । नयः । सूददीपदीक्षश्च । लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशृभ्यउकञ् । जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृडःपाक
 न् । प्रजोरिनिः । जिहृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च । स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्यआलुच् ।

अष्टा.
॥१०॥

दाधेद्विशदसदोरुः । सृष्टस्यदःकमरच् ॥ ८ ॥ भंजभासमिदोघुरच् । विदिभिदिच्छिदेःकुरच् । इण्णशजिसर्ति
भ्यःकरप् । गत्वरश्च । जागरूकः । यजजपदशांयङः । नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपोरः । सनाशंसभिक्षउः ।
विंदुरिच्छुः । क्याच्छन्दसि । आट्टगमहनजनःकिकिनौलिङ् । स्वपितृषोर्नजिङ् । शृवन्द्योरारुः । भियःकुक्कु
नौ । स्थेशभांसपिसकसोवरच् । यश्चयङः । भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवःक्विप् । अन्येभ्योऽपिदृश्यते ।
भुवःसंज्ञान्तरयोः । विप्रसंभ्योडुसंज्ञायाम् ॥ ९ ॥ धःकर्मणिष्टृन् । दान्नीशसयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः
करणे । हलसूकरयोःपुवः । अर्तिल्लधूसूखनसहचरइत्रः । पुवःसंज्ञायाम् । कर्तरिचर्षिदेवतयोः । जीतःक्तः । म
तिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च । कर्मणिदिवापूःसर्वसत्सूबहुलमन्येष्वपिनन्वोःशमितिभंजभासधःकर्मण्यष्टौ ॥ इतितृतीया
ध्यायेद्वितीयपादः ॥ २ ॥ ७ ॥ उणादयोबहुलम् । भूतेऽपिदृश्यन्ते । भविष्यतिगम्यादयः । यावत्पुरानिपात
योर्लट् । विमाषाकदाकह्योः । किंवृत्तेलिप्सायाम् । लिप्स्यमानसिद्धौच । लोट्थलक्षणेच । लिङ्चोर्ध्वमौहूर्तिके ।
तुमुन्णुलौक्रियायांक्रियार्थायाम् । भाववचनाश्च । अण्कर्मणिच । लृट्शेषेच । लृटःसद्धा । अनद्यतनेलुट् । पदरु
जविशस्पृशोघञ् । सृस्थिरे । भावे । अकर्तरिचकारकेसंज्ञायाम् । परिमाणाख्यायांसर्वेभ्यः ॥ १ ॥ इङश्च ।
उपसर्गेरुवः । समियुद्बुदुवः । श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे । वौक्षुश्रुवः । अवोदोर्नियः । प्रेदुस्तुष्टुवः । निरभ्योःपूर्वोः ।

सूत्रपा.
३ । ३

॥१०॥

उर्योर्ग्रः । कृधान्ये । यज्ञेसमिस्तुवः । प्रेस्त्रोऽयज्ञे । प्रथनेवावशब्दे । छन्दोनाम्निच । उदिग्रहः । सधिसुहो ।
 परिन्योर्नीणोर्द्युताभेषयोः । परावनुपालयङ्णः । व्युपयोःशेतेःपर्याये । हस्तादानेचेरस्तेये ॥ ८ ॥ निवासचिति
 शरीरोपसमाधानेष्वादेश्वकः । संघेचानौत्तराधये । कर्मव्यतिहारेणच्छ्रियाम् । अभिविधौभावइनुण् । आक्रोशेऽ
 वन्योर्ग्रहः । प्रेलिप्सायाम् । परौयज्ञे । नौवृधान्ये । उदिश्रयतियौतिपृद्वुवः । विभाषाडिरुहुवोः । अवेग्रहोवर्ष
 प्रतिबन्धे । प्रेवणिजाम् । रश्मौच । वृणोतेराच्छादने । परौभुवोऽवज्ञाने । एरच् । ऋदोरपू । ग्रहवृहणिश्चिगम
 श्च । उपसर्गेऽदः । नौणच ॥ ३ ॥ व्यधजपोरनुपसर्गे । स्वनहसोर्वा । यमःसमुपनिविषुच । नौगदनदपठस्वजः ।
 कृणोवीणायांच । नित्यंपणःपरिमाणे । मदोऽनुपसर्गे । प्रमदसंसदौहर्षे । समुदोरजःपशुषु । अक्षेपुगलहः । प्रजने
 सतेः । ह्रःसंप्रसारणंचन्यभ्युपविषु । आड्युद्धे । निपानमाहावः । भावेऽनुपसर्गस्य । हनश्चवधः । मूर्तौधनः ।
 अन्तर्धनोदेशे । अगारैकदेशेप्रघणःप्रघाणश्च । उद्धनोऽत्याधानम् ॥ ४ ॥ अपघनोऽङ्गम् । कर्णेऽयोविद्रुषु ।
 स्तम्बेकच । परौघः । उपघ्नआश्रये । संघोद्धौगणप्रशंसयोः । निघोनिमितम् । द्वितःकित्रः । द्वितोऽथुच् । यज
 याचयतविच्छप्रच्छरक्षोनङ् । स्वंपोनन् । उपसर्गेघोःकिः । कर्मण्यधिकरणेच । स्त्रियांक्तिन् । स्थागापापचोभावे ।
 मन्त्रेवृषेषपचमनविदभूवीराउदात्तः । ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च । व्रजयजोर्भावेक्यप् । संज्ञायांसमजनिष

अष्टा.
॥११॥

दनिपतमनविदुष्शीङ्भृजिणः । कृजःशच ॥ ९ ॥ इच्छा । अप्रत्ययात् । गुरोश्चहलः । पिद्भिदादिभ्योऽङ् ।
चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च । आतश्चोपसर्गे । ण्यासश्चन्थोयुच् । रोगाख्यायांण्वुत्वहुलम् । संज्ञायाम् । विभाषा
ख्यानपरिपश्रयोरिश्च । पर्यायार्हणोत्पत्तिषुण्वुच् । आक्रोशेन्यनिः । कृत्यल्युटोवहुलम् । नपुंसकेभावेक्तः ।
ल्युङ् । कर्मणिचयेनसंस्पर्शात्कर्तुःशरीरसुखम् । करणाधिकरणयोश्च । पुंसिसंज्ञायांघःप्रायेण । मोचरसंचरवहत्र
जव्यजापणनिगमाश्च । अवेतृस्त्रोर्घञ् ॥ ६ ॥ हलश्च । अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्च । उदङ्कोऽनुदके ।
जालमानायः । खनोघच । ईषद्दुःसुषुकृच्छाकृच्छार्थेषुखल् । कर्तृकर्मणोश्चभूकृजोः । आतोयुच् । छन्दसिगत्यर्थे
भ्यः । अन्येभ्योऽपिट्दयते । वर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्वा । आशंसायांभूतवच्च । क्षिप्रवचनेलृट् । आशंसावचने
लिङ् । नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः । भविष्यतिमर्यादावचनेऽवरस्मिन् । कालविभागेचानहोरात्राणाम् ।
परस्मिन्विभाषा । लिङ्गिमित्तेलृङ्गियातिपत्तौ । भूतेच ॥ ७ ॥ वोताप्योः । गर्हायांलडपिजात्वोः । विभाषाकथ
मिलिङ्च । किंवृत्तेलिङ्लटौ । अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि । किंकिलास्त्यर्थेषुलृट् । जातुयदोलिङ् । यच्चयत्रयोः ।
गर्हायांच । चित्रीकरणेच । शेषेलृडयदौ । उताप्योःसमर्थयोलिङ् । कामप्रवेदनेकच्चिति । संभावनेऽलमितिचै
त्सिद्धाप्रयोगे । विभाषाधातौसंभावनवचनेऽयदि । हेतुहेतुमतोलिङ् । इच्छार्थेषुलिङ्गोदौ । समानकर्तृकेषुतुमुन् ।

सूत्रपा.
३ । ३

॥११॥

लिङ् । इच्छार्थेभ्योविभाषावर्तमाने ॥ ८ ॥ विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषुलिङ् । लोट् । प्रैषातिसर्ग
 प्राप्तकालेषुकृत्याश्च । लिङ्गोर्ध्वमौहूर्तिके । स्मेलोद् । अधीष्टेच । कालसमयवेलासुतुमुन् । लिङ् यदि । अर्हेकृत्यत्
 चश्च । आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः । कृत्याश्च । शकिलिङ् । आशिषिलिङ्गोटौ । क्तिच्कौचसंज्ञायाम् । माङिलुङ् ।
 स्मोत्तरेलङ्च ॥ उणादयइङोनिवासव्यधजपोरपघनइच्छाहलश्चवोताप्योर्विधिषोडश ॥ इतितृतीयाध्यायेतृतीयः
 पादः ॥ ३ ॥ ४४ ॥ धातुसंबन्धेप्रत्ययाः । क्रियासमभिहारेलोटोटोहिस्वौवाचतध्वमोः । समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ।
 यथाविध्यनुप्रयोगःपूर्वस्मिन् । समुच्चयेसामान्यवचनस्य । छन्दसिलुङ्ङिटः । लिङर्थेलेट् । उपसंवादाशङ्कयोश्च ।
 तुमर्थेसेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेडवेनः । प्रयैरोहिष्यैअव्यथिष्यै । दृशेविख्येच ।
 शकिणमुल्कमुलौ । ईश्वरेतोसुन्कसुनौ । कृत्यार्थेतवैकेन्केन्यत्वनः । अवचक्षेच । भावलक्षणेस्थेण्कृञ्चदिचरिहुत
 मिजनिभ्यस्तोसुन् । सृपितृदोःकसुन् । अलंखत्वोःप्रतिषेधयोःप्राचांक्त्वा । उदीचांमाङोव्यतीहारे । परावरयोगेच
 ॥ १ ॥ समानकर्तृकयोःपूर्वकाले । आभीक्ष्ण्येणमुल्च । नयद्यनाकाङ्क्षे । विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु । कर्मण्याक्रोशेकृञः
 खमुञ् । स्वादुमिणमुल् । अन्यथैवंकथमित्थंसुसिद्धाप्रयोगश्चेत् । यथातथयोरसूयाप्रतिवचने । कर्मणिदृशिंविदोः
 साकल्ये । यावतिविन्दजीवोः । चर्मोदरयोःपूरेः । वर्षप्रमाणऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् । चेलेक्रोपेः । निमूलसम्

अष्टा.

॥१२॥

लयोःकषः । शुष्कचूर्णरूक्षेषुपिषः । समूलाकृतजीवेषुहृन्कृज्यहः । करणेहनः । स्नेहनेपिषः । हस्तेवर्तिग्रहोः ।
स्वेपुषः ॥ २ ॥ अधिकरणेवन्धः । संज्ञायाम् । कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः । ऊर्ध्वेशुषिपूरोः । उपमानेकर्मणिच ।
कषादिषुयथाविध्यनुप्रयोगः । उपदंशस्तृतीयायाम् । हिंसार्थानांचसमानकर्मकाणाम् । सप्तम्यांचोपपीडरुधकर्षः ।
समासत्तौ । प्रमाणेच । अपादानेपरीप्सायाम् । द्वितीयायांच । स्वाङ्गेऽध्रुवे । परिक्लिश्यमानेच । विशिपतिपदि
स्कन्दांव्याप्यमानासेव्यमानयोः । अस्यतितृषोःक्रियान्तरेकालेषु । नाड्यादिशिग्रहोः । अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्या
नेकृजःक्त्वाणमुलौ । तिर्यच्यपवर्गे ॥ ३ ॥ स्वाङ्गेतत्प्रत्ययेकृभ्वोः । नाधार्थप्रत्ययेच्यर्थे । तूष्णीमिभुवः । अन्व
च्यानुलोम्ये । शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषुतुमुन् । पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु । कर्तरिकृत् । भव्यगेय
प्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्यावा । लःकर्मणिचभावेचाकर्मकेभ्यः । तयोरेवकृत्यक्तखलर्थाः । आदिकर्म
णिक्तःकर्तरिच । गत्यर्थाकर्मकश्चिपशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च । दाशगोघ्नौसंप्रदाने । भीमादयोऽपादा
ने । ताभ्यामन्यत्रोणादयः । क्तोऽधिकरणेचध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः । लस्य । तिस्रस्त्रिसिंध्यस्थमिब्वस्मस्ता
तांज्ञासाथांध्वमिड्वहिमहिङ् । टितआत्मनेपदानांटेरे । थासःसे ॥ ४ ॥ लिटस्तज्ञयोरेशिरेच् । परस्मैपदानांणल
तुसुस्थलथुसणल्वमाः । विदोलटोवा । ब्रुवःपञ्चानामादितआहोब्रुवः । लोटोलङ् । एरुः । सेर्हापिच्च । वाछन्दसि

सूत्रपा.
३।४

॥१२॥

मेनिः । आमेतः । संवाभ्यावामौ । आडुत्तमस्यपिच्च । एतए । लेटोऽडाटौ । आतए । वैतोऽन्यत्र । इतश्चलोपः
परस्मैपदेषु । संउत्तमस्य । नित्यंङितः । इतंश्च ॥ ५ ॥ तस्थस्थमिपांतांतंतामः । लिङःसीयुट् । यासुट्परस्मैपदेषूदा
त्तोङिच्च । किदाशिषि । झस्यरन् । इटोऽत् । सुट्थिथोः । झेर्जुस् । सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च । आतः । लङःशाक
टायनस्यैव । द्विषश्च । तिङ्ङित्सार्वाधातुकम् । आर्धधातुकंशेषः । लिङ् । लिङाशिषि । छन्दस्युभयथा । धातुसं
बन्धेसमानाधिकरणेस्वाङ्गेलिटस्तस्थस्थमिपांसप्तदश ॥ इतितृतीयाध्यायेचतुर्थःपादः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ इत्यष्टा
ध्यायीसूत्रपाठेतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ॐ ॥ ड्याप्प्रातिपदिकात् । स्वीजसमौट्टुष्टाभ्याम्भिरङ्भ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् । ख्रियाम् ।
अजाद्यतष्टाप् । ऋन्नेभ्योङीप् । उगितश्च । वनोरच । पादोऽन्यतरस्याम् । टावृचि । नषट्स्वन्नादिभ्यः । मनः ।
अनोबहुव्रीहेः । डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् । अनुपसर्जनात् । टिड्ढाणञ्वयसञ्दघ्नमात्रत्तयण्ठक्ठक्कञ्करप्ल्युनां ।
यञश्च । प्राचांष्फतद्धितः । सर्वत्रलोहितादिकतन्तेभ्यः । कौरव्यमांडूकाभ्यांच । वयसिप्रथमे ॥ १ ॥ द्विगोः ।
अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्योनतद्धितलुकि । काण्डान्तात्क्षेत्रे । पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम् । बहुव्रीहेरुधसो
ङीप् । संख्याव्ययादेर्ङीप् । दामहायनान्ताच्च । अनङ्पधालोपिनोऽन्यतरस्याम् । नित्यंसंज्ञाछन्दसोः । केवल

अष्टाः

॥१३॥

मामकभागधेयपापापरसमानार्थकृतसुमङ्गलभेषजाच्च । रात्रेश्चाजसौ । अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् । पत्युर्नोयज्ञसंयोगे ।
विभाषासपूर्वस्य । नित्यंसपह्यादिषु । पूतक्रतोरैच । वृषाकप्यग्निकुसितकुंसिदानामुदात्तः । मनोरौवा । वर्णाद
मुदात्तात्तोपधात्तोः । अन्यतोऽङीप् ॥ २ ॥ षिद्धौरादिभ्यश्च । जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशका
मुक्ककवरादृत्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु । शोणात्प्राचाम्
वोतोगुणवचनात् । बह्वादिभ्यश्च । नित्यंछन्दसि । भुवश्च । पुंयोगादाख्यायाम् । इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमार
ण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् । क्रीतात्करणपूर्वात् । कादल्पाख्यायाम् । बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् । अस्वाङ्ग
पूर्वपदाद्वा । स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् । नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तर्कर्णशृङ्गाच्च । नक्रोडादिबह्वचः । सहन
ञ्विद्यमानपूर्वाच्च । नखमुखात्संज्ञायाम् । दीर्घजिह्वीचच्छन्दसि । दिक्पूर्वपदान्डीप् ॥ ३ ॥ वाहः । सख्यशिन्वी
तिभाषायाम् । जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् । पाककर्णपूर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च । इतोऽनुष्यजंतेः । ऊङ्
तः । बाह्वन्तात्संज्ञायाम् । पङ्गोश्च । ऊरुत्तरपदादौपम्ये । संहितशफलक्षणवामादेश्च । कद्रुकमण्डल्वोदछन्दसि ।
संज्ञायाम् । शार्ङ्गरवाद्यजोऽङीन् । यङश्चाप् । आवध्याच्च । तद्धिताः । यूनस्तिः । अणिजोरनार्षयोर्गुरुपोत्तमयोः
प्यङ्गोत्रे । गोत्रावयवात् । कौड्यादिभ्यश्च ॥ ४ ॥ दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसाल्यमुग्निकाण्ठेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम् ।

सूत्रपा.
४।१

॥१३॥

समर्थानां प्रथमाद्वा । प्राग्दीव्यतोऽण् । अश्वपत्यादिभ्यश्च । दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः । उत्सादिभ्योऽ
 ज् । स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्तौ भवनात् । द्विगोर्लुगनपत्ये । गोत्रेऽलुगचि । यूनि लुक् । फक्फजोरन्यतरस्याम् । तस्या
 पत्यम् । एको गोत्रे । गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् । अतइज् । बाह्यादिभ्यश्च । सुधातुरंकङ् । गोत्रेकुंजादिभ्यश्च फज् ।
 नडादिभ्यः फक् । हरितादिभ्योऽजः ॥ ५ ॥ यजिजोश्च । शरद्वच्छुनकदर्भाद्गुवत्साम्रायणेषु । द्रोणपर्वतजीव
 न्तादन्यतरस्याम् । अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽज् । गर्गादिभ्यो यज् । मधुबन्धवोर्ब्राह्मणकौशिकयोः । कपिबोधादा
 झिरसे । वतण्डाच्च । लुक्स्त्रियाम् । अश्वादिभ्यः फज् । भर्गात्रैर्गते । शिवादिभ्योऽण् । अवृद्धाभ्योनदीमानुषी
 भ्यस्तन्नामिकाभ्यः । ऋष्यन्धकवृष्णि कुरुभ्यश्च । मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः । कन्यायाः कनीनच । विकर्णशुङ्ग
 च्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु । पीलायावा । ढक्चमण्डूकात् । स्त्रीभ्यो ढक् ॥ ६ ॥ द्यचः । इतश्चानिजः । शुभ्रा
 दिभ्यश्च । विकर्णकुषीतकात्काश्यपे । भुवोवुक्च । कल्याण्यादीनामिनङ् । कुलटायावा । चटकायाऐरक् ।
 गोधायाढक् । आरगुदीचाम् । क्षुद्राभ्योवा । पितृष्वसुश्छण् । ढक्लोपः । मातृष्वसुश्च । चंतुष्पाभ्यो ढञ् ।
 गृष्ट्यादिभ्यश्च । राजश्वशुराद्यत् । क्षत्राद्धः । कुलात्स्वः । अपूर्वपदादन्यतरस्यां यद्वकजौ ॥ ७ ॥ महाकुलादञ्स्व
 जौ । दुष्कुलाढक् । स्वसुश्छः । भ्रातुर्व्यच्च । व्यन्त्सपत्ने । रेवत्यादिभ्यश्च षक् । गोत्रस्त्रियाः कुत्सनेणच । वृद्धा

द्वक्सौवीरेषु बहुलम् । फेड्छच । फाण्टाहृतिमिमताभ्यांणफिजौ । कुर्वादिभ्योण्यः । सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च । उदीचामिञ् । तिकादिभ्यःफिञ् । कौशल्यकार्मार्याभ्यांच । अणोद्व्यचः । उदीचांवृद्धादगोत्रात् । वाकिनादीनां कुक्च । पुत्रान्तादन्यतरस्याम् । प्राचामवृद्धात्फिन्वहुलम् ॥ ८ ॥ मनोजातावन्यतौषुक्च । अपत्यंपौत्रप्रभृतिगोत्रम् । जीवतितुवंश्येयुवा । भ्रातरिचज्यायसि । वान्यस्मिन्सपिण्डेस्थविरतरेजीवति । वृद्धस्यचपूजायाम् । यूनश्चकुत्सायाम् । जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् । साल्वेयगान्धारिभ्यांच* । द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् । वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ज्यङ् । कुरुनादिभ्योण्यः । साल्वावयवप्रत्यग्रन्थकलकूटाश्मकादिञ् । तेतद्राजाः । कम्बोजालुक् । स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च । अतश्च । नप्राच्यभर्मादियौधेयादिभ्यः । ड्याब्धिगोःषिद्धौरादिवाहोदैवयज्ञियजिजोर्द्व्यचोमहाकुलान्मनोजातावष्टादश ॥ इतिचतुर्थाध्यायेप्रथमःपादः ॥ १ ॥ ७ ॥ तेनरक्तंरागात् । लाक्षारोचनाशकलकर्दमाष्टक् । नक्षत्रेणयुक्तःकालः । लुवविशेषे । संज्ञायांश्रवणाश्वत्थाभ्याम् । द्वन्द्वच्छः । दृष्टंसांम । कलेर्ढक् । वामदेवाङ्गुयङ्गुयौ । परिवृतोरथः । पाण्डुकम्बलादिनिः । द्वैपवैयाघ्रादञ् । कौमारापूर्ववचने । तत्रोद्धतममत्रेभ्यः । स्थण्डिलाच्छयितरित्रते । संस्कृतंभक्षाः । शूलोखाद्यत् । दध्मष्टक् । उदश्वितोऽन्यतरस्याम् । क्षीराहञ् ॥ १ ॥ सास्मिन्पौर्णमासीतिसंज्ञायाम् । आग्रहायणश्वत्थाष्टक् । विभाषाफाल्गुनीश्रवणाकार्तिर्कीचैत्रीभ्यः ।

सास्यदेवता । कस्येत् । शुक्राद्धन् । अपोनत्रपांनसृभ्यांघः । छच । महेन्द्राद्वाणौच । सोमाद्दृयण् । वाय्वृतुपित्रु
 षसोयत् । द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छच । अग्नेर्दक् । कालेभ्योभववत् । महाराज
 प्रोष्ठपदाद्धञ् । पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः । तस्वसमूहः । भिक्षादिभ्योऽण् । गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराज
 पुत्रवत्समनुष्याजाद्धञ् । केदाराद्यञ् ॥ २ ॥ ठक्कवचिनश्च । ब्राह्मणमाणववाडवाद्यत् । ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्त
 ल् । अनुदात्तादेरञ् । खण्डिकादिभ्यश्च । चरणेभ्योर्धर्मवत् । अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् । केशाश्वाभ्यांयञ्छाक्न्यतर
 स्याम् । पाशादिभ्योयः । खलगोरथात् । इनित्रकट्यचश्च । विषयोदेशे । राजन्यादिभ्योवुञ् । भौरिक्याद्यैषुका
 र्यादिभ्योविधल्भक्तलौ । सोऽस्यादिरितिच्छन्दसःप्रगाथेषु । संग्रामेप्रयोजनयोद्धृभ्यः । तदस्यांप्रहरणमितिक्कीडा
 यांणः । घञःसास्यांक्रियेतिजः । तदधीतेतद्वेद । ऋतूक्थादिसूत्रान्ताद्धक् ॥ ३ ॥ क्रमादिभ्योवुन् । अनुब्राह्मणा
 दिनिः । वसन्तादिभ्यष्ठक् । प्रोक्तालुक् । सूत्राच्चकोपधात् । छन्दोब्राह्मणानिचतद्विंशयाणि । तदस्मिन्नस्तीतिदेशेत्
 स्नाम्नि । तेननिर्वृत्तम् । तस्यनिवासः । अदूरभवश्च । ओरञ् । मतोश्चवहजङ्गात् । वहचःकूपेषु । उदक्चविपाशः ।
 संकलादिभ्यश्च । स्त्रीषुसौवीरसाल्वप्राक्षु । सुवास्त्वादिभ्योऽण् । रोणी । कोपधाच्च । वुञ्छणकठजिलसेनिरदभ्यय
 फक्फिजिञ्ज्यककठकोऽरीहणकृशाश्वदर्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसंकाशंवलपक्षकर्णसुतंगमप्रगदिन्वराहकुमुदा

अष्टा.
॥१५॥

दिभ्यः ॥ ४ ॥ जनपदेलुप् । वरणादिभ्यश्च । शर्करायावा । ठक्छौच । नद्यांमनुप् । मध्वादिभ्यश्च । कुमुदनडवेत
सेभ्योऽनुप् । नडशादङ्ङुलच् । शिखायावलच् । उत्करादिभ्यश्च । नडादीनांकुक्च । शेषे । राष्ट्रावारप्रारा
द्धखौ । ग्रामाद्यखजौ । कड्यादिभ्योऽकञ् । कुलकुक्षिग्रीवाभ्यःश्वास्यलंकारेषु । नद्यादिभ्योऽकृक् । दक्षिणापश्चा
त्पुरसस्त्यक् । कापिड्याःष्फक् । रङ्गोरमनुष्येऽणच् ॥ ५ ॥ द्युप्रागपागुदक्प्रतीचोयत् । कन्थायाष्ठक् । वर्णौबुक् ।
अव्ययात्त्यप् । ऐषमोह्यःश्चसोऽन्यतरस्याम् । तीररूप्योत्तरपदादञ्जौ । दिक्पूर्वपदादसंज्ञायांजः । मद्देभ्योज् ।
उदीच्यग्रामाच्चबह्वचोऽन्तोदात्तात् । प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् । कण्वादिभ्योगोत्रे । इजश्च । नव्यत्रः
प्राच्यभरतेषु । वृद्धाच्छः । भवतष्ठक्छसौ । काड्यादिभ्यश्चञ्जिठौ । वाहीकग्रामेभ्यश्च । विभाषोशीनरेषु । ओर्दे
शेठञ् । वृद्धात्प्राचाम् ॥ ६ ॥ धन्वयोपधाहुञ् । प्रस्थपुरवहान्ताच्च । रोपधेतोःप्राचाम् । जनपदतदवध्योश्च ।
अवृद्धादपिबहुवचनविषयात् । कच्छाग्निवक्रवर्तोत्तरपदात् । धूमादिभ्यश्च । नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः । अरण्या
न्मनुष्ये । विभाषाकुरुयुगंधराभ्याम् । मद्रवृज्योःकन् । कोपधादण् । कच्छादिभ्यश्च । मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् । अप
दातौसात्वात् । गीयवाग्वोश्च । गर्तोत्तरपदाच्छः । गहादिभ्यश्च । प्राचांकटादेः । राज्ञःकच ॥ ७ ॥ वृद्धादकेका
न्तलोपधात् । कन्थापलदनगरग्रामहृदोत्तरपदात् । पर्वताच्च । विभाषामनुष्ये । कृकणपण्णहारद्वाजे । तेनसमसि

सूत्रपा.
४।२.

॥१५॥

न्ठक्रमादिभ्योजनपदेद्युप्रागप्राग्धन्ववृद्धात्पञ्च॥ इतिचतुर्थाध्यायेद्वितीयःपादः ॥ २ ॥ ॐ ॥ युष्मदस्मदोरन्यत
 रस्यांस्वञ्च । तस्मिन्नणिचंयुष्माकास्माकौ । तवकममकावेकवचने । अर्धाद्यत् । परावराधमोत्तमपूर्वाच्च । दिक्पूर्व
 पदाद्वञ्च । ग्रामजनपदैकदेशाद्वञ्चौ । मध्यान्मः । असांप्रतिके । द्वीपादनुसमुद्रंयञ् । कालाद्वञ् । श्राद्धेशरदः ।
 विभाषारोगात्तपयोः । निशाप्रदोषाभ्यांच । श्वसस्तुट् । संधिर्वेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् । प्रावृषण्यः । वर्षाभ्यष्टक् ।
 छन्दसिठञ् । वसन्ताच्च ॥ १ ॥ हेमन्ताच्च । सर्वत्राणचतलोपश्च । सायंचिरंप्राहेप्रगेऽव्ययेभ्यश्च्युलौतुङ् ।
 विभाषापूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् । तत्रजातः । प्रावृषष्टप् । संज्ञायांशरदोबुञ् । पूर्वाह्णापराह्णाद्रामूलप्रदोषावस्करा
 हुन् । पथःपन्थच । अमावास्यायावां । अच । सिन्ध्वपकराभ्यांकन् । अणजौच । श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वा
 तितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाहुक् । स्थानान्तगोशालखरशालाच्च । वत्सशालाभिजिदश्वयुजशतभिषजो
 वा । नक्षत्रेभ्योबहुलम् । कृतलब्धक्रीतकुशलाः । प्रायभवः । उपजानूपकर्णोपनीवेष्टक् ॥ २ ॥ संभूते । कोशा
 हुञ् । कालात्साधुपुण्यत्पच्यमानेषु । उप्तेच । आश्वयुज्याबुञ् । ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् । देयमृणे । कला
 प्यश्वत्थयबबुसाहुन् । ग्रीष्मावरसमाहुञ् । संवत्सराग्रहायणीभ्यांठञ् । व्याहरतिमृगः । तदस्यसोढम् । तत्र
 भवः । दिगादिभ्योयत् । शरीरावयवाच्च । दतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेढञ् । ग्रीवाभ्योऽण्च । गम्भीराञ्ज्यः ।

अष्टा.
॥१६॥

अव्ययीभावाच्च । अन्तःपूर्वपदाद्वज् ॥ ३ ॥ ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् । जिह्वामूलाङ्गुलेच्छः । वर्गान्ताच्च । अशब्देय
त्खावन्यतरस्याम् । कर्णललाटात्कनलंकारे । तस्यव्याख्यानइतिचव्याख्यातव्यनाम्नः । वह्नचोऽन्तोदात्ताद्वज् ।
क्रतुयज्ञेभ्यश्च । अध्यायेष्वेवर्षेः । पौरोडाशपुरोडाशात्छन् । छन्दसोयदणौ । ह्यजृद्धाह्वणवर्धमाध्वरपुरश्चरणना
माख्याताद्वक् । अणुगयनादिभ्यः । ततआगतः । ठगायस्थानेभ्यः । शुण्डिकादिभ्योऽण् । विद्यायोनिर्बन्धे
भ्योवुञ् । ऋतष्टञ् । पितुर्यच्च । गोत्रादङ्कवत् ॥ ४ ॥ हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यांरूप्यः । मयट् । प्रभवति ।
विदूराज्यः । तद्गच्छतिपथिदूतयोः । अभिनिष्क्रामतिद्वारम् । अधिकृत्यकृतेग्रन्थे । शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्र
जननादिभ्यश्छः । सोऽस्यनिवासः । अभिजनश्च । आयुधजीविभ्यश्छःपर्वते । शण्डिकादिभ्योज्यः । सिन्धुतक्ष
शिलादिभ्योऽणञौ । तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराहकछण्डव्यकः । भक्तिः । अचित्ताददेशकालाद्वक् । महाराजा
द्वज् । वासुदेवार्जुनाभ्यांवुन् । गोत्रक्षत्रियाख्येभ्योबहुलंबुञ् । जनपदिनांजनपदवत्सर्वजनपदेनंसमानशब्दानांब
हुवचने ॥ ५ ॥ तेनप्रोक्तम् । तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् । काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यांणिनिः । कलापि
वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च । पुराणप्रोक्तेषुब्राह्मणकल्पेषु । शौनकादिभ्यश्छन्दसि । कठचरकालुक् । कलापिनो
ऽण् । छगलिनोढिनुक् । पाराशर्यशिलालिभ्यांभिधुनटसूत्रयोः । कर्मन्दकृशाश्वादिनिः । तेनैकदिक् । तसिश्च ।

सूत्रपां.
४।३.

॥१६॥

उरसोयञ्च । उपज्ञाते । कृतेग्रन्थे । संज्ञायाम् । कुलालादिभ्योबुञ् । क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् । तस्येदम् ॥ ६ ॥ रथाद्यत् । पत्रपूर्वादञ् । पत्राध्वर्युपरिषदश्च । हलसीराठक् । द्वन्द्वाहुन्वैरमैथुनिकयोः । गोत्रचरणाहुञ् । सङ्गाङ्गलक्षणेष्वाज्यामिजामण् । शाकलाद्वा । छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वचनटाञ्ज्यः । नुदण्डमाण्वान्तेवासिषु । रैवतिकादिभ्यश्छः । कौर्पिजलहास्तिपदादण् । आथर्वणिकस्येकलोपश्च । तस्यविकारः । अवयवेचप्राण्यौषधिवृक्षेभ्यः । बिल्वादिभ्योऽण् । कोपधाञ्च । त्रपुजतुनोःषुक् । ओरञ् । अनुदात्तादेश्च ॥ ७ ॥ पलाशादिभ्योवा । शम्भाःप्लञ् । मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः । नित्यंवृद्धशरादिभ्यः । गोश्चपुरीषे । पिष्टाच्च । संज्ञायांकन् । ब्रीहेःपुरोडाशे । असंज्ञायांतिलयवाभ्याम् । ह्यचश्छन्दसि । नोत्वद्वर्धबिल्वात् । तालादिभ्योऽण् । जातरूपेभ्यःपरिमाणे । प्राणिरजतादिभ्योऽञ् । जितश्चतत्प्रत्ययात् । क्रीतवत्परिमाणात् । उष्ट्राहुञ् । उमोर्णयोर्वा । एण्याढञ् । गोपयसोर्यत् ॥ ८ ॥ द्रोश्च । मानेवयः । फलेलुक् । प्लक्षादिभ्योऽण् । जम्बावा । लुप्च । हरीतक्यादिभ्यश्च । कंसीयपरशव्ययोर्यजौलुक्च ॥ ९ ॥ युष्मद्धेमन्तात्संभूतेग्रामाद्धेतुतेनरथात्पलाशादिभ्योद्रोश्चाष्टौ ॥ इतिचतुर्थाध्यायेतृतीयःपादः ॥ ३ ॥ ध्र ॥ प्राग्वहतेष्टक् । तेनदीव्यतिखनतिजयतिजितम् । संस्कृतम् । कुलत्थकोपधादण् । तरति । गोपुच्छाहुञ् । नौह्यचष्टन् । चरति । आकर्षात्छल् । पर्पादिभ्यःष्टन् । श्वग

अष्टा.

॥१७॥

णादृष्टम् । वेतनादिभ्यो जीवति । वस्त्रक्रयविक्रयादृष्टम् । आयुधाच्छच । हरत्युत्सङ्गादिभ्यः । भस्त्रादिभ्यश्च ।
विभाषाविवधनीवधात् । अण्कुटिलिकायाः । निर्वृत्तेऽक्षयूतादिभ्यः । क्रेर्मन्त्रित्यम् ॥ १ ॥ अपमित्ययाचिता
भ्यांककनौ । संसृष्टे । चूर्णादिनिः । लवणालुक् । मुद्गादण् । व्यञ्जनैरुपसिक्ते । ओजःसहोऽम्भसावर्तते । तत्प्र
त्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् । परिमुखं च । प्रयच्छतिगर्ह्यम् । कुसीददेशैकादशाष्टन्ष्टचौ । उञ्छति । रक्षति । शब्द
दर्दुरं करोति । पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति । परिपन्थं चतिष्ठति । माथोत्तरपदपदव्यनुपदंधावति । आक्रन्दादृष्टम् । पदोत्त
रपदंगृह्णाति । प्रतिकण्ठार्थललामं च ॥ २ ॥ धर्मचरति । प्रतिपथं मेतिष्ठंश्च । समवायान्तसमवैति । परिषदोण्यः ।
सेनायावा । संज्ञायां ललाटकुक्ष्यौ पश्यति । तस्य धर्म्यम् । अण्महिष्यादिभ्यः । ऋतोऽञ् । अवक्रयः । तदस्य प
ण्यम् । लवणादृष्टम् । किसरादिभ्यश्च । शलालुनोऽन्यतरस्याम् । शिल्पम् । मङ्गुकङ्गारादण्यतरस्याम् ।
प्रहरणम् । परश्वधादृष्टम् । शक्तियष्टोरीकक् । अस्तिनास्तिदिष्टमतिः ॥ ३ ॥ शीलम् । छत्रादिभ्योणः । कर्माध्यय
नेवृत्तम् । बहुचूर्णपदादृष्टम् । हितं भक्षाः । तदस्मै दीयते नियुक्तम् । श्राणामांसौदनादृष्टम् । भंकादण्यतरस्या
म् । तत्र नियुक्तः । अगारान्तादृष्टम् । अध्यायिन्यदेशकालात् । कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति । निकटे वस
ति । आवसथादृष्टम् । प्राग्घिताद्यत् । तद्वहतिरथयुगप्रासङ्गम् । धुरोयद्वकौ । स्वः सर्वधुरात् । एकधुरालुक् ।

सूत्रपा.
४।४

॥१७॥

शकटादण् ॥ ४ ॥ हलसीराठ्ठक् । संज्ञायांजम्या । विध्यत्यधनुषा । धनगणंलब्धा । अन्नाणः । वशंगतः । पदम
 स्विन्दश्यम् । मूलमस्याबर्हि । संज्ञायांधेनुष्या । गृहपतिनासंयुक्तेष्व्यः । नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्ता
 र्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसमितेषु । धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते । छन्दसोनिर्मिते । उरसोऽण्च । हृदयस्य
 प्रियः । बन्धनेचर्षौ । मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु । तत्रसाधुः । प्रतिजनादिभ्यःखञ् । भक्ताणः ॥ ५ ॥ परि
 षदोण्यः । कथादिभ्यष्ठक् । गुडादिभ्यष्ठञ् । पथ्यतिथिवसतिस्वप्रतेर्दञ् । सभायायः । ददछन्दसि । समानती
 र्थेवासी । समानोदरेशयितओचोदात्तः । सोदराद्यः । भवेछन्दसि । पाथोनद्रीभ्यांङ्यण् । वेशन्तहिमवंद्वा
 मण् । स्रोतसोविभाषाङ्यङुयौ । संगर्भसयूथसनुताद्यत् । तुग्राद्धन् । अग्राद्यत् । घच्छौच । समुद्राभ्राद्धः ।
 बर्हिषिदत्तम् । दूतस्यभागकर्मणी ॥ ६ ॥ रक्षोयातूनांहननी । रेवतीजगतीहविष्याभ्यःप्रशस्ये । असुरस्यस्वम् ।
 मायायामण् । तद्धानासामुपधानोमन्त्रइतीष्टकासुलुक्कमतोः । अश्विमानण् । वयस्यासुमूर्धोमतुप् । मत्वर्थेमास्त
 न्वोः । मधोर्जञ् । ओजसोऽहनियत्खौ । वेशोयशआदेर्भंगाद्यल् । खच । पूर्वैःकृतमिनजौच । अद्भिःसंस्कृतम् ।
 सहस्रेणसंमितौघः । मतौच । सोममर्हतियः । मयेच । मधोः । वसोःसमूहेच ॥ ७ ॥ नक्षत्राद्धः । सर्वदेवात्ता

तिल् । शिवशमरिष्टस्यकरे । भावेच । प्राग्वहतेरपमित्यधर्मशीलं हलपरिषदोरक्षोनक्षत्राच्चत्वारि ॥ इतिचतुर्थाध्या
येचतुर्थःपादः ॥ ४ ॥ इतिअष्टाध्यायीसूत्रपाठेचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

ॐ ॥ प्राक्क्रीताच्छः । उगवादिभ्योयत् । कम्बलाच्चसंज्ञायाम् । विभाषाहविरूपादिभ्यः । तस्मैहितम् ।
शरीरावयवाद्यत् । खलयवमाषतिलवृषभ्रह्मणश्च । अजाविभ्यांथ्यन् । आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरमदात्स्वः । सर्वपु
रुषाभ्यांणढजौ । माणवचरकाभ्यांखञ् । तदर्धविकृतेःप्रकृतौ । छदिरुपधिबलेर्ढञ् । ऋषभोपानहोर्न्यः । चर्म
णोऽञ् । तदस्यतदस्मिन्त्स्यादिति । परिखायाढञ् । प्राग्वतेष्टञ् । आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाङ्कः । असमा
सेनिष्कादिभ्यः ॥ १ ॥ शताच्चठन्यतावशते । संख्यायाअतिशदन्तायाःकन् । वतोरिङ् । विंशतित्रिंशद्भ्यांङुन्नसं
ज्ञायाम् । कंसाट्टिठन् । शूर्पादजन्यतरस्याम् । शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् । अर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञाया
म् । विभाषाकार्षापणसहस्राभ्याम् । द्वित्रिपूर्वाङ्गिष्कात् । विस्ताच्च । विंशतिकात्स्वः । खार्याईकन् । पणपादमा
षशताद्यद् । शाणाद्वा । द्वित्रिपूर्वादण्च । तेनक्रीतम् । तस्यनिमित्तसंयोगोत्पातौ । गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वा
देर्यत् । पुत्राच्छच ॥ २ ॥ सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजौ । तस्येश्वरः । तत्रविदितइतिच । लोकसर्वलोकाङ्कः ।
तस्यवापः । पात्रात्छन् । तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदादीयते । पूरणार्धाङ्कः । भागाद्यच्च । तद्ध्रतिवहत्यावह

तिभाराद्वंशादिभ्यः । वस्तुद्रव्याभ्यांठन्कनौ । संभवत्यवहरतिपचति । आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम् ।
 द्विगोष्ठंश्च । कुलिजालुक्खौच । सोऽस्यांशवस्तुभृतयः । तदस्यपरिमाणम् । संख्यायाःसंज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु ।
 पङ्क्तिर्विंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पंचाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् । पंचदशतौवर्मेवा ॥ ३ ॥ सप्तनोऽञ्छन्दसि ।
 त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणेसंज्ञायांडण् । तदर्हति । छेदादिभ्योनित्यम् । शीर्षच्छेदाद्यच्च । दण्डादिभ्योयः । छन्द
 सिच् । पात्राद्वंश्च । कडंकरदक्षिणाच्छच । स्थालीबिलात् । यज्ञत्विग्भ्यांघखजौ । पारायणतुरायणचान्द्रायणंवर्त
 यति । संशयमापन्नः । योजनंगच्छति । पथःष्कन् । पन्थोणनित्यम् । उत्तरपथेनाहतंच । कालात् । तेननिर्वृ
 त्तम् । तमधीष्टोभृतोभृतोभावी ॥ ४ ॥ मासाद्वयसियत्खजौ । द्विगोर्यप् । षण्मासाण्यच्च । अवयसिठंश्च । समायाः
 खः । द्विगोर्वा । राज्यहःसंवत्सराच्च । वर्षालुक्च । चित्तवतिनित्यम् । षष्टिकाःषष्टिरात्रेणपच्यन्ते । वत्सरान्ता
 च्छन्दसि । संपरिपूर्वात्खच । तेनपरिजय्यलभ्यकार्यसुकरम् । तदस्यब्रह्मचर्यम् । तस्यचदक्षिणायज्ञारूपेभ्यः ।
 तत्रचदीयतेकार्यंभववत् । व्युष्टादिभ्योऽण् । तेनयथाकथाचहस्ताभ्यांणयतौ । संपादिनि । कर्मवेषाद्यत् ॥ ५ ॥
 तस्मैप्रभवतिसंतापादिभ्यः । योगाद्यच्च । कर्मणउकञ् । समयस्तदस्यप्राप्तम् । ऋतोरण् । छन्दसिघस् । काला
 द्यत् । प्रकृष्टेठञ् । प्रयोजनम् । विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोः । अनुप्रवनचादिभ्यश्छः । समापनात्सपूर्वपदात् ।

अष्टा.
॥१९॥

ऐकागारिकद्वचौरे । आकालिकडाद्यन्तवचने । तेनतुल्यंक्रियाचेद्वतिः । तत्रतस्येव । तदर्हम् । उपसर्गाच्छन्दसि
धात्वर्थे । तस्यभावस्त्वतलौ । आचत्वात् ॥ ६ ॥ ननःपूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणवटबुधकतरसलसेभ्यः ।
पृथ्वादिभ्यश्मनिज्वा । वर्णदृढादिभ्यःप्यञ्च । गुणवचनब्राह्मणादिभ्यःकर्मणिच । स्तेनाद्यन्नलोपश्च । सख्युर्यः ।
कपिज्ञाल्योर्दक् । पत्यन्तपुरोहितादिभ्योयक् । प्राणभृजातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् । हायनान्तयुवादिभ्यो
ऽण् । इगन्ताच्चलघुपूर्वात् । योपधाद्रुरूपोत्तमाद्बुञ् । द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च । गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतद्वेतेषु ।
होत्राभ्यश्छः । ब्रह्मणस्त्वः । प्राक्क्रीताच्छताच्चसर्वभूमिसप्तनोऽम्मासांत्तस्मैप्रभवतिननःपूर्वात्षोडश । इतिपञ्चमा
ध्यायेप्रथमःपादः ॥ १ ॥ ७ ॥ धान्यानांभवनेक्षेत्रेखञ् । ग्रीहिशाल्योर्दक् । यवयवकषष्टिकाद्यत् । विभाषातिलमा
षोमांभङ्गाण्यः । सर्वचर्मणःकृतःखखजौ । यथामुखसंमुखस्यदर्शनःखः । तत्सर्वादेःपथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रंन्याप्नोति ।
आप्रपदंप्राप्नोति । अनुपदसर्वाज्ञायानयंवद्भाभक्षयतिनेयेषु । परोवरपरंपरपुत्रपौत्रमनुभवति । अवारपारात्यन्तानु
कामंगामी । समांसमांविजायते । अद्यश्वीनावष्टब्धे । आगव्रीनः । अनुगवलंगामी । अंध्वनोयत्खौ । अभ्यमित्राच्छच ।
गोष्ठात्खड्भूतपूर्वे । अश्वस्यैकांहगमः । शालीनकौपीनेअधृष्टाकार्ययोः ॥ १ ॥ ब्रातेनजीवति । साप्तपदीनंसख्यम् ।
हैयङ्गवीनंसंज्ञायाम् । तस्यपाकमूलेपील्वादिकर्णादिभ्यःकुणब्जाहचौ । पक्षात्तिः । तेनवित्तश्रुंचुप्चणपौ । विन

सूत्रपा.
५।२

॥१९॥

ङ्भ्यांनानाजौनसह । वेःशालच्छङ्कटचौ । संप्रोदश्चकटच् । अवात्कुटारच्च । नतेनासिकायाःसंज्ञायाटीट्ज्माट्ज्भ्र
 टचः । नेर्बिडज्विरीसचौ । इनच्चिपटच्चिकचिच । उपाधिभ्यांत्यकन्नासन्नारूढयोः । कर्मणिघटोऽठच् । तदस्यसंज्ञा
 तंतारकादिभ्यइतच् । प्रमाणेद्वयसज्दघ्नज्मात्रचः । पुरुषहस्तिभ्यामणच् । यत्तदेतेभ्यःपरिमाणेवबुप् । किमिदंभ्यां
 वोघः ॥ २ ॥ किमःसंख्यापरिमाणेडतिच । संख्यायाअवयवेतयप् । द्वित्रिभ्यांतयस्यायज्वा । उभादुदात्तोनि
 त्यम् । तदस्मिन्नधिकमितिदशान्ताडुः । शदन्तविंशतेश्च । संख्यायागुणस्यनिमानेमयट् । तस्यपूरणेडट् । नान्ता
 दसंख्यादेर्मट् । थट्छन्दसि । षट्कृतिकतिपयचतुरांथुक् । बहुपूगणसंघस्यतिथुक् । वतोरिथुक् । द्वेस्तीयः । त्रेः
 संप्रसारणंच । विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् । नित्यंशतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च । षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेः ।
 मतौछःसूक्तसान्नोः । अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥ ३ ॥ विमुक्तादिभ्योऽण् । गोषदादिभ्योबुन् । तत्रकुशलंःपथः ।
 आकर्षादिभ्यःकन् । धनहिरण्यात्कामे । स्वाङ्गेभ्यःप्रसिते । उदराट्ठगाद्यूने । सस्येनपरिजातः । अंशंहारी । तन्त्रा
 दचिरापहते । ब्राह्मणकोष्णिकेसंज्ञायाम् । शीतोष्णाभ्यांकारिणि । अधिकम् । अनुकाभिकाभीकःकमिता । पार्श्वे
 नान्विच्छति । अयःशूलदण्डाजिनाभ्यांठक्ठञौ । तावतिथंग्रहणमितिलुग्वा । सएपांग्रामणीः । शृङ्खलमस्यबन्धनं
 करभे । उत्कउन्मनाः ॥ ४ ॥ कालप्रयोजनाद्रोगे । तदस्मिन्नन्नंप्रायेसंज्ञायाम् । कुल्माषादञ् । श्रोत्रियैश्छन्दो

अष्टा.
॥१९॥

ऐकागारिकदृचैरे । आकालिकडाद्यन्तवचने । तेनतुल्यंक्रियाचेद्वतिः । तत्रतस्येव । तदर्हम् । उपसर्गाच्छन्दसि
धात्वर्थे । तस्यभावस्त्वतलौ । आचत्वात् ॥ ६ ॥ ननःपूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणवटबुधकतेरसलसेभ्यः ।
पृथ्वादिभ्यश्मनिज्वा । वर्णहृदादिभ्यःप्यञ्च । गुणवचनब्राह्मणादिभ्यःकर्मणिच । स्तेनाद्यन्नलोपश्च । सख्युर्यः ।
कपिज्ञात्योर्ढक् । पत्यन्तपुरोहितादिभ्योयक् । प्राणभृजातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् । हायनान्तयुवादिभ्यो
ऽण् । इगन्ताच्चलघुपूर्वात् । योपधाद्गुरुपोत्तमाद्गुञ् । द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च । गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतद्वेतेषु ।
होत्राभ्यश्छः । ब्रह्मणस्त्वः । प्राक्क्रीताच्छताच्चसर्वभूमिसप्तनोऽस्मासांत्तस्मैप्रभवतिननःपूर्वात्षोडश । इतिपञ्चमा
ध्यायेप्रथमःपादः ॥ १ ॥ ७ ॥ धान्यानांभवनेक्षेत्रेखञ् । व्रीहिशाल्योर्ढक् । यवयवकषष्टिकाद्यत् । विभाषातिलमा
षोमांभङ्गाणुभ्यः । सर्वचर्मणःकृतःखखजौ । यथामुखसंमुखस्यदर्शनःखः । तत्सर्वादेःपथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रंन्याप्नोति ।
आप्रपदंप्राप्नोति । अनुपदसर्वाज्ञायानयंवद्भाभक्षयतिनेयेषु । परोवरपरंपरपुत्रपौत्रमनुभवति । अवारपारात्यन्तानु
कामंगामी । समांसमांविजायते । अद्यश्चीनावष्टब्धे । आगव्रीनः । अनुग्वलंगामी । अध्वनोयत्वौ । अभ्यमित्राच्छच ।
गोष्ठात्खड्भूतपूर्वे । अश्वस्यैकाहगमः । शालीनकौपीनेअधृष्टाकार्ययोः ॥ १ ॥ ब्रातेनजीवति । साप्तपदीनंसख्यम् ।
हैयङ्गवीनंसंज्ञायाम् । तस्यपाकमूलेपील्वादिकर्णादिभ्यःकुणञ्जाहचौ । पक्षात्तिः । तेनवित्तश्चुंचुणपौ । विन

सूत्रपा.
५।२

॥१९॥

ङभ्यांनानाजौनसहं । वेःशालच्छङ्कटचौ । संप्रोदश्चकटच् । अवात्कुटारच्च । नतेनासिकायाःसंज्ञायाटीटज्माटज्भ्र
 टच्चः । नेर्विडज्विरीसचौ । इनचिपटच्चिकचिच । उपाधिभ्यांत्यकन्नासन्नारूढयोः । कर्मणिघटोऽठच् । तदस्यसंज्ञा
 तंतारकादिभ्यइतच् । प्रमाणेद्वयसज्दघ्नज्मात्रचः । पुरुषहस्तिभ्यामणच् । यत्तदेतेभ्यःपरिमाणेवबुप् । किमिदंभ्यां
 बोधः ॥ २ ॥ किमःसंख्यापरिमाणेऽतिच । संख्यायाअवयवेतयप् । द्वित्रिभ्यांतयस्यायज्वा । उभादुदात्तोनि
 त्यम् । तदस्मिन्नधिकमितिदशान्ताङुः । शदन्तविंशतेश्च । संख्यायागुणस्यनिमानेमयट् । तस्यपूरणेऽट् । नान्ता
 दसंख्यादेर्मट् । थट्छन्दसि । षट्कृतिकतिपयचतुरांथुक् । बहुपूगणसंघस्यतिथुक् । वतोरिथुक् । द्वेस्तीयः । त्रेः
 संप्रसारणंच । विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् । नित्यंशतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च । षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेः ।
 मतौछःसूक्तसाम्नोः । अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥ ३ ॥ विमुक्तादिभ्योऽण् । गोपदादिभ्योबुन् । तत्रकुशलंःपथः ।
 आकर्षादिभ्यःकन् । धनहिरण्यात्कामे । स्वाङ्गेभ्यःप्रसिते । उदराट्टगाद्यूने । सस्येनपरिजातः । अंशंहारी । तन्त्रा
 दचिरापहृते । ब्राह्मणकोष्णिकेसंज्ञायाम् । शीतोष्णाभ्यांकारिणि । अधिकम् । अनुकाभिकाभीकःकमिता । पार्श्वे
 नान्विच्छति । अयःशूलदण्डाजिनाभ्यांठक्ठञौ । तावतिथंग्रहणमिति लुग्व । सएषांग्रामणीः । शृङ्खलमस्यबन्धनं
 करभे । उत्कउन्मनाः ॥ ४ ॥ कालप्रयोजनाद्रोगे । तदस्मिन्नन्नंप्रायेसंज्ञायाम् । कुल्मापादञ् । श्रोत्रियंइच्छन्दो

ऽधीते । श्राद्धमनेनभुक्तमिनिठनौ । पूर्वादिनिः । सपूर्वाच्च । इष्टादिभ्यश्च । छन्दसिपरिपन्थिपरिपरिणौपर्यवस्था
 तरि । अनुपद्यन्वेष्टा । साक्षाद्दृष्टरिसंज्ञायाम् । क्षेत्रियच्चपरक्षेत्रेचिकित्स्यः । इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्ट
 मिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमितिवा । तदस्यास्त्यस्मिन्नितिमतुप् । रसादिभ्यश्च । प्राणिस्थादातोलजन्यतरस्याम् । सिन्ध्मा
 दिभ्यश्च । वत्सांसाभ्यांकामवले । फेनादिलच्च । लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यःशनेलचः ॥ ५ ॥ प्रज्ञाश्चार्द्धावृत्ति
 भ्योणः । तपःसहस्राभ्यांविनीनी । अण्च । सिकताशर्कराभ्यांच । देशेलुविलचौच । दन्तउन्नतेउरच् । ऊषशु
 षिमुष्कमधोरः । द्युद्भ्यामः । केशाद्वोऽन्यतरस्याम् । गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम् । काण्डाण्डादीरन्नीरचौ । रजःकृ
 प्यासुतिपरिषदोवलच् । दन्तशिखात्संज्ञायाम् । ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः ।
 अतइनिठनौ । ब्रीह्यादिभ्यश्च । तुन्दादिभ्यइलच्च । एकगोपूर्वाठ्ठिनित्यम् । शतसहस्रान्ताच्चनिष्कात् । रूपादा
 हतप्रशंसयोर्यप् ॥ ६ ॥ अस्मायामेधास्रजोविनिः । बहुलंछन्दसि । ऊर्णायायुस् । वाचोग्मिनिः । आलजाटचौब
 हुभाषिणि । स्वामिन्नैश्वर्ये । अर्शआदिभ्योऽच् । द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः । वातातीसाराभ्यांकुक्च ।
 वयसिपूरणात् । सुखादिभ्यश्च । धर्मशीलवर्णान्ताच्च । हस्ताज्जातौ । वर्णाद्ब्रह्मचारिणि । पुष्करादिभ्योदेशे ।
 बलादिभ्योमतुवन्यतरस्याम् । संज्ञायांमन्माभ्याम् । कंशंभ्यांबभयुस्तितुतयसः । तुन्दिबलिवटेर्भः । अहंशुभमो

र्युस् ॥ ७ ॥ धान्यानां प्रातेन किमो विमुक्तादिभ्यः कालप्रयोजनात्प्रज्ञाश्रद्धास्मायामेधाविंशतिः ॥ इति पञ्चमाध्याये
 द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ ४ ॥ प्राग्दिशो विभक्तिः । किं सर्वनामबहुभ्योऽव्यादिभ्यः । इदमइश् । एतेतौ रथोः । एत
 दोऽन् । सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि । पञ्चम्यास्तसिल् । तसेश्च । पर्यभिभ्यां च । सप्तम्यास्त्रल् । इदमोहः । किमोऽ
 त् । वाहचच्छन्दसि । इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते । सर्वैकान्यकिं यत्तदः कालेदा । इदमोर्हिल् । अधुना । दानीच ।
 तदोदां च । तयोर्दाहिर्लौचच्छन्दसि ॥ १ ॥ अनद्यतनेर्हिलन्यतरस्याम् । सद्यः परुत्परार्यैपमः परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्ये
 द्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः । प्रकारवचनेथाल् । इदमस्थमुः । किमश्च । थाहेतौ चच्छन्दसि ।
 दिक्छन्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्योदिग्देशकालेष्वस्तातिः । दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् । विभाषापरावराभ्याम् ।
 अश्चेर्लुक् । उपर्युपरिष्ठात् । पश्चात् । पश्चपश्चाचच्छन्दसि । उत्तराधरदक्षिणादातिः । एनवन्यतरस्यामदूरेऽपञ्च
 म्याः । दक्षिणादाच् । आहिचदूरे । उत्तराच्च । पूर्वाधरावराणामसिपुर्धवश्चैषाम् । अस्तातिच ॥ २ ॥ विभाषा
 वरस्य । संख्यायाविधार्थेधा । अधिकरणविचालेच । एकाद्धोध्यमुजन्यतरस्याम् । द्वित्र्योश्चधमुज् । एधाच्च ।
 याप्येपाशप् । पूरणाद्भागेतीयादन् । प्रागेकादशभ्योऽछन्दसि । षष्ठाष्टमाभ्यांजच । मानपश्वङ्गयोः कन्लुक्च ।
 एकादाकिनिच्चासहाये । भूतपूर्वेचरद् । षष्ठ्यारूप्यच । अतिशयनेतमविष्ठनौ । तिङश्च । द्विवचनविभज्योपपदे

अष्टा.
॥२१॥

तरवीयसुनौ । अजादीगुणवचनादेव । तुच्छन्दसि । प्रशस्यस्यश्रः ॥ ३ ॥ ज्यच । वृद्धस्यच । अन्तिकबाढयो
नेदसाधौ । युवाल्पयोःकनन्यतरस्याम् । विन्मतोर्लुक् । प्रशंसायांरूपप् । ईषदसमासौकल्पन्देयदेशीयरः । वि
भाषासुपोबहुचपुरस्तात् । प्रकारवचनेजातीयर् । प्रागिवात्कः । अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः । कस्यचदः ।
अज्ञाते । कुत्सिते । संज्ञायांकन् । अनुकम्पायाम् । नीतौचतद्युक्तात् । बह्वचोमनुष्यनाम्नष्टच् । घनिलचौच ।
प्राचामुपादेरड्ज्वचौच ॥ ४ ॥ जातिनाम्नःकन् । अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च । ठाजादावूर्ध्वद्वितीयादचः । शेव
लसुपरिविशालवरुणार्यमादीनांतृतीयात् । अल्पे । ह्रस्वे । संज्ञायांकन् । कुटीशमीशुण्डाभ्योरः । कुत्वाडुपच् ।
कासूगोणीभ्यांष्टरच् । वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्चतनुत्वे । किंयत्तदोर्निर्धारणेद्वयोरेकस्यडतरच् । बाबहूनांजातिपरिप्रश्ने
डतमच् । एकाच्चप्राचाम् । अवक्षेपणेकन् । इवेप्रतिकृतौ । संज्ञायांच । लुम्भनुष्ये । जीविकार्थेचापण्ये । देवप
थादिभ्यश्च ॥ ५ ॥ वस्तेर्दज् । शिलायाढः । शाखादिभ्योयः । द्रव्यंचभव्ये । कुशाग्राच्छः । समासाच्चतद्विष
यात् । शर्करादिभ्योऽण् । अङ्गुल्यादिभ्यष्टक् । एकशालायाष्टजन्यतरस्याम् । कर्कलोहितादीकक् । प्रक्षपूर्वविभ्वे
मात्थाल्छन्दसि । पूगाभ्योऽग्रामणीपूर्वात् । व्रातचकजोरस्त्रियाम् । आयुधजीविसंघाज्ज्यङ्वाहीकेष्वब्राह्मणराज
न्यात् । वृकाद्वेण्यण् । दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः । पश्वादिद्यौधेयादिभ्योऽणजौ । अभिजिद्विदभृच्छालावच्छि

सूत्रपा.
५ । ३

॥२१॥

स्वावच्छमवदूर्णावच्छमदणोयञ् । ज्यादयस्तद्राजाः ॥ ६ ॥ प्राग्दिशोऽनद्यतनेर्विभाषाज्यचजातिनाम्नोवस्तेरेको
 नविंशतिः ॥ इतिपञ्चमाध्यायेतृतीयपादः ॥ ३ ॥ ७ ॥ पादशतस्यसंख्यादेर्वीप्सायांबुन्लोपश्च । दण्डव्यवसर्ग
 योश्च । स्थूलादिभ्यःप्रकारवचनेकन् । अनत्यन्तगतौक्तात् । नसामिवचने । बृहत्याआच्छादने । अषडक्षाशितं
 ग्वलंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात्त्वः । विभाषाश्चेरद्विस्त्रियाम् । जात्यन्ताच्छवन्धुनि । स्थानान्ताद्विभाषासंस्थानेने
 तिचेत् । किमेत्तिडव्ययघादाम्बद्रव्यप्रकर्षे । अमुचच्छन्दसि । अनुगादिनष्टक् । णचःस्त्रियामञ् । अणिनुणः ।
 विसारिणोमत्स्ये । संख्यायाःक्रियाभ्यावृत्तिगणनेकृत्वसुच् । द्वित्रिचतुर्भ्यःसुच् । एकस्यसकृच्च । विभाषांबहो
 र्धाविप्रकृष्टकाले ॥ १ ॥ तत्प्रकृतवचनेमयद् । समूहवच्चबहुषु । अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ज्यः । देवतान्तात्ताद
 र्थ्येयत् । पादार्धाभ्यांच । अतिथेर्ज्यः । देवात्तल् । अवेःकः । यावादिभ्यःकन् । लोहितान्मणौ । वर्णेचानित्ये ।
 रक्ते । कालाच्च । विनयादिभ्यष्टक् । वाचोव्याहृतार्थायाम् । तद्युक्तात्कर्मणोऽण् । ओषधेरजातौ । प्रज्ञादिभ्यश्च ।
 मृदस्तिकन् । सस्त्रौप्रशंसायाम् ॥ २ ॥ वृकज्येष्ठाभ्यांतिस्तातिलौचच्छन्दसि । बह्वल्पायांश्चस्कारकादन्यतरस्या
 म् । संख्यैकवचनाच्चवीप्सायाम् । प्रतियोगेपञ्चम्यास्तसिः । अपादानेचाहीयरुहोः । अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वाकर्तरि
 तृतीयायाः । हीयमानपापयोगाच्च । षष्ठ्याव्याश्रये । रोगाच्चापनयने । अभूततद्भावेकृभ्वस्तियोगेसंपद्यकर्तरिचिः ।

अष्टा.
॥२२॥

अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसांलोपश्च । विभाषासातिकात्स्न्ये । अभिविधौसंपदाच्च । तदधीनवचने । देयेत्राच्च । देवम
नुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्योद्वितीयासप्तम्योर्वहुलम् । अव्यक्तानुकरणाद्व्यजवरार्धादिति तौडाच् । कृजोद्वितीयतृतीयशम्ब
वीजात्कृषी । संख्यायाश्च गुणान्तायाः । समयाच्चयापनायाम् ॥ ३ ॥ सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने । निष्कुलान्निष्को
षणे । सुखप्रियादानुलोम्ये । दुःखात्प्रातिलोम्ये । शूलात्पाके । सत्यादशपथे । मद्रात्परिवापणे । समासान्ताः ।
नपूजनात् । किमःक्षेपे । नजस्तत्पुरुषात् । पथोविभाषा । बहुव्रीहौसंख्येयेडजबहुगणात् । ऋक्पूरब्धूःपथामान
क्षे । अचप्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्यः । अक्षणोऽदर्शनात् । अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सांमवाङ्मनसा
क्षिभ्रुवदारगवोर्वष्टीवपदष्टीवनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषध्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्ष
वृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः । ब्रह्महस्तिभ्यांवर्चसः । अवसमन्धेभ्यस्तमसः । श्वसोवसीयःश्रेयसः ॥ ४ ॥ अन्ववत्
सांद्रहसः । प्रतेरुरसःसप्तमीस्थात् । अनुगवमायामे । द्विस्तात्रात्रिस्तावावेदिः । उपसर्गादध्वनः । तत्पुरुषस्या
हुलेःसंख्याव्ययादेः । अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्चरात्रेः । अहोऽह्णतेभ्यः । नसंख्यादेःसमाहारे । उत्तमैका
भ्यांच । राजाहःसखिभ्यष्टच् । गोरतद्धितलुकि । अग्राख्यायामुरसः । अनोश्मायःसरसांजातिसंज्ञयोः । ग्राम
कौटाभ्यांचतक्षणः । अतेःशुनः । उपमानादप्राणिषु । उत्तरमृगपूर्वाच्चसक्ध्नः । नावोद्विगोः । अर्धाच्च ॥५॥ स्वार्थाः

सूत्रपा.
५।४
॥२२॥

प्राचाम् । द्वित्रिभ्यामञ्जलेः । अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि । ब्रह्मणोजानपदाख्यायाम् । कुमहन्त्यामन्यतरस्याम् ।
 द्वन्द्वान्चुदपहान्तात्समाहारे । अव्ययीभावेशरत्प्रभृतिभ्यः । अनश्च । नपुंसकादन्यतरस्याम् । नदीपौर्णमास्या
 ग्रहायणीभ्यः । झयः । गिरेश्चसेनकस्य । बहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णोःस्वाङ्गात्पृच् । अङ्गुलेर्दारुणि । द्वित्रिभ्यांषमूर्धः ।
 अप्पूरणीप्रमाणयोः । अन्तर्बहिर्भ्यांचलोन्नः । अज्नासिकायाःसंज्ञायांसंचास्थूलात् । उपसर्गाच्च । सुप्रातसुश्वसुदि
 वशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः ॥ ६ ॥ नञ्दुःसुभ्योहलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् । नित्यमसिच्यजामेधयोः ।
 बहुप्रजाश्छन्दसि । धर्मादनिच्चेवलात् । जम्भासुहरिततृणसोमेभ्यः । दक्षिणेर्मातुल्ययोगे । इच्छकर्मव्यतिहारे ।
 द्विदण्ड्यादिभ्यश्च । प्रसंभ्यांजानुनोर्जुः । ऊर्ध्वाद्विभाषा । ऊधसोऽनङ् । धनुषश्च । वासंज्ञायाम् । जायायानिङ् ।
 गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः । अल्पाख्यायाम् । उपमानाच्च । पादस्यलोपोऽहस्त्यादिभ्यः । कुम्भपदीषुच । संख्या
 सुपूर्वस्य ॥ ७ ॥ वयसिदन्तस्यदत् । छन्दसिच । स्त्रियांसंज्ञायाम् । विभाषाद्यावारोकाभ्याम् । अग्रान्तशुद्ध
 शुभ्रवृषवराहेभ्यश्च । ककुदस्यावस्थायांलोपः । त्रिकुत्पर्वते । उद्विभ्यांकाकुदस्य । पूर्णाद्विभाषा । सुहृद्दौ
 मित्रामित्रयोः । उरःप्रभृतिभ्यःकप् । इनःस्त्रियाम् । नद्यतश्च । शेषाद्विभाषा । नसंज्ञायाम् । ईयसश्च । वन्दिते

अष्टा.

॥२३॥

भ्रातुः । ऋतश्छन्दसि । नाडीतन्त्रयोः स्वाङ्गे । निष्प्रवाणिश्च ॥ ८ ॥ पादशतस्य तत्प्रकृतवृत्तज्येष्ठाभ्यां सप्तत्रान्वव
तप्तास्त्रायान्दुःसुभ्यो वयसि विंशतिः ॥ इति पञ्चमाध्याये चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥
ॐ ॥ एकाचो द्वे प्रथमस्य । अजादे द्वितीयस्य । नन्द्राः संयोगादयः । पूर्वोऽभ्यासः । उभे अभ्यस्तम् । जक्षित्या
दयः षट् । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य । लिटिधातोरनभ्यासस्य । सन्यङोः । श्लौ । चङि । दाश्चान्ताहान्मीढ्वां
श्च । ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे । बन्धुनि बहुव्रीहौ । वचिस्वपियजादीनां किति । ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टि
विचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनांङितिच । लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् । स्वापेश्चङि । स्वपित्यमिव्येजांयङि । नवशः
॥ १ ॥ चायःकी । स्फायःस्फीनिष्ठायाम् । सत्यःप्रपूर्वस्य । द्रवमूर्तिस्पर्शयोःइयः । प्रतेश्च । विभाषाभ्यवपूर्वस्य ।
शृतं पाके । प्यायःपी । लिङ्यङोश्च । विभाषाभ्येः । णौचसंश्चङोः । ह्रःसंप्रसारणम् । अभ्यस्तस्यच । बहुलंछन्द
सि । चायःकी । अपस्पृधेधामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताःश्रितमाशीराशीर्तः । नसंप्रसारणे संप्रसारणम् ।
लिटिवयोयः । वश्चास्यान्यतरस्यां किति । वेजः ॥ २ ॥ ल्यपिच । ज्यश्च । व्यश्च । विभाषापरैः । आदेच उपदेशे
ऽशिति । नव्योलिटि । स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि । क्रीड्जीनाणौ । सिध्यतेरपारलौकिके । मीनातिमिनोतिदीङांल्य
पिच । विभाषालीबतेः । खिदेश्छन्दसि । अपगुरोणमुलि । चिस्फुरोणौ । प्रजनेवीयतेः । विभेतेर्हेतुभये । नित्यं

सूत्रपा.
६।१

॥२३॥

स्मयतेः । सृजिह्वेर्ज्ञेयमकिति । अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् । शीर्षश्छन्दसि ॥ ३ ॥ येचतद्धिते । अ
 चिशीर्षः । पद्मोमास्हृन्निशसन्पूषन्दोषन्यकञ्छकञ्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु । धात्वादेशः सः । णोनः । लोपोव्योर्व
 लि । वेरपृक्तस्य । हल्ङ्याभ्योदीर्घात्सुतिस्वपृक्तंहल् । एङ्हस्वात्संबुद्धेः । शेश्छन्दसिवहुलम् । ह्रस्वस्यपितिकृ
 तितुक् । संहितायाम् । छेच । आङ्माङेश्च । दीर्घात् । पदान्ताद्वा । इकोयणचि । एचोऽयवायावः । वान्तो
 यिप्रत्यये । धातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥ ४ ॥ क्षय्यजय्यौशक्यार्थे । क्रय्यस्तदर्थे । भय्यप्रवय्येचछन्दसि । एकःपूर्वप
 रयोः । अन्तादिवच्च । षत्वतुकोरसिद्धः । आद्गुणः । वृद्धिरेचि । एत्येधत्यूठ्सु । आटश्च । उपसर्गादितिधातौ ।
 वासुप्रापिशलेः । औतोमशसोः । एङिपररूपम् । ओमाङेश्च । उस्यपदान्तात् । अतोगुणे । अव्यक्तानुकरणस्या
 तइतौ । नाम्नेडितस्यान्त्यस्यतुवा । नित्यमाम्नेडितेडाचि ॥ ५ ॥ अकःसवर्णेदीर्घः । प्रथमयोःपूर्वसवर्णः । तस्मा
 च्छोनःपुंसि । नादिचि । दीर्घाज्जसिच । वाछन्दसि । अमिपूर्वः । संप्रसारणाच्च । एङःपदान्तादति । ङसिङ
 सोश्च । ऋतउत् । ख्यत्यात्परस्य । अतोरोरपुतादपुते । हशिच । प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे । अव्यादवद्यादवक्र
 मुरप्रतायमवन्त्ववस्युषुच । यजुष्युरः । आपोजुषाणोवृष्णोवर्षिष्ठेम्बेऽम्बालेऽम्बिकेपूर्वे । अङ्गइत्यादौच । अनुदा
 त्तेचकुधपरे ॥ ६ ॥ अवपथासिच । सर्वत्रविभाषागोः । अवङ्स्फोटायनस्य । इन्द्रेण । पुतप्रगृह्याअचिनित्यम् ।

अष्टा.
॥२४॥

आङोऽनुनासिकश्छन्दसि । इकोऽसवर्णेशाकल्यस्यह्रस्वश्च । ऋत्यकः । अप्रुतवदुपस्थिते । ईचाक्रवर्मणस्य । दिव
उत् । एतत्तदोःसुलोपोऽकोरनञ्समासेहलि । स्यश्छन्दसिबहुलम् । सोऽचिलोपेचेत्पादपूरणम् । सुद्धात्पूर्वः ।
अङभ्यासव्यवायेऽपि । संपर्युपेभ्यःकरोतौभूषणे । समवायेच । उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु । किरतौल
वने ॥ ७ ॥ हिंसायांप्रतेश्च । अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने । कुस्तुम्बुरुणिजातिः । अपरस्पराःक्रियासातत्ये ।
गोष्पदंसेवितासेवितप्रमाणेषु । आस्पदंप्रतिष्ठायाम् । आश्चर्यमनित्ये । वर्चस्केऽवस्करः । अपस्करोरथाङ्गम् ।
विष्किरःशकुनिर्विकिरोवा । ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदेमन्त्रे । प्रतिष्कशश्चकशेः । प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी । मस्करमस्करि
णौवेणुपरिव्राजकयोः । कास्तीराजस्तुन्देनगरे । कारस्करोवृक्षः । पारस्करप्रभृतीनिचसंज्ञायाम् । अनुदात्तपदमेक
वर्जम् । कर्षात्त्रतोघञोऽन्तर्ददात्तः । उञ्छादीनांच ॥ ८ ॥ अनुदात्तस्यत्रयत्रोदात्तलोपः । धातोः । चितः ।
तद्धितस्य । कितः । तिसृभ्योजसः । चतुरःशसि । सावेकांचस्ततीयादिर्विभक्तिः । अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतर
स्यामनित्यसमासे । अञ्चेदछन्दस्यसर्वनामस्थानम् । ऊडिदंपदाद्यप्पुवैद्युभ्यः । अष्टनोदीर्घात् । शतुरनुमोनद्यजा
दी । उदात्तयणोहल्पूर्वात् । नोङ्गत्वोः । ह्रस्वनुङ्भ्यांमनुप् । नामन्यतरस्याम् । ङ्यादछन्दसिबहुलम् । षट्त्रिच
तुभ्योहलादिः । झल्युपोत्तमम् ॥ ९ ॥ विभाषाभाषायाम् । नगोश्वन्साववर्णराडङ्कुङ्कृज्भ्यः । दिवोऽमल् ।

सूत्रपा.
६ । १

॥२४॥

नृषान्यतरस्याम् । तित्स्वरितम् । तास्यनुदात्तेन्डिन्दुपदेशालसार्वधातुकमनुदात्तमन्डिङोः । आदिःसिचोऽन्यत
 रस्याम् । स्वपादिर्हिंसामच्यनिटि । अभ्यस्तानामादिः । अनुदात्तेच । सर्वस्यसुपि । भीहीभृहुमदजनधनदरिद्रा
 जागरांप्रत्ययात्पूर्वपिति । लिति । आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम् । अचःकर्तृयकि । थलिचसेटीडन्तोवा । जिनत्यादि
 नित्यम् । आमन्त्रितस्यच । पथिमथोःसर्वनामस्थाने । अन्तश्चतवैयुगपत् ॥ १० ॥ क्षयोनिवासे । जयःकरणम् ।
 वृषादीनांच । संज्ञायामुपमानम् । निष्ठाचद्व्यजनात् । शुष्कघृष्टौ । आशितःकर्ता । रिक्तेविभाषा । जुष्टार्पितेचच्छ
 न्दसि । नित्यमन्त्रे । युष्मदस्मदोर्दसि । डयिच । यतोऽनावः । ईडवन्दवृशंसदुहाण्यतः । विभाषावेण्विन्धान
 योः । त्यागरागहासकुहृश्वठक्रथानाम् । उपोत्तमंरिति । चड्यन्यतरस्याम् । मतोःपूर्वमात्संज्ञायांस्त्रियाम् ।
 अन्तोऽवत्याः ॥ ११ ॥ ईवत्याः । चौ । समासस्य ॥ १२ ॥ एकाचश्चायोल्यपिचयेचक्षय्यजय्यावकःसवर्णेऽवप
 थार्हिंसायामनुदात्तस्यविभाषाक्षयईवत्यास्त्रीणि ॥ इतिषष्ठाध्यायेप्रथमःपादः ॥ १ ॥ ७ ॥ बहुव्रीहौप्रकृत्यापूर्वप
 दम् । तत्पुरुषेतुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः । वर्णोवर्णेष्वनेते । गाधलवणयोःप्रमाणे । दाया
 घंदायादे । प्रतिवन्धिचिरकृच्छयोः । पदेऽपदेशे । निवातेवातत्राणे । शारदेऽनार्तवे । अध्वर्युकषाययोर्जातौ ।
 सदृशप्रतिरूपयोःसादृश्ये । द्विगौप्रमाणे । गन्तव्यपण्यंवाणिजे । मात्रोपज्ञोपक्रमच्छायेनपुंसके । सुखप्रिययोर्हिते ।

अष्टा.
॥२५॥

प्रीतौच । स्वस्वामिनि । पत्यावैश्वर्ये । नभूवाक्चिद्दिधिषु । वाभुवनम् ॥ १ ॥ आशङ्काबाधनेदीयःसुसंभावने ।
पूर्वेभूतपूर्वे । सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषुसामीप्ये । विस्पृष्टादीनिगुणवचनेषु । श्रज्यावमकन्यापवत्सुभावे
कर्मधारये । कुमारश्च । आदिःप्रत्येनसि । पूगेष्वन्यतरस्याम् । इगन्तकालकपालभगालशरावेषुद्विगौ । बह्वन्यत
रस्याम् । दिष्टिवितस्त्योश्च । सप्तमीसिद्धशुष्कपक्वन्धेष्वाकालात् । परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु । राज
न्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु । संख्या । आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी । कार्तिकौजपादयश्च । महान्प्रीह्यपराह
गृष्टीष्वासजाबालभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु । भुल्लकश्चवैश्वदेवे । उष्ट्रःसादिवाभ्योः ॥ २ ॥ गौःसादसादिसार
धिषु । कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूःपण्यकम्बलोदासीभाराणांच । चतुर्थीतद
र्थे । अर्थे । केच । कर्मधारयेऽनिष्टा । अहीनेद्वितीया । तृतीयाकर्मणि । गतिरनन्तरः । तादौचनितिकृत्यतौ ।
तवैचान्तश्चयुगपत् । अनिगन्तोऽश्चतौवप्रत्यये । न्यधीच । ईषदन्यतरस्याम् । हिरण्यपरिमाणंधने । प्रथमोऽचि
रोपसंपत्तौ । कतरकतमौकर्मधारये । आर्योब्राह्मणकुमारयोः । राजाच । षष्ठीप्रत्येनसि ॥ ३ ॥ केनित्यार्थे ।
ग्रामःशिल्पिनि । राजाचप्रशंसायाम् । आदिरुदात्तः । सप्तमीहारिणौधर्म्येऽहरणे । युक्तेच । विभाषाध्यक्षे ।
पापंचशिल्पिनि । गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषुक्षेपे । अङ्गानिमैरेये । भक्ताख्यास्तदर्थेषु । गोविडालसिंहसैन्धवेषु

सूत्रपा.
६ । २

॥२५॥

पमाने । अकेजीविकार्थे । प्राचांक्रीडायाम् । अणिनियुक्ते । शिल्पिनिचाकृजः । संज्ञायांच । गोतन्तियवंपाले ।
 णिनि । उपमानंशब्दार्थप्रकृतावेव ॥ ४ ॥ युक्तारोह्यादयश्च । दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटंजे । अन्त्यात्पूर्वबह्वचः ।
 ग्रामेऽनिवसन्तः । घोषादिषुच । छात्र्यादयःशालायाम् । प्रस्थेऽवृद्धमकक्यादीनाम् । मालादीनांच । अमहन्नव
 न्नगरेऽनुदीचाम् । अर्मेचावर्णद्व्यच्च्यच् । नभूताधिकसंजीवमद्राश्मकज्जलम् । अन्तः । सर्वगुणकात्न्ये । संज्ञायां
 गिरिनिकाययोः । कुमार्यावयसि । उदकेऽकेवले । द्विगौक्रतौ । सभायांनपुंसके । पुरेप्राचाम् । अरिष्टगौडपूर्वेच
 ॥ ५ ॥ नहास्तिनफलकमार्देयाः । कुसूलकूपकुम्भशालंविले । दिक्छन्दाग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु । आचार्यो
 पसर्जनश्चान्तेवासिनि । उत्तरपदवृद्धौसर्वच । बहुव्रीहौविश्वसंज्ञायाम् । उदराश्वेषु । क्षेपे । नदीवन्धुनि । निष्ठोपसर्ग
 पूर्वमन्यतरस्याम् । उत्तरपदादिः । कर्णोवर्णलक्षणात् । संज्ञौपम्ययोश्च । कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घं च । शृङ्गमवस्थायांच ।
 नञोजरमरमित्रमृताः । सोर्मनसीअलोमोपसी । क्त्वादयश्च । आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि । वीरवीर्यौच ॥ ६ ॥ कूल
 तीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे । कंसमन्धशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ । तत्पुरुपेशालायांनपुंसके । कन्धाच । आ
 दिश्चिहणादीनाम् । चेलखेटकटुककाण्डंगर्हायाम् । चीरमुपमानम् । पललसूपशाकंमिश्रे । कुलसूदस्थलकर्षाःसंज्ञा
 याम् । अकर्मधारयेराज्यम् । वर्ग्यादयश्च । पुत्रःपुंभ्यः । नाचार्यराजत्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः । चूर्णादीन्यप्रा

अष्टा.
॥२६॥

णिपष्ठ्याः । पट्टचकाण्डादीनि । कुण्डंवनम् । प्रकृत्याभगालम् । शितेर्नित्यावहृज्वहुव्रीहावभसत् । गतिकारको
पपदात्कृत् । उभेवनस्पत्यादिषुयुगपत् ॥७॥ देवताद्वन्द्वेच । नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु । अन्तः ।
थाथघञ्क्ताजवित्रकाणाम् । सूपमानात्कृतः । संज्ञायामनाचितादीनाम् । प्रवृद्धादीनांच । कारकादृत्तश्रुतयोरेवा
शिषि । इत्थंभूतेनकृतमितिच । अनोभावकर्मवचनः । मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः । सप्त
म्याःपुण्यम् । ऊनार्थकलहंतृतीयायाः । मिश्रंचानुपसर्गमसंधौ । नञोगुणप्रतिषेधेसंपाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः ।
ययतोश्चातदर्थे । अच्कावशक्तौ । आक्रोशेच । संज्ञायाम् । कृत्योकेणुच्चार्यादयश्च ॥ ८ ॥ विभाषातृन्नन्तीक्ष्णशु
चिषु । बहुव्रीहाविदमेतत्तन्मयःप्रथमपूरणयोःक्रियागणने । संख्यायाःस्तनः । विभाषाछन्दसि । संज्ञायांमित्राजि
नयोः । व्यवायिनोऽन्तरम् । मुखंस्वाङ्गम् । नाव्ययदिक्छब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः । निष्ठोपमानादन्यतर
स्याम् । जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनाक्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः । वाजाते । नञ्सुभ्याम् । कपिपूर्वम् । ह्रस्वा
न्तेऽन्त्यात्पूर्वम् । बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि । नगुणादयोऽवयवाः । उपसर्गात्स्वाङ्गंभ्रुवमपशु । वनंसमासे । अन्तः ।
अन्तश्च ॥ ९ ॥ ननिविभ्याम् । परेरभितोभाविमण्डलम् । प्रादस्वाङ्गंसंज्ञायाम् । निरुदकादीनिच । अभेर्मुखम् ।
अपाञ्च । स्फिगपूतबीणाञ्जोध्वकुक्षिसीरनामनामच । अधेरुपरिस्थम् । अनोरप्रधानकनीयसी । पुरुषश्चान्वादिष्टः ।

सूत्रपा.
६।२

॥२६॥

अतेरकृत्यदे । नेरनिधाने । प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे । उपाध्यजजिनमगौरादयः । सारवक्षेपणे । विभाषोत्पुच्छे ।
 द्वित्रिभ्यांपादन्मूर्धसुबहुव्रीहौ । सक्थंचाक्रान्तात् । परादिश्छन्दसिवहुलम् ॥ १० ॥ बहुव्रीहावाशङ्कागौःसादके
 नित्यार्थेयुक्तानहास्तिनकुलतीरदेवताविभाषाननिव्येकोनविंशतिः ॥ इतिषष्ठाध्यायेद्वितीयःपादः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥
 अलुगुत्तरपदे । पंचम्याःस्तोकादिभ्यः । ओजःसहोऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः । मनसःसंज्ञायाम् । आज्ञायिनिच ।
 आत्मनश्चपूरणे । वैयाकरणाख्यायांचनुर्थ्याः । परस्यच । हलदन्तात्सप्तम्याःसंज्ञायाम् । कारनाम्निचप्राचांहला
 दौ । मध्याद्भुरौ । अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे । बन्धेचविभाषा । तत्पुरुषेकृतिबहुलम् । प्रावृद्शरत्कालदिवांजे ।
 विभाषावर्षक्षरशरवरात् । घकालतनेषुकालनाम्नः । शयवासवासिष्वकालात् । नेन्त्सिद्धवधातिषुच । स्थेचभाषा
 याम् ॥ १ ॥ षष्ठ्याआक्रोशे । पुत्रेऽन्यतरस्याम् । ऋतोविद्यायोनिबंधेभ्यः । विभाषास्वसृपत्योः । आनङृतो
 द्वन्द्वे । देवताद्वन्द्वेच । ईदग्रेःसोमवरुणयोः । इद्भृद्धौ । दिवोद्यावा । दिवसश्चपृथिव्याम् । उपासीपसः । मातर
 पितराबुदीचाम् । पितरामातराचच्छन्दसि । स्त्रियाःपुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ्समानाधिकरणेस्त्रियामपूरणीप्रिया
 दिषु । तसिलादिष्वाकृत्वमुचः । क्यङ्गानिनोश्च । नकोपधायाः । संज्ञापरण्योश्च । वृद्धिनिमित्तस्यचतद्वितस्यार
 क्तविकारे । स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि ॥ २ ॥ जातेश्च । पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु । घरूपकल्पचेलङ्ब्रुवगोत्रमत

अष्टा.
॥२७॥

हतेषुङ्योऽनेकाचोह्रस्वः । नद्याःशेषस्यान्यतरस्याम् । उगितच्च । आन्महतःसमानाधिकरणजातीययोः । द्व्यष्टनः
संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः । त्रेस्त्रयः । विभाषाचत्वारिंशत्प्रभृतौसर्वेषाम् । हृदयस्यह्रस्वदण्डासेषु । वाशोक
च्यञ्जरोमेषु । पादस्यपदाज्यातिगोपहतेषु । पद्यत्यतदर्थे । हिमकाषिहतिषुच । ऋचःशे । वाघोषमिश्रशब्देषु । उद
कस्योदःसंज्ञायाम् । पेषंवासवाहनधिषुच । एकहलादौपूरयितव्येऽन्यतरस्याम् । मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहार
वीवधगाहेषुच ॥ ३ ॥ इकोह्रस्वोऽङ्योगालवस्य । एकतद्धितेच । ङ्यापोःसंज्ञाछन्दसोर्बहुलम् । त्वेच । इष्टकेशी
कामालानांचिततूलभारिषु । खित्यनव्ययस्य । अरुद्धिषदजन्तस्यमुम् । इचएकाचोऽम्प्रत्ययवच्च । वाचंयमपुरंद
रौच । कारेसत्यागदस्य । श्येनतिलस्यपातेजे । रात्रेःकृतिविभाषा । नलोपोनजः । तस्मान्नुडचि । नभ्राण्णपान्न
वेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषुप्रकृत्या । एकादिश्चैकस्यचादुक् । नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् ।
सहस्यसःसंज्ञायाम् । ग्रन्थान्ताधिकेच । द्वितीयेचानुपाख्ये ॥ ४ ॥ अव्ययीभावेचाकाले । वोपसर्जनस्य । प्रकृ
त्याशिष्यगोवत्सहलेषु । समानस्यच्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदकेशु । ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयो
वचनबन्धुषु । चरणेब्रह्मचारिणि । तीर्थेये । विभाषोदरे । दृग्दृशवतुषु । इदंकिमोरीदकी । आसर्वनाम्नः । वि
ष्वग्देवयोश्चटेरद्व्यञ्जतौवप्रत्यये । समःसमि । तिरसस्तिर्यलोपे । सहस्यसग्निः । सधमादस्थयोश्छन्दसि । अन्तरुप

सूत्रपा.
६।३

॥२७॥

सगैभ्योऽपईत् । ऊदनोर्देशे । अपष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्यदुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु । अर्थेवि
 भाषा ॥ ५ ॥ कोःकत्तपुरुषेऽचि । रथवदयोश्च । तृणेचजातौ । कापथ्यक्षयोः । ईषदर्थे । विभाषापुरुषे । कवंचो
 ण्णे । पथिचच्छन्दसि । पृषोदरादीनियथोपदिष्टम् । संख्याविसायपूर्वस्याहस्याहनन्यतरस्यांडौ । ढूलोपेपूर्वस्यदी
 र्घोऽणः । सहिवहोरोदवर्णस्य । साढ्यैसाढ्वासाढेतिनिगमे । संहितायाम् । कर्णेलक्षणस्याविष्टाष्टपंचमणिभिन्नच्छि
 न्नच्छिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य । नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषुक्कौ । वनगिर्योःसंज्ञायांकोटरकिंशुलुकादीनाम् । वले ।
 मतौबह्वचोऽनजिरादीनाम् । शरादीनांच ॥ ६ ॥ इकोवहेऽपीलोः । उपसर्गस्यघञ्यमनुष्येबहुलम् । इकःकांशे ।
 दस्ति । अष्टनःसंज्ञायाम् । छन्दसिच । चितेःकपि । विश्वस्यवसुराटोः । नरेसंज्ञायाम् । मित्रेचर्षौ । मन्त्रेसोमा
 श्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्यमतौ । ओषधेश्चविभक्तावप्रथमायाम् । ऋचितुनुघमधुतङ्कुत्रोरुप्याणाम् । इकःसुजि । द्व्यचो
 ऽतस्तिङः । निपातस्यच । अन्येषामपिदृश्यते । चौ । संप्रसारणस्य ॥७॥ अलुक्पष्ठ्याजातेरिकोऽव्ययीभावेकोः
 कत्तदिकोवहणकोनविंशतिः ॥ इतिषष्ठाध्यायेतृतीयःपादः ॥ ३ ॥ ४ ॥ अङ्गस्य । हलः । नामि । नतिसृचतसृ ।
 छन्दस्युभया । नृच । नोपधायाः । सर्वनामस्थानेचासंबुद्धौ । वापपूर्वस्यनिगमे । सान्तमहतःसंयोगस्य । अमृ
 न्तृचस्वसृनसृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृणाम् । इन्हन्पृषार्यम्णांशौ । सौच । अत्वसन्तस्यचाधातोः । अनुनासि

अष्टा.
॥२८॥

कस्यक्लिङ्लोःकिति । अज्झनगमांसनि । तनोतेर्विभाषा । क्रमश्चक्त्वि । च्छोःशूडनुनासिकेच । ज्वरत्वरस्त्रिव्यवि
मवामुपधायाश्च ॥ १ ॥ राहोपः । असिद्धवदत्राभात् । श्रान्नलोपः । अनदितांहलउपधायाःकृति । दंशसञ्जस्व
झांशपि । रञ्जेश्च । घञिचभावकरणयोः । स्यदोजवे । अवोर्दधोऽन्नप्रथमहिमश्रथाः । नाञ्चेःपूजायाम् । क्त्विस्क
न्दिस्स्यन्दोः । जान्तनशांविभाषा । भञ्जेश्चचिणि । शासइदङ्हलोः । शाहौ । हन्तेर्जः । अनुदात्तोपदेशवनतित
नोत्यादीनामनुनासिकलोपोऽङ्लिकृति । वाल्यपि । नक्तिचिदीर्घश्च । गमःकौ ॥ २ ॥ विड्नोरनुनासिकःस्यात् ।
जनसनखनांसञ्जलोः । येविभाषा । तनोतेर्यकि । सनःक्त्विचिलोपश्चास्यान्यतरस्याम् । आर्धधातुके । भ्रस्जोरोप
धयोरमन्यतरस्याम् । अतोलोपः । यस्यहलः । क्यस्यविभाषा । णेरनिटि । निष्ठायांसेटि । जनितामन्त्रे । शमिता
यज्ञे । अयामन्ताल्वाय्येद्विवण्णुषु । ल्यपिलघुपूर्वात् । विभाषापः । युप्पुवोर्दीर्घश्छन्दसि । क्षियः । निष्ठायामण्य
दर्थे ॥ ३ ॥ वाक्रोशदैर्न्ययोः । स्यसिच्सीयुद्तासिषुभावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहृशांवाचिण्वदिट्च । दीङोयुडचि
कृति । आतोलोपइटिच । ईद्यति । घुमास्थागापाजहातिसांहलि । एर्लिङि । वान्यस्यसंयोगादेः । नत्यपि । मय
तेरिदन्यतरस्याम् । लुङ्लुङ्ङ्वडुदात्तः । आडजादीनाम् । छन्दस्यपिदृश्यते । नमाङ्योगे । बहुलंछन्दस्यमा
ङ्योगेऽपि । इरयोरे । अचिश्रुधातुभ्रुवांयोरियडुवडौ । अभ्यासस्यासवर्णे । स्त्रियाः । वाम्शसोः ॥ ४ ॥ इणो

सूत्रपा.
६ । ४

॥२८॥

यण् । एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य । ओःसुपि । वर्षाभ्वश्च । नभूस्सुधियोः । छन्दस्युभयथा । हुश्रुवोःसार्वधातुके ।
 भुवोषुग्लुङ्गितोः । ऊदुपधायागोहः । दोषोणौ । वाचित्तविरागे । मितांस्वः । चिण्णमुलोदीर्घोऽन्यतरस्याम् ।
 खचिह्रस्वः । ह्रादोनिष्ठायाम् । छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य । इस्मन्त्रन्किषुच । गमहनजनखनघसांलोपः कृत्यनङि । तनि-
 पत्योश्छन्दसि । घसिभसोर्हलिच ॥ ५ ॥ हुश्रल्भ्योर्हेर्धिः । श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि । अङितश्च । चिणोलुक् ।
 अतोहेः । उतश्चप्रत्ययादसंयोगपूर्वात् । लोपश्चास्यान्यतरस्यांभ्वोः । नित्यं करोतेः । येच । अतउत्सार्वधातुके ।
 श्रसोरलोपः । श्राभ्यस्तयोरातः । ईहल्यघोः । इहरिद्रस्य । भियोऽन्यतरस्याम् । जहातेश्च । आचहौ । लोपोयि ।
 घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च । अतएकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि ॥ ६ ॥ थलिचसेटि । तृफलभजत्रपश्च । राधोर्हिंसायाम् ।
 वाजृभ्रमुत्रसाम् । फणांचसप्तानाम् । नशसददवादिगुणानाम् । अर्वणस्त्रसावनजः । मघवावहुलम् । भस्य ।
 पादःपत् । वसोःसंप्रसारणम् । वाहऊट् । श्वयुवमघोनामतद्धिते । अलोपोऽनः । पपूर्वहन्धृतरांज्ञामणि । विभा-
 षाङिश्योः । नसंयोगाद्धमन्तात् । अचः । उदईत् । आतोधातोः ॥ ७ ॥ मन्त्रेप्वाङ्ग्यादेरात्मनः । तिर्विंशतेर्ङि-
 ति । टेः । नस्तद्धिते । अहृष्टस्वोरेव । ओर्गुणः । ढेलोपोऽकट्वाः । यस्येतिच । सूर्यतिप्यागस्त्यमत्स्यानांयउपधायाः ।
 हलस्तद्धितस्य । आपत्यस्यचतद्धितेऽनाति । क्यच्च्योश्च । विल्वकादिभ्यश्छस्यलुक् । तुरिष्ठेमेयःसुः । टेः । स्थूल

अष्टा.
॥२९॥

दूरयुवहस्वक्षिप्रक्षुद्राणायणादिपरंपूर्वस्यचगुणः । प्रियस्थिरस्फिरोरुवहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणाप्रस्थस्फवंबं
हिगर्वर्षित्रन्द्राघिवृन्दाः । बहोर्लोपोभूचवहोः । इष्टस्ययिट्च । ज्यादादीयसः ॥ ८ ॥ रक्तोहलादेर्लघोः । विभा
षर्जोश्छन्दसि । प्रकृत्यैकाच् । इनप्यनपत्ये । गाधिविदधिकेशिगणिपणिनश्च । संयोगादिश्च । अन् । येचाभाव
कर्मणोः । आत्माध्वानौखे । नमपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः । ब्राह्मोऽजातौ । कर्मस्ताच्छील्ये । औक्षमनपत्ये । दाण्डिना
यनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवाशिनायनिभ्रौणहत्यधैत्रत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि । ऋत्विवास्त्व्यवा
स्त्व्यमाध्वीहिरण्ययानिच्छन्दसि ॥ ९ ॥ अङ्गस्यरालोपोविड्नोर्वाक्रोशेणोयण्डुलभ्यस्थलिचमन्त्रेषुरक्तःपंचदश ॥
इतिषष्ठाध्यायेचतुर्थःपादः ॥ ४ ॥ इत्यष्टाध्यायीसूत्रपाठेषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

ॐ ॥ युवोरनाकौ । आयनेयीनीयियःफडखलघांप्रत्ययादीनाम् । झोऽन्तः । अदभ्यस्तात् । आत्मनेपदेष्वन
तः । शीङोरुट् । वेत्तेर्विभाषा । बहुलंछन्दसि । अतोभिसऐस् । बहुलंछन्दसि । नेदमदसोरकोः । टाङ्सिङ्स्ता
मिनात्स्याः । डेर्यः । सर्वनाम्नःसै । ङ्सिङ्योःस्मात्स्मिनौ । पूर्वादिभ्योनवभ्योवा । जसःशी । औङआपः ।
नपुंसकाच्च । जःशसोःशिः ॥ १ ॥ अष्टाभ्यऔश् । षड्भ्योलुक् । स्वमोर्नपुंसकात् । अतोऽम् । अद्भुतरादिभ्यः
पञ्चभ्यः । नेतराछन्दसि । युष्मदस्मद्वाङ्सोऽश् । डेप्रथमयोरम् । शसोन । भ्यसोभ्यम् । पञ्चम्याअत् । एकव

सूत्रपा.
७ । १

॥२९॥

चनस्यच । सामआफिम् । आतऔणलः । तुह्योस्तातडाशिष्यन्यतरस्याम् । विदेःशतुर्वसुः । समासेऽनञ्पूर्वेक्त्वो
 ल्यप् । क्त्वापिच्छन्दसि । सुपांसुलुक्पूर्वसवर्णाच्चेयाडाङ्यायाजालः । अमोमश् ॥ २ ॥ लोपस्तआत्मनेपदेषु ।
 ध्वमोध्वात् । यजध्वैनमितिच । तस्यतात् । तप्तनप्तनधनाश्च । इदन्तोमसि । क्त्वोयक् । इष्टीनमितिच । क्त्वा
 त्व्यादयश्च । आञ्जसेरमुक् । अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौक्यचि । आमिसर्वनाम्नःसुट् । त्रेस्त्रयः । ह्रस्वनद्या
 पोनुट् । षट्चतुर्भ्यश्च । श्रीग्रामण्योश्छन्दसि । गोःपादान्ते । इदितोनुम्धातोः । शेमुचादीनाम् । मस्जिनशोर्झ
 लि ॥ ३ ॥ रधिजभोरचि । नेव्यलिटिरधेः । रभेरशब्बिलटोः । लभेश्च । आङोयि । उपात्प्रशंसायाम् । उपसंर्गा
 त्स्वल्घजोः । नसुदुभ्यांकेवलाभ्याम् । विभाषाचिण्णमुलोः । उगिदचांसर्वनामस्थानेऽधातोः । युजेरसमासे । नपुं
 सकस्यझलचः । इकोऽचिविभक्तौ । तृतीयादिषुभाषितपुंस्कंपुंवद्भालवस्य । अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनडुदात्तः ।
 छन्दस्यपिट्दयते । ईचद्विवचने । नाभ्यस्ताच्छतुः । वानपुंसकस्य । आच्छीनघोर्नुम् ॥ ४ ॥ शप्दयनोर्नित्यम् ।
 सावनडुहः । ढक्स्ववःस्वतवसांछन्दसि । दिवऔत् । पथिमथ्यूभुक्षामात् । इतोऽत्सर्वनामस्थाने । धोन्तः । भस्य
 टेलोपः । पुंसोऽसुङ् । गोतोणित् । णलुत्तमोवा । सरुयुरसंबुद्धौ । अनङ्सौ । ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसांच । तृज्व
 त्कोष्टुः । स्त्रियांच । विभाषातृतीयादिष्वचि । चतुरनडुहोरासुदात्तः । अम्संबुद्धौ । ऋतइद्भातोः ॥ ५ ॥

॥३०॥

उपधायाश्च । उदोष्ठपूर्वस्य । बहुलं छन्दसि ॥ ६ ॥ युवोरष्टाभ्यालोपोरधिशप्द्यनोरुपधायास्त्रीणि ॥ इतिसप्तमा
ध्यायेप्रथमःपादः ॥ १ ॥ ध् ॥ सिचिवृद्धिःपरस्मैपदेषु । अतोल्त्रान्तस्य । वदब्रजहलन्तस्याचः । नेटि । ह्वय-
न्तक्षणश्वसजागृणिश्येदिताम् । ऊर्णोतेर्विभाषा । अतोहलादेर्लघोः । नेडूशिकृति । तितुन्नतथसिसुसरकसेषु च ।
एकाच् उपदेशेऽनुदात्तात् । श्र्युकः किति । सनिग्रहगुहोश्च । कृस्तभृतुस्तुद्रुक्षुश्रुवलिटि । श्रीदितो निष्ठा याम् ।
यस्यविभाषा । आदितश्च । विभाषाभाववादिकर्मणोः । क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिञ्चफाण्टबाढानिमन्थमन-
स्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायामभृशेषु । घृषिशसीवैयात्ये । दृढःस्थूलयोः ॥ १ ॥ प्रभौपरिवृढः । कृच्छ्रगहनयोः
कषः । घुषिरविशब्दने । अर्दैः संनिविभ्यः । अभेश्राविदूर्ये । णेरध्ययनेवृत्तम् । वादान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टछन्न-
ज्ञसाः । रुप्यमत्वर्संधुषास्वंनात् । ह्षेलो मसु । अपचितश्च । हुहररेछन्दसि । अपरिहृताश्च । सोमेहुरितः ।
असितस्कभितस्तमितोत्तमितचत्तविक्षस्ताविशस्तृशंस्तृशास्तृतुरुतरुतुवरुतुवरुतीरुज्वलितिक्षरितिवमित्यभि-
तीति च । आर्धधातुकस्येड्डलादेः । स्क्रुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते । ग्रहोलिटि दीर्घः । वृतोवा । नलिङि । सिचि-
च्चपरस्मैपदेषु ॥ २ ॥ इट्सनिवा । लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु । क्रतश्च संयोगादेः । स्वरतिसूतिसूयति ध्यूजूदितोवा ।
रधादिभ्यश्च । निर्कुषः । इग्निष्ठा याम् । तीषसहलुभरुषरिषः । सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्व्यूर्णभरज्ञापिसनाम् ।

सूत्रपा.

୭୧୨.

॥३०॥

क्लिशःक्त्वानिष्ठयोः*। पूडश्च । वसतिधुधोरिट् । अञ्जेःपूजायाम् । लुभोविमोहने । जृप्रश्चयोःक्त्वि । उदितोवा ।
 सेऽसिचिकृतचृतच्छृददृदतृतः । गमेरिट्परस्मैपदेषु । नवृद्ध्यश्चतुर्भ्यः । तासिचकृपः ॥ ३ ॥ अचस्तास्वत्थल्यनि
 टोनित्यम् । उपदेशेऽत्वतः । ऋतोभारद्वाजस्य । वभूथाततन्थजगृभ्मववर्धेतिनिगमे । विभाषसृजिदृशोः । इड
 त्यतिव्ययतीनाम् । वस्वेकाजाङ्गसाम् । विभाषागमहनविदविशाम् । सनिंससनिवांसम् । ऋद्धनोःस्ये । अञ्जेःसि
 चि । स्तुसुधूञ्भ्यःपरस्मैपदेषु । यमरमनमातांसकच । स्मिपूड्ङ्ङ्वशांसनि । किरश्चपञ्चभ्यः । रुदादिभ्यःसार्व
 धातुके । ईशःसे । ईडजनोर्ध्वेच । लिङःसलोपोऽनन्त्यस्य । अतोयेयः ॥ ४ ॥ आतोडित्तः । आनेमुक् । ईदासः ।
 अष्टनआविभक्तौ । रायोहलि । युष्मदस्मदोरनादेशे । द्वितीयायांच । प्रथमायाश्चद्विवचनेभाषायाम् । योऽचि ।
 शेषेलोपः । मपर्यन्तस्य । युवावौद्विवचने । यूयवयौजसि । त्वाहौसौ । तुभ्यमहौडयि । तवममौडसि । त्वमावे
 कवचने । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । त्रिचतुरोःस्त्रियांतिसृचतस् । अचिरऋतः ॥ ५ ॥ जरायाजरसन्यतरस्याम् । त्यदा
 दीनामः । किमःकः । कुतिहोः । काति । तदोःसःसावनन्त्ययोः । अदसऔसुलोपश्च । इदमोमः । दश्च । यः
 सौ । इदोऽग्युंसि । अनाप्यकः । हलिलोपः । मृजेवृद्धिः । अचोज्जिति । अतउपधायाः । तद्धितेष्वचामादेः । कि
 तिच ॥ ७ ॥ सिचिप्रभाविट्सन्यचआतोजरायाअष्टादश ॥ इतिसप्तमाध्यायेद्वितीयःपादः ॥ २ ॥ ७ ॥

अष्टा.
॥३१॥

देविकाशिशपादित्यवाइदीर्घसत्रश्रेयसामात् । केकयमित्रयुप्रलयानांयादेरियः । नय्वाभ्यांपदान्ताभ्यःपूर्वौतुता
भ्यामैच् । द्वारादीनांच । न्यग्रोधस्यचकेवलस्य । नकर्मव्यतिहारे । स्वागतादीनांच । श्वादेरिजि । पदान्तस्या
न्यतरस्याम् । उत्तरपदस्यच । अवयवाहतोः । सुसर्वाधाजनपदस्य । दिशोऽमद्राणाम् । प्राचांग्रामनराणाम् ।
संख्यायाःसंवत्सरसंख्यस्यच । वर्षस्याभविष्यति । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः । जेप्रोष्ठपदानाम् । ह्रस्वगसि
न्ध्वन्तेपूर्वपदस्यच । अनुशतिकादीनांच ॥ १ ॥ देवताद्वन्द्वेच । नेन्द्रस्यपरस्य । दीर्घाच्चवरुणस्य । प्राचांगरा
न्ते । जङ्गलधेनुवलजान्तस्यविभाषितमुत्तरम् । अर्धात्परिमाणस्यपूर्वस्यतुवा । नातःपरस्य । प्रवाहणस्यडे । तत्प्र
त्ययस्यच । नञःशुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् । यथातथयथापुरयोःपर्यायेण । हनस्तोऽचिण्णलोः । आतोयु
क्विचण्कृतोः । नोदात्तोपदेशस्यमान्तस्यानाचमेः । जनिवध्योश्च । अर्तिह्रीन्लीरीक्यूक्ष्माय्यातांपुङ्णौ । शाच्छा
साह्याव्यावेपांयुक् । वोविधूननेजुक् । लीलोलुङ्गुकावन्यतरस्यांस्त्रेहविपातने । भियोहेतुभयेषुक् ॥ २ ॥ स्फायो
वः । शदेरगतौतः । रुहःपोऽन्यतरस्याम् । प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यातइदाप्यसुपः । नयासयोः । उदीचामातःस्थाने
यकपूर्वायाः । भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वान्पूर्वाणामपि । अभाषितपुंस्काच्च । आदाचार्याणाम् । ठस्येकः । इसुसुकान्ता
त्कः । चजोःकुघिण्यतोः । न्यङ्कादीनांच । होहन्तेर्जिण्नेषु । अभ्यासाच्च । हेरचङि । सन्लिटोर्जेः । विभाषा

सूत्रपा.
७।३

॥३१॥

चेः । नक्कादेः । अजिग्रज्योश्च ॥ ३ ॥ भुजन्युब्जौपाण्युपतापयोः । प्रयाजानुयाजौयज्ञाङ्गे । वञ्चेर्गतौ । ओकउ
 चःके । ण्यआवश्यके । यजयाचरुचप्रवचर्चश्च । वचोऽशब्दसंज्ञायाम् । प्रयोज्यनियोज्यौशक्यार्थे । भोज्यंभक्ष्ये ।
 घोर्लोपोलेटिवा । ओतःश्यनि । कसस्याचि । लुग्वादुहदिहलिहगुहामात्मनेपदेदन्त्ये । शमामष्टानां दीर्घःश्यनि ।
 छिबुक्कुमुचमांशिति । क्रमःपरस्मैपदेषु । इषुगमियमांछः । पाघ्राध्मास्थान्नादाण्ड्यतिर्तिशदसदांपिबजिग्रधमति
 छमनयच्छपश्यर्छधौशीयसीदाः । ज्ञाजनोर्जा । प्वादीनां ह्रस्वः ॥ ४ ॥ मीनातेर्निगमे । मिदेर्गुणः । जुसिच । सार्व
 धातुकार्धधातुकयोः । जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु । पुगन्तलघूपधस्यच । नाभ्यस्तस्याचिपितिसार्वधातुके । भ्रुसुंवो
 स्तिङि । उतोवृद्धिर्लुकिहलि । ऊर्णोतेर्विभाषा । गुणोऽपृक्ते । तृणह्रस्वम् । ब्रुवईद् । यङोवा । तुरुस्तुशम्यमःसार्व
 धातुके । अस्तिसिचोऽपृक्ते । बहुलंछन्दसि । रुदश्चपञ्चभ्यः । अङ्गाग्यगालवयोः । अदःसर्वेषाम् ॥ ५ ॥ अतोदी
 र्घोयजि । सुपिच । बहुवचनेऽल्येत् । ओसिच । आङिचापः । संबुद्धौच । अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः । ह्रस्वस्यगुणः ।
 जसिच । ऋतोडिस्सर्वनामस्थानयोः । घेडिंति । आणनद्याः । यांडापः । सर्वनाम्नःस्याङ्द्वस्वश्च । विभाषाद्वितीया
 तृतीयाभ्याम् । डेरान्नद्यान्नीभ्यः । इदुङ्याम् । औत् । अच्चघेः । आङोनास्त्रियाम् ॥ ६ ॥ देविकादेवतास्फायो
 भुजमीनातेरतोदीर्घोर्विंशतिः ॥ इतिसप्तमाध्यायेतृतीयःपादः ॥ ३ ॥ ७ ॥ णौचङ्युपधायाह्रस्वः । नागलोपिशा

अष्टा.

॥३२॥

स्वृदिताम् । भ्राजभासभापदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् । लोपःपिवतेरीच्चाभ्यासस्य । तिष्ठतेरित् । जिघ्रते
र्वा । उर्कृत् । नित्यंछन्दसि । दयतेदिंगिलिटि । ऋतश्चसंयोगादेर्गुणः । ऋच्छत्यृताम् । शृदृप्रांह्रस्वोवा । केऽणः ।
नकपि । आपोऽन्यतरस्याम् । ऋदृशोऽङिगुणः । अस्यतेस्थुक् । श्वयतेरः । पतःपुम् । वचउम् ॥ १ ॥ शीङः
सार्वधातुकेगुणः । अयङिच्यकिति । उपसर्गाङ्गस्वऊहतेः । एतेर्लिङि । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । च्वौच । रीङ्
तः । रिङ्शयंग्लिङ्क्षु । गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः । यङिच । ईघ्राध्मोः । अस्यच्चौ । क्यचिच । अशनायोदन्यधना
यावुभुक्षापिपासागर्धेषु । नच्छन्दस्यपुत्रस्य । दुरस्युर्द्विणस्युर्वृषण्यतिरिपण्यति । अश्वाघस्यात् । देवसुम्नयोर्य
जुषिकाठके । कव्यध्वरपृतनस्यर्चिलोपः । द्यतिस्यतिमास्थामित्तिकिति ॥ २ ॥ शाच्छोरन्यतरस्याम् । दधाते
र्हिः । जहातेश्चक्त्व । विभाषाछन्दसि । सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीयच । दोदद्धोः । अचउपसर्गात्तः ।
अपोभि । सःस्यार्धधातुके । तासस्त्योर्लोपः । रिच । हएति । यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः । सनिमीमाघुरभलभशकपत
पदामचइस् । आप्ज्ञप्यधामीत् । दम्भइच्च । मुचोऽकर्मकस्यगुणोवा । अत्रलोपोऽभ्यासस्य । ह्रस्वः । हलादिःशेषः
॥ ३ ॥ शर्पूर्वाःखयः । कुहोश्चुः । नकवतेर्यङि । कृषेदछन्दसि । दाधर्तिर्दधर्तिर्दधर्षिर्बोभूतुतेतिकेऽलप्यापनीफण
त्संसनिप्यदत्करिकृक्कनिकृदद्भरिभ्रद्विध्वतोदविद्युत्तत्तरीत्रतःसरीसृपतंवरीवृजन्मर्मृज्यागनीगन्तीतिच । उरत् ।

सूत्रपा.
७।४

॥३२॥

द्युतिस्वाप्योःसंप्रसारणम् । व्यथोलिटि । दीर्घङ्णःकिति । अतआदेः । तस्मान्नुङ्द्विहलः । अश्रोतेश्च । भवतेरः ।
 ससुवेतिनिगमे । निजांत्रयाणांगुणःश्लौ । भृजामित् । अर्तिपिपत्योश्च । बहुलंछन्दसि । सन्यतः । ओःपुयण्यपरे
 ॥ ४ ॥ स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनांवा । गुणोयङ्लुकोः । दीर्घोऽकितः । नीग्वञ्चुसंसुध्वंसुभ्रंसुक
 सपतपदस्कन्दाम् । नुगतोऽनुनासिकान्तस्य । जपजभदहदशभञ्जपशांच । चरफलोश्च । उत्परस्यातः । तिच ।
 रीगृदुपधस्यच । रुग्रिकौचलुकि । ऋतश्च । सन्वलघुनिचङ्परेऽनगलोपे । दीर्घोलघोः । अत्स्मृदृत्वप्रथमदस्त्
 स्पशाम् । विभाषावेष्टिचेष्ट्योः । ईचगणः ॥ ५ ॥ णौचङिशीङःशाछोःशर्पूर्वाःस्रवतिसप्तदश ॥ इतिसप्तमाध्यायेच
 तुर्यःपादः ॥ ४ ॥ इत्यष्टाध्यायीसूत्रपाठेसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥
 ॐ ॥ सर्वस्यद्वे । तस्यपरमास्त्रेडितम् । अनुदात्तंच । नित्यवीप्सयोः । परेर्वर्जने । प्रसमुपोदःपादपूरणे । उप
 र्यध्यधसःसामीप्ये । वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु । एकंवहुव्रीहिवत् । आवाधेच । कर्म
 धारयवदुत्तरेषु । प्रकारेगुणवचनस्य । अकृच्छ्रेप्रियसुखयोरन्यतरस्याम् । यथास्वेयथायथम् । द्वंद्वंरहस्यमर्यादाव
 चनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु । पदस्य । पदात् । अनुदात्तंसर्वमपादादौ । आमन्त्रितस्यच । युष्मद
 स्मदोःषष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वानावौ ॥ १ ॥ बहुवचनस्यवस्त्वसौ । तेमयावेकवचनस्य । त्वामौद्वितीयायाः ।

अष्टा.
॥३३॥

नचवाहाहैवयुक्ते । पदयार्थैश्चानालोचने । सपूर्वायाःप्रथमायाविभाषा । तिङो गोत्रादीनिकुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः । तिङ्
तिङः । नलुट् । निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चणकच्चिद्यत्रयुक्तम् । नहप्रत्यारम्भे । सत्यंप्रश्ने । अङ्गात्प्रातिलोम्ये ।
हिच । छन्दस्यनेकमपिसाकाङ्क्षम् । यावद्यथाभ्याम् । पूजायांनानन्तरम् । उपसर्गव्यपेतंच । तुपदयपदयताहैःपूजा
याम् । अहोच ॥ २ ॥ शेषेविभाषा । पुराचपरीप्सायाम् । नन्वित्यनुज्ञैषणायाम् । किंक्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषि
द्धम् । लोपेविभाषा । एहिमन्येप्रहासेलुट् । जात्वपूर्वम् । किंवृत्तंचचिदुत्तरम् । आहोउताहोचानन्तरम् । शेषेविभा
षा । गत्यर्थलोटाट्ठणचेत्कारकंसर्वान्यत् । लोट्च । विभाषितंसोपसर्गमनुत्तमम् । हन्तच । आमएकान्तरमामन्त्रि
तमनन्तिके । यद्धितुपरंछन्दसि । चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्नेडितेप्वगतेः । चादिषुच । चवायोगेप्रथमा । हेति
क्षियायाम् ॥ ३ ॥ अहेतिविनियोगेच । चाहलोपएवेत्यवधारणम् । चादिलोपेविभाषा । वैवावेतिचच्छन्दसि ।
एकान्याभ्यांसमर्थाभ्याम् । यद्वृत्तान्नित्यम् । पूजनात्पूजितमनुदात्तंकाष्ठादिभ्यः । सगतिरपितिङ् । कुत्सनेचसु
प्यगोत्रादौ । गतिर्गतौ । तिङिचोदात्तवति । आमन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवत् । नामन्त्रितेसमानाधिकरणेसामान्यव
चनम् । विभाषितंविशेषवचनेबहुवचनम् ॥ ४ ॥ सर्वस्यबहुवचनस्यशेषेऽहेतिचतुर्दश ॥ इत्यष्टमाध्यायेप्रथमःपादः
॥ १ ॥ ५ ॥ पूर्वत्रासिद्धम् । नलोपःसुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषुकृति । नमुने । उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोऽनुदात्त

सूत्रपा.
८।२

॥३३॥

स्य । एकादेशउदात्तैनोदात्तः । स्वरितोवानुदात्तेपदादौ । नलोपःप्रातिपदिकान्तस्य । नडिसंबुज्योः । मावुपधाया
 श्रमतोर्वोऽयवादिभ्यः । झयः । संज्ञायाम् । आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्क्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती । उदन्वानुदधौच ।
 राजन्वान्सौराज्ये । छन्दसीरः । अनोनुट् । नाद्धस्य । कृपोरोलः । उपसर्गस्यायतौ । ओयडि ॥ १॥ अचिविभा
 षा । परेश्वघाङ्कयोः । संयोगान्तस्यलोपः । रात्सस्य । धिच । झलोझलि । ह्रस्वादङ्गात् । इट्ईटि । स्कोःसंयोगा
 योरन्तेच । चोःकुः । होढः । दादेर्धातोर्घः । वाडुहमुहष्णुहण्णिहाम् । नहोधः । आहस्थः । ब्रश्चभ्रस्जसृजमृजय
 जराजभ्राजच्छशांषः । एकाचोवशोभश्चपन्तस्यस्थ्वोः । दधस्तथोश्च । झलांजशोऽन्ते । झपस्तथोर्धोऽधः ॥ २ ॥
 षढोःकःसि । रदाभ्यांनिष्ठातोःपूर्वस्यचदः । संयोगादेरातोधातोर्घण्वतः । ल्वादिभ्यः । ओदितश्च । क्षियोदीर्घा
 त् । इयोऽस्पर्शे । अञ्चोऽनपादाने । दिवोऽविजिगीषायाम् । निर्वाणोऽवाते । शुपःकः । पचोवः । क्षायोमः ।
 प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् । अनुपसर्गात्फुलक्षीवकृशोलाघाः । नुदविदोन्दत्राग्राहीभ्योऽन्यतरस्याम् । नंध्याख्यापृमूर्च्छि
 मदाम् । वित्तोभोगप्रत्यययोः । भित्तंशकलम् । ऋणमाधमर्ण्ये ॥ ३ ॥ नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्तसूर्तगूर्तानिच्छन्दसि ।
 क्तिन्प्रत्ययस्यकुः । नशेर्वा । मोनोधातोः । म्वोश्च । ससजुपोरुः । अवयाःश्वेतवाःपुरोडाश्च । अहन् । रोऽसुपि ।
 अन्नरूधरवरित्युभयथाछन्दसि । भुवश्चमहाव्याहतेः । वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहांदः । तिप्यनस्तेः । सिपिधातोरुर्वा ।

अष्टा.
॥३४॥

दश्च । वोरुपधायादीर्घइकः । हलिच । उपधायांच । नभकुर्छुराम् । अदसोऽसेर्दादुदोमः ॥४॥ एतईद्वहुवचने ।
वाक्यस्यटेःसुतउदात्तः । प्रत्यभिवादेऽशूद्रे । दूराद्धूतेच । हैहेप्रयोगेहैहयोः । गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्यप्राचाम् ।
ओमभ्यादाने । येयज्ञकर्मणि । प्रणवष्टेः । याज्यान्तः । ब्रूहिप्रेष्यश्रौपडौपडावहानामादेः । अग्नीत्प्रेषणेपरस्यच ।
विभाषापृष्टप्रतिवचनेहेः । निगृह्यानुयोगेच । आम्नेडितंभर्त्सने । अङ्गयुक्तंतिङाकाङ्गम् । विचार्यमाणानाम् । पूर्वतु
भाषायाम् । प्रतिश्रवणेच । अनुदात्तंप्रश्नान्ताभिपूजितयोः ॥ ५ ॥ चिदितिचोपमार्थेप्रयुज्यमाने । उपरिस्विदासी
दितिचं । स्वरितमाम्नेडितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु । क्षियाशीःप्रेषेषुतिङाकाङ्गम् । अनन्त्यस्यापिप्रश्नाख्यानयोः ।
पुतावैचइदुतौ । एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूतेपूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ । तयोर्व्यावचिसंहितायाम् ॥ ६ ॥ पूर्वत्राचि
षढोर्नसत्तैतईच्चिदित्यष्टौ ॥ इत्यष्टमाध्यायेद्वितीयःपादः ॥ २ ॥ ७ ॥ मतुवसोरुसंबुद्धौछन्दसि । अत्रानुनासिकः
पूर्वस्यतुवा । आतोऽटिनित्यम् । अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः । समःसुटि । पुमःस्वयम्परे । नश्छव्यप्रशान् । उभ
यथर्धु । दीर्घादटिसमानपादे । नृन्पे । स्वतवान्पायौ । कानाम्नेडिते । ढोढेलोपः । रोरि । स्वरवसानयोर्विसर्ज
नीयः । रोःसुपि । भोभगोअघोअपूर्वस्ययोऽशि । व्योर्लघुप्रयत्नतरःशाकटायनस्य । लोपःशाकल्यस्य । ओतोगार्ग्य
स्य ॥ १ ॥ उञ्चिचपदे । हलिसर्वेषाम् । मोऽनुस्वारः । नश्चापदान्तस्यझलि । मोराजिसमःकौ । हेमपरेवा । नप

सूत्रपा.
८।३

॥३४॥

रेनः । ड्णोःकुक्कुटशरि । डःसिधुद् । नश्च । शितुक् । डमोहस्वादचिडमुणित्यम् । मयउज्जोवोवा । विसर्ज
 नीयस्यसः । शर्परेविसर्जनीयः । वाशरि । कुप्वोःकःपौच । सोऽपदादौ । इणःपः । नमस्पुरसोर्गत्योः ॥ २ ॥
 इदुदुपधस्यचाप्रत्ययस्य । तिरसोऽन्यतरस्याम् । द्विस्त्रिश्चतुरितिकृत्वोऽर्थे । इसुसोःसामर्थ्ये । नित्यंसमासेऽनुत्त
 रपदस्थस्य । अतःकृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य । अधःशिरसीपदे । कस्कादिषुच । छन्दसिवाप्राग्ने
 डितयोः । कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः । पञ्चम्याःपरावध्यर्थे । पातौचबहुलम् । पष्ठ्याःपतिपुत्रपृष्ठपारपदप
 यस्पोषेषु । इडायावा । अपदान्तस्यमूर्धन्यः । सहेःसाडःसः । इणकोः । नुम्बिसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि । आदेशप्र
 त्यययोः । शासिवसिघसीनांच ॥ ३ ॥ स्तौतिण्योरेवपण्यभ्यासात् । सःस्विदिस्वदिसहीनांच । प्राक्सितादङ्व्यवा
 येऽपि । स्थादिष्वभ्यासेनचाभ्यासस्य । उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् ।
 सदिरप्रतेः । स्तन्भेः । अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः । वेश्वस्वनोभोजने । परिनिविभ्यःसेवसितसयसिबुसहसुट्स्तुस्व
 ञ्जाम् । सिवादीनांवाङ्व्यवायेऽपि । अनुविपर्यभिनिभ्यःस्यन्दतेरप्राणिषु । वेःस्कन्देरनिष्ठायाम् । परेश्च । परि
 स्कन्दःप्राच्यभरतेषु । स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः । वेःस्कन्नातोर्नित्यम् । इणःपीध्वंलुङ्ङिटांधोऽङ्गात् । विभाषे
 टः । समासेऽङ्गुलेःसङ्गः ॥ ४ ॥ भीरोःस्थानम् । अग्नेःस्तुत्स्तोमसोमाः । ज्योतिरायुपःस्तोमः । मातृपितृभ्यांस्व

अष्टा.
॥३५॥

सा । मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् । अभिनिसःस्तनःशब्दसंज्ञायाम् । उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यचपरः । सुविनिर्दुर्भ्यः
सुपिसूत्सिमाः । निनदीभ्यांस्त्रातेःकौशले । सूत्रंप्रतिष्ठातम् । कपिष्ठलोगोत्रे । प्रष्टोऽग्रगामिनि । वृक्षासनयोर्वि
ष्टरः । छन्दोनाम्निच । गवियुधिभ्यांस्थिरः । विकुशमिपरिभ्यःस्थलम् । अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्
कङ्कुमङ्गिपुङ्गिपरमेवर्हिर्दिव्यग्निभ्यःस्थः । सुषामादिषुच । एतिसंज्ञायामगात् । नक्षत्राद्वा ॥ ५ ॥ ह्रस्वात्तादौत
द्धिते । निसस्तपतावनासेवने । युष्मत्तत्ततक्षुष्वन्तःपादम् । यजुष्येकेषाम् । स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि । पूर्वपदात् ।
सुजः । सनोतेरनः । सहेःपृतनर्ताभ्यांच । नरपरसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम् । सात्पदाद्योः । सिचोयङि ।
सेधतेर्गतौ । प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौच । सोढः । स्तम्भुसिबुसहांचङि । सुनोतेःस्यसनोः । सदेःपरस्यलिटि । निव्यभि
भ्योऽङ्व्यवायेवाछन्दसि ॥ ६ ॥ मतुवसोरुजिचेदुपधस्यस्तौतिण्योर्भीरोर्ह्रस्वात्तादेकोनविंशतिः ॥ इत्यष्टमाध्या
येतृतीयःपादः ॥ ३ ॥ ४ ॥ रषाभ्यांनोणःसमानपदे । अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि । पूर्वपदात्संज्ञायामगः । वनंपु
रगामिश्रकासिभ्रकासारिकाकोरटाग्रेभ्यः । प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षाम्कार्श्यस्वदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि । विभाषौ
षधिवनस्पतिभ्यः । अहोऽदन्तात् । वाहनमाहितात् । पानंदेशे । वाभावकरणयोः । प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्ति
षुच । एकाजुत्तरपदेणः । कुमतिच । उपसर्गादसमासेऽपिणोपदेशस्य । हिनुमीना । आनिलोद् । नेर्गदनदपत्तप

सूत्रपा.
८ । ४

॥३५॥

दधुमास्यतिहन्तिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषुच । शेषेविभाषाकखादावषान्तउपदेशे ।
 अनितेः । अन्तः ॥ १ ॥ उभौसाभ्यासस्य । हन्तेरत्पूर्वस्य । वमोर्वा । अन्तरदेशे । अयनंच । छन्दस्यृदवग्रहात् ।
 नश्चधातुस्योरुषुभ्यः । उपसर्गाद्वहुलम् । कृत्यचः । णेर्विभाषा । हलश्चेजुपधात् । इजादेःसनुमः । वानिसनिक्षनि
 न्दाम् । नभाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम् । षात्पदान्तात् । नशेषान्तस्य । पदान्तस्य । पदव्यवायेऽपि । क्षुभ्ना
 दिषुच । स्तोश्चुनाश्चुः ॥ २ ॥ घृनाष्टुः । नपदान्ताद्वोरनाम् । तोःषि । शात् । यरोऽनुनासिकेऽनुनासिकोवा ।
 अचोरहाभ्यांद्वे । अनचिच । नादिन्याक्रोशेषुत्रस्य । शरोऽचि । त्रिप्रभृतिषुशाकटायनस्य । सर्वत्रशाकल्यस्य ।
 दीर्घादाचार्याणाम् । झलांजइझशि । अभ्यासेचर्च । खरिच । वावसाने । अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः । अनुस्वार
 स्ययथिपरसवर्णः । वापदान्तस्य । तोलिं ॥ ३ ॥ उदःस्थास्तम्भोःपूर्वस्य । झयोहोऽन्यतरस्याम् । शश्छोऽटि ।
 हलोयमांयमिलोपः । झरोझरिसवर्णे । उदात्तादनुदात्तस्यस्वरितः । नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् ।
 अअइति । रषाभ्यामुभौष्टुनोदःस्थाष्टौ ॥ इत्यष्टमाध्यायेचतुर्थपादः ॥ ४ ॥ इत्यष्टाध्यायीसूत्रपाठेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ इतिश्रीपाणिनिमुनिप्रणीतोऽष्टाध्यायीसूत्रपाठःसमाप्तः ॥

इदं पुस्तकं पणशीकरोपाह्वलक्ष्मणशर्मतनुजनुषा वासुदेवशर्मणा गोरेइत्युपनामक-
कृष्णभट्टसाहाय्येन संस्कृतं तच्च सुवय्यां तुकाराम जावजी इत्येतैः
स्वीये निर्णयसागराख्येऽकनयंत्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शकः १८३७ सन १९१५.

Publisher:—Tukaram Javaji.

Printer:—Ranchandra Yesu Shedge. }

the Nirnaya-sagar Press,
23 Kolbhat Lane, Bombay.

CHI
1915

